Putovi revolucije 7/8(1966)

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1966**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:255:332835

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-28**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Croatian Institute of History

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

putovi revolucije 7-8

INSTITUT ZA HISTORIJU
RADNIČKOG POKRETA
HRVATSKE ZAGREB
1966

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE
Z A G R E B

putovi revolucije

GODINA IV ZAGREB, 1966 BROJ 7-8

PUTOVI REVOLUCIJE

CHEMINS DE LA REVOLUTION — ПУТИ РЕВОЛЮЦИИ — THE WAYS OF REVOLUTION — WEGE DER REVOLUTION — LE VIE DELLA RIVOLUZIONE — LOS CAMINOS DE LA REVOLUCIÓN

IZLAZI POVREMENO

PARAÎT PÉRIODIQUEMENT — ВЫХОДИТ ПЕРИОДИЧЕСКИ — PUBLISHED PERIODICALLY — ERSCHEINT PERIODISCH — PERIODICO — PERIODICO

IZDAVAČ

EDITEUR — ИЗДАВАТЕЛЬ — PUBLISHER — HERAUSGEBER — EDITORE — EDITOR:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE — ZAGREB

INSTITUT DE L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER DE CROATIE — ИНСТИТУТ ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ ХОРВАТИИ — THE INSTITUTE FOR THE HISTORY OF THE WORKERS' MOVEMENT OF CROATIA — INSTITUT FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER ARBEITERBEWEGUNG IN KROATIEN — ISTITUTO PER LA STORIA DEL MOVIMENTO OPERAIO DELLA CROAZIA — EL INSTITUTO PARA LA HISTORIA DEL MOVIMENTO DE LOS TRABAJADORES DE CROACIA

ZAGREB

ZNANSTVENO VIJEĆE INSTITUTA

CONSEIL SCIENTIFIQUE DE L' INSTITUT — НАУЧНОЕ ВЕЧЕ ИНСТИТУТА — THE SCIENTIFIC COUNCIL OF THE INSTITUTE — WISSENSCHAFTLICHES RATSKOLLEGIUM DES INSTITUTS — CONSIGLIO SCIENTIFICO DELL'ISTITUTO — CONSEJO CIENTIFICO DEL INSTITUTO

IVAN BABIĆ, FEDORA BIKAR, VASO BOGDANOV, MIROSLAVA DESPOT, IVO FRANGEŠ, LEON GERŠKOVIĆ, IVAN JELIĆ, LEO KOBSA, FRANJO TUĐMAN, IVO VINSKI, PREDRAG VRANICKI

UREDNIČKI ODBOR

COMITÉ DE LA RÉDACTION — РЕДАКЦИОНАЯ КОЛЛЕГИЯ — EDITORIAL BOARD — REDAKTIONSAUSSCHUSS — COMITATO DI REDAZIONE — COMITE DE REDACCION:

IVAN BABIĆ, NIKOLA KAIĆ, ZVONIMIR LISINSKI, VERA LUKATELA, JOSIP MAĐAR, RUŽICA PONGRAC, DRAGUTIN ŠCUKANEC, ŠERIH ŠEHOVIĆ, FRANJO TUĐMAN

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

RÉDACTEUR EN CHEF RESPONSABLE — ГЛАВНЫЙ И ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР — EDITOR-IN-CHIEF AND MANAGING EDITOR — VERANTWORTLICHER UND CHEF-REDAKTEUR — REDATTORE RESPONSABILE — REDACTOR RESPONSABLE:

FRANJO TUĐMAN

UREDNIK

RÉDACTEUR — РЕДАКТОР — EDITOR — REDAKTEUR — REDATTORE — REDACTOR:

DRAGUTIN ŠCUKANEC

ADRESA UREDNIŠTVA

ADRESSE DE LA RÉDACTION — АДРЕС РЕДАКЦИИ — ADRESS OF THE EDITORIAL OFFICE — REDAKTIONSANSCHRIFT — INDIRIZZO DI REDAZIONE — LA DIRECCIÓN DE REDACCIÓN:

UREDNIŠTVO »PUTOVI REVOLUCIJE«, ZAGREB, OPATIČKA UL. 10, JUGOSLAVIJA

FRANJO TUĐMAN

Društveni aspekti narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji*

Društveni aspekti pokreta otpora u Jugoslaviji, koji se razvio u oslobodilački rat i socijalističku revoluciju naroda Jugoslavije, ne mogu se razumjeti bez poznavanja širih povijesnih okvira u kojima se taj pokret javlja. Drukčije rečeno, društvena pojava i socijalna obilježja jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta mogu se shvatiti samo pod pretpostavkom poznavanja okolnosti u kojima je nastala Kraljevina Jugoslavija na kraju prvog svjetskog rata, u okviru versajskog poretka u Evropi, a naročito poznavanja uzroka njene društveno-političke krize i rasula u sklopu sloma evropskog versajskog sistema u prvoj fazi drugog svjetskog rata.

Uzroci društveno-političke krize monarhističke Jugoslavije

Monarhistička Jugoslavija proživljavala je duboku društveno-političku i državnu krizu od svog postanka 1918. pa sve do sloma 1941. godine. Glavni uzroci te krize bili su u onim objektivnim unutarnjim i vanjskopolitičkim čimbenicima što su, djelujući uzajamno, uvjetovali tok njenog unutarnjeg društveno-političkog razvitka i njen međunarodni položaj i bili od odlučujućeg značenja po njenu sudbinu.

Izvori i korijeni društveno-političke krize Kraljevine Jugoslavije bili su u različitim koncepcijama o ujedinjenju i stvaranju zajedničke države južnoslavenskih naroda, koje su nastale zbog različitih uvjeta povijesnog i nacionalnog društveno-političkog, državnopravnog, privrednog i kulturnog razvitka pojedinih južnoslavenskih naroda.

Način postanka Kraljevstva SHS u sklopu stvaranja versajskog sistema i slamanja revolucionarnih pokreta u Evropi poslije prvog svjetskog rata, a posebno sam način ujedinjenja, pomoću kojega je suzbijen revolucionarni pokret u južnoslavenskim zemljama, a svim narodima što su ušli u novu zajedničku državu nametnuta velikosrpska hegemonija — bio je temeljnim uzrokom što ujedinjenjem nije riješeno nacionalno pitanje južnoslavenskih naroda i što su odmah na početku izbile oštre nacionalne i klasne suprotnosti, koje će biti od sudbonosnog značenja za novu državu.

Suprotnosti što su razdirale monarhističku Jugoslaviju imale su svoju materijalnu podlogu u velikim razlikama u stupnju općeg privrednog i kulturnog razvitka

* Ovu raspravu autor je pripremio kao jugoslavenski referat za međunarodni znanstveni skup »*Društveni aspekti pokreta otpora u Evropi*« što je održan na Sveučilištu u Milanu od 25—26. ožujka 1966. (Za učesnike skupa referat je zajedno s referatima učesnika iz drugih evropskih zemalja umnožen u francuskom prijevodu.)

pojedinih zemalja, zbog toga što su se one stoljećima razvijale pod različitim okolnostima. Ujedinjenje u zajedničku državu izazvalo je samo po sebi duboke promjene, koje su zbog neravnopravnih odnosa u njoj imale ozbiljne posljedice po dalji razvitak pojedinih zemalja.

Uvođenje vidovdanskog, centralističkog državnog uređenja i uporno ustrajanje hegemonističkih snaga na njegovu održanju, zbog ekonomske zainteresiranosti i političke supremacije, uzrokovali su jačanje autonomističko-federalističkih težnji i separatističkih tendencija u svim jugoslavenskim zemljama i zaoštravanje nacionalnih suprotnosti zbog povlaštenog položaja vladajuće nacije, zbog neravnopravnog položaja, surovog ugnjetavanja i usporavanja prirodnog društveno-političkog i kulturnog razvitka potlačenih nacija, zbog pokušaja njihove asimilacije pomoću centralističkog državnog poretka i nametanjem ideologije unitarističkog integralnog jugoslavenstva.

Uslijed ekonomske nerazvijenosti i oslanjanja vladajuće buržoazije na velike kapitalističke sile, kao i zbog unutarnjih proturječnosti Jugoslavija nije imala samostalnosti u svojoj vanjskoj politici, ona je postala poprištem međuimperijalističkih suprotnosti velikih sila, koje su vršile neposredan utjecaj i na razvoj njenih unutarnjih prilika, što je potenciralo njenu unutarnju nestabilnost i slabilo njen međunarodni položaj.

Zaoštravanje međunarodne krize, izbijanje drugoga svjetskoga rata i rušenje evropskog versajskog poretka — u sklopu opće borbe progresivnih, revolucionarno-demokratskih snaga s reakcionarnim i fašističkim snagama u svjetskim razmjerima — izmijenilo je međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije i zaoštrilo igru velikih sila oko nje, pospješivši produbljivanje unutarnje krize, promjene u njenom državno-političkom uređenju i procese u društveno-političkom životu, što će imati dalekosežne posljedice.

Katastrofalan poraz i državno i političko rasulo, što ga je monarhistička Jugoslavija doživjela u agresiji fašističkih sila mjeseca travnja 1941. godine, bili su logična posljedica krize što ju je proživljavala od svog postanka 1918. godine i promjena što su nastale u Evropi i u svijetu na početku drugog svjetskog rata, ali su time nastali i potpuno novi povijesni uvjeti: slom starih i stupanje na historijsku scenu novih društveno-političkih snaga i koncepcija, što će biti od odlučujućeg značenja po društvena obilježja NOP-a u Jugoslaviji.

1

Razlike u shvaćanju ideje jugoslavenstva i različite koncepcije ujedinjenja južnoslavenskih naroda u jedinstvenu državu imale su tako duboke korijene u povijesnom društveno-političkom, privrednom i kulturnom razvitku pojedinih južnoslavenskih naroda da su dovele do nepremostivih suprotnosti između glavnih protagonista još u periodu borbe za ujedinjenje i ostale su trajnim ishodištem onog nerazumijevanja i sukoba između dviju polaznih osnova i koncepcija na kojima će se razvijati kriza monarhističke Jugoslavije za svo vrijeme njena postojanja. Različiti uvjeti i neravnomjernost u povijesnom razvitku bit će od odlučujućeg značenja u shvaćanju i ostvarenju koncepcije ujedinjenja.

U jugoslavenskim zemljama pod Habsburškom monarhijom, u razdoblju narodnog preporoda, pod uplivom revolucionarno-demokratskih pokreta i nastanka nezavisnih nacionalnih država u Evropi, usporedo s jačanjem nacionalnih pokreta

pojedinih južnoslavenskih naroda razvijala se i ideja jugoslavenstva na podlozi zajedničkih interesa u borbi za oslobođenje od tuđinske dominacije, ali i na romantičarsko-unitarističkim teorijama i zabludama o nacionalnom jedinstvu svih južnoslavenskih naroda od Drave i Jadrana do Soluna i Crnoga mora. Ideja jugoslavenstva bila je podloga ujedinjavanja nacionalnih pokreta hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda u borbi za njihovo osamostaljenje od Ugarske i Austrije najprije u zasebnu cjelinu u okviru trijalistički preuređene Habsburške monarhije, što je trebalo da bude samo etapa na putu sjedinjenja sa svim ostalim južnoslavenskim zemljama, sa slobodnom Srbijom, Crnom Gorom i Bugarskom.

Zbog težnje za potpunim oslobođenjem od strane hegemonije i radi stvaranja jače brane presizanjima njemačkog, mađarskog i talijanskog imperijalizma, u nacionalnom pokretu hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda u Austro-Ugarskoj prevladala je jugoslavenska ideja o nužnosti izdvajanja iz Habsburške monarhije i ujedinjenja u jedinstvenu jugoslavensku državu. Nosioci ideje jugoslavenstva smatrali su da je glavno da dođe do raskida s Austrijom i Ugarskom, da će stvaranje »vlastite« jugoslavenske države samo po sebi biti historijski progresivan akt i da će se u njoj sva pitanja moći riješiti na zadovoljavajući način. To je uvjerenje bilo zasnovano i na pretpostavci da će Hrvatska i Slovenija, to više što su bile privredno i kulturno razvijenije od ostalih južnoslavenskih zemalja, u budućoj zajedničkoj državi igrati potpuno jednakopravnu i primarnu ulogu, dok su u Habsburškoj monarhiji bile u neravnopravnom položaju.

U Srbiji, iz posebnih historijskih razloga nije uhvatila korijena ideja jugoslavenstva o stvaranju velike Jugoslavije, kao što ni ranije nije bila prihvaćena ilirska ideja o ujedinjavanju Južnih Slavena pod neutralnim imenom u Veliku Iliriju. Budući da je u Srbiji, u okolnostima raspadanja turskog carstva u Evropi, najprije otpočeo proces stvaranja samostalne nacionalne države, to u njoj takve nadnacionalne ideje kao što je bila ilirska, a zatim i jugoslavenska, nisu nailazile na materijalnu podlogu na kojoj bi se mogle razvijati. Još od početka izgradnje jezgre buduće nezavisne države u vazalnoj Kneževini, a pogotovo poslije stjecanja nezavisnosti od Turske, u Srbiji se razvija srpska nacionalna misao, a po zakonima razvitka kapitalističkog društva sve više jača i ekspanzionistička, pansrpska, velikodržavna ideja. Srpski nacionalni pokret, vjerski i jezično tijesno povezan i kompaktan, s nacionalnim tradicijama čvrsto vezanim uz nacionalnu pravoslavnu crkvu i pravoslavnu Rusiju, ne samo da nije imao potrebe nego je i zazirao od prihvaćanja maglovite jugoslavenske ideje, koja je u sebi krila opasnost od supremacije austrijskih južnoslavenskih naroda, to više što su oni bili privredno i kulturno razvijeniji, brojniji i još k tome pretežno pripadali rimokatoličkoj crkvi i »zapadnoj civilizaciji«. Osim toga važan razlog što u Srbiji nije prihvaćena ni unitaristička ni federalistička ideja jugoslavenstva, bio je i u tome što su se njeni nosioci zalagali za ujedinjenje svih Južnih Slavena, uključujući i Bugare, a to za vodeće političke snage Kraljevine Srbije nije bilo prihvatljivo, kako zbog već vrlo zaoštrenih srpsko-bugarskih suprotnosti oko istočnih granica i Makedonije, tako i zato što bi u takvoj ujedinjenoj državi svih južnoslavenskih naroda Srbija mnogo izgubila na značenju, jer bi u njoj, pored Hrvata s njihovim historijskim i državnopravnim tradicijama i pored Slovenaca, važnu ulogu igrali i Bugari, koji su bili čak i nešto brojniji i uživali veću podršku Rusije.

Iz svih tih razloga u Srbiji je bila dominantna ideja o čuvanju, učvršćenju i proširenju nacionalne, srpske države; u njoj će se nasuprot unitarističkoj teoriji o integralnoj jugoslavenskoj naciji razvijati pansrpska teza, a umjesto programa za stvaranje nove unitarističke ili federalističke jugoslavenske države u Srbiji će se razvijati velikosrpski nacionalni program o oslobođenju »svih Srba i ostale neslobodne

braće«, o proširenju Srbije na jugoistok i na zapad radi izlaza na Egejsko i Jadransko more i radi stvaranja velike Kraljevine Srbije.

Prema tome, u zavisnosti od različitih uvjeta povijesnog razvitka, u razdoblju stvaranja nacionalnih država, najprije u okolnostima raspadanja otomanskog, a zatim i habsburškog carstva, u sklopu nacionalnih pokreta južnoslavenskih naroda formirale su se dvije koncepcije o stvaranju zajedničke države. Dok je u hrvatskom, slovenskom i u srpskom nacionalnom pokretu izvan Srbije prevladala jugoslavenska ideja o historijskoj neophodnosti stvaranja zajedničke države koja bi obuhvatila sve Južne Slavene na unitarističkim ili federalističkim načelima, dotle je u Srbiji bila dominantna velikosrpska ideja o širenju srpske kraljevine na ostale južnoslavenske zemlje do granica u kojima je moguće osigurati supremaciju srpske buržoazije i pravoslavlja i do kojih bi Srbiju bile spremne podržati velike sile.

2

U toku prvog svjetskog rata vlada Kraljevine Srbije držala se dosljedno svoje dugoročne politike, nastojeći da iskoristi obrambeni rat protiv Austro-Ugarske i nacionalnooslobodilački pokret hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda za realiziranje svog ekspanzionističkog programa.

Gradeći svoju politiku na perspektivi »oslobodilačke« uloge srpske vojske, u sklopu savezničke pobjede nad Centralnim silama, srpska je vlada bila rezervirana prema razvoju nacionalnog pokreta u južnoslavenskim zemljama pod Austro-Ugarskom Monarhijom i prema akciji Jugoslavenskog odbora u emigraciji za stvaranje nove jugoslavenske države.

Nacionalnooslobodilački i revolucionarni pokreti slavenskih naroda, što su se sve intenzivnije razvijali u toku 1917. i 1918. godine, poprimajući i radikalnija obilježja od buržoaskodemokratske revolucije, doveli su praktično do unutarnjeg raspada Austro-Ugarske i prije njezina sloma na frontama. Proces nacionalnopolitičke i revolucionarne dezintegracije poprimio je takve razmjere da su ostali bez rezultata svi pokušaji Monarhije da se spasi privremenim ustupcima i federalističkim reformama u posljednji čas.

Međutim, našavši se objektivno u nezavidnoj situaciji, jer je prijetila opasnost da teritorij Države SHS bude okupiran, kao dio pobijeđene Austro-Ugarske, i dijelom prepušten prema Londonskom ugovoru Italiji čija je vojska već izvršila okupaciju, a uplašeno unutarnjim revolucionarnim nemirima koji su ugrožavali nekonsolidiranu vlast nacionalne buržoazije, Narodno vijeće je, pozvavši već prije srpske i Antantine trupe, pristalo i na bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom. Priklonivši se ocjenama onih što su tvrdili da to nalažu nacionalni interesi, kao apsolutni imperativ, s obzirom na talijansku opasnost i unutarnju anarhiju, Narodno je vijeće, doduše, postavilo neke uvjete za stvaranje zajedničke države, ali ih predstavnici Srbije nisu prihvatili, pa je prvodecembarska proklamacija Aleksandra o ujedinjenju značila jednostrani, autokratski akt o bespogovornom uvođenju centralističkog uređenja u novostvorenoj troimenoj Kraljevini SHS.

Velikosrpska buržoazija bila je kadra da nametne svoju hegemoniju i zbog toga što su joj u tome išle na ruku i romantičarsko-idealističke koncepcije jugoslavenstva i kontrarevolucionarne pozicije hrvatske, slovenske i prečanske srpske buržoazije, koja je smatrala da je glavno da dođe do stvaranja zajedničke države i da se u zemlji uvede red, a da će se poslije toga sva pitanja u »vlastitoj« državi moći riješiti

na zadovoljavajući način. Na romantičarsko-idealističkoj teoriji o integralnoj jugoslavenskoj naciji i na velikosrpskoj tezi o istovjetnosti hrvatskoga naroda sa srpskim — gradila se i opravdavala unitaristička-centralistička koncepcija stvaranja nove jugoslavenske države.

Za dalji tok događaja od presudnog značenja bila je činjenica da je ujedinjenje u zajedničku državu izvršeno pod posve različitim historijskim okolnostima i prilikama u pojedinim južnoslavenskim zemljama i da je ono imalo različite, a u mnogome i potpuno suprotne posljedice po budući razvitak pojedinih jugoslavenskih naroda.

Dok je Srbija izašla iz prvog svjetskog rata u pobjedničkom zanosu, a proglašenje Kraljevine SHS dočekala u oslobodilačkom euforičkom raspoloženju zbog širenja nacionalne države, ujedinjenja svega srpstva pod nacionalnom dinastijom Karađorđevića i oslobođenja ostale braće, što je još više ojačalo srpsku nacionalnu samosvijest i jedinstvo, učvršćujući u srpskom narodu autoritet dinastije, vojske, državne vlasti i vladajućih stranaka, dotle je stanje u drugim zemljama bilo sasvim drugačije.

Narodi Slovenije, Hrvatske, Vojvodine i Bosne i Hercegovine dočekali su prekid s Austro-Ugarskom u revolucionarnom kretanju, a stvaranje zajedničke države iznevjerilo je sva njihova očekivanja, osobito hrvatskog i slovenskog naroda. U Hrvatskoj, a u većoj ili manjoj mjeri i u ostalim zemljama u Habsburškoj monarhiji, u općem revolucionarnom pokretu masa bio je srušen državni aparat i poljuljani autoriteti nosilaca ne samo dotadašnje tuđinske nego i eksploatatorske, buržoaske vlasti uopće. Revolucionarne mase težile su potpunom nacionalnom i socijalnom oslobođenju, zahtijevajući punu demokraciju, a u novoj državi dočekuje ih kontrarevolucija u vidu izdaje domaće buržoazije i intervencije srpske i francuske vojske. Zbog toga uspostavljanje zajedničke jugoslavenske države ovdje mase doživljavaju kao gušenje revolucionarno-demokratskog pokreta, kao stranu okupaciju i ponovno nacionalno potlačivanje. Zbog toga se mase odlučno okreću i protiv novog vladavinskog centralističkog sistema i protiv svih onih buržoaskih grupacija što su izdale nacionalne i demokratske pokrete masa, stavivši se u službu režima velikosrpske hegemonije.

Samo time može se objasniti činjenica da su u hrvatskom narodu ubrzo gotovo potpuno izgubile svaki ozbiljniji utjecaj, pa čak i posve nestale sa političke pozornice, sve one političke stranke i struje koje su se kompromitirale u očima naroda svojom suodgovornošću za onakvo stvaranje Kraljevine SHS, svojim zastupanjem ideja integralnog jugoslavenstva i suradnjom s hegemonističko-centralističkim režimom. Nasuprot njima naglo je porastao ugled i utjecaj Radićeve Hrvatske pučke (republikanske) seljačke stranke, koja do ujedinjenja u političkom životu nije igrala neku znatniju ulogu, ali sada, u zajedničkoj državi, upravo stoga što se Radić odlučno suprotstavio načinu prvodecembarskog ujedinjenja i nasuprot unitarističkom centralizmu istupio s programom republikansko-federalističke izgradnje zajedničke države, ona ubrzo postaje glavna politička snaga, privukavši u svoje redove, kao nosilac hrvatskog nacionalnog pokreta i socijalnog programa seljaštva, gotovo sve seljaštvo i dio radništva i građanske klase, što je tom pokretu davalo masovnu nacionalnu bazu i socijalni sadržaj. Baš u toj činjenici što je Radićeva HSS bila predstavnik seljaštva i srednjih slojeva, dok su predstavnici integralističkog jugoslavenstva i suradnici centralističkih režima dolazili iz redova krupne hrvatske buržoazije i činovništva, nalazi se također objašnjenje zašto se hrvatski nacionalni pokret odvijao pretežno pod vodstvom Radićeve seljačke stranke (do te mjere da se ona dugo vremena mogla s njime poistovjećivati) i zašto su nasuprot tome režimske i unitarističke stranke u Hrvatskoj bile politički posve beznačajne.

Osim toga, nacionalno pitanje u zajedničkoj državi postavljalo se različito za njezine narode i zbog toga što je u njoj ujedinjeno sve srpstvo, dok je slovenski i makedonski narod ostao raskomadan među tri posebne države, a i znatni dijelovi hrvatskog teritorija ostali su pod Italijom, a dijelom i pod Mađarskom.

Uzme li se uza sve to u obzir i to da je i narod Crne Gore osjetio teške posljedice gubitka svoje državnosti, da su se u novoj jugoslavenskoj državi našle brojne nacionalne manjine, a da su izvan njenog sastava ostali Bugari, kao velik južnoslavenski narod, onda je očito da njeno stvaranje nije značilo u cjelini uspješno rješavanje nacionalnog pitanja južnoslavenskih naroda.

Iz svih tih razloga stvaranje onakve zajedničke države južnoslavenskih naroda kakva je stvorena prvodecembarskim ujedinjenjem 1918. godine ne znači samo pozitivum, jer versajska Jugoslavija nije bila samo historijski progresivna prekretnica nego i reakcionarna imperijalistička tvorevina, kako u okviru novog versajskog sistema u Evropi, tako i u odnosu prema narodima kojima je nametnuta velikosrpska hegemonija, a naročito u odnosu prema revolucionarno-demokratskom pokretu što se razvio u pojedinim južnoslavenskim zemljama u okolnostima raspadanja Habsburške monarhije i općeg revolucionarnog vrenja u Evropi, na kraju prvog svjetskog rata i poslije pobjede oktobarske revolucije.

Zbog nedemokratskog načina na koji je provedeno ujedinjenje i silom nametnutog centralističko-hegemonističkog i reakcionarnog buržoaskog poretka, monarhistička Jugoslavija zapala je na samom svom početku u tešku unutarnju krizu. Međutim, ozbiljna revolucionarna kriza što je potresala novu državu nije tada mogla dovesti do revolucionarnog društvenog preobražaja i rješavanja nacionalnih i socijalnih pitanja kako zbog međunarodne situacije u Evropi, tako i zbog kontrarevolucionarne uloge pretežne većine građanskih političkih stranaka, a i zbog nedovoljne zrelosti i međusobne nepovezanosti revolucionarnog radničkog pokreta s nacionalnim i seljačkim pokretom. To je omogućilo srpskoj buržoaziji da u savezu s reakcionarnim dijelom buržoazija ostalih naroda privremeno učvrsti centralističko-hegemonistički sistem i svoju vladavinu. Time je bila prebrođena revolucionarna kriza na početku stvaranja zajedničke države južnoslavenskih naroda, ali se produžila i razvijala politička i državnopravna kriza monarhističke Jugoslavije za svo vrijeme njena trajanja, jer su izvori i uzroci te krize bili u dubokim političkim, nacionalnim i klasnim motivima i objektivnim, materijalnim činiocima, koji su hegemonističko-centralističkom politikom zaoštravani do granica nepremostivih suprotnosti.

3

Nacionalne suprotnosti, nastale zbog nametanja hegemonističko-centralističkog poretka u tako složenoj mnogonacionalnoj državi kao što je bila Kraljevina Jugoslavija, bile su sve više zaoštravane i zbog toga što su se odvijale na podlozi velikih razlika u stupnju razvitka onih zemalja što su se našle u zajedničkoj državi.

Političke promjene izazvane prekrajanjem Evrope po versajskom miru imale su za one južnoslavenske zemlje koje su iz Austro-Ugarske ušle u Kraljevinu SHS dugoročne ekonomske posljedice, potencirane cjelokupnom privrednom, osobito carinskom i financijskom politikom nove državne vlasti. Stvaranje nove države izazvalo je najprije potrese zbog razbijanja starog ekonomskog područja i izdvajanja iz sklopa u kome se stoljećima razvijala privreda Slovenije, Hrvatske i Vojvodine, a posljednjih decenija i Bosne i Hercegovine, a zatim i teškoće oko uključivanja i prilagođivanja

novom ekonomskom području. Ti procesi bili su utoliko bolniji što su se odvijali pod okolnostima teških posljedica rata, administrativnih intervencija države i oštrih političkih sukoba.

Uslijed toga što je vladajuća srpska buržoazija, kapitalistički slabije razvijena (pretežno još u stadiju trgovačkog kapitala), iskorištavala svoje hegemonističke pozicije i državnu vlast da bi izvanekonomskim mjerama usmjeravala privredni razvoj zemlje u svoju korist, u Jugoslaviji je proces pretvaranja predratnog liberalno-industrijskog kapitalizma u monopolni kapitalizam, uz istovremeno stvaranje »nacionalnog« kapitala, imao osim klasičnih posljedica kapitalističkog razvitka i neke druge, političke prirode. Ovdje se on zbog favoriziranja i protekcioniranja privrednog razvitka jednog dijela države za račun zapostavljanja i kočenja drugih, razvijenijih dijelova, neposredno odražavao na političke procese, u smislu zaoštravanja ne samo klasnih već u prvom redu i nacionalnih suprotnosti.

Politika industrijskog protekcionizma na štetu agrarnih proizvoda i padanje realne zarade radnika i službenika, uz istovremenu nivelaciju prosječnih dohodaka ispod egzistencionog minimuma, pospješivala je proces siromašenja gradskog i seljačkog stanovništva i širenje korupcije u državnim i javnim službama.

Zbog iskorištavanja aparata državne vlasti za beskrupulozno bogaćenje vladajuće buržoazije i zbog favoriziranja privrednog i kulturnog razvitka jednih dijelova zemlje na štetu drugih, raslo je opće nezadovoljstvo stanovništva prema stanju u monarhističkoj Jugoslaviji, poprimajući zbog posebno naglašenih klasnih i nacionalnih suprotnosti obilježja trajne i sve dublje krize čitavog društveno-političkog života i poretka.

4

Borba za rješavanje nacionalnog pitanja odvijala se parlamentarnim putem (počevši od problema ustavnog uređenja države), a zatim i svim političkim sredstvima, naročito policijskim terorom i drugim oblicima režimske presije, držanjem monopolističkih pozicija i isključive kontrole nad vojskom i unutrašnjom i diplomatskom službom od strane hegemonističkih vrhova. Ta je borba zahvatila sva područja nacionalnog i državnog života: privredu, kulturu, prosvjetu, crkvu, itd. Monarhistički režimi bili su dosljedni u provođenju politike favoriziranja vladajuće nacije, pravoslavne crkve i vlastitih stranačkih i uopće društveno konzervativnih krugova, dok su prema ostalim nacijama, crkvama, opozicionim političkim strankama, a pogotovo prema naprednim ljudima, nosiocima progresivnih i revolucionarnih ideja bili bezobzirni u primjeni policijskog progona, represalija i bezakonja, služeći se široko korupcionaškim metodama na svim područjima javnog života.

Građanske klase jugoslavenskih naroda, našavši se na čelu nacionalnog društveno-političkog razvitka u tom presudnom historijskom momentu nisu se pokazale na visini zadatka. Neodstupanje dvora i pašićevskih krugova od hegemonističke orijentacije temeljilo se na ocjeni da su pobjedom u ratu i ujedinjenjem izvojevane pozicije za definitivnu realizaciju ekspanzionističkih koncepcija, ali su u toj politici ustrajali i zbog bojazni da se ne izgubi državnost Srbije, ako joj se ne osigura apsolutna dominacija, ako ujedinjena država ne bude povećana Srbija, produžetak i proširenje Kraljevine Srbije, već nova zajednička država. Takav stav urodio je suprotnim efektom od onog što su njegovi nosioci očekivali. Nametanje srpske supremacije dovelo je do deziluzije od romantičarsko-idealističkog shvaćanja ujedinjenja kod pretežne većine političkih stranaka južnoslavenskih naroda pod Austro-Ugar-

skom. Idealističke koncepcije ujedinjenja i očekivanja predstavnika hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka da će u zajedničkoj državi igrati vodeću ili ravnopravnu ulogu satrvene su nepopustljivošću hegemonističkih tendencija velikosrpske čaršije i dvora, njihovim nerazumijevanjem posebnih nacionalnih individualnosti ostalih naroda i nepredviđanjem posljedica isključive politike.

Nacionalno pitanje kao osnovno, životno pitanje jugoslavenske državne zajednice nametnulo se svim političkim pokretima i partijama, pa i onima koje su ga negirale: bilo s hegemonističkih koncepcija velikosrpskog unitarizma, bilo s unitarističko-idealističke platforme o integralnom jugoslavenstvu, bilo s pozicija čiste klasne borbe.

Kasnijim (1929) prihvaćanjem i pokušajem realiziranja koncepcije integralnog jugoslavenstva, nova, sada već krupna, financijska grupacija srbijanske buržoazije — čiji su najistaknutiji reprezentanti bili kralj Aleksandar i poslije njega Stojadinović — dolazi u sukob i s tradicionalnom politikom starije, čaršijske i trgovačke srbijanske buržoazije, a ne samo s nacionalnim otporom ostalih naroda.

Deklarativnim prihvaćanjem jugoslavenstva kao idejne osnove cjelokupne državno-političke izgradnje kralj Aleksandar se sukobljava i s onom tradicionalnom srpskom politikom što se nije htjela odreći ni svoga srpskog imena, ni svoje državnosti, ni svoje posebne uloge, bojeći se da ne izgubi ne samo svoje hegemonističke pozicije nego i svoju nacionalnu, srpsku, posebnost u nekom integralnom jugoslavenstvu, koje su predstavnici srbijanske buržoazije oduvijek smatrali »prečanskim« importom.

Pod utjecajem promijenjene situacije u svijetu i u zemlji, onda kad je u ekspanziji fašističkih sila već počelo rušenje evropskog versajskog poretka, kod jednog dijela vladajuće buržoazije dolazi do spoznaje da je produžavanje unitarističke politike nemoguće, te da radi izlaza iz sve ozbiljnije državne krize treba tražiti neko drugo rješenje.

Tako se u okviru vladajuće srpske buržoazije javlja treća koncepcija, a moglo bi se reći i treća grupacija čiji su eksponenti bili knez Pavle i Cvetković. No ta grupacija bila je politički suviše slaba; ona je naišla na žestok otpor kako zastupnika jugoslavenskog unitarizma, tako i tradicionalne srpske politike, koja upravo u tom momentu doživljava neočekivanu renesansu ponovnim isticanjem nepomirljivih teza o potrebi održanja centralističkog poretka i čuvanja hegemonije i jakog srpstva kao tobože jedinih garancija državnog jedinstva i opstanka Jugoslavije. Odatle je i sporazum o davanju autonomije hrvatskom narodu stvaranjem Banovine Hrvatske (1939), naročito zato što je njime stavljeno na dnevni red i pitanje preuređenja čitave države, naišao na opći otpor i koncentraciju svih centralističko-hegemonističkih snaga.

Taj otpor doživjet će svoju kulminaciju u vojnom puču i državnom udaru od 27. ožujka 1941, koji nije bio samo ili čak pretežno uperen protiv Trojnog pakta koliko protiv novog unutarnjeg političkog kursa grupacije Pavle—Cvetković. Dok su Pavle i Cvetković, suočeni s dubokom unutarnjom državnom krizom, došli do zaključka da moraju pristati na preuređenje države i djelomično zadovoljenje nacionalnih zahtjeva hrvatskog i slovenskog naroda, zbog opasnosti razbijanja Jugoslavije od osovinskih sila, dotle su pučisti smatrali da će im upravo povratak na tradicionalnu vanjsku politiku jugoslavenskih vlada u perspektivi pobjede savezničkih sila omogućiti da održe svoje hegemonističke pozicije. Državnim udarom od 27. ožujka na scenu ponovno stupaju najekstremnije tendencije hegemonističko-centralističke politike srbijanske buržoazije, kojih je nosilac najprije bio pokret oko Srpskog kluba za spasavanje ugroženog srpstva, a zatim Simovićeva pučistička grupa kraljevske vlade u izbjeglištvu i četnički pokret Draže Mihailovića u zemlji, koje su nepo-

pustljivo stajale na pozicijama održanja srpske hegemonije u Jugoslaviji, i pod cijenu da ona privremeno bude i okupirana, pa čak i s planom da se umjesto nje uspostavi velika Srbija, radije nego da pristanu na preuređenje Jugoslavije na federalističkim načelima.

Nasuprot takvim razvojnim tendencijama u politici vladajuće srpske buržoazije, u politici građanskih stranaka ostalih naroda bile su prisutne tri, u biti oprečne i međusobno isključive tendencije.

Budući da se teorija o integralnom jugoslavenstvu u smislu stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije pokazala ne samo kao romantičarska iluzija nego se i potpuno kompromitirala kao ideološki instrument u službi velikosrpske hegemonije, šestojanuarske diktature i centralizma, — sve unitarističke političke tendencije bile su u političkom životu potlačenih naroda uglavnom posve beznačajne.

Razvijajući se kao antipod velikosrpskom hegemonizmu i unitarističkom centralizmu, separatističke tendencije prisutne u redovima svih potlačenih nacija, a jače izražene u hrvatskom i makedonskom separatističkom pokretu, nisu se pretvorile u neke masovnije političke pokrete upravo zbog dominantnog upliva onih stranaka što su zastupale autonomističko-federalističke koncepcije za preuređenje jugoslavenske države, ali i zbog toga što su separatistički pokreti našli oslonac jedino u onim stranim državama (Italija, Austrija, Njemačka, Mađarska, Bugarska) čije su imperijalističke pretenzije kroz stoljeća trajno ugrožavale upravo te južnoslavenske narode.

Razvijajući se kao osnovna tendencija opozicionog političkog života prema centralističkom poretku i hegemonističkoj politici srpske buržoazije, autonomističko-federalistička koncepcija dobila je najveći broj pristalica u redovima svih ugnjetenih jugoslavenskih naroda. Međutim, zavisno od mnogih faktora ona je bila stalnom programskom osnovom samo hrvatskog nacionalnog pokreta, počevši od Radićeva federalističkog programa 1918. pa nadalje. Poslije uvođenja šestojanuarske diktature za preuređenje države na autonomističko-federalističkim osnovama izjasnile su se i glavne opozicione stranke Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine, ali će njihov program i njihov stav ostati i dalje zavisan od očekivanja rezultata borbe za rješavanje hrvatskog pitanja.

5

Proces zaoštravanja unutarnje krize odvijao se neprekidno pod jakim uplivom međunarodnih prilika.

Kao versajska tvorevina i jedan od glavnih oslonaca zapadnih sila, Francuske i Velike Britanije na Balkanu i u Podunavlju, Jugoslavija je bila instrument politike tih sila i u prvom deceniju svog postojanja isključivo vezana za njihovu politiku. No, već u to vrijeme, a naročito od početka ekspanzije fašističkih sila, jugoslavenska vlada pokušava da uspostavi bolje odnose s Italijom, nastojeći da je i ustupcima odvrati od pomaganja revizionističkih država i separatističkih pokreta. Iz tih razloga jugoslavenska je vlada pokazala i spremnost da slijedi politiku popuštanja prema Italiji i Njemačkoj, koju su provodile Francuska i Velika Britanija u nastojanju da se Italija i Njemačka zadovolje samo nekim ispravcima u versajskom poretku za koji su i same znale da ima takvih slabosti da se u cjelini ne može trajno održati.

Budući da je bilo poznato da osovinske sile gledaju na Jugoslaviju kao versajsku tvorevinu i podržavaju tendencije njenog razbijanja, i da se savez između Njemačke

i Italije temelji na prepuštanju Balkana interesnoj sferi Italije, Stojadinovićeva politika novog kursa išla je za tim da otkloni opasnost od Jugoslavije »pridobijanjem upravo njenih glavnih protivnika«.

Ako je talijanskim interesima uvijek bila bliža koncepcija razbijanja Jugoslavije, Njemačkoj je čak više odgovaralo da je integralno inkorporira u svoj novi evropski poredak, među ostalim i zbog osiguranja svoje sfere utjecaja u Podunavlju i na Balkanu i nasuprot Italiji.

6

Smjenjivanjem Stojadinovića, što je nagovijestilo napuštanje unitarističke i proosovinske orijentacije, monarhistička Jugoslavija ušla je u treće, posljednje razdoblje svoje unutarnje politike, u kome je vladajuća oligarhija, pretrpjevši krah s politikom integralnog jugoslavenstva, a ustuknuvši pred neizvješnošću povezivanja svoje sudbine s osovinskim silama, bila prisiljena da otpočne pregovore za preuređenje centralističke države.

Sporazum o rješavanju hrvatskog pitanja stvaranjem Banovine Hrvatske nije zadovoljavao ni jednu ni drugu stranu, već su ga obje smatrale samo kao uvod u njegovo definitivno rješavanje prilikom potpunog preuređenja države, ali su pristale na nj, kao na kompromisno rješenje, iz državne nužde i političkog realizma zbog unutarnje i međunarodne situacije. Državno vodstvo, namjesništvo i dvorski krugovi došli su poslije plebiscitarne manifestacije jačine hrvatskog nacionalnog pokreta na prosinačkim izborima 1938. do zaključka da moraju ići na kompromis zbog naglog pogoršanja međunarodnih prilika. Pavle je, unatoč protivljenju većine predstavnika srbijanskih stranaka i vojske svakom preuređenju države, smatrao da državni interesi nalažu efikasne mjere za unutarnje konsolidiranje zemlje. Na kompromisno rješenje bilo je spremno i Mačekovo vodstvo HSS-a (i SDK-a), smatrajući da će sa pozicija autonomne Banovine Hrvatske moći odlučnije djelovati u pravcu definitivnog rješenja hrvatskog pitanja u konačnom uređenju države, a i zbog toga što je prijetila opasnost da hrvatsko pitanje bude rješavano bez njega u sklopu agresije fašističkih sila na Jugoslaviju, a u tom bi slučaju HSS i SDS bile potisnute od frankovačko-ustaških elemenata. I Pavle i Maček bili su za kompromis iz vanjskopolitičkih razloga, da bi Jugoslavija bila jača u odnosu na opasnost od agresije fašističkih sila, i zbog unutarnjih prilika, da bi se spriječile tendencije transformacije nezadovoljstva širokih narodnih slojeva u revolucionarno-demokratski pokret pod vodstvom Komunističke partije.

Protiv sporazuma ustale su podjednako sve separatističke i hegemonističke snage. Frankovačko-ustaški i drugi separatistički elementi bili su protiv sporazuma jer su u njemu vidjeli opasnost spasavanja Jugoslavije upravo u momentu kad su osovinske sile već počele rušenje versajskoga sistema u Evropi, a baš na toj perspektivi oni su gradili svu svoju politiku. Svi nepomirljivi hegemonistički i centralistički elementi iz redova vladajuće srpske buržoazije, kako iz režimskog aparata i vojske, tako i iz opozicije i vrhova pravoslavne crkve, ustali su protiv sporazuma, zvoneći na uzbunu da davanje autonomije Hrvatima i dalje preuređenje države na federalističkim osnovama ugrožava ne samo srpstvo nego i sam opstanak jugoslavenske države.

Prilikom potpisivanja Trojnog pakta knez Pavle i vlada Cvetković—Maček rukovodili su se time da momentano spasavaju Kraljevinu Jugoslaviju od neizbježne katastrofe i komadanja, a ujedno zadržavaju mogućnost da u kasnijoj fazi rata, u

povoljnijim okolnostima, prijeđu na stranu saveznika. Pavlovo namjesništvo i Cvetković—Mačekova vlada, kao državno vodstvo monarhističke Jugoslavije, nisu vidjeli drugog izlaza nego da pokleknu pred diktatom Hitlerove Njemačke, koja je poslije senzacionalne pobjede nad Francuskom već pokorila gotovo čitavu Evropu, a Jugoslavija od Velike Britanije i SAD nije mogla očekivati nikakve brze i djelotvorne pomoći. U takvim uvjetima jugoslavenska vlada, osjećajući se bespomoćnom pred ultimativnim pritiskom, pristaje na diplomatske ustupke da bi izbjegla sudbinu Čehoslovačke, Poljske, Francuske i drugih okupiranih zemalja i dobila na vremenu, smatrajući da za takav kompromis ima jačih državno-političkih razloga no što su ih imale Velika Britanija i Francuska za svoju münchensku politiku 1938, ili SSSR za sklapanje pakta s Hitlerom 1939, kad Njemačka još nije bila takva sila niti je vladala čitavom Evropom, ili pak Švedska koja je učinila čak i veće ustupke Njemačkoj mada se nije nalazila u takvom položaju i okruženju.

Potpisivanje Trojnog pakta bilo je, prema tome, na liniji politike onog dijela srpske, hrvatske, slovenske i ostale jugoslavenske buržoazije koji je u zaoštrenim prilikama drugog svjetskog rata, iz različitih razloga, tražio takva rješenja da se spasi Kraljevina Jugoslavija s obzirom na opasnost od agresije osovinskih sila i aktivnost od njih poticanih profašističkih i separatističkih struja, i da se ujedno učvrsti njen buržoaski poredak s obzirom na opasnost od naglog jačanja revolucionarnog radničkog i demokratskog pokreta pod vodstvom Komunističke partije. To su bili glavni motivi njihove politike. Sporazum Cvetković—Maček o rješenju hrvatskog pitanja i preuređenju države trebalo je da konsolidira Jugoslaviju iznutra i ojača je prema vani, a odluka Krunskog savjeta o potpisivanju Trojnog pakta računala je s tim da se sačuva integritet monarhističke Jugoslavije i mogućnost da se kasnije odredi njeno držanje u ovisnosti prema razvitku situacije u toku drugog svjetskog rata.

Svi ti razlozi kojima se rukovodilo Pavlovo državno vodstvo bili su dobro poznati onim vojnim i političkim krugovima što su već dulje vremena pripremali puč duboko nezadovoljni politikom Pavla i Cvetkovića, smatrajući da sporazum o davanju autonomije Hrvatskoj i dalje preuređenje države ugrožava njihove hegemonističke pozicije, a da potpisivanje Trojnog pakta znači opasno odstupanje od tradicionalne državne politike, što bi Jugoslaviju moglo sasvim izvesti iz sfere onih sila na koje se oslanjala u svojoj unutarnjoj i vanjskoj politici od svog postanka. Organizatori puča računali su s tim da će državni udar izazvati agresiju Njemačke i Italije i njihovih saveznika, da Jugoslavija ne može pružiti uspješan otpor i da će biti ne samo pregažena i okupirana nego i razbijena. Pučisti su, međutim, svjesno ušli u takvu avanturu, računajući da će se pučistička vlada, barem s malim dijelom vojske, prebaciti na stranu saveznika, te da će zbog simboličnog učešća u ratu poslije savezničke pobjede steći pravo i podršku da se vrate u zemlju i ponovno uspostave svoju hegemonističku vladavinu.

Razvoj političkih prilika u zemlji poprimao je to dramatičnije tokove što je fašistička opasnost neposrednije prijetila Jugoslaviji. Munjevite pobjede hitlerovske Njemačke nad evropskim zemljama i potpuni slom evropskog versajskog sistema izazvale su u Jugoslaviji napregnutu političku aktivnost svih desnih, reakcionarno-profašističkih, i lijevih, revolucionarnih i demokratsko-antifašističkih snaga.

Sve profašističke struje, koje su u Jugoslaviji bile brojne, jer su im pripadale i separatističko-iredentističke i klerofašističke i pronacističke tendencije, nalazile su se u pokretu (u Srbiji Ljotićev Zbor i Hođerini Borbaši, u Hrvatskoj klerofašisti i frankovci, u Sloveniji klerikalno-profašističke i pronacističke struje, u Makedoniji vančo-mihajlovisti i probugarski elementi, zatim crnogorski separatisti, šiptarski iredentisti

i na kraju uz mađarsku manjinu i jaka nacistička organizacija polumilijunske njemačke nacionalne manjine). Sve su te profašističke i separatističko-iredentističke struje bile u ideološko-propagandnoj i akcionoj ilegalnoj ofenzivi, smatrajući na temelju trijumfa fašističkih sila nad Evropom da je došao njihov historijski trenutak, propovijedajući propast versajske Jugoslavije ili ostvarenje svojih ciljeva u okviru Hitlerova novog evropskog poretka. Iako svaka od tih struja, tendencija ili organizacija nije bila neka značajnija politička snaga, niti su sve zajedno bile povezane, niti imale masovniju političku podršku u narodu, one su ipak nalazile relativno širok manevarski prostor za svoju akciju, na podlozi ekonomski i politički nezdravog i neodrživog stanja u monarhističkoj Jugoslaviji, iskorišćujući takav razvoj međunarodne situacije koji je nagovještavao realizaciju njihovih težnji. U takvim unutarnjim i međunarodnim prilikama profašistička i antijugoslavenska akcija svih tih struja djelovala je korozivno u onim malograđanskim slojevima što su bili opsjenjeni nastupanjem naci-fašizma i dezorijentirani bespomoćnošću i razjedinjenošću antifašističkih sila (osobito paktom Hitler-Staljin). Aktivnost tih struja djelovala je razarajući i na sam organizam vladajućeg režima i cjelokupne društvene strukture na kojoj je počivao, šireći defetizam i otvarajući vrata fašizmu.

Nasuprot stavovima buržoaskih stranaka i grupacija koje su rješavanju unutarnjih i vanjskih problema monarhističke Jugoslavije prilazile s pozicija dviju različitih političkih koncepcija, i nasuprot »trećoj politici« profašističkih ili separatističkih struja koje su jugoslavenske narode, u cjelini ili odvojeno, htjele vezati uz sile Osovine i njihov novi evropski poredak — gradila je svoju politiku Komunistička partija Jugoslavije.

Ocjenjujući da u uvjetima drugog svjetskog rata za sve revolucionarne i demokratske snage glavni zadatak treba da bude borba protiv fašizma, kao predstavnika najreakcionarnijih snaga kapitalističkog društva, i da će neizbježno, bez obzira na pakt Hitler—Staljin, doći do sukoba između nacističke Njemačke i SSSR-a, što će stvoriti povoljne uvjete za pobjedu revolucionarnih snaga, KPJ je svu svoju djelatnost usmjerila na stvaranje širokog antifašističkog, revolucionarno-demokratskog pokreta. Povezujući zaoštravanje unutarnje revolucionarne krize s općom borbom protiv fašizma, KPJ je usmjerila ožujske događaje, iskoristivši državni udar koji je do krajnosti produbio unutarnju i međunarodnu krizu buržoaske Jugoslavije, za revolucioniranje političke situacije u zemlji, za afirmiranje Komunističke partije i dalje privlačenje masa u antifašistički revolucionarno-demokratski pokret.

7

Slom monarhističke Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. bio je epilog krize što ju je proživljavala od svog postanka 1918. godine i stanja u kom je dočekala agresiju fašističkih sila.

Iako se u ratu našla objektivno u vrlo teškoj situaciji, njezin vojnički poraz bez ikakva ozbiljnijeg otpora i potpuno političko i državno rasulo, što je započelo već prvog dana agresije, bili su posljedica vojničke i moralno-političke nespremnosti vojske i jugoslavenskih naroda za rat i obranu monarhističke Jugoslavije.

Našavši se u ratu, zemlja nije imala državno vodstvo koje bi uživalo povjerenje jugoslavenskih naroda i koje bi moglo organizirati obrambeni rat. U momentu napada fašističkih agresora, mjeseca travnja 1941. godine, došla je do izražaja situacija stvorena čitavim tokom društveno-političkog razvitka monarhističke Jugo-

slavije: ona je bila nacionalno, socijalno i moralno-politički razjedinjena i rastrovana, bez kohezionih snaga koje bi bile kadre da spriječe raspadanje armije i države.

Na slom i rasulo monarhističke Jugoslavije, iako su oni bili posljedica prije svega unutarnje krize, treba, međutim, gledati i u sklopu općih uvjeta u Evropi uoči drugog svjetskog rata i u njegovu prvom razdoblju. U to vrijeme čitavu građansku Evropu zahvatila je duboka društveno-politička i moralna kriza. Fašističke sile mogle su zavladati Evropom među ostalim i zato što je rastrovano evropsko društvo proživljavalo posvemašnju dezagregaciju i raspadanje dotadašnjih političkih nazora i pogleda. U očima širokih slojeva evropskih naroda kompromitirali su se režimi »klasične« buržoaske demokracije, a radnički i revolucionarno-demokratski pokreti bili su u znatnoj mjeri dezorijentirani staljinističkom politikom Sovjetskog Saveza i dogmatskim zaostajanjem, iza potreba vremena, partija Druge i Treće internacionale. Takve opće evropske prilike, koje su pod djelovanjem münchenske politike, »neshvatljivog« saveza Hitler—Staljin, senzacionalnih pobjeda Hitlerove Njemačke i katastrofalnog sloma Francuske, dostigle kulminacionu tačku dezorijentacije i besperspektivnosti evropskog buržoaskog društva, nesumnjivo su utjecale na širenje podrovanosti i defetizma, ubrzavši i slom monarhističke Jugoslavije, kao i drugih čak i najvećih i nacionalno homogenih evropskih zemalja.

Kriza što ju je versajska Jugoslavija proživljavala od ujedinjenja jugoslavenskih naroda 1918. u toku čitavog svog razvitka, dostigavši najviši stadij na početku drugoga svjetskog rata i za vrijeme agresije osovinskih sila, završena je njenim raspadom. Upravo njezin epilog dokazuje da je ta kriza imala tako duboke objektivne, društveno-političke uzroke da je ostao uzaludan napor vladajuće buržoazije da se versajska Jugoslavija spasi u posljednji momenat napuštanjem centralizma i pokušajem njenog preuređenja na drugim osnovama. Nagomilane društveno-političke, nacionalne i klasne suprotnosti bile su toliko zaoštrene da ih građanske političke snage u monarhističkoj Jugoslaviji nisu više bile kadre razriješiti, pa je kriza versajske Jugoslavije nužno završila njenim slomom i rasulom. Proturječnosti u društveno-političkom razvitku monarhističke Jugoslavije dostigle su takav stupanj da su iziskivale revolucionarno razrješavanje, na osnovama povezivanja nacionalnih pokreta potlačenih naroda s revolucionarnim pokretom radničke klase u jedinstven revolucionarno-demokratski pokret. Za to će biti stvoreni uvjeti istom u toku NOB-a i socijalističke revolucije na titovskom programu KPJ za uništenje ne samo okupaciono-kvislinškog sistema nego i svih nosilaca kompromitiranog poretka monarhističke Jugoslavije, a za stvaranje nove, federativne i socijalističke državne zajednice jugoslavenskih naroda, što će u biti i opredijeliti društveni karakter jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta.

Karakter narodnooslobodilačkog pokreta i polarizacija društveno-političkih snaga u toku okupacije i revolucije

Komunistička partija u Jugoslaviji nije uspjela u periodu 1935—1938. u svojim naporima da sa reformističkim krilom radničkog pokreta i opozicionim građanskim strankama formira Narodnu frontu. Ostale političke grupacije odbijale su suradnju s ilegalnom Komunističkom partijom, a neposredna akcija u masama u to vrijeme još nije mogla dati rezultate, jer su opozicione građanske, a pogotovo seljačke stranke (u prvom redu Hrvatska seljačka stranka) bile nosioci političke borbe protiv Stoja-

dinovićeva režima poludiktature, a za demokratske građanske slobode i rješenje nacionalnog pitanja.

Međutim, poslije hrvatsko-srpskog sporazuma (26. VIII 1939) do koga dolazi pod pritiskom početka rata u Evropi, u burnom političkom procesu koji se tada razvijao u Jugoslaviji Komunističkoj partiji poći će za rukom da u masama afirmira politiku antifašističkog, revolucionarno-demokratskog pokreta.

Nasuprot sve glasnijoj aktivnosti profašističkih grupacija i sve konfuznijoj i reakcionarnijoj politici vlade Cvetković—Maček i građanskih i seljačkih stranaka, KPJ je usmjerila napore naprednih snaga svih društvenih slojeva na stvaranje širokog antifašističkog revolucionarno-demokratskog pokreta za borbu protiv prijeteće fašističke opasnosti iznutra i izvana, izražavajući zahtjeve radničke klase i siromašnog seljaštva za rješavanje socijalnih pitanja, potlačenih naroda za rješavanje nacionalnog pitanja, a svih slojeva naroda za demokratizaciju zemlje, za mir, kruh i slobodu.

U praksi vodila se napregnuta i žestoka ideološka, politička i organizaciona borba za mase, pri čemu je vladajuća buržoazija sa svojim starim građanskim i seljačkim partijama sve više gubila političke pozicije. Političke snage vladajuće buržoazije jugoslavenskih naroda bile su razjedinjene i dezorijentirane, ideološko-politički vezane za koncepcije »klasičnog« buržoaskog poretka, one su se svakodnevno nalazile u sve nepovoljnijem položaju zato što je državno-politički sistem i sam društveni poredak monarhističke Jugoslavije zapadao u sve težu krizu zaoštravanjem unutarnjih suprotnosti, a i zbog toga što su gubitkom pozicija zapadnih sila u Evropi ostale bez oslonca, a paktom Hitler—Staljin bile zaplašene i zbunjene, ne snalazeći se i podvajajući se u dilemi vanjskopolitičke orijentacije prema Vel. Britaniji i SAD ili prema osovinskim silama. Našavši se po logici svojih ideološko-političkih tendencija i stranačkih programa u centru između desnih, profašističkih, i lijevih, revolucionarno-demokratskih kretanja, stare građanske i seljačke stranke i grupacije nastojale su da zadrže svoje političke pozicije borbom na obje fronte, s tim da je težište njihove akcije bilo upereno protiv revolucionarno-demokratskog pokreta pod vodstvom komunista, i to utoliko više ukoliko su zbog jačanja njegovih snaga po prirodi svoje klasne i konzervativne političke orijentacije i same bile spremne na primjenu reakcionarnih i profašističkih metoda vladavine, radi čuvanja društveno-političkog poretka i suzbijanja revolucionarno-demokratskih tendencija.

Ocjenjujući da je u svjetskim razmjerima neizbježan sukob fašističkih sila i SSSR-a i da se Jugoslavija, zbog zaoštrenih unutarnjih političkih suprotnosti i približavanja ratne opasnosti, nalazi u predvečerju sudbonosnih događaja, što objektivno stvara novu, revolucionarnu političku situaciju, KPJ je, u listopadu 1940, održala svoju Petu konferenciju na kojoj je u velikoj mjeri već formirana Titova politička linija stvaranja akcionog programa KPJ prema konkretnim političkim prilikama u Jugoslaviji. Pod novim, Titovim vodstvom KPJ je za posljednje tri godine pred tu konferenciju učinila velik korak u formiranju vlastite politike, nastojeći da se konstituira u samostalan politički faktor, sposoban da sve odlučnije utječe na politička zbivanja. Peta konferencija odražava orijentaciju Partije prema unutarnjim problemima svoje zemlje i sposobnost njena vodstva da s većom samostalnošću kreira politiku revolucionarne akcije radničke klase svoje zemlje u odnosu na stvarno internacionalističke i formalne obaveze provođenja linije Kominterne. U tom smislu materijali Pete konferencije govore o nesumnjivoj spremnosti KPJ da slijedi liniju Kominterne i SSSR-a, da svoje zadatke promatra i svoju politiku gradi polazeći od tzv. općih interesa revolucije i SSSR-a, što je ostavilo traga u izvjesnim šematskim (staljinističkim) ocjenama, naročito međunarodne situacije, ali je već u velikoj mjeri

prisutno formiranje vlastite politike u skladu s bitnim interesima svoje radničke klase i svoje zemlje na osnovu vlastitih analiza i ocjena unutarnje i međunarodne situacije.

Afirmacijom takve politike koja je odgovarala interesima radnih masa svih naroda Jugoslavije, KPJ je pospješivala proces raslojavanja građanskih političkih stranaka. Taj proces poprimio je u to vrijeme, potkraj 1940, već vrlo široke razmjere. Dok su se već ranije u očima demokratske javnosti bile kompromitirale sve režimske unitarističko-centralističke partije i grupacije, poslije sporazuma Cvetković—Maček o rješenju hrvatskog pitanja i preuređenju države kompromitirale su se i opozicione stranke koje su dotada vodile borbu pod parolama građanske demokracije. Mačekovo vodstvo HSS-a naglo je gubilo utjecaj u radnim, srednjim građanskim i seljačkim slojevima zbog neostvarenih potpunih nacionalnih prava hrvatskog naroda, a još više zbog neizvršenja demokratskog i socijalnog programa. Politički utjecaj srbijanskih opozicionih stranaka gubio je na značenju u demokratskoj javnosti zbog suprotstavljanja preuređenju države i zbog srozavanja na šovinističke pozicije. A sve građanske i seljačke stranke, koje su redom na djelu iznevjerile svoje demokratske programe, izbrisavši gotovo sasvim međusobne ideološke razlike i pozicije režimskih i opozicionih stranaka, kompromitirale su se sve više u očima naroda međusobnom borbom oko vlasti, razotkrivajući se svojom nedemokratskom praksom i svojim protunarodnim postupcima kao čuvari nepodnošljivog eksploatatorskog poretka i nesređenog državno-političkog stanja. U takvim uvjetima Komunistička je partija, afirmirajući se svojom svakodnevnom borbom za neposredne interese radnih ljudi i nacionalna prava svih naroda Jugoslavije, postajala sve ozbiljnija politička snaga. Svojim stavovima i akcijama komunisti su okupljali oko svoje političke platforme progresivne društvene snage i sve šire slojeve naroda, stvarajući u praksi *revolucionarno-demokratski pokret* na liniji borbe za demokratizaciju zemlje i dosljedno rješavanje nacionalnog i socijalnog pitanja, a protiv rata i fašizma. Na taj je način KPJ bila u usponu izgradnje svoje političke koncepcije i jačanja svog upliva upravo u vrijeme kad su sve u zapadnodemokratskom smislu orijentirane građanske i seljačke stranke i struje okupacijom Jugoslavije doživjele potpuni debakl svoje politike.

Zbog stanja u kome se nalazila Kraljevina Jugoslavija, ni politička linija KPJ o obrani zemlje (u aprilskom ratu) od fašističkih agresora nije imala nikakva stvarna odjeka jer narodne mase, nezadovoljne monarhističkom Jugoslavijom, nisu bile spremne da tu liniju slijede. Takav stav CK KPJ imao je političkog efekta za afirmaciju Partije kao dosljedne antifašističke snage tek pošto je zemlja bila okupirana, kad su se jugoslavenski narodi u cjelini i posebno najširi slojevi uvjerili da ih je razbijanjem Jugoslavije i uspostavljanjem okupaciono-kvislinškog sistema zadesila još teža sudbina. A to je dolazilo to više do izražaja što je postajalo očitije da sile Osovine nemaju izgleda na pobjedu u ratu sa silama antifašističke koalicije.

Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije agresorske sile, Njemačka i Italija, prišle su njezinu razbijanju i komadanju sa ciljem da je zauvijek unište kao versajsku državnu tvorevinu i političku koncepciju. One se prema Jugoslaviji nisu odnosile kao prema poraženoj »zaraćenoj strani«, čije državno uređenje po odredbama međunarodnog ratnog prava okupacione sile ne mogu mijenjati, već su pristupile njezinu rasparčavanju u duhu svojih imperijalističkih planova. Na taj se način agresija fašističkih sila prema jugoslavenskim narodima nastavila i poslije kapitulacije kraljevske jugoslavenske vojske uspostavljanjem okupacionog sistema.

U okviru svojega plana razbijanja Jugoslavije kao državne koncepcije okupatori su nastojali izgraditi nekoliko kvislinških tvorevina, prije svega ustašku NDH

pod Pavelićem i kraljevinu Crnu Goru u personalnoj uniji s Italijom, zatim smanjenu Srbiju pod Nedićem, a poslije kapitulacije Italije i Sloveniju pod Rupnikom (od Italije anektirani dio). Do stvaranja nezavisne Crne Gore praktično nije ni došlo, a tvorevinama kojima su upravljali Nedić i Rupnik ni osovinske sile nisu priznavale atribute države. Što se tiče NDH, njoj su okupatori namijenili posebnu ulogu u definitivnom razbijanju Jugoslavije računajući s hrvatsko-srpskim suprotnostima u monarhističkoj Jugoslaviji i s historijskim državnopravnim tradicijama hrvatskog naroda. Njemačka je planirala da NDH učini osloncem svoje politike, da je uključi u svoju ratnu privredu i angažira u ratu protiv SSSR-a pa je stoga zadovoljavala velikohrvatske pretenzije ustaške vlade, a Italija je očekivala da će, s Pavelićem na čelu NDH, učvrstiti svoje prisvajanje jadranske obale i preko nje širiti svoj utjecaj na podunavske države. Ta se očekivanja nacističke Njemačke i fašističke Italije zbog defektnosti njihovih planova i razvitka NOB-a nisu ispunila, i glavna njihova tvorevina NDH ubrzo se moralno-politički i vojnički pokazala kao jedna od najslabijih tačaka u njihovu okupacionom sistemu.

Politiku okupatora o razbijanju Jugoslavije kao državne koncepcije bio je spreman da prihvati znatan dio jugoslavenske buržoazije i dio stanovništva ne samo s profašističkih, proosovinskih pozicija nego i s pozicija takve političke računice koja je predviđala poraz fašističkih agresora i obnavljanje evropskog poretka pod dominacijom zapadnih velikih sila.

Vodeći dio slovenske buržoazije pokušao je da se u političku koncepciju okupatora o razbijanju Jugoslavije uključi svojim prijedlogom za formiranje kvislinške Slovenije. Naime, u danima rasula Jugoslavije slovenske građanske stranke formirale su *Narodni svet* (pod vodstvom bana Natlačena), koji je u danima od 6. do 10. travnja objavio da preuzima vlast u Sloveniji, pozvavši trupe jugoslavenske vojske da ne pružaju otpor na teritoriju Slovenije, a narednih dana pokušao pregovarati najprije s predstavnicima njemačke, a zatim i talijanske okupacione vojske i vlade, nastojeći da ishodi da se Slovenija sačuva kao cjelina. Ali su na osnovu svog ranijeg dogovora Njemačka i Italija odbacile taj prijedlog i zajedno s Mađarskom podijelile Sloveniju na tri dijela. Tragična sudbina slovenskog naroda i odluka okupatora da definitivno likvidira slovensku naciju kao takvu bez sumnje su utjecali na to da Osvobodilna fronta koju je Komunistička partija Slovenije stvorila već u travnju 1941. obuhvati u svoje redove relativno mnogo širi krug predstavnika građanske klase i srednjih slojeva no što je to bilo u ostalim zemljama Jugoslavije.

Separatistički ustaški dio hrvatske buržoazije (i klerofašistički nacionalistički elementi iz malograđanskih slojeva) dočekali su odluku okupatora o formiranju NDH kao realizaciju svoje teze o neodrživosti velikosrpske Jugoslavije i versajskog evropskog sistema.

Na toj liniji ustaški je pokret nastupio s programom velikohrvatske ideologije, nastojeći hrvatskom narodu prikazati da je uspostavljanje kvislinške NDH rezultat dvadesetogodišnje borbe i *nacionalne revolucije*. Separatistički elementi hrvatske buržoazije (i nacionalističke desnice) prikrivali su svoju nacionalnu izdaju u službi fašističkih agresora teorijom historijske nužnosti oslobođenja od velikosrpske hegemonije. Ustaškom pokretu i poglavniku Paveliću pripisivane su historijske zasluge za oslobođenje ispod srpskog jarma i za obnavljanje velike hrvatske države u njezinim historijskim granicama. Prikazujući se kao radikalna hrvatska nacionalna organizacija, ustaški je pokret deklarirao da je u nacionalnom interesu Hrvatske da se uklopi u »novi evropski poredak« pod vodstvom evropskih velesila Njemačke i Italije zato što je ona s njima povezana ne samo geografski nego i historijskim i kulturnim razvitkom.

Kao antipod težnji velikosrpske buržoazije da stvori Veliku Srbiju njenim proširenjem na zapad do linije Bjelovar—Senj (kakvi su planovi bili iznošeni i u okviru prijedloga dvorskih i radikalskih krugova o amputaciji iz 1925—1928), ustaški pokret stvorio je još u emigraciji planove o granicama NDH na Drini, a sada je specifične prilike drugog svjetskog rata htio iskoristiti za čišćenje zemlje od nehrvatskog stanovništva. Teorije da su Bosna i Hercegovina nekad bile čisto hrvatske i katoličke zemlje, da su izmijenjene silom turske i srpske penetracije i da je srpsko stanovništvo u Hrvatskoj uvijek bilo instrument strane (najprije mađarske, a zatim beogradske) hegemonije — služile su kao historijsko-emocionalno i racionalno-pravno opravdanje za zločinački ustaški plan prekrštavanja, raseljavanja i istrebljavanja srpskog stanovništva u NDH.

Pomoću takvih teorija, koje su bile samo pandan hegemonističkim starim veliko-radikalskim i novim četničkim koncepcijama, stvaranje NDH prikazivano je kao nacionalna hrvatska i kao međunarodna potreba radi obrane zapadne civilizacije od ugrožavanja s istoka. Pozivajući se na ulogu predziđa kršćanstva u obrani Evrope protiv najezde Osmanlija, ustaški se pokret zaogrtao plaštem nove historijske misije, opravdavajući svoju politiku potrebom borbe protiv istočnjačko-pravoslavne i boljševičke opasnosti.

Za veći dio hrvatske građanske klase, srednjih slojeva i seljaštva, kojih je politički reprezentant bila Mačekova HSS, bilo je također karakteristično kalkuliranje sa činjenicom razbijanja Jugoslavije. U tome se može naći objašnjenje Mačekove podrške stvaranju NDH i kasnijeg simpatiziranja sa zapadnim planovima o stvaranju katoličke konfederacije podunavskih zemalja, planovima čiji su nosioci bili utjecajni vatikanski i savezнички faktori i osobno predsjednik Roosewelt.

Znatan dio srpske buržoazije i srednjih slojeva također računa s faktom razbijanja Jugoslavije i prihvaća formiranje kvislinške Srbije (Aćimović—Nedić) s pozicija da Jugoslaviju ne treba ponovno uspostavljati, a dijelom je zaokupljen idejom o stvaranju Velike Srbije ili obnavljanja svoje hegemonije u Jugoslaviji vezanoj uz zapadne sile.

U tom je smislu karakteristično evoluiranje politike vlada u emigraciji i četničkog pokreta Draže Mihailovića.

U jugoslavenskoj vladi, koja je u momentu odlaska u izbjeglištvo imala formalno obilježje koncentracije prozapadno orijentiranih građanskih stranaka svih naroda Jugoslavije, ubrzo su zavladale izrazito velikosrpske tendencije. One su se izražavale u optuživanju u prvom redu Hrvata za aprilsko rasulo i u planiranju poslijeratnog uređenja Jugoslavije na bazi Velike Srbije i hegemonističke odmazde nad nesrpskim narodima.

Tek pod utjecajem općejugoslavenskog karaktera NOP-a i politike saveznika vlada u emigraciji će nastojati da održi fizionomiju političkog predstavništva svih jugoslavenskih naroda i djelovati da je na svoj način prihvati i četnički pokret Draže Mihailovića.

U razmatranju politike jugoslavenske izbjegličke vlade i držanja zapadnih saveznika prema NOP-u valja imati na umu da su zapadne sile htjele iskoristiti i jugoslavensku, kao i druge vlade u izbjeglištvu, kao instrument za uspostavljanje svoje dominacije u poslijeratnom poretku Evrope.

Iz tih su razloga zapadne sile davale podršku planovima za stvaranje regionalnih saveza. Treba se podsjetiti da su jugoslavenska i grčka vlada potpisale ugovor o stvaranju *Balkanske unije* već u siječnju 1942. predviđajući zajedničke organe konfederacije kojoj su poslije rata imale pristupiti i druge balkanske zemlje. Stvarajući Balkansku uniju jugoslavenska je vlada računala da će u njoj imati glavnu ulogu, jer su

neke najveće balkanske zemlje (Bugarska i Rumunjska) bile na strani sila Osovine.

Istovremeno je na poticaj britanske vlade sporazumom između poljske i čehoslovačke vlade stvorena *Srednjoevropska unija*, zasnovana na sličnim principima kao i Balkanska unija.

Ti su savezi bili ponovljeni pokušaj stvaranja tzv. sanitarnog kordona u istočnom i jugoistočnom dijelu Evrope, uperena i protiv njemačkog imperijalizma i protiv SSSR-a. Oni su izazvali nezadovoljstvo vlade SSSR-a i utjecali na odnose među saveznicima i na formiranje politike podjele interesnih sfera među savezničkim silama.

Četnički pokret Draže Mihailovića pojavio se kao akcija onog dijela ostataka razbijenog monarhističkog režima, velikosrpske buržoazije te nacionalistički i hegemonistički zadojenih malograđanskih slojeva koji je svoje političke kombinacije zasnivao na perspektivi pobjede antihitlerovske koalicije i stoga politički bio orijentiran prema zapadnim silama. Zbog takve orijentacije, a i zbog toga što se kraljevska emigrantska vlada potpuno oslonila na četničku organizaciju kao na jedinu realnu snagu u zemlji, zapadne savezničke sile dale su četničkom pokretu punu moralnu i materijalnu pomoć, računajući prije svega s njegovom materijalnom i političkom snagom u svojoj politici prema NOP-u, naročito u pokušaju da onemoguće ili barem ometu puno realiziranje odluka AVNOJ-a. Četnički pokret težio je u početku stvaranju Velike Srbije, a kasnije je pod utjecajem mnogih faktora prihvatio koncepciju vraćanja monarhističke Jugoslavije s njenim socijalnim i političkim uređenjem, planirajući uspostavljanje još čvršće hegemonije velikosrpske buržoazije.

Izjašnjavajući se protiv okupatora, ali pozivajući na uzdržavanje od borbe i od svakog izazivanja Nijemaca pod vidom brige da uzaludno ne strada srpski narod, četnički je pokret u isto vrijeme propovijedao potrebu osvete i odmazde protiv Hrvata i muslimana, zbog njihove tobožnje krivnje za propast Jugoslavije i za stradanje srpskog naroda.

S takvim je idejama četnički pokret imao isključivo velikosrpski karakter. To je njegove organizacije ograničilo na Srbiju, na Crnu Goru i na one krajeve u kojima je eksponentima velikosrpske buržoazije, mobilizirajući sve šovinističke elemente, pošlo za rukom da privremeno ostvare utjecaj nad najkonzervativnijim dijelom srpskog stanovništva. Okrivivši čitav hrvatski narod i sve muslimane za zločine ustaša nad srpskim stanovništvom, četnici su započeli isto tako okrutne progone nad čitavim naseljima muslimanskog i hrvatskog pučanstva.

Svoju ideju stvaranja očišćene Velike Srbije (koja bi po jednoj varijanti obuhvaćala »sve srpske zemlje«, a po drugoj čitavu Jugoslaviju, bez često hrvatskih krajeva) četnici su kasnije nešto ublažili zbog razvoja događaja i pod utjecajem vlada u izbjeglištvu, u kojima su formalno bili zastupani i predstavnici hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka, ali su do kraja rata širili i potpirivali velikosrpski nacionalizam i šovinističku mržnju.

Takvi ciljevi emigrantske vlade i četničkog pokreta, uz pasivno držanje Mačekova vodstva HSS-a, prijetili su još većom opasnošću za hrvatski narod u budućnosti i stoga su utjecali na opredjeljivanje i onog dijela hrvatskog naroda, koji je NOP-u pristupao iz nacionalnih razloga, uviđajući da u stvorenim uvjetima drugog svjetskog rata jedino NOB i socijalistička revolucija otvaraju put k ostvarenju nacionalnih prava hrvatskog i svih drugih jugoslavenskih naroda posebice.

U biti slično držanje, u odnosu na problem zajedničke jugoslavenske države, imala je i buržoazija, odnosno građanski predstavnici viših i srednjih slojeva ostalih jugoslavenskih naroda, s tim da su došle do izražaja specifičnosti njihova položaja i razlika u njihovu razvitku.

U Bosni i Hercegovini, gdje su nacionalne i vjerske razlike i razmirice dolazile najjače do izražaja, znatniji dio hrvatske i muslimanske građanske klase i srednjih slojeva pokazao se spremnim da prihvati koncepciju NDH, a znatniji dio srpskih građanskih i srednjih slojeva i predstavnika srušenog jugoslavenskog režima koncepciju četničkog pokreta. To i favoriziranje hrvatskog i muslimanskog, a ugrožavanje srpskog stanovništva od strane ustaškog režima NDH i obrnuto, ugrožavanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva od strane četničkog pokreta, djelovalo je ovdje neposrednije na veće angažiranje stanovništva na jednoj ili na drugoj strani i otežavalo i kompliciralo uvjete razvitka NOB-a.

Separatistički dio crnogorske buržoazije (pristaše Federalističke stranke) dočekao je vojsku talijanskog agresora kao savezničku, kao »oslobođenje ispod okupacije Srbije i od dvadesetogodišnjeg jugoslavenskog ropstva«. Kad je proglašenje »suverene i nezavisne države Crne Gore« bilo obesnaženo trinaestojulskim ustankom crnogorskog naroda i kad je kasnije uslijed angažiranja jakih talijanskih snaga NOB doživio oseku, pretegla je velikosrpska orijentacija, što je dovelo do jačanja četničkog pokreta, ali ni tada nisu iščezle separatističke tendencije.

Predstavnici makedonske buržoazije i srednjih slojeva, koliko je ona bila razvijena, prihvatili su znatnim dijelom suradnju s bugarskim okupatorom. A da je u makedonskom narodu bila dominantna ideja oslobođenja od krutog režima velikosrpske hegemonije i da je dugo vremena vladalo nepovjerenje prema svakoj ideji ponovnog uspostavljanja Jugoslavije, dokazom su složeni uvjeti pod kojima se razvijao NOP u Makedoniji. Odstupanje od političke linije CK KPJ i teškoće u razvitku NOB-a mogu se samo dijelom objasniti stavom bugarske Partije i lično Šatorova, ali te su pojave svakako uvjetovali i dublji uzroci, što su imali korijenje u općem položaju u kome se nalazio makedonski narod u monarhističkoj Jugoslaviji. U Makedoniji je još više došla do izražaja činjenica da se NOB mogao razviti istom onda kad se sam narod uvjerio da mu okupator ne donosi oslobođenje, već novo porobljivanje, a da se NOP pod vodstvom KPJ bori protiv obnove starog stanja u monarhističkoj Jugoslaviji, a za nacionalna prava svakog jugoslavenskog naroda i za socijalno oslobođenje radnog naroda.

U okviru danog presjeka stanja nastalog okupacijom treba spomenuti da su okupatori u svojoj politici razbijanja Jugoslavije mogli računati na suradnju i podršku ne samo najvećeg dijela buržoazije nego i relativno širokog dijela nacionalistički orijentisanih slojeva svih nacionalnih manjina, što se ne može jednostavno objašnjavati njihovom profašističkom orijentacijom, već treba tražiti uzroke u njihovu položaju u monarhističkoj Jugoslaviji.

Fašističkom okupacijom, propašću i razbijanjem Kraljevine Jugoslavije, uspostavljanjem NDH, Nedićeve Srbije i okupacionog sistema, protivurječnosti starog društva nisu bile iščezle, nego su ili još više zaoštrene, ili su poprimile nešto drugačije oblike, a pojavile su se i nove, u još oštrijoj formi, što je postepeno dovodilo do sve veće mobilizacije svih društvenih slojeva.

Okupacijom i komadanjem zemlje od strane onih imperijalističkih i fašističkih država koje su od ranije, stoljeća i stoljeća, ugrožavale jugoslavenske narode, historija je ponovo namemnula tezu da se neriješeno nacionalno pitanje jugoslavenskih naroda može riješiti jedino zajedničkom nacionalnooslobodilačkom borbom protiv okupatora. S druge strane, separatističkim (velikohrvatskim) ustaškim i (velikosrpskim) četničkim pokretom, i šovinističkim pokretanjem šiptarske i mađarske manjine — nacionalno pitanje povampireno je do razmjera bratoubilačkog klanja i srednjovjekovnih vjerskih ratova. Zbog toga se njegovo rješavanje postavilo kao preduvjet za razvitak NOB-a i socijalističke revolucije i za opstanak zajedničke jugoslavenske

države. Upravo državno-političkim slomom monarhističke, buržoaske Jugoslavije izazvani su i stvoreni objektivni uvjeti za onakav razvoj narodnooslobodilačkog rata kakav se stvarno odigrao. Baš zato što je u rasulu monarhističke Jugoslavije iščezla s historijske pozornice sva državno-politička struktura što ju je buržoasko društvo gradilo u toku dvadeset i dvogodišnjeg postojanja Kraljevine Jugoslavije — pojavila se objektivna potreba i historijska nužnost da na historijsku pozornicu stupe nove društveno-političke snage čiji su programski ciljevi odgovarali životnim interesima i pojedinih jugoslavenskih nacija i njihove zajedničke države. Zbog onih istih uzroka koji su doveli do propasti monarhističke Jugoslavije u sudaru sa stranom agresijom i zbog posljedica okupacije, ponovno uspostavljanje Jugoslavije moglo se izvršiti samo nacionalnooslobodilačkom, ali istovremeno i revolucionarnom borbom za posve drugačiju, novu Jugoslaviju. Slom i kompromitiranost centralističke, monarhističke Jugoslavije postavili su historijsku alternativu: ili borba za novu, federativnu, demokratsku, u biti socijalističku Jugoslaviju, jer nikakvu borbu — u onakvim uvjetima — za povratak propale Jugoslavije nijedan jugoslavenski narod ni široki narodni slojevi ne bi prihvatili, ili orijentacija na odvojeni državni život jugoslavenskih naroda.

Na toj historijskoj prekretnici građanska klasa jugoslavenskih naroda orijentirala se, kao što smo vidjeli, na način koji ju je kompromitirao i koji je omogućio Komunističkoj partiji kao predstavniku radničke klase da izolira stare građanske i seljačke stranke od širokih narodnih slojeva i da političku i ekonomsku moć buržoazije u osnovi slomi na fronti narodnooslobodilačkog rata.

Iz svih tih razloga Komunističkoj partiji Jugoslavije pošlo je za rukom da antifašističkom narodnooslobodilačkom pokretu dade revolucionarni karakter, da u procesu oslobodilačkog partizanskog rata izgradi revolucionarnu vlast i revolucionarnu armiju i da tako izvojuje potpunu pobjedu i uspostavi vlast radnog naroda, unatoč tome što su u Trećoj internacionali vladale staljinističke teorije i ocjene da je u okviru drugog svjetskog rata moguće i nužno razvijati antifašističke pokrete samo s nacionalnooslobodilačkim ciljevima i da revolucionarne ciljeve treba ostaviti za »drugu etapu«, poslije pobjede nad fašističkim silama.

Usput treba spomenuti da je KPJ zauzela stav da ne priznа razbijanje jugoslavenske države i da je otpočela narodnooslobodilačku borbu za novu Jugoslaviju u momentu kad je Njemačka imala još pakt o nenapadanju i trgovinske odnose sa SSSR-om i kad je Staljinova vlada primila atomizaciju Jugoslavije kao *fait accompli* te prekinula s jugoslavenskom vladom u izbjeglištvu diplomatske odnose, koje će opet uspostaviti tek poslije napada Hitlera na Sovjetski Savez.

Promatrano sa stajališta društvenih procesa, bitno obilježje jugoslavenskog NOP-a jest njegovo pretvaranje u narodnu i socijalističku revoluciju povezivanjem antifašističke borbe protiv okupatora s težnjama i interesima jugoslavenskih naroda da se riješi njihovo nacionalno pitanje na bazi ravnopravnosti i s težnjama i ciljevima revolucionarnog pokreta radničke klase za obaranje starog i stvaranje novog društveno-političkog poretka.

S obzirom na to da je neriješeno nacionalno pitanje trajno bilo presudno za odnose u monarhističkoj Jugoslaviji i s obzirom na pokušaj okupatora i kvislinga da na toj činjenici grade svoj »novi poredak«, produbljujući zavadu između jugoslavenskih naroda do razmjera šovinističkih odmazdi i bratoubilačkog rata, rješavanje nacionalnog pitanja bilo je jedan od primarnih preduvjeta za sam početak i konačan uspjeh NOP-a i revolucije. Zbog toga se antifašistički pokret otpora razvio u oslobodilački rat naroda Jugoslavije, a ovaj nužno u socijalističku revoluciju, jer su političke snage monarhističke Jugoslavije ne samo izazvale tragiku okupacije već se stavile ili u službu okupatora ili se borile za povratak starog kompromitiranog centra-

lističko-hegemonističkog državnog uređenja. Prema tome, uslijed stanja kakvo je vladalo u monarhističkoj Jugoslaviji prije njene okupacije, i kakvo je stvoreno njenim razbijanjem, u Jugoslaviji je došlo do nužnog povezivanja borbe protiv fašističkih okupatora za oslobođenje zemlje sa borbom za nacionalnu ravnopravnost i za socijalizam. Jedno bez drugog nije moglo. Uzajamna uvjetovanost rješavanja nacionalnog pitanja i provođenja socijalističke revolucije dali su osnovni pečat i glavno obilježje narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji. U tom, titovskom programu sadržani su bitni elementi društvenog aspekta i društvenih pretpostavki pobjede NOP-a u Jugoslaviji.

Rješavanje nacionalnog pitanja izgradnjom federacije, svojevrsnim oblikom samoodređenja nacija putem izgrađivanja sistema nove revolucionarne vlasti (narodnooslobodilačkih odbora) i revolucionarnog predstavništva pojedinih naroda (zemaljska antifašistička vijeća) kao nosilaca suvereniteta svakog pojedinog naroda, i njihove odluke o udruživanju u demokratsku federativnu zajednicu, pod vodstvom revolucionarne partije radničke klase, značilo je proširivanje okvira otpora protiv fašističkih okupatora u smislu povezivanja nacionalnog i socijalnog pitanja i tretiranja na posve nov način odnosa između nacionalnog pitanja i socijalističke revolucije. Pitanje borbe za nacionalno oslobođenje i za ravnopravnost naroda tu nije više tretirano samo kao rezerva i saveznik revolucije, kako se to dotada smatralo u marksističkoj teoriji, i u ranijim rukovodstvima KPJ, nego kao jedno od bitnih i glavnih pitanja same socijalističke revolucije. Bez borbe i za rješavanje nacionalnog pitanja, ne samo u odnosu prema okupatoru nego i u odnosima između naroda Jugoslavije samih, u Jugoslaviji nije moglo biti otpora, ali isto tako u Jugoslavji, koja je politički bila dezintegrirana dubokim suprotnostima između političkih stranaka i grupacija građanske klase. što je još više zaoštreno njezinom okupacijom i razbijanjem, nije moglo biti ni NOP-a u općejugoslavenskim okvirima ni rješavanja nacionalnog pitanja u njenom sklopu bez povezivanja s borbom radničke klase za socijalističke ciljeve.

Međutim, budući da je jugoslavenskoj revoluciji od početka do kraja glavni protivnik bio strani imperijalizam, tj. fašistički okupatori, to je KPJ mogla unutarnju kontrarevoluciju, što se stavila u njihovu službu, tući ne kao protivnika socijalističke revolucije, već kao nacionalnu, kvislinšku izdaju na fronti narodnooslobodilačkoga, antifašističkoga rata. Osnovni cilj jugoslavenskog oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta bio je istjerivanje okupatora i uništavanje njegova okupaciono-kvislinškog sistema, a to je u takvim uvjetima ujedno značilo i uništavanje kontrarevolucije, razbijanje starog državnog sistema i vlasti, a razvijanje nove, revolucionarne narodne vlasti i federativnog sistema, nove, demokratske socijalističke Jugoslavije.

Zbog onakve polarizacije društveno-političkih snaga kakva se odigrala u Jugoslaviji i zbog formiranja takvog karaktera NOP-a došlo je i do toga da se jugoslavenski NOP nije razvijao kao politička koalicija antifašističkih grupacija (iako je imao koalicionih elemenata) već na bazi stvaranja jedinstvene Narodnooslobodilačke fronte pod vodstvom Komunističke partije. Iako je, upravo zbog svog karaktera, NOP obuhvaćao sve slojeve stanovništva, ipak su osnovne njegove snage bile u radničkoj klasi, radnom (siromašnom) seljaštvu i lijevoj inteligenciji. Dosada još naučno nije istražena socijalna struktura NOP-a, ali tu konstataciju potvrđuju — iako nepotpuni — statistički podaci o socijalnom sastavu pripadnika NOP-a. Prema popisu, izvršenom 1960. u Savezu boraca, od ukupno 907.949 živih pripadnika NOP-a (taj broj je nepotpun jer nije obuhvatio ratne invalide i ratnu siročad) po socijalnom sastavu bilo je:[1]

[1] Ovi i ostali statistički podaci prema Elaboratu o strukturi pripadnika NOP-a Jugoslavije u Centru za znanstvenu dokumentaciju IHRPH.

	% od 907.949	% od kategorije stanovništva
Seljaka	554.570 ili 61,1	ili oko 4,9
Radnika	279.806 „ 30,8	„ „ 9,8
Službenika i vojnih osoba	54.295 „ 6,0	„ „ 5,4
Ostali (obrtnici, trgovci i bez određenog zanimanja)	19.278 „ 2,1	„ „ 1,6

Po školskim kvalifikacijama od ukupnog broja pripadnika NOP-a imalo je:
— potpunu srednju, visoku ili fakultetsku spremu 74.301 ili 8,1%
— nepotpunu srednjoškolsku spremu 123.379 ili 13,4%
— osnovnu školsku spremu 528.997 ili 58,2%
— nepotpunu osnovnu ili bez školske spreme 186.192 ili 20,4%.

Od ukupnog broja učesnika u NOB-u oko 60% bili su mlađi od 25 godina, a od ukupnog broja pripadnika NOP-a bilo je oko 21% žena.

Po vremenu stupanja u NOP dobiva se slijedeća slika njegova razvitka:

— godine 1941.	stupilo	161.303 ili	17,76%
— „ 1942.	„	139.582 ili	15,38%
— „ 1943.	„	164.337 ili	18,09%
— „ 1944.	„	319.728 ili	35,22%
— „ 1945.	„	79.677 ili	8,78%
— nepoznato	„	43.322 ili	4,77%
— Ukupno		907.949 ili	100,00%

Po načinu učešća članova Saveza boraca u NOP-u od ukupno 1,061.552 (obuhvaćene i neke kategorije ratnih invalida) bilo je:

— u NOV i POJ i u savezničkim armijama 535.572 ili 50,5%;
— na radu u političkim i pozadinskim (teritorijalnim) organizacijama NOP-a 403.814 ili 38,0%;
— u okupatorsko-kvislinškim zatvorima, logorima i internaciji 94.802 ili 8,9%, i
— u zarobljeništvu 27.364 ili 2,6%.

Iako svi ovi statistički podaci nisu potpuni jer ne sadrže podatke za poginule pripadnike NOP-a i žrtve fašističkog terora, oni ipak daju približnu sliku socijalnog sastava i razvitka jugoslavenskog NOP-a.

Osim toga treba spomenuti da socijalni sastav NOP-a nije bio podjednak u svim jugoslavenskim zemljama. Njegova fizionomija bila je nešto drugačija u Sloveniji ili u Hrvatskoj od one u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji ili Crnoj Gori, što je bilo uvjetovano ne samo strukturom stanovništva nego i razvitkom NOP-a u tim pojedinim zemljama u zavisnosti od položaja pojedinih naroda. Drugim riječima, razvitak NOP-a u Jugoslaviji zavisio je i od političkih procesa u pojedinim njenim zemljama, a ne samo od kretanja u općejugoslavenskim i evropskim relacijama.

Što se tiče društvenog aspekta NOP-a u Jugoslaviji, podrobnije analize pokazuju da su u njegovu razvitku usporedo s političkim širenjem Narodnooslobodilačke fronte na bazi okupljanja svih patriotskih, antifašističkih i demokratskih snaga za oslobo-

denje od okupatora i za stvaranje nove, federativne Jugoslavije sve više dolazile do izražaja revolucionarno-socijalne težnje širokih narodnih slojeva, koje su, međutim, od strane KPJ, programski bile usmjeravane u okvir politike Narodnooslobodilačke fronte.

SUMMARY

SOCIAL ASPECTS OF THE PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT IN YUGOSLAVIA

The article which appears here was originally presented as a paper at the International Symposium on »SOCIAL ASPECTS OF THE RESISTENCE MOVEMENTS IN EUROPE« held at the University of Milan, March 25—27, 1966.

The paper furnishes the advantage of historical perspective and provides invaluable background by giving the detailed account of the events which brought the People's Liberation Movement headed by the Communist Party of Yugoslavia from Tito's political programme into reality. In his treatment and investigation of the problem, the author answers why it was necessary that the antifascist liberation war should have turned into a Socialist Revolution and displays the full range of the causal characteristics found in the trend of the, then, political events.

Starting with the political and social reasons which brought about the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes immediately after the World War I, for it is impossible to grasp the social aspects of the People's Liberation Movement developing subsaquently into a Liberation War and Socialist Revolution without being well acquianted with the broader framework within which this movement arose, the author underlines the simultaneousness and reciprocity between the settlement of the national question and the victorious outcome of the Socialist Revolution which was the most important trait of the People's Liberation War in Yugoslavia.

From evidence supplied by this study the author offers exhaustive insight into the political behaviour of the Yugoslav bourgeois parties throughout the War and skilfully reconstructs the extraordinary sequence of events from which the Communist Party emerged as the only independent factor able to influence ever more decisively the course of political life of the day. He traces the advances of the developments which ultimately resulted in the ever increasing independence of the Party to formulate its own programme of action conditioned by the concrete political circumstances in Yugoslavia. By the analysis of the sociopolitical process in which the »old« bourgeois parties were losing ground, the Communist Party was able to set up a programme of the revolutionary and democratic movement where the settlement of the national problem was no longer treated as a reserve and an ally of the revolution but as one of the essential and central conditions to the successful outcome of the Socialist Revolution defying the then principles of the marxist theory. This was attained, explains the author, by merging the antifascist struggle against the occupier and quisling puppet states with the aspirations and interest of all the Yugoslav peoples to settle their national question on the basis of equality and with the aspirations and aims of the revolutionary working masses to destroy the old and to build up a new social and political order regardless of the International III and Stalinist judgments and dogmatic theories, that in the course of the World War II it was possible and necessary to develop the antifascist movements with only national liberation aims leaving the revolutionary ones to the second »stage« coming after the defeat of the Fascist Powers.

The amount of data available on the social origin and characteristics of the People's Liberation Movement shows that the polarisation of sociopolitical forces, as it happened in Yugoslavia during the War, was due to the fact that the Movement did not assume he form of a political antifascist coalition (though it contained some elements and characteristics of a coalition) but developed as a unique People's Liberation Front headed by the Communist Party.

In the final section the author points out that though a thorough scientific research on the social structure of the People's Liberation Movement is still missing, the Movement embraced all the strata of the society having as the fundamental force the working classes, impoverished peasantry and leftist intellectuals. The data used in this paper were gained from a variety of sources and by a number of different methods, the most useful source, being the 1960 census taken by the Union of War Veterans of Yugoslavia.

HENRI MICHEL

Društveni aspekti francuskog pokreta otpora*

ZA RAZUMIJEVANJE društvenih aspekata francuskog Otpora potrebno je postaviti ih u njihov povijesni kontekst. Ritam povijesti između 1939. i 1945. u čitavoj Evropi odvijao se jako ubrzano, a posebno u Francuskoj, koja je u tom kratkom razdoblju svoje povijesti prešla put od gotovo potpunog uništenja, koje je bilo posljedica najtežeg poraza u njezinoj povijesti, do sjajne obnove sinhronizirane s oslobođenjem. S druge strane, francuski Otpor vrlo je složena pojava, ne samo zato što je s obzirom na dugi vijek njezina postojanja povijest Francuske obilježena dramama koje su se stalno ponavljale, nego i zbog toga što uvjeti njemačke okupacije u Francuskoj nemaju ekvivalenta u ostaloj okupiranoj Evropi — ne po brutalnosti, već po svojoj kompleksnosti.

Prema tome, ako se želimo poslužiti dobrom metodom, smatramo da najprije treba: okarakterizirati bitne aspekte francuskog Otpora sa stajališta jedne društvene studije; ocrtati razvoj tog otpora i odrediti glavne momente u odvijanju sukoba; skicirati ponašanje različitih društvenih grupa za vrijeme toga razdoblja s obzirom na Otpor i napokon prikazati stanje ekonomskih i društvenih snaga pri kraju sukoba, onakve kakve ih je pobjednički Otpor formirao. Postupati drugačije, po našem bi mišljenju značilo opasnost da ćemo samovoljno pojednostavnjivati, pa bi sadašnji politički pogledi mogli uvelike iskriviti povijesne perspektive.

Obilježja francuskog Otpora s obzirom na njegove društvene aspekte

Još od 1871. godine stalna crta francuske vanjske politike bila je neprijateljsko nepovjerenje prema Njemačkoj. Ta germanofobija nije bila svojstvena samo jednom dijelu stanovništva. Čitavo stanovništvo bilo je u tome jedinstveno, pa je zbog toga mobilizacija u 1914. provedena u atmosferi radosnog nacionalnog jedinstva, koje je počelo jenjavati tek s hekatombama žrtava 1916. godine. Kad je dakle 1940. tradicionalni neprijatelj okupirao Francusku, to je moglo potaknuti opoziciju, pothranjenu ovom dugotrajnom prošlošću, koja bi se regrutirala u svim društvenim slojevima.

Zapravo je već prvi svjetski rat nagrizao to jedinstvo. Radničke stranke, ponajprije Socijalistička, a zatim Socijalistička i Komunistička i razne druge frakcije koje su se od njih odvojile, sada su se ujedinile u jednom te istom pacifizmu, u jednakom užasu od rata, u kome troškove plaćaju prvenstveno proleterske mase. U razdoblju između dva rata pacifizam tih stranaka očitovao se u odbijanju da glasaju za vojne kredite, u antimilitarističkoj propagandi i u kampanjama za zbližavanje s njemačkom Weimarskom republikom, koja je po njihovu mišljenju bila nepravedno pogođena i ugrožena striktnom primjenom versajskog diktata.

* Prijevod referata podnesenog na međunarodnom znanstvenom skupu »*Društveni aspekti pokreta otpora u Evropi*«.

Tradicionalna germanofobija naročito se živo osjećala među sitnom buržoazijom koja je »voljela uniformu«, pa se najžešće izražavala u antirepublikanskoj krajnjoj desnici, prvenstveno u pokretu »Action Française«. Utjecaj »Action Française« uvelike je premašivao krug čitatelja njezina lista, pa iako taj pokret praktički nije igrao neku ulogu u vladajućim političkim krugovima,[1] ipak je usmjeravao političku misao najrazličitijih krugova, posebno starog plemstva, ljudi iz visoke administracije, oficira, naročito mornaričkih, intelektualaca i studenata.

Jaz između ljevice i desnice — radnog svijeta i posjednika — između kojih je stvarao nepropusnu pregradu stav prema Njemačkoj, makar da i neće potpuno nestati, ipak se neće održati pred dvama značajnijim događajima »između dva rata«: boljševičkom revolucijom i njezinom francuskom transkripcijom, Narodnom frontom iz 1936. i dolaskom fašističkih režima, najprije u Italiji, pa osobito u Njemačkoj i na kraju u Španjolskoj.

Unutar pozicija protivničkih tabora započet će neka vrst unakrsnog lova, ali vrijeme neće dopustiti da se taj lov završi. S jedne strane, visoka buržoazija u industriji i poslovni svijet, uznemireni reformama koje je ostvarila socijalistička vlada Narodne fronte, sve će više popuštati pred nacističkom Njemačkom, jer će joj se ona pričinjati kao branilac tradicionalnog društvenog poretka i kapitalističkog režima. Istinu govoreći, visoka buržoazija davat će prednost fašističkoj Italiji, i makar neće napustiti svoje predrasude prema Njemačkoj, ona će smatrati da je rat koji se priprema nekakav sveti rat, koji više ne znači francusko-njemački sukob, koji bi s određenih gledišta bio čak i bratoubilački, nego da je to njemačko-ruska konfrontacija. U takvoj se atmosferi odvijalo napuštanje Čehoslovačke u Münchenu, jer se može zamisliti da se to ne bi dogodilo da Rusija nije postala Savez Socijalističkih Sovjetskih Republika — ognjište svjetske revolucije.

S druge strane, Narodna fronta je potakla val štrajkova, stvorila atmosferu društvene uznemirenosti i političku nestabilnost, koje su se još jače osjetile u krugovima visoke uprave u armiji, a visoka lica postala su još više nepovjerljiva, čak su pokazivala i prezir prema toj parlamentarnoj demokraciji, koju se od sada smatra nesposobnom da Francuskoj osigura minimum potrebne moći za njezinu sigurnost usred sve većih opasnosti. Nasuprot tome, razvijalo se sve veće udivljenje za autoritativne režime, kojih se mladost i poduzetni duh činio pravedno nagrađen spektakularnim uspjesima. Takvo stanje, pogoršano obnavljanjem antisemitizma, iako nije izazvalo stvaranje fašističkih stranaka stvarno širokih, oslabljivalo je tradicionalni patriotizam i antigermanizam u rukovodećim krugovima građanske demokracije.

Rukovodioci Narodne fronte bili su svjesni ogromne opasnosti koju znači nacistička Njemačka, ali njihovo neprijateljstvo ublaživalo se osjećajem krivnje prema njemačkom narodu, koji, u njihovim očima, nije bio potpuno odgovoran za režim koji je došao na vlast. Smatrali su da versajski ugovor, iako nije bio glavni uzrok, ipak ima neku odgovornost za stvaranje nacizma. Vođe Narodne fronte, idući prema onom što je hitnije, naime da zadovolje legitimne zahtjeve naroda, a i plašeći se osim toga da oko sebe neće prikupiti potrebno jedinstvo za politiku sile, posebno u korist republikanaca u španjolskom građanskom ratu, nisu bile u stanju da Francuskoj pruže vojna i diplomatska sredstva za zaustavljanje nacističke opasnosti. Među njima komunisti su bili najbudniji i najžešći u optuživanju i potvrđivanju te opasnosti, ali time što su odbili da sudjeluju u vladi lišili su se sredstava za osiguranje mjera koje su predlagali.

[1] »Action Française« praktički nije imala svojih kandidata na izborima.

Prema tome, svijet rada je težio da napusti svoj pacifizam, rođen u prvom svjetskom ratu, da bi prihvatio borbeni antifašizam; ali je takav razvoj bio samo zacrtan i njegovi su politički vođe bili ispred svoje vojske, koja se u biti prvenstveno brinula za poboljšanje svoje materijalne sudbine i za unutrašnju borbu koju je takvo poboljšanje iziskivalo. Osim toga, u odlučnom času jedan neočekivani događaj od kapitalne važnosti zasvagda će zaustaviti tu evoluciju koja je započela: njemačko-ruski pakt i njegovo odobravanje od strane Komunističke partije.

Da je francuska Komunistička partija takvo odobrenje dala s dubokim žaljenjem, o tome nema nikakve sumnje. Za francusku Komunističku partiju njemačko-ruski pakt bio je gorko i u isto vrijeme potpuno iznenađenje. To je Partiju prisililo na brutalni zaokret, tako da je od danas na sutra morala spaliti ono što je do jučer obožavala. Partija se nalazila na čelu velikog patriotskog i demokratskog prestrojavanja protiv nacističke Njemačke, ali kad se njezina domovina našla suočena s ratom protiv tog neprijatelja koji nije prestajao da je silom razdvaja, i kasnije, u toku samog rata, Partija će svojim članovima i simpatizerima pokušati dokazati da taj rat, ako se sve uzme u obzir, nije rat francuskog naroda, pa da se zbog toga u sukobu između francuske i njemačke vojske nameće neutralan stav. Takav pothvat bio je neugodan do te mjere da je bio nemoguć. Na svaki način, Partija je iz njega izašla oslabljena, podijeljena i diskreditirana — prepuštena udarcima neprijatelja. Njezinim trenutnim nestankom s pozornice bilo je paralizirano demokratsko antinacističko okupljanje, stvaranju kojega je Partija toliko pridonijela.[2]

I tako, kad je rat buknuo, u Francuskoj je vladala podijeljenost i konfuzija. Poraz će tu konfuziju još više pogoršati. Treća republika nije se oduprla porazu, a takozvani vichyjski režim, koji ju je naslijedio pod uvjetima u čiju regularnost nema nikakve sumnje, ubrzo se pokazao krajnje neodređen. S jedne strane, vichyjski režim je neosporno djelovao kao režim političke i društvene reakcije, koji ne samo da je pokušao izbrisati pristaše Narodne fronte nego se borio i protiv principa i mišljenja naslijeđenih iz velike revolucije 1789, uspostavljajući u Francuskoj neku vrst vojne monarhije.[3]

Međutim, na drugoj strani, primirjem iz mjeseca lipnja 1941. vichyjski režim sačuvao je važne adute za koje nitko nije mogao reći kako će ih iskoristiti: teoretski je polovina Francuske bila podložna njegovu autoritetu, flota i imperij su ostali netaknuti, a također su sačuvani flota i diplomatska predstavništva u čitavom svijetu. Ako se to usporedi s direktnom njemačkom dominacijom, onda se ta »Francuska država« čini kao manje zlo. Ta je država Francuzima garantirala neku zaštitu protiv tiranije pobjednika. A kako je fašizam imao brojne pristalice, naročito u sjevernoj polovini Francuske, ta je država sačuvala neke od tradicionalnih francuskih vrijednosti. I na kraju, ostala je nada da će se jednog dana snage koje je režim u Vichyju sačuvao angažirati na strani saveznika za oslobođenje Francuske. Ta nada propala je definitivno tek u mjesecu studenom 1942.

Ličnost maršala Pétaina još je više povećavala tu neizvjesnost, jer je on od prvog svjetskog rata uživao takav prestiž i autoritet da mu nije bilo premca. Ljevičarski političari, kao Léon Blum ili Pierre Cot, javno su hvalili njegovu razum-

[2] H. Michel, Les courants de pensée de la Résistance, P. U. F., 1962; J. Fauvet, Histoire du Parti Communiste, A. Fayard, 1965.
[3] R. Aron, Histoire de Vichy, A. Fayard.

nost, humani smisao i realnost. U usporedbi s drugim maršalima, Fochom ili Franchetom d'Espereyom, Pétain se pojavljivao kao republikanski general koji štedi krv svojih ljudi: uostalom, Pétain se nikada nije kompromitirao ni u kakvoj zavjeri protiv Republike, a nakon pokušaja puča buntovničkih liga od 6. veljače 1934. čak je pridonio učvršćivanju republikanskog poretka i ušao u vladu.

Zbog toga je već od samog početka režim u Vichyju okupio oko sebe Francuze gotovo jednodušno. Kasnije, režim će svojom unutarnjom politikom zadovoljiti konzervativnu buržoaziju i pridonijeti da se buržoazija okrene od aktivnog otpora okupatoru, i to u korist nekakve politike čekanja, koja je zapravo bila neaktivnost. Što se tiče radničkih stranaka, može se reći da su one predugo bile razjedinjene i oslabljene, tako da nisu odmah mogle poduzeti nikakvu akciju.

Daleko od toga da katalizira sve nacionalne snage protiv okupatora, kao što je to mogao — a Francuzi su mu rado pripisivali takve namjere — vichyjski režim je na kraju djelovao na francusku naciju poput opija, tako da je naciji trebalo dugo vremena da se probudi.

Vješto ponašanje okupatora bilo je takvo da to nipošto nije pojednostavnjivalo stvari. Svatko je očekivao i plašio se jednog novog Atile; a sada, umjesto da pljačka, krade i otvoreno ugnjetava, njemačka armija se na izgled ponašala najkorektnije. Sjećanja koja je ostavila propaganda iz godina 1914—1918 — kao što su odsječene ruke djeci i silovane redovnice — činila su se kao odvratne laži, gledajući ove čete turista, zaljubljenih u francusku kulturu, kako odlaze na miroljubivi juriš na Montmartre ili u Louvre.

Međutim, okupator je poduzeo sve mjere opreza kako bi spriječio ujedinjavanje Francuza, koje bi njemu moglo ići na uštrb. Primirje je okupatoru dalo snažna sredstva pritiska koja je on uvelike iskoristio: ucjenjivanje za ratne zarobljenike, zatvaranje demarkacione linije, ekonomska aksploatacija, kontrola nad upravom i mogućnost da se za nekoliko sati prekine postojanje režima u Vichyju.[4]

On je Francusku pocijepao tako da bi se otcijepljeni komadi njezina mača što teže mogli ponovno složiti u cjelinu. S takvim su ciljem Alzas i Lotaringija bili anektirani i izvrgnuti germanizaciji; sjever je bio uključen u vojnu upravu za Belgiju; na sjeveroistoku je stvorena zabranjena zona u smislu nekadašnjih zapadnih granica Svetog rimskog carstva njemačkog naroda, a sve je to bilo uznemirujuće. U okupiranoj zoni okupator se direktno miješao u život zemlje, narušavajući tako jedinstvo Francuske, koje je ipak bilo zajamčeno primirjem iz mjeseca lipnja 1940.

Neprijateljska propaganda s velikom je vještinom pridonosila tome da se kod Francuza podržava podijeljenost i neodlučnost. Propaganda je oživljavala anglofobiju, koju su kod zajedničkog poraza britanski odgovorni državnici uskrsnuli. Propaganda je ukazivala na nerazumnu tvrdoglavost Churchilla da nastavlja borbu — kad je za Englesku rat ionako definitivno izgubljen — što je jedina zapreka za zaključenje mira, vraćanje ratnih zarobljenika i za prestanak nesreća koje Francuzi moraju snositi. Propaganda je djelovala kontradiktorno ali efikasno na svim sektorima javnog mišljenja, prilagođavajući svoje argumente potrebama i željama svakog pojedinca. Industrijalcima je u lijepoj slici prikazivala prednosti ujedinjene Evrope pod njemačkom upravom i ogromno tržište koje će se pred njima tada pru-

[4] La Délégation française auprès de la Commission Allemande d'Armistice, Librairie Costes, Paris, 5 volumes.

žati; poljoprivrednicima je obećavala da će hraniti čitavu Evropu, s obzirom na to što će se Francuska vratiti svom iskonskom poljoprivrednom pozivu. Trgovcima i mornarima, kao i onima koji su držali kolonijalno carstvo, propaganda je prikazivala kakve bi kompenzacije mogla dobiti Francuska poslušna njemačkoj volji, a na štetu britanskog imperija i plativši to nekim gubicima u Evropi, opseg i prava priroda kojih nikada nije bila precizirana. »Desnici« je propaganda ukazivala na stabilnost vlasti koju će donijeti diktatura i društveni red koji će iz nje proizaći, sa suzbijanjem štrajkova i kontroliranjem sindikalne djelatnosti. Za pacifističku »ljevicu« iznosila je dobrobiti trajnog mira, pod njemačkim pokroviteljstvom, postignutog uništenjem nacionalizama u jednoj Evropi konačno ujedinjenoj.

Igrajući na svim pločama, koristeći se monopolom informacija i ne bojeći se nikakva pobijanja koje bi imalo širi odjek, njemačka je propaganda dobivala u svim potezima u najmanju ruku onoliko koliko su joj pridonosile pobjede Wehrmachta. Na taj način, prvo ujedinjavanje Francuza, iznad njihovih nekadašnjih i sadašnjih podjela, nije se zbilo u otporu prema okupatoru, već na kolaboraciji u službi okupatoru. Kolaboracionističke stranke nikada nisu okupile više od jedne manjine Francuza, ali porijeklo njihovih članova bilo je vrlo raznoliko, a i njihove motivacije su bile krajnje različite. Osim oportunista, »biznismena« ili fanatičnih poklonika nacizma, kolaboracionističke grupacije koje je u sjevernoj zoni financirao okupator uključivale su u isto vrijeme francuske nacionaliste, sve do onih antinjemački nastrojenih — od kojih su neki došli čak iz »Action Française« — i nekadašnje predstavnike pacifističke ljevice, poznate političare ili sindikalne radnike. Što se tiče vlade u Vichyju, pred tako stvorenom situacijom i prijetnjama koje su se gomilale, daleko od toga da misli na pripremanje »revanša«, uostalom uvjerena u njemačku pobjedu, ona je jednodušno željela i pripremala kolaboraciju za koju je, ne bez naivnosti, mislila da bi se mogla provoditi pregovaranjima i zasnivati na uzajamnim ustupcima i dobivanjem prednosti. Po takvu cijenu, mislila je vlada, i samo po takvu cijenu, moglo bi se nadati da će se ublažiti nesreće koje je poraz Francuske nanio Francuzima.[5]

Jer, od danas na sutra, Francuzi su se probudili kao građani jedne zaostale zemlje. Ratne ruševine, nered izazvan eksodusom, oduzimanje od strane okupatora, podjela zemlje pravim granicama, britanska blokada i prekid s imperijem, sve se to ujedinilo da bi francuski narod lišilo neophodno potrebnih izvora egzistencije. Jednim potezom nestalo je kruha, mlijeka, ugljena, odjeće, cipela, transportnih sredstava, sirovina i najpotrebnijih prerađivačkih artikala. Nadošla je dugotrajna nezaposlenost i glad uz prijetnju endemskih bolesti. Francuzi su u rat ušli bogati, a izašli su iz njega lišeni svega.

Takvo stanje samo je povećavalo zbrku kod ljudi i olakšavalo rad njemačkoj propagandi. Zapravo je propagandi bilo lako da sve pripiše bilo nesposobnosti parlamentarne demokracije, bilo ludoj odluci Britanaca da nastavljaju posve beznadnu borbu. Lako je bilo pokazati da svako ponovno prihvaćanje borbe, u bilo kakvom obliku, može samo pogoršati i ovjekovječiti nacionalnu katastrofu, a jedino poslušnost okupatoru dopuštala je neku nadu u neposredno poboljšanje. Sve veći broj Francuza upravo je otupio od tiranske nužde da zadovolji zahtjeve svakodnevnog života: naći posla, bježati ispred bombardiranja, popravljati ruševine, njegovati bolesnike, hraniti i odijevati porodicu, itd.... Veliki politički ciljevi postali su im to više strani što su smatrali da nisu u mogućnosti da sudjeluju u njihovu ostvarivanju.

[5] *Revue d'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale*, L'Occupation de la France, No 54, avril 1964.

Težina situacije bila je takva da su Francuzi bili potpuno iznenađeni. Uzalud su ispitivali svoju povijest; tamo nije bilo nikakva odgovora na njihovo pitanje o poboljšanju sudbine ili utvrđivanja njihova ponašanja. Najedanput nisu više jasno razabirali patriotsku od građanske dužnosti.

Samo jedno je sigurno iskrsavalo: vizije prošlosti nisu omogućavale nikakvu jasnu viziju o sadašnjosti. U budućnosti, tako stvorena tabula rasa možda bi mogla omogućiti neko približavanje, koje je bilo vrlo teško, a prije toga čak i nemoguće; ali prvi rezultat u tom času bio je da se prekinulo sa starim duhovnim vezama, i da svaki Francuz sam, prema svojoj odgovornosti, po vlastitoj duši i savjesti odabere gdje će se angažirati. U tako potučenom, izgladnjelom, prevarenom i podijeljenom narodu trebao se stvoriti i razbuktati Otpor. Jasno je da će trebati vremena i velikih promjena u međunarodnoj situaciji pa da se otkriju horizonti, da se zacrtaju putovi približavanja i regrupiranja. Te promjene mogle su nastati samo razvojem svjetskog konflikta, u kome je francuski poraz značio samo jednu epizodu. Sada moramo pokazati kako su se te promjene zbile i kakve su bile njihove posljedice.

Razvoj Otpora u vezi s njegovim društvenim aspektima

Francuzi metropole živjeli su u bijedi koju smo upravo pokušali opisati, a prva grupa opozicije Njemačkoj koja je željela nastaviti borbu pored saveznika i prekinuti primirje stvorena je izvan Francuske, na poziv jednog čovjeka — generala de Gaullea, akcijom dobrovoljaca koji su odgovorili na njegov poziv. Taj pokret nazvan je »France Libre« (»Slobodna Francuska«).[6]

Taj je pokret bio stvoren potpuno francuskom inspiracijom. Sigurno da se koristio podrškom Velike Britanije, jer bez nje ne bi mogao potrajati, ali nikada nije bio u njezinoj službi; baš naprotiv, kod saveznika, koji su željeli biti njegovi zaštitnici, general de Gaulle bio je branilac jednakih prava Francuske, koja je ponekad branio takvim žarom da je bio na granici prekida sa saveznicima, naročito s Amerikancima, ali ponekad i s Englezima.

U principu, pokret »Slobodna Francuska« htio je biti jedino pokret francuske armije, bolje rečeno, okupljanja Francuza za nastavak borbe. Ali kako je pokret stvoren na temelju prilika, on nije imao nikakva organskog jedinstva. U pokret »Slobodna Francuska« dolazili su Francuzi iz naklonosti ili zbog avanture, prvenstveno oni koji su živjeli izvan Francuske, u kolonijama ili u inozemstvu. U prvu vrstu spadali su oni koji su pripadali višim rukovodiocima u armiji i u kolonijalnoj upravi, a u drugu dolazili su ljudi iz poslovnih krugova. Većina od njih slabo je poznavala Francusku, pa se nikada nije miješala u političke borbe koje su se vodile u metropoli; isto tako imali su tendenciju da preziru parlamentarnu demokraciju i njezine igre, koje su u njihovim očima izgledale neplodne. Mnogi su osjećali simpatiju za reforme i za duh Nacionalne revolucije koju je proklamirao režim u Vichyju, ali oni ga nisu odobravali, jer je taj režim, po njihovu mišljenju, značio pokoravanje pobjedniku i rezigniranost nad porazom.

Prema tome, u početku je pokret »Slobodna Francuska« jedna frakcija francuskog nacionalizma, momentano odsječena od svoga glavnog tijela i u neprijateljstvu s tim tijelom. Kad pokret dobiva svoje ustanove, on se usmjerava prema režimu autoritativnog tipa, po premoći svoga šefa, po posve vojničkoj hijerarhiji organizacije, po sumnjičavosti prema ideologijama. Protivnici pokreta u Francuskoj i

[6] H. Michel: Histoire de la France Libre, Presses Universitaires de France, 1963.

izvan nje, pa čak i neki od njegovih saveznika, otkrivaju u njemu dah fašizma. U stvari tom se pokretu ne može pripisati nijedna od osnovnih crta internacionalnog fašizma, antikomunizma ili rasizma. U prvom redu, njegov šef je proklamirao — a obećanje će biti i održano — da se ograničio na to da skupi odlomljene dijelove mača, da namjerava vršiti vlast samo u sadašnjim uvjetima i silom prilika i kad se rat završi, francuski će narod slobodno odlučiti o svojoj sudbini.

Ne samo što se »Slobodna Francuska« formirala izvan uobičajenih okvira političkog života u Francuskoj, nego također pokretom rukovode politički potpuno novi ljudi. »Slobodna Francuska« osuđuje najenergičnije režim u Vichyju, a isto tako formalno osuđuje i Treću republiku. U početku je pokret oko sebe okupljao ljude koji nisu bili ni predstavnici političkih stranaka, ni rukovodeći kadrovi u državi, osim nekih pojedinaca, koji su uostalom bili odrezani od svoje originalne sredine. Pokret ima jedinstvo i politiku samo u ličnosti svoga šefa, u čije ruke slijepo stavlja svoju sudbinu, a ta je sudbina u očima pokreta sudbina Francuske. Zato što nastavlja borbu, jer samo taj pokret ruši njemačku propagandu, a također i zato što će savezнički uspjesi ubrzo potvrditi da od osnutka ljeti 1940. pokret »Slobodna Francuska« nije izgubio okladu, vrlo brzo taj će pokret za Francuze koji tonu u mraku značiti veliku nadu, jedini svjetionik od kojeg se mogu nadati da će dobiti malo svjetla.

Jer u samoj Francuskoj se potkraj 1940. godine, a i u dobrom dijelu 1941, nije stvorila nijedna doista organizirana snaga Otpora. Tek se jedva mogu utvrditi neki nesigurni nagovještaji nekih od njih.

Kadrovi oko kojih se dezorijentirano mnijenje moglo donekle pregrupirati, barem oni na koje je bilo nakvinuto, naime rukovodeći kadrovi koji su upravljali Trećom republikom, zapravo su nestali. Političke stranke su se raspale, bilo nakon vladinih odluka ili naprosto same od sebe: režim u Vichyju ukinuo je masonstvo, a članovi masonerije izloženi su raznim sankcijama. Velike sindikalne centrale također nisu više postojale, zbog autoritativnih mjera koje su provedene, pa je u okviru korporativnog sistema, koji se malo-pomalo ustoličavao, vichyjsko ministarstvo za starateljstvo imenovalo rukovodioce patronalnih i radničkih sindikata. Prema tome, Francuzi koji su se uvjerili u potrebu i mogućnost borbe protiv okupatora morali su stvoriti neka nova tijela oko kojih će se okupljati, jer nisu svi mogli otići izvan Francuske i unovačiti se u pokret »Slobodna Francuska«.

Pojedini organi francuske države orijentirali su se prema takvoj akciji već zbog vrste svoga posla: to su bile razne vojne službe za obavještavanje i kontrašpijunažu. Ali oni uopće nisu bili voljni da svoje redove otvore nekome tko njima ne pripada. Smatrali su da njihova aktivnost, ukoliko treba da bude efikasna, treba da se ograniči na nekoliko specijalista koji su u tu svrhu bili specijalno obrazovani. Tih nekoliko desetaka oficira, koji su po tradiciji i pozivu bili antinjemački raspoloženi, ostalo je na margini nacije, pa nisu mogli zamisliti kako bi se u neposrednoj budućnosti nacija mogla povezati s njihovim operacijama. S druge strane, oni su mogli biti samo poslušni izvršioci vlade u Vichyju, koja je u njihovim očima izgledala legalna. Jedino su mogli misliti da svojim radom interpretiraju tajnu misao vlade.

Prema tome, prve formacije Otpora u metropoli bile su spontane. Stvarale su se većinom oko ilegalnih listova i razvijale se u zavisnosti od sredstava koja su dobivale izvana — od »Slobodne Francuske« ili od saveznika — prilagođujući se

postepeno novim zadacima koji su se pred njih postavljali. Njihova povijest još nije do kraja napisana, a i njihov društveni sastav slabo je poznat. Ima, međutim, nekih crta koje karakteriziraju te prve formacije. U prvom redu, pokreti otpora afirmiraju se izvan politika partija i čak u suprotnosti s njima: jednodušni su u osuđivanju svega ili jednog dijela Treće republike. Njihovi šefovi su novi ljudi, do jučer nepoznati, koji se otkrivaju u akciji i kroz akciju. I na kraju, ti se ljudi regrutiraju prema prilikama, iz svih političkih, vjerskih ili društvenih sredina. Tako, na primjer, u pokretu »Libération Nord« zajedno se nalaze sindikalisti iz CGT (Confédération Générale du Travail) i kršćanski sindikalisti, u pokretu »Libération Sud« komunisti, socijalisti i kršćanski demokrati. Ista mješavina može se naći u pokretima »Ceux de la Libération«, »Ceux de la résistance« ili »Franc Tireur«.[7]

Elementi koji su došli s tradicionalne desnice bili su također tu, ali oni su ipak u manjini. Tako se među rukovodećim članovima najvećeg pokreta u južnoj zoni, »Combat«, nalaze nekadašnji članovi »Action Française«, ali isto tako, dapače prvenstveno, kršćanski demokrati, socijalisti, pa čak i nekoliko komunista, pomiješani s jednom većinom dobrovoljaca bez jače izraženog političkog gledišta, počevši od šefa tog pokreta.

Što se tiče društvenog sastava »Combat« — jedinog koji je do sada proučen[8] — raspodjela je bila slijedeća: od 516 osoba odgovornih za pojedine krajeve ili službe koje su do sada utvrđene i istražene ima: 116 pripadnika slobodnih zanimanja, 72 sa svršenim fakultetom, 68 studenata, 63 radnika i obrtnika, 52 aktivna oficira, 50 industrijalaca i trgovaca, 59 činovnika (od kojih 34 poštanska), 18 željezničara, 7 svećenika, 7 policajaca i 4 zemljoposjednika. Potrebno je zabilježiti da se iste proporcije nalaze i u dokumentima Gestapoa, koji je davao obavještenja o ukupnom broju članova u pokretu, pa je vjerojatno da su u drugim pokretima otpora stvari otprilike bile iste, naime, da bi se našla većina intelektualaca, sveučilištaraca, srednjih rukovodilaca iz državne uprave i privrede, a isto tako jednaka manjina radnika i seljaka. Do toga dolazi iz razloga što ti pokreti predstavljaju više okvire za regrupiranje u cilju neke buduće akcije i nisu sastavljeni za neposrednu akciju. Zbog toga se ne obraćaju odmah na narodne mase, jer smatraju da se ne bi mogle dobro angažirati. S druge strane, čak i prije nego što se pomišljalo na bilo kakvu akciju, trebalo je pronaći svoj intelektualni put u smicalicama propagande, i to usprkos prazninama u poznavanju situacije — a intelektualci su bili najpodesniji za to »pranje« mozgova.

Na svaki način, pokreti otpora bili su daleko od toga da dopru do čitavog pučanstva. Nisu imali niti sredstava, pa su bili neka vrst viteškog reda u Otporu. Ti pokreti bili su ilegalna »druga strana« medalje koja se nalazi u mraku, one iste medalje čija je prava strana — na svjetlu — bio pokret »Slobodna Francuska«. Kao i »Slobodna Francuska« i oni su priznavali autoritet generala de Gaullea, iako su neki od šefova u de Gaulleu vidjeli više simbol nego istinskog vođu.

Ulazak trupa Wehrmachta u SSSR znači veliki datum za čitav svjetski sukob, a isto tako i za francuski Otpor, jer će od tada Komunistička partija sudjelovati u Otporu svim svojim snagama i pri tom će imati sve veću i veću ulogu. Ne može se reći da je do tog časa Komunistička partija bila potpuno odsutna, ali sudjelovalo se

[7] H. Michel: Histoire de la Résistance française, P. U. F. Calmete, l' O. C. M, P. U. F.
[8] M. Granet, H. Michel, Combat, Presses Universitaires de France, 229—230.

samo pojedinačno, jer su komunisti bili odrezani od rukovodstva Partije, ili se nisu s njime slagali, pa se tako izvjestan broj komunističkih boraca priključio grupama Otpora.

Rukovodstvo Partije, primjenjujući striktno upute koje su dolazile iz Moskve, onako kako su proizlazile iz potpisivanja rusko-njemačkog pakta, u obilnoj ilegalnoj štampi propisivalo je neutralni stav između prisutnih blokova. Po mišljenju rukovodstva, između britanskog i njemačkog kapitalizma francuski narod nije imao izbora; general de Gaulle i njegove pristalice ožigosani su kao plaćenici britanskog kapitalizma, a režim u Vichyju kao vazal njemačkog kapitalizma. Komunistička partija, iako nikada nije išla do kolaboracije, i makar je formalno osuđivala nacizam, preporučivala je bratstvo između francuskih radnika i njemačkih vojnika, koji su zapravo također radnici, samo što su odjeveni u uniforme. Istovremeno, Komunistička partija osuđivala je prve plašljive pokušaje pokreta otpora, jer bi mogle izazvati teške represalije od strane okupatora.

Neosporno je da je takav stav odvajao Komunističku partiju od francuskog naroda, kome je bilo jasno da će njegove nesreće prestati samo odlaskom okupatora, dakle, nakon pobjede saveznika. Takav stav, s druge strane, činio je da je Partija primala udarce sa svih strana, prvenstveno od režima u Vichyju, koji je iz zone koju je kontrolirao slao velik broj odgovornih komunista u koncentracione logore.

21. lipnja 1941. stvari su se razjasnile: Partija ulazi u Otpor sa svojim iskustvom u ilegalnom radu, s netaknutim rukovodećim i propagandnim aparatom i s borbenim grupama u embrionalnom stanju. Nesumnjivo je da će dati akciji Otpora jednu novu dimenziju koja će uvelike promijeniti društveni sastav njezinih članova.

S druge strane, komunisti će bitno prilagoditi svoju propagandu narodnim masama, tako da ih potaknu na ustanak i mobilizaciju protiv okupatora. Oni će naglasak staviti na zakonske zahtjeve materijalnog tipa, one što traži pučanstvo u krajnjim patnjama: povećanje količine hrane ili povećanje plaća, zaštita od bombardiranja, poboljšanje uvjeta rada, itd. Na taj način patriotska borba nije odvojena od socijalne borbe, okupator je proglašen odgovornim za sve nedaće toga vremena, a njegov odlazak je prikazivan kao obećanje nove ere socijalnog napretka. Postepeno otpor nije više samo akcija nekih manjina koje rade u obliku individualnih propagandnih ili sabotažnih akcija. Otpor se širi do dimenzija otpora čitavog naroda, putem manifestacija masa, obustava rada i štrajkova. Stvorila se revolucionarna klima.

Prvi rezultat je taj da se, ilegalno, uz pojedine pokrete politički i sindikalni kadrovi radničkih masa ponovno obnavljaju: Socijalistička partija, doduše s manje širine i efikasnosti, slijedi primjer Komunističke partije; Generalna konfederacija rada, zahvaljujući »sporazumima u Perreuxu«, regrupira se, pa se socijalistički i komunistički sindikalisti ponovno nalaze u istoj velikoj centrali, koja je nakon njemačko-ruskog sporazuma bila podijeljena na dvije. Iako je teško mjeriti širinu pokreta i označiti njegove etape, jasno je, a da se ne umanjuje sudjelovanje srednje buržoazije i intelektualnih krugova u Otporu, da je komunistička propaganda mnogo pridonijela da Otporu sve više i više prilaze brojni elementi iz radničkog svijeta.

Ali, s druge strane, zabrinuta u prvom redu za efikasnost ilegalne borbe i uvjerena u potrebu najšireg nacionalnog ujedinjenja kako bi se osigurao uspjeh, Komunistička partija nipošto neće zabranjivati patriotsku borbu dobrovoljaca koji su konzervativno nastrojeni. Baš naprotiv, Partija će tražiti njihovu suradnju. U tu svrhu, prema tipu pojedinih pokreta otpora, Partija će stvoriti »Front National« (Nacionalnu frontu), čija će aktivnost biti pod kontrolom Partije, ali će se regru-

tiranje vršiti, bez isključivanja bilo koga, u svim slojevima pučanstva: pristupat će crkvene osobe, industrijalci, radikali, umjereni, pa čak i predstavnici profašistički nastrojene grupe pukovnika de la Roquea — »Parti social français«. Zapravo se tu više radilo o pojedinim ličnostima negoli o trupama; bez razbijanja vladajućih snaga iza vichyjskog režima, Komunistička partija prvenstveno će konkurirati u tome da regrutira nekomunističke pokrete otpora.

Međutim, kako se rat produžavao, a šanse za njemačku pobjedu smanjivale, vichyjski režim izgubio je dobar dio razloga za svoje postojanje. Taj je režim bio stvoren na osnovi uvjerenja u sigurnu njemačku pobjedu i da bi ublažio posljedice, ali se kompromitirao kolaboracionističkom politikom. Sve je više bilo onih koji su, nakon što su slijedili režim u Vichyju, sada željeli prekinuti s njim. Ali kamo da odu? Za jednog »vichysta« teško je bilo priključiti se pokretu »Slobodna Francuska«, koji je sada umnogostručio svoje oštre napade protiv režima u Vichyju; desničaru je bilo isto tako teško da se priključi pokretima otpora koji su — usprkos svojoj mješovitoj strukturi — sve više povezivali oslobođenje s jednom nužnom ekonomskom i socijalnom revolucijom.

Američko iskrcavanje pružilo je priliku za očiti i dobrodošli raskid. Velika buržoazija, koja se postavila iza Amerikanaca, nije se morala plašiti za svoje interese na kraju rata: baš obratno, buržoaziji se činilo da će ih Amerikanci braniti od svakog pokušaja subverzije. Na taj način iza admirala Darlana, a kasnije iza generala Girauda u Alžiru — u oružanom otporu protiv nacističke Njemačke — regrupirat će se jedan dio snaga koje su do tada poslušno, često i radosno, prihvaćale diktaturu Vichyja i odobravale Nacionalnu revoluciju koju je diktatura postavila. Takvo regrupiranje vrši se to lakše što se Amerikanci otvoreno neprijateljski odnose prema generalu de Gaulleu i što nemaju povjerenja u neki narodni ilegalni otpor, koji je stran njihovu načinu mišljenja. To regrupiranje u Sjevernoj Africi, u krugovima kolonijalne uprave, a također i među kolonima, nalazi dobro pripremljen teren, na kome će se regrupiranje dobro razvijati.

I tako, nakon trideset[8a] godina politike čekanja, desnica je našla svoje mjesto u Otporu. Dakako, manje u ilegalnosti na tlu metropole, jer se desnica i dalje plaši eksplozivne prirode metropole, nego u borbi otvorena lica, u kojoj će od sada moći voditi redovnu vladu, koja se ne nalazi na stranom teritoriju, nego na francuskom, a imat će i armiju klasičnog tipa, namijenjenu oslobođenju Francuske zajedno sa savezničkim armijama.

Takvo okretanje konzervativnih snaga imat će kao prvu posljedicu novi razdor u već postojećem razdoru. Iza ličnosti generala de Gaullea i generala Girauda sukobit će se dva bloka, čiji su pogledi na Otpor i na budućnost Francuske različiti, kao što je različito i porijeklo trupa od kojih su blokovi sastavljeni. Međutim, postaje jasno da će se onda kad se jedanput ta opozicija savlada moći izvršiti najšire ujedinjenje Francuza u okviru Otpora, a režim u Vichyju bit će definitivno izbačen iz političke igre.

U samoj Francuskoj desnica je također zastupljena u zajedničkim organima Otpora, ali ona je tu predstavljena više pojedinim ličnostima nego što bi tu sačinjavala neki koherentni i čvrsti blok. Taj položaj manjine naročito je vidljiv u »Conseil National de la Résistance« (Nacionalni savjet Otpora), koji je formirao Jean Moulin radi okupljanja svih snaga Otpora. Konfederacija francuskog patronata (francuskih poslodavaca, op. prev.) nema delegata u savjetu, a stranke parlamentarne desnice — Demokratski savez i Republikanska federacija — samo su simbolički predstavljene, svaka s po jednom osobom koja se ne oslanja na neku organi-

[8a] Nejasno u originalnom rukopisu.

ziranu snagu i može govoriti jedino u ime jedne političke tendencije poznate prije rata.[9] Počevši od 1943, prijeđena je jedna nova etapa u kojoj će se u Otporu okupiti nove društvene kategorije koje su se do tog vremena držale po strani.

Da bi Otpor na kraju ipak predstavljao čitav francuski narod, bila je potrebna inicijativa Nijemaca koji su uspostavili Službu za prisilni rad u toku ljeta 1943. Potreba za ljudstvom, izazvana krvavim gubicima Wehrmachta u SSSR-u, postajala je sve veća i ozbiljnija. Uskoro nema više nijedne francuske obitelji gdje se koji član ne nalazi pred dilemom: otići na rad u Njemačku ili ne odgovarati na poziv pa prihvatiti neredovit način života. Ulazak u Otpor nije više bio rezultat samo individualnog poziva već se nametao kao alternativa kojoj se nije moglo izbjeći.

Teren su pripremale propaganda i akcije Otpora, a broj onih koji su se opirali STO (Službi prisilnog rada) bio je vrlo velik i s vremenom se još povećavao. Različite kategorije stanovništva morale su se javljati na prisilni rad, ali najviše su se tražili radnici i omladinci. Tako je nastao »maquis«, to jest jedan oblik grupiranja i tip akcije kakav Otpor nije predvidio, odnosno koji nije predvidio u takvoj širini.

Povijest tih partizana treba tek napisati, a to je posebno teško: njihov je sastav bio vrlo raznolik i fluktuirajući, jer većina makija nije dugo postojala: raspadanje, spajanje, premještaji i nestajanja bili su isto tako brojni kao i česti. Ipak se čini da su većina članova makija bili mladi ljudi, te da su 2/3 predstavljali studenti i radnici, otprilike u istoj proporciji. Kako se postepeno broj makija povećavao, naročito otkako je vjetar poraza počeo puhati nad Wehrmachtom nakon iskrcavanja u Normandiji, redovi makija povećali su se jednom novom vrstom dobrovoljaca: to su bili dezerteri iz njemačke vojske. Većina ih je dolazila iz okupiranih zemalja, a bili su manje ili više dobrovoljno unovačeni, a među njima je bilo i nekih Nijemaca antinacista.[10]

Praktički, maki je postigao da su seljaci ušli u Otpor, čak u dosta velikom broju. Sudjelovanje seljaka u makiju bilo je dvostruko. Oni nisu imali iste razloge kao i radnici da se sakrivaju pred okupatorom, pa ih zbog toga među makizarima nije bilo mnogo, barem ne do masovnog ustanka ljeti 1944. Ali, na drugoj strani, seljaci su postali opskrbljivači, stanodavci i agenti za obavještavanje makija, jer bi makizari bez pomoći seljaka bili prepušteni sami sebi i mnogo ranjiviji; osim toga, seljaci su sačinjavali većinu ekipa zaduženih za prihvaćanje ilegalnih padobranskih pošiljaka oružja i municije i sakrivali ih prije razdiobe. Propaganda, obavještavanje, sabotaže — te prve operacije ilegalnosti — odvijale su se prvenstveno po gradovima, ali gerila, koja je po samoj prirodi decentralizirana, imala je za svoje poprište selo i koristila je seljake čak i u najudaljenijim selima.

Proliferacija makija također je olakšala redistribuciju političke karte Francuske. Prije rata, uglavnom, komunisti su rijetko puštali korijenje po selima. Dolazak radnika koji su bježali pred prisilnim radom (STO) dao im je klijentelu koja im je nedostajala. A njihova vještina da preuzmu rukovodstvo makija koji se spontano formirao, bez političke pripadnosti, učinila je ostalo. Iz tih je razloga uoči

[9] Hostache, Le Conseil National de la Résistance, Presses Universitaires de France, 1958; H. Michel, Jean Moulin L'unificateur, Hachette, 1964.

[10] *Revue d'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale*, No 49, janvier 1963, a posebno članak: J. Perotin, Origines et tendences d'un groupe de maquisards, p. 11—21.
U makiju je bio vrlo mali broj aktivnih vojnih lica.

oslobođenja u Otporu sudjelovao velik broj komunista, koji su se nalazili kako u Dordonji s radikalnom tendencijom, tako isto i u Savoji, koja je katolička pokrajina.

Borbe za oslobođenje dovele su u dva navrata do opće mobilizacije snaga Otpora, u mjesecu lipnju 1944, kad je izvršeno iskrcavanje u Normandiji, a također i u kolovozu iste godine, kad je izvršeno iskrcavanje u Provansi. Od tada pobjedu nosi Otpor. Uzaludno bi bilo tražiti pristaše kolaboracije ili vichyjskog režima, rastopili su se kao snijeg na suncu.

Od tog časa čitava nacija i sve klase bore se da opet steknu slobodu. Kada 26. kolovoza 1944. general de Gaulle trijumfalno silazi na Champs Elysées među ogromnu razdraganu masu, okružuju ga predstavnici svih političkih mišljenja i svih društvenih klasa, zahvaćeni istim entuzijazmom.

U masi onih koji su se pridružili u posljednji trenutak bilo ih je mnogo koji su već dugo vremena bili simpatizeri Otpora, samo što nisu imali prilike da to manifestiraju, jer je operativni Otpor sve do dana »D« i do sata »S« bio djelo manjine koja je djelovala — onih koje su u Otporu zvali »aktivna jezgra«. Ali mnogi, najveći broj, jednostavno su odgovorili na poziv pobjede, neki čak i potaknuti idejom da će se taj način zaboraviti na njihove prijašnje nezgodne pozicije.

Ostaje da se kaže da ta ponovno nađena nacionalna jednodušnost nije bez pouke. Ona pokazuje da je Otpor u prvom redu bio patriotska borba, a tek u drugom redu revolucionarna borba. Preciznije rečeno, druga faza mogla je započeti tek kad se prva završila. Na kraju, osim jedne manjine izdajnika, svi su Francuzi bili svjesni da neće ponovno steći individualnu slobodu i sreću sve dok domovina ne bude oslobođena. Iznad političkih i društvenih konflikata, okupacija i Otpor mnogim su Francuzima otkrili patriotizam čiji se primat pomalo zaboravio. Razumljivo je da se znalo da će se različita gledišta ponovno stvoriti i da je jedinstvo samo prigodno. Ali borbe i suprotstavljanje strana u tom času nisu bili oportuni, bili su, da tako kažemo, neumjesni, pa su se na toj tački složili najrazličitiji ljudi, kao na primjer general de Gaulle, Léon Blum, Maurice Thorez ili George Bidault.

Pregled ponašanja nekih društvenih grupa

Na taj način, malo-pomalo, razvoj drugoga svjetskog sukoba i njegove reperkusije na Francusku navele su sve šire i šire frakcije kao i razne kategorije Francuza da se uključe u Otpor. Otpor se činio kao široka nacionalna rijeka u kojoj su se izmiješale čiste i prljave vode. Oslobođenje je na kraju postalo svjedok jednog općeg ustanka, u kome je velika većina Francuza sudjelovala u manjoj ili većoj mjeri.

»Jednodušni« karakter Otpora manifestirao se i u sankcijama koje je okupator nametao: hapšenja i zatvaranja, deportiranja i strijeljanja. Još nisu završene statistike koje o tome govore[11] i većina njih će zauvijek ostati neprecizna. No u njima se ipak mogu otkriti interesantne indikacije.

[11] Zbirka internih biltena Odbora za povijest drugoga svjetskog rata; do danas je objavljeno pedeset provizornih statistika za pojedine departmane.

Pogledajmo, na primjer, tri tipična departmana: Pas de Calais, industrijsku oblast smještenu u okupiranoj zoni; Indre et Loire, pokrajinu poljoprivrednog i seljačkog tipa na granici demarkacione linije; seljački i rudarski Tarn, koji se nalazio u neokupiranoj zoni. Ako promatramo starosnu dob deportiranih u času kad su poslani u koncentracione logore, ustanovit ćemo da je polovica među njima bila mlađa od trideset godina (92 od 200 u Tarnu, 700 od 1400 u Pas de Calaisu, 400 od 900 u Indre et Loire). Može li se iz toga zaključiti da je Otpor prvenstveno bila stvar mladih muškaraca i žena?

Razmotrimo kakvog su zvanja bili deportirani u času hapšenja, koliko su podaci o tome mogli biti pronađeni; u rubrici »bez profesije« nalaze se većinom žene i studenti, a ponekad i neodređeni slučajevi.

	Pas de Calais	*Indre et Loire*	*Tarn*
Ukupan broj popisanih deportiranih osoba	1678	1207	241
Poljoprivrednici	102	136	12
Rudari	745		
Zanatlije	54	166	16
Radnici	294	195	70
Industrijalci i trgovci	77	175	25
Slobodne profesije i državni činovnici	102	258	30
Bez profesije	304	277	88

Prva konstatacija koja se nameće je ta da su *Francuzi svih zvanja* bili podvrgnuti njemačkom pritisku. Sigurno da žrtva ne mora uvijek biti onaj koji je izvršio akciju. Među deportiranim osobama nalaze se taoci, osobe koje su internirane zbog represalija ili greškom. No ipak, oko 2/3 osoba okrivljeno je za neprijateljska djela protiv okupatora.

Druga konstatacija je ta da u neokupiranoj zoni nije bilo policije i neprijateljskih trupa, pa je stanovništvo do početka godine 1943. bilo pošteđeno, a stav vlade u Vichyju prema stanovništvu bio je mnogo blaži nego stav pobjednika.[12]

Trebalo bi ići dalje pa procijeniti što za svako zanimanje znači broj deportiranih osoba, proporcionalno prema njegovoj važnosti u departmanu. Precizno mjerenje je vrlo teško, jer ne znamo koliko iznose neke neophodno potrebne brojke, na primjer: broj osoba u toj profesiji između 1940. i 1944, broj stanovništva departmana u toku istog razdoblja, zatim kakva su kretanja promijenila stanovništvo — da li se radilo o odlasku (na primjer evakuacija obalne zone), dolasku (departmani za izbjeglice u unutrašnjosti), ili o migracijama u unutrašnjost departmana (iz gradova prema selima, iz dolina prema planinama).

U cjelini ipak se može otkriti relativno mali broj poljoprivrednika — samo što taj broj sigurno ne bi bio isti u jednoj pokrajini makija — i zatim naročito velik broj osoba slobodnih profesija i državnih činovnika. Blok koji su stvorili rudari iz Pas de Calaisa također je impresivan.

[12] Velik broj deportiranih osoba iz Indre et Loire tumači se hapšenjima koja su vršena pri prelaženju demarkacione linije; većina uhapšenih osoba nije stanovala u departmanu.

Je li moguće izraditi neku vrst slike — bilance uloge koju su razne društvene kategorije Francuza imale u Otporu? Prema sadašnjem poznavanju stvari, sličan pothvat mogao bi imati čitavu seriju hipoteza, s obzirom na ovo:

— sama definicija »akcije otpora« dosta je elastična, već prema tome da li se promatraju samo oružani borci, ili se u Otpor uključuju i oni koji su ih pomagali, pa zbog toga procjene jako mnogo variraju;

— uloga neke određene društvene kategorije nije bila zavisna samo od duha otpora koji je mogla manifestirati nego isto tako i od zahtjeva koji su joj bili postavljeni zbog njezine pogodnosti za ilegalnu akciju; sve do stvaranja makija seljaci nisu mogli pružiti veliku pomoć, ali se, naprotiv, željezničke službenike »kontaktiralo« sa svih strana;

— i na kraju, trebalo bi proučiti pokrajine: Otpor je u biti lokalna akcija koja se uključuje u jasno određen geografski, povijesni, humani i slučajni kontekst, pa je zbog toga svaka generalizacija opasna.

Nakon tih ograničenja koja smo izložili, pokušajmo u velikim linijama odrediti kako je u Otporu sudjelovala aristokracija, armija, kler, buržoazija, intelektualci, seljaci i radnici.

U popisu mučenika Otpora nalaze se neka od najvećih imena francuske povijesti, pa ako bi bilo potrebno, ova bi činjenica mogla potvrditi da nijedna kategorija Francuza nije reagirala kao cjelovit blok bez pukotina kad se našla pred porazom, okupacijom i opozicijom pobjedniku. Ali plemići koji su pripadali starom režimu ili Imperiju, a koji su u ilegalnoj borbi dali svoj obol krvi, uglavnom su prekinuli sa sredinom kojoj su pripadali.[13]

Aristokracija se ljutila na Republiku poslije neuspjeha restauracije monarhije. Politička uloga aristokracije nije bila gotovo nikakva, društvena uloga slaba, osim u pojedinim pokrajinama, na primjer na zapadu. Čitava se aristokracija nije priključila pokretu »Action Française« jer je pretendent na prijestolje nije priznao i jer je aristokracija, uzeta u cjelini, osjećala nepovjerenje i prezir prema tim valovima koji su dolazili s dna i koji su umnogome bili plebejski, a upravo te su predstavljali fašizmi, naročito njemački nacionalsocijalizam.

Režim Vichyja zadovoljio je želje aristokracije. Na svoj način Vichy je ostvarivao neku vrst restauracije kraljevstva. Vichy je označavao kraj Republike drugova i profesora, gdje su prevladavale nepristojnosti i loše manire, koja više nije priznavala boga i koja je pretendirala da će uspostaviti jednakost uvjeta za ljude, pa je aristokracija u toj Republici gledala inkarnaciju zla. Makar da sâm maršal Pétain nije bio rojalist, formula kojom je parafirao svoje odluke glasila je: »Mi, maršal Pétain, maršal Francuske«, što je bila kraljevska formula. Mnogi plemići ušli su u aktivnu službu među više rukovodioce Vichyja, u omladinske pokrete i u Legiju boraca.

Vrlo se malo aristokrata priključilo kolaboracionističkim grupama, iako ih je katkad privlačio aspekt »križarske vojne« Njemačke protiv SSSR-a, s obzirom na to da im se boljševički ateistički i materijalistički režim činio kao negacija zapadne civilizacije naslijeđene od kršćanstva. Ali, nasuprot, više nego jedan dvorac u provinciji služio je kao sklonište za oružje, a ponekad — kao u oblasti Nièvre — na

[13] Duc de Choiseul Praslin, Cinq années de Résistance, S. de Roux, Strasbourg—Paris, 1959.

čelu komunističkih makizara nalazio se autentični markiz. No većinom, kad su aristokrati ulazili u javni život, onda su išli stopama »Francuske države«.

Naime, u općenitom neredu, koji je u njihovim očima bio isto što i republički i parlamentarni režim, aristokrati su sve svoje nade u obnovu i sve snove o čistoći stavili na vojsku. Vojna diktatura Pétaina, kome je pomagao Weygand, privlačila ih je to više što je većina aristokrata koja je nastavila da aktivno služi svojoj zemlji odabrala vojničku karijeru.

Drama savjesti, koju je većina Francuza spoznala, bila je naročito teška za vojnike od karijere. U toku čitavog svoga života oni su bili uvjereni da je Njemačka prirodni neprijatelj Francuske, a poraz koji su pretrpjeli samo je potvrdio to uvjerenje. Prestali su se boriti tek pred razarajućom superiornošću Wehrmachta, pa su se nadali da će im neka povoljna situacija omogućiti da ponovno stupe u borbu. Bilo je vrlo malo onih koji su otvoreno kolaborirali s neprijateljem, iako su neki popustili antikomunističkoj propagandi pa su stupili u Francusku legiju boraca ili u miliciju.

Ali većina njih bili su žrtve prave izopačenosti disciplinskog duha, jer im se utuvilo da duh discipline čini snagu armija. Oni koji su se priključili pokretu »Slobodna Francuska« uglavnom su to učinili prije nego što se režim u Vichyju definitivno učvrstio; kasnije, praktički je presahnulo regrutiranje disidenata, zbog istih tradicionalnih militarističkih vrlina. Kako bi jedan aktivni vojnik mogao sebi dopustiti da sudi o ponašanju dvaju tako slavnih vojnika kao što su bili Pétain i Weygand? Ili da i jednu sekundu posumnja u njihov patriotizam? To je bilo to manje moguće što se od oficira zahtijevalo da polože zakletvu vjernosti maršalu Pétainu. Dužnost im je uvijek nalagala da slušaju, ali ako bi sada prekršili svoju riječ, to bi bilo izdajstvo.[14]

Vojne osobe su, među ostalim, dugo vremena patile od nepovjerenja koje im je pokazivala civilna vlast, rado se prepuštajući strahu pred nekim 19. Brumaireom. Napokon su živjeli nekako izvan nacije, strani političkim borbama u kojima nisu imali pravo glasa — prezirući igre foruma. Vichyjski režim dao im je neku vrst rehabilitacije, izvlačio ih iz sjene u koju ih je bacilo dugotrajno odricanje. Imajući na čelu dva velika vojna šefa, čiji je izbor nacija odobrila preko svojih izabranih predstavnika, režim u Vichyju skidao je s armije svaku odgovornost za poraz, jer on nije ovisio o hrabrosti armije ni o njezinu požrtvovnom duhu, nego je poraz postao neizbježan zbog nesposobnosti republikanskih vlada koje nisu znale pripremiti armiju.

Oficiri Armije primirja, premda su u duši i srcu ostali antinjemački raspoloženi, od 1940. do 1943. bili su jedino angažirani protiv saveznika Francuske, Engleza i Amerikanaca, ili protiv svojih drugova koji su se borili u Slobodnim francuskim snagama, u Dakaru, u Siriji, na Madagaskaru, u Casablanki, Oranu i u Alžiru. Među njima najžešći su bili mornari, u kojih je agresija kod Mers el Kebira potakla mržnju Engleza, koja je bila tako živa kao u doba kraljevske mornarice; doduše, oni su bili također i najmanje pošteni, jer im je vlada u Dakaru dala takva mjesta u državi na kakva nisu mogli ni pomišljati, a nisu bili za njih ni pripremljeni: kao ambasadori, prefekti, ili intendanti policije.

Kada je Otpor koji se počeo stvarati pokušao stvoriti ilegalnu armiju, rijetki su bili aktivni aficiri koji su se tome priključili, makar je imenovani šef, general Delestraint, bio jedan od njihovih. Ilegalnost je u očima vojnih osoba izazivala slike nediscipline i nereda, pa su teško mogli zamisliti da bi ilegalnost mogla imati neku prevagu u oslobođenju Francuske.

[14] Vidi o tome: Kammerer, La passion de la Flotte française, Arthème Fayard, 1951.

Stvari su se promijenile kada se redovna vlada nastanila na francuskom tlu — u Alžiru — pod vodstvom slavnog vojnika generala Girauda. Prije nego što je napustio metropolu, general Giraud okupio je oko sebe većinu komandanata jedinica Armije primirja. Kada se nakon ulaska Nijemaca u južnu zonu ta armija raspala, kadrovi armije u velikom su broju pokušali prijeći u Sjevernu Afriku, prelazeći preko Španjolske, kako bi povećali redove nove francuske armije, koja se u Africi reformirala, a i modernizirala, zahvaljujući američkom naoružanju. Na taj način oni su se ponovno mogli boriti onako kako im je odgovaralo, otkrivena lica, u ratu klasičnog tipa.

Oficiri koji su ostali u Francuskoj istovremeno su formirali jednu tajnu organizaciju, Organizaciju otpora armije, koja je dala nekoliko svojih šefova makiju. Ali, po općenitom pravilu, ma kakav bio put kojim su se oni vratili borbi, aktivni oficiri ostali su i dalje neprijateljski raspoloženi prema generalu de Gaulleu i s prezirnim su nepovjerenjem gledali na improvizirane grupe potajnog Otpora — »Unutarnje francuske snage«. Mnogi oficiri nisu prikrivali da oslobođenje nacionalnog teritorija povezuju s očuvanjem društvenog poretka.

Međutim, velik je broj oficira koji su uzeli udjela u Otporu. Od 32.000 aktivnih oficira u 1939. god., 12.000 je bilo u ratnom zarobljeništvu, a smatra se da je 4.000 oficira imalo ulogu prije iskrcavanja ljeti 1944, dok ih je 1500 prešlo u Sjevernu Afriku, a 600 oficira i 840 podoficira bilo je deportirano.[15]

Katolička crkva, koja je dugo vremena bila priklonjena monarhiji, priključila se kasno i bez velikog oduševljenja Republici. Čitav kompleks gnjeva, koji se nikada nije doista smirio, stvorio se u svađi između škola i subvencionirane crkve; ova je zahtijevala potpunu slobodu škola koje je kontrolirala, dok je Ministarstvo narodne prosvjete težilo da monopol imaju svjetovne škole.

Zbog tih svađa visoki je kler bez velikog žaljenja gledao kako je nestala Treća republika. Ne samo da je kler kao sasvim prirodno priznao režim koji je naslijedio Treću republiku nego mu se i vrlo brzo potpuno priklonio. Progoni Slobodnih zidara, subvencije Slobodnim školama, programi za religioznu nastavu u školi, zatim mjesto koje se u društvenim koncepcijama nove države pridaje moralu i porodici, a i poštovanje koje je novi šef države ukazivao vjeri, stvorili su vrlo zadovoljavajuću atmosferu »moralnog poretka« za prelate, tako da prvi među njima nije oklijevao — idući još dalje nego »daj caru što je carevo« — izjaviti da je »Pétain Francuska, a Francuska Pétain«.[16] Premda nije kolaborirao — iako je Legija dobrovoljnih francuskih boraca protiv boljševizma imala jednog biskupa za dušobrižnika — visoki kler postao je jedan od stupova »Francuske države«.

Između dva rata među katolicima se razvila jedna struja, još u manjini ali rastuća, koja je težila za demokracijom i socijaliziranjem. Grupa »Mlada republika« imala je čak i jednog od svojih delegata u vladi Narodne fronte. Među tim socijalnim kršćanima Otpor je regrutirao jedan dio njegovih prvih pristaša, a neki od njih, koji su u početku... (na str. 14. u originalu nema francuskog teksta, nedostaje riječ), kasnije su bili u rukovodstvu velikih pokreta kao što su Liberté (Sloboda), Résistance (Otpor) ili Témoignage Chrétien (Kršćanski znak). Kasnije će se naići

[15] Prema neobjavljenoj studiji iz Arhiva Odbora za povijest drugoga svjetskog rata.

[16] U prekomorskim teritorijima, St. Pierreu i Miquelonu, nasuprot, priključili su se de Gaulleu, a u Gabonu se biskup neprijateljski odnosio prema »Slobodnoj Francuskoj«. Stav se promijenio tek uspostavljanjem Francuskog komiteta za nacionalno oslobođenje u Alžiru.

na seoske župnike koji rade kao dušobrižnici u makiju. Kršćanski sindikalisti usko su surađivali s Generalnom konfederacijom rada, ponekad čak unutar jedne iste grupe, kao što je bila na primjer grupa Libération Nord (Oslobođenje Sjevera). Pojedini svećenici pridružili su se čak i komunistima u Front National, a Gestapo je slao i svećenike u koncentracione logore.

Sam visoki kler sve je više pokazivao izrazito neprijateljstvo prema nacističkom paganizmu. Nekoliko visokih prelata, zajedno s rukovodiocima reformističke crkve, protestirali su protiv sudbine koju je okupator nametnuo Židovima i gorku su sramotu osjećali zbog režima u Vichyju. Na kraju, u času trijumfalnog ulaska generala de Gaullea u Pariz, pariški Otpor je smatrao da je nemoguće da ga na trgu pred katedralom dočeka tadašnji nadbiskup, zbog prethodnog stava prelata. To opravdano nepovjerenje nije se odnosilo samo na kardinala Suharta.

Tako se crkva blagonaklono orijentirala prema Otporu, jednako kao i armija, samo što crkveni razlozi nisu bili isti. Za razliku od armije, čiji su se niži kadrovi ponašali identično kao i viši, niži kler i neka katolička udruženja suprotstavili su se — barem u duhu — visokom kleru. Istu takvu opoziciju nalazimo i u buržoaziji.

Jasno je da je kapitalistička buržoazija bila ona društvena grupa koja se najviše mogla plašiti posljedica poraza i okupacije: privremeni zastoj proizvodnje i robne razmjene, zatim paraliziranost uzrokovana demarkacionom linijom, trajni prekid uvoza — sve je to zahtijevalo što je moguće brže i veće mjere koje bi se prilagodile situaciji. Zbog toga da bi se strojevi opet okretali, da bi se ponovno otvorili šalteri u bankama, ili da bi se obnovile zalihe grosista, mnogi poslodavci ne samo što se nisu plašili ekonomske suradnje s okupatorom nego su je čak i željeli.[17]

Isto tako, u političkom smislu, poraz — osim toga što se odgovornost za nj mogla pripisati vladama Narodne fronte — imao je u očima nekih od njih i tu prednost što će učiniti kraj društvenim nemirima, radničkim zahtjevima i štrajkovima, sindikalnoj akciji, uglavnom svemu onome što je Narodna fronta donijela sobom u nasljeđe. Korporativni sistem koji je uvela Nacionalna revolucija najmoćnijima je davao kontrolu, a ponekad i upravljanje nad ekonomskim djelatnostima iz njihova resora. »Povelja rada« garantirala im je da će predstavnici radnika biti imenovani, a ne birani, pa prema tome neofenzivni. Rat Reicha protiv SSSR-a dopuštao je da se nazire nestajanje tog ognjišta svjetske revolucije, koju je predstavljao sovjetski režim.

Prema tome, dakle, velika buržoazija ne samo da je podržala vladu maršala Pétaina nego se općenito i priklonila ekonomskoj i političkoj kolaboraciji. Dakako da je i u tome bilo izuzetaka i evolucije. Pod prijetnjom da će ih se jednostavno eksproprirati, industrijski magnati pokazali su se antinjemački raspoloženi; štampa Otpora uglavnom se žurila da denuncira te u njezinim očima odvratne beneficije koje bi nova gospoda iz financija, industrije i trgovine ostvarila na nesrećama zemlje, praveći katkada razliku između lotarinških metalurga Wendela, koji su pripadali Otporu, i ostalih vlasnika željezara Creusota, koji su bili jako vezani s okupatorom.

[17] La Délégation française auprès de la Commission Allemande d'Armistice, Librairie Costes, Paris, 5 volumes.

Identična evolucija kao u armiji i crkvi odvijala se i tu. Kad se vidjelo da Njemačka gubi rat, jedan dio velike buržoazije vidio je u Amerikancima branioce ekonomskog i društvenog poretka iz kojeg će buržoazija izvući koristi: buržoazija se postavila u Sjevernoj Africi iza generala Girauda. Drugi dio buržoazije, koja se nalazila na tlu metropole, pokušao je naći sigurnost na strani ilegalnog Otpora, subvencionirajući grupe i mreže, a pojedine ličnosti čak su se i priključile u samu Nacionalnu frontu gdje su bile zajedno s komunistima. U cjelini uzevši, ovakva evolucija više je bila izazvana prilikama nego uvjerenjima.

Sitna i srednja buržoazija reagirale su vrlo različito na događaje. Sigurno je da su se mnogi sitni trgovci paradoksalno obogatili pomoću opće bijede, jer su nagomilane zalihe odmah poprimale nepredviđenu i praktički neograničenu vrijednost. Isto tako je prosperirala čitava fauna preprodavača na crnoj burzi, grabeći najrjeđe namirnice kod proizvođača, a radeći često za račun Nijemaca.[18] Drugi opet, obuzeti strahom ili grižnjom savjesti, istovremeno su subvencionirali pokrete otpora.[19]

Ali patriotski osjećaj vrlo se živo otkrio u sitnoj buržoaziji. Državni činovnici, a među njima posebno poštari i sveučilištarci, a također i željezničari, formirali su trupe za pokrete, mreže ili službe Otpora, npr. »Noyautage des Administrations Publiques«. U njima je živjela »republikanska žica«, a režim Vichyja u njihovim je redovima načinio »čišćenje« koje je izazvalo jako nezadovoljstvo.[20]

Trebalo bi također reći nešto i o intelektualnoj buržoaziji. Pisci, advokati, liječnici i umjetnici usvojili su najoprečnije stavove, ponekad radi dosta čudnovatih i spektakularnih razloga, da ne kažemo reklamnih. Ali vrijedno je zapaziti da su se, osim vrlo malo izuzetaka, najveći francuski pisci odrekli pisanja u novinama, časopisima i u izdavačkim kućama koje je kontrolirao okupator. No zato su sudjelovali pisanjem djela koja je potajno objavljivala »Editions de Minuit« i često su pisali u ilegalnim novinama.[21]

Iz ovog kratkog pregleda ponašanja rukovodećih klasa čini nam se da se mogu izvući tri zaključka: nijedna kategorija nije sačinjavala kruti blok, baš obratno, sve su se kategorije razdijelile: većina njihovih članova našla je u režimu Vichyja konkretizaciju svoga političkog ideala, a manjina se opredijelila za kolaboraciju; druga jedna manjina priključila se Otporu, povećavajući njegove redove postepeno kako su se šanse za pobjedu Njemačke smanjivale. A kako su se ponašali radnici i seljaci?

Od svih Francuza radnici su najviše propatili od okupacije i od opće nestašice. Plaće su im bile blokirane, pa iako je teoretski povećanje troškova života bilo ograničeno, većina proizvoda nužnih za život nije se mogla dobiti u dovoljnoj količini, nego samo na »paralelnom« tržištu, čije su cijene daleko nadmašivale njihova sredstva. S druge strane, politika Vichyja sasvim je jasno težila da postepeno ukine teško stečene socijalne olakšice u toku Treće republike, posebno zahvaljujući vladi Narodne fronte.

---

[18] X... Le marché noir allemand en France, en *Cahiers d'Histoire de la Guerre*, No 4, 1950.

[19] Slučaj čuvenog Joinovici, koji je za okupatora nakupljao obojene metale, postao milijarder i mecena jedne grupe Otpora u policiji.

[20] Uprava za financije, kojoj je na čelu stajala Banque de France, svim je sredstvima kočila njemačke zahtjeve kako bi obranila franak.

[21] J. P. Sartre, A. Camus, F. Mauriac, L. Aragon, A. Chamson, A. Malraux, Vercors, P. Eluard, itd.

Nestanak njihovih političkih i profesionalnih okvira — političkih partija i sindikalnih centrala — zaustavio je organizaciju radničke klase u ilegalnom otporu. Momentana politika neutraliteta »između blokova imperijalista«, koju je Komunistička partija potvrdila, također je kočila razvoj. Radnike nalazimo u prvim pokretima otpora, ali u malom broju i ne na komandnim mjestima.

Na poziv Komunističke partije, i u nešto manjem stupnju Socijalističke partije, radničke partije igrat će sve veću i veću ulogu, također i zbog svoje prevage. No njihova će akcija biti specifična. Radnici nisu uopće sudjelovali u obavještajnim mrežama, u propagandi pokreta, niti u tajnoj armiji. Nasuprot tome, radnici će biti dobrovoljci u ekipama za sabotažu, a još više će djelovati kroz manifestacije i štrajkove. Oslobođenje Pariza započelo je jednim generalnim štrajkom, koji je prethodio barikadama i oružanom ustanku.

Seljaci, koji su — osim velikih posjednika — među francuskim radnim ljudima bili u najlošijem položaju, imali su, suprotno radnicima, pod okupacijom relativno bolju sudbinu. Ne samo da nisu imali nikakvih teškoća da prodaju svoje proizvode nego su kupci dolazili do njihovih farma i ponizno ih molili da im prodaju proizvode, i to po cijeni koja je seljacima odgovarala. Prakticirajući zamjenu robe na crnoj burzi, seljaci su si nabavljali neophodno potrebne prerađivačke proizvode. A umjesto da prodaju najbolje plodove svoje žetve, seljaci su sami postali prvi potrošači.

K tome treba još dodati da seljaci nisu bili izloženi razaranjima, posebno zračnim bombardiranjima, barem ako se vojne operacije nisu odvijale na njihovim poljima. Isto tako, zbog udaljenosti, seljaci su bili bolje zaštićeni nego građani od represivnih njemačkih akcija.

Međutim, seljaci nisu nikada bili istinski politički niti sindikalno organizirani. Njihov politički odgoj bio je manje napredan od radničkog političkog odgoja po gradovima, a osim toga u mnogim krajevima seljaci su bili pod utjecajem lokalnog plemstva. Neosporno je da je režim Vichyja, a posebno maršal Pétain, bio vrlo popularan među seljačkim masama.[22] Parola »povratak k zemlji«, zatim slavljenje seljačkih vrlina, išle su u jedan dio petenovske mitologije.

Ponašanje seljaka može se proučavati samo u okviru regionalne povijesti Otpora, a ta još nije napisana. Ali, nakon iskrcavana u Normandiji, svugdje gdje su seljaci dobili oružje i rukovodioce, masovno su se pridruživali Francuskim unutarnjim snagama, naročito u Bretanji, Mont Mouchetu i u Vercorsu.

Ekonomske, društvene i političke snage na kraju sukoba

Na taj način je Otpor, koji je istovremeno bio patriotski i revolucionarni pokret, okupio Francuze iz svih društvenih slojeva. Ne slažući se u brojnim tačkama prije rata i znajući da će se ta nesloga ponovno pojaviti kad rat završi, Francuze je ujedinjavala ista volja da potjeraju okupatora izvan nacionalnog teritorija, pa bi se moglo reći da je odlazak okupatora bio nužni uvjet da Francuzi opet steknu

[22] Pétainov vlak zaustavio se na selu, u blizini jednoga grada, a tisuće seljaka došlo je iz udaljenih sela da mu se izdaleka dive.

pravo da se ne slažu. Nijedna društvena kategorija, nikakva ideologija, nijedna politička partija i nijedan čovjek ne mogu pretendirati na neki monopol u Otporu a da uvelike ne izmijene lik Otpora.

Ali iako još nije moguće dati sve trajno vrijedne precizne podatke, naročito u brojkama ili u postocima, svi društveni krugovi nisu pristupali Otporu s istom širinom i istom brzinom. Kad bi se u trupama Otpora načinio jedan stratigrafski rez, moglo bi se razlikovati četiri sloja, koji se postepeno, prema prilikama i događajima, talože. Prvi, vrlo nekontinuirani sloj, između 1940. i 1941, formira se od različitih doprinosa, u njemu ima više pojedinaca nego grupa, a dominira sitna buržoazija i intelektualci; u 1942. i 1943. vidi se kako se prostire velik sloj radničkog svijeta, uz paralelni ali tanji sloj velike buržoazije; godina 1944. je jedina godina seljačke erupcije i metamorfoza svih prethodnih elemenata koji se stapaju s nacionalnim ustankom.[23]

U cjelini, ne pojednostavnjuje se pretjerano jedna vrlo složena realnost ako se ističe da je Otpor u biti djelo ljevice kad se ima u vidu politika i aktiviziranje radnih masa u društvenoj domeni. Ali još jedanput, ako one i jesu tvorile kostur Otpora, ipak to nisu činile isključivo one.

Kakve su društvene transformacije rezultirale iz tog velikog pokreta? I na tom području nema osnovnih studija. Ipak se čini da je, s tog stajališta, Otpor značio više početak nego završetak nečega. Patriotski ciljevi Otpora katkada su kočili njegove revolucionarne namjere. Zbog toga su u času oslobođenja general de Gaulle i Komunistička partija bili suglasni, kako se ne bi kompromitiralo čudesno pronađeno nacionalno jedinstvo i kako bi se omogućilo da Francuska u potpunosti sudjeluje u ratu koji se primicao kraju, kako bi se održao poredak i brzo uspostavio autoritet države, doduše poredak i država koji se ne razlikuju od onih predratnih, jedino što su se ljudi na kormilu promijenili. Zbog toga su učesnici Otpora mogli prigovoriti de Gaulleu kao i komunistima da su izdali njihov ideal.[24]

Pa ipak, Otpor je, nakon dolaska na vlast, označio jedan početak, i to zato što je pomlađivao političke i ekonomske rukovodeće kadrove i, još više od toga, što je na dnevni red postavio takve reforme kao što su nacionalizacija depozitnih banaka, nacionalizacija izvora energije i goriva, te planirana privreda, koja ekonomske strukture nije potpuno poremetila, ali ipak ih je duboko promijenila. Međutim, posljedice tih reformi, koje su mogle biti otkrivene tek mnogo kasnije, imale su taj prvi efekt da su nanijele veoma teške udarce onome što je ostalo od kapitalističke buržoazije s božanskim pravima i da su dale istaknuto mjesto tehnokratskim ekipama.

Odmah se može reći da prednosti koje su seljaci momentano stekli neće duže potrajati; radnici su brže iskorištavali nove socijalne rezultate, društvenu sigurnost, dobivali stanove, itd. Državni zadaci rasli su bez granica, a broj državnih činovnika se povećao. Sitna buržoazija, naročito trgovci, djelomično su postali žrtvom preobražaja koji se provodio u djelo.

Politički su te promjene bile više vidljive. Partije tradicionalne desnice, s obzirom na to da su malo slijepo slijedile režim Vichyja, znatno su izgubile, a funkcioniranje parlamentarnih institucija Četvrte republike nije olakšano zbog toga što nema organizirane desnice. Radikalna partija zahvaljujući svojoj politici čekanja doživljava suton, bez sumnje definitivan.

Nasuprot tome, kroz četiri godine partije ljevice doživjele su izvanredan uspon. U godini 1944. socijalisti se otprilike nalaze u istom stanju kao i prije rata; no komu-

[23] Među 750 mrtvih u makijama Vercorsa u ljeto 1944. nabrojena je ⅓ radnika i ⅓ seljaka.
[24] Indomitus, Nous sommes des rebelles, Défense de la France, 1945.

nisti, koji su sada postali mnogo jači, od sada će formirati najvažniju političku partiju i u isto vrijeme postaju istinski rukovodioci radničkih sindikata.

Među grupama koje je stvorio Otpor nisu se uspjeli stvoriti »pokreti«, a niti nove partije koje bi transformirale stare. Zbog momentanog nestajanja desnice olakšano je grupiranje katolika u »Narodni republikanski pokret«, ali to je samo jedan anahronizam u svjetovnoj državi.

Jedina prava nova snaga na političkoj sceni Francuske jest degolizam. Njega je teško karakterizirati, bilo politički bilo društveno; degolizam regrutira ljude iz desnice jednako kao i iz ljevice, u klasama posjednika kao i u pučkim slojevima. On u sebi ujedinjuje raznolika gledišta, ako čak ne i protuslovna; on možda izgrađuje neki neonacionalizam, koji je više okrenut prema budućnosti nego prema prošlosti i koji nije neosjetljiv za potrebe društvenih preobražaja.

Francuski Otpor bila je eksplozija, revolucionarna po svojoj brutalnosti, po borbenom duhu koji ju je inspirirao i po novim ljudima koje je Otpor izdigao. Nesumnjivo je da je Otpor mnogo pridonio da se preobrazi Francuska, iako nije lako otkriti širinu i prirodu tih preobražaja. Sigurno je samo to da je Otpor iskovao ljude i ideje, da je olakšao približavanje i pomladio rukovodeće kadrove. Na taj način Otpor je znatno olakšao unapređenje radničke klase i, obratno, Otpor je oslabio ulogu »aristokrata« u Republici. On je modernizirao državu i ekonomske strukture, ali nije promijenio političke institucije. Isto tako, možda je još prerano određivati i tačno mjeriti koliki je njegov doprinos iako se već sada njegova velika važnost čini neospornom.

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФРАНЦУЗСКОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ

Эта статья написана в виду доклада для »Симпозиюма о общественных аспектах движения сопротивления в Европе«, который был с 25 по 27 марта 1966 года на Философском факультете Университета в городе Милано.

Социальный аспект движения сопротивления во Франции был обусловлен не только политическими обстоятельствами во Франции накануне начала II мировой войны, а и рядом других факторов. Между ними является очень значительной перемена точки зрения Коммунистической партии Франции, которая с позиций радикальной и боевой антигитлеровской политики переходит на политику ожидания и неангажированности и становится почти совсем неориентированной после Пакта между Гитлером и Сталиным. Это продолжается все до нападения Германии на Советский Союз и значительно действует на развитие активного сопротивления. Другими значительными факторами считаются формирование Пэтэновой свободной зоны и потом формирование военных группировок в заморских земельных собственностях Франции и Де Головой свободной Французской армии.

Через подробный обзор ангажированности отдельных социальных слоев в отдельных периодах войны, автор дал объективную и комплектную картину общественных обстоятельствах во Франции, упомянувши и группировку известную под именем »макия«, описывая ее деятельность и руководство.

Желая дать как можно более ясную картину, автбр выносит пример трех типичных департаментов: le Pas de Calais, промышленная область в окупационной зоне, l'Indre et Loire, сельскохозяйственная область, которая находилась вдоль демаркационной линии Свободной зоны и окупированной Франции, и le Tarn, сельскохозяйственный и промышленный район в неокупированной зоне, и доказывает что Французы всех общественных слоев были жертвами германского насилия и захватывания.

На конце автор заключает что движение сопротивления много помогло преображению Франции, закаляло людей и идеи и таким образом облегчало приближение, модернизировало государственный аппарат, хотя не переменило ее политических учреждений.

Поэтому видно что его важность большая, хотя было бы слишком рано определить глубину общественных перемен, которые вызвало движение сопротивления.

JAKOV KATUŠIĆ

Revolucionarna postignuća narodnooslobodilačke borbe u 1944—1945. organski su dio razvoja klasne borbe i revolucionarne djelatnosti Komunističke partije u predratnom razdoblju*

NARODNOOSLOBODILAČKA borba 1944—1945. završna je i izvanredno važna etapa vojnih i političkih pobjeda za novu Jugoslaviju. Te su godine pune krupnih događaja na ratnom poprištu i u političkom razvoju, iako su, u stvari, presudne bitke bile dobivene još ranije, do 1944. godine. Jer, narodi Jugoslavije tada za sobom imaju, osim dugotrajne borbe za slobodu i bolje uvjete života, i tri godine rata na cjelokupnom svojem teritoriju. U te tri ratne godine oni su vrlo konkretno i krvavo iskusili svu težinu sebičnosti i izdaje predratnih vladajućih krugova i klasa. Na narodne mase sručile su se i sve kobne posljedice raspada i potpunog rasula stare Jugoslavije, svi »grijehovi« hegemonističkih i vladajućih krugova i kapitalističke klase između dva rata. Neposredno na njima ispoljila se sva bestijalnost fašističkog osvajača.

U 1944. godinu jugoslavenski su narodi ušli s krupnim i odlučujućim rezultatima svoje narodnooslobodilačke borbe. Njihova je Narodnooslobodilačka vojska do tada narasla na oko četvrt milijuna vojnika svrstanih u osam armijskih korpusa i niz samostalnih jedinica. Već do tada čitava je Jugoslavija bila pokrivena gustom mrežom narodnooslobodilačkih odbora i još gušćom mrežom drugih osnovnih jedinica organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. Razmjerno velik dio teritorija Jugoslavije bio je stalno slobodan, bez prisutnosti okupatorskih trupa i vlasti koje su one postavile. Već na domaku 1944, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, narodi Jugoslavije prvi put nastupaju kao samostalni subjekt na pozornici modernih svjetskih zbivanja. Narodi koji nastavaju teritorij Jugoslavije u tim su godinama prvi put u svojoj historiji posve slobodno ispoljili svoj nacionalni individualitet, a na platformi internacionalističke politike koju je formulirala Komunistička partija.

Sve to u kontinuitetu politike Komunističke partije Jugoslavije pred rat, u kontinuitetu razvoja radničkog pokreta u Jugoslaviji, u kontinuitetu realističnih ocjena situacija koje su se pred rat i u ratnim godinama munjevito smjenjivale, u kontinuitetu dalekosežno značajnijih i hrabrih odluka — koje je donosilo partijsko rukovodstvo na čelu s Titom — narodnooslobodilačka borba razvila se u narodnu revoluciju, tako da naše narode nije mogla nikakva sila dovesti u situaciju da budu sukrivci, sudionici, pomagači ili pasivni promatrači hitlerovskih zločina u pokušaju osvajanja svijeta. Posljedice eventualnog obrnutog stanja fakata bile bi za naše narode dalekosežne, veoma teške, upravo katastrofalne. Ovako, pred čitavim su svijetom pokazali da stoje u prvim redovima borbe protiv porobljavanja, a za slobodu.

Veoma je široka bila politička platforma Komunističke partije na kojoj se pripremao otpor fašističkim silama i nakon okupacije pokrenuta narodnooslobodi-

* Uvodni referat na Simpoziju u povodu 20-godišnjice oslobođenja održanom u siječnju 1966. godine u Zagrebu.

lačka borba. Ta politička platforma sublimirala se u samo jednom imperativu: oružjem i svim drugim sredstvima boriti se protiv okupatora do konačne pobjede.

Sve strahote koje je sobom donijela okupacija ubrzo je svatko mogao osjetiti. Shvaćeno je široko u kakvu se realnu opasnost dospjelo: radilo se o formalnom istrebljavanju, u perspektivi o uništenju nacija koje su sačinjavale Jugoslaviju. Proces toga istrebljenja počeo je odmah. Otuda se formalnologički može činiti posve normalno da ljudi spontano idu u borbu, da se dižu spontani ustanci narodâ ili pak da se u takvim momentima prebrode svi unutrašnji sukobi, od klasnih do apstiniranja u pogledu zahtjeva za rješenje nacionalnih pitanja, i da se stvara jedinstvo. Međutim, nije se dogodilo ni jedno ni drugo. Razlozi što do potpunog jedinstva svih naroda, zajedno s vladajućim krugovima i s buržoaskom klasom u cjelini, nije došlo leže duboko u strukturi starog društva, u društveno-ekonomskim i političkim kretanjima između dva rata, sve od trenutka i načina stvaranja države jugoslavenskih naroda. A upravo tu su i objašnjenja zašto je baš Komunistička partija mogla pokrenuti narodnooslobodilačku borbu i doći na njeno čelo.

Teror, štrajkovi, nacionalno ugnjetavanje itd. samo su vanjska manifestacija dubljeg stanja kapitalističkog društva i državno-političkog uređenja u Jugoslaviji. Širenje kapitalizma i njegovo ovladavanje cjelokupnim životom unosilo je momente veće civilizacije u sve, čak i najzabitnije krajeve zemlje. To je stvaralo i sve veće potrebe sve širih slojeva stanovništva. Oblici pak i tempo ekonomskog i društvenog razvoja bili su takvi da nisu mogli zadovoljiti potrebe momenta. Bio je to, dakle, takav kapitalizam, s takvom buržoazijom, koja je zbog svojih uskih klasnih interesa sputavala brži razvoj proizvodnje, podizanje životnog standarda i povećanje produktivnosti rada do nivoa realnih potencijala ili do zahtjeva sve veće mase stanovništva, koji su u ovoj ili onoj formi organizirano isticani u radničkom pokretu ili u stihijnom pritisku radničke klase i drugih eksploatiranih i u razvoju sputavanih društvenih slojeva. Industrijalizacija zemlje nije apsorbirala ni prirodni porast stanovništva. Procenat poljoprivrednog stanovništva pao je od 78,8% u 1921. godini na 75,1% osamnaest godina kasnije, a u istom je vremenskom razmaku poljoprivredno stanovništvo apsolutno poraslo za nešto više od 22%. Ovakva proizvodna struktura stanovništva i dinamika njezina mijenjanja istodobno ilustrira, kao najopćenitije mjerilo, i produktivnost rada tadašnjeg društva.

Takav put kapitalističkog rasta pokazivao se sve više nemogućim, što ne znači da je kapitalistički put bio dalje uopće nemoguć. Jugoslavenski kapitalistički put omogućavao je razvitak i bogaćenje samo »vlastite buržoazije«, i takva je politika morala samo zaoštravati probleme. Uostalom, to isto ili slično događalo se i u drugim »nerazvijenim« zemljama. Ono što je u tome specifično jugoslavensko u biti se svodi samo na to da su ti problemi tu bili najoštriji i da se društvena, subjektivna snaga za njihovo rješavanje u Jugoslaviji tako razvijala da se konačno razvila u objektivnu mogućnost njihova revolucionarnog rješavanja.

Unutrašnje protuslovnosti kapitalizma u Jugoslaviji i sve oštriji problemi državno-političkog sistema vodili su to društvo iz jedne krize u drugu. Te su se krize manifestirale u veoma širokom spektru i ne samo u izravnoj relaciji prema eksploatiranim klasama. Javljale su se i kao akutne krize režima, političkih, državno-upravnih i ustavnih institucija i sistema vladavine, kao krize neriješenog nacionalnog pitanja, krize političkih stranaka i krize koje su izvirale iz suprotnih interesa nacionalnih buržoazija. Te su krize imale i takav svoj drastičan izraz kao što je uvođenje šestojanuarske diktature kralja Aleksandra 1929, kad je režim izgubio i svaki formalni demokratski atribut, kad je radnički pokret drakonskim i brutalnim metodama suzbijan i kada je, uz seriju najreakcionarnijih zakonskih akata, bio ozakonjen i

nacionalni unitarizam radi legalnog osiguranja velikosrpske hegemonije. Nacionalne buržoazije išle su s koncesijama jedne drugima u susret samo u situacijama ispunjenim opasnošću od oštrijih socijalnih i klasnih sukoba. To se desilo i 1918, kad su u Hrvatskoj buntovna gibanja seljačkih masa, akcije »zelenog kadra« i zahtjevi iz redova radničke klase stvarali revolucionarnu situaciju. Strah hrvatske buržoazije bio je utoliko veći što je oktobarska revolucija bila realnost, a k tome praćena revolucionarnim gibanjima u nizu evropskih zemalja, među ostalima i u susjednoj Mađarskoj. Zato je hrvatska buržoazija žurno i bez kolebanja išla moliti u Beograd da srpska vojska suzbije nastalo revolucionarno vrenje i da uspostavi red u Hrvatskoj. I taj reakcionarni način i akt »ujedinjenja« postao je »istočni grijeh« Jugoslavije. Takvo nastajanje nove države na Balkanu sasvim je odgovaralo kapitalističkim silama i reakcionarnim krugovima u svijetu, koji su ga podupirali na prvom mjestu i iz istih razloga zbog kojih su nacionalne buržoazije težile »ujedinjenju«. A njihovi motivi nisu imali ništa zajedničkoga s uzajamnim i zajedničkim interesima radničkih klasa i širokih narodnih masa tih nacija.

1939. buržoazija srpska i hrvatska nalaze modus da dođu do sporazuma. Razlog je u tome što je II svjetski rat postao sasvim izvjestan i imao svakog časa početi, a u zemlji je radnički pokret kao preporođen sve silnije rastao, manifestirajući se, među ostalim, u dobro organiziranim štrajkovima i demonstracijama. Svoj kapitalistički sistem buržoazija je pod svaku cijenu željela održati. Spekulacije su bile razne, u nacionalnim i jugoslavenskim okvirima, od angažiranja na neki način u reakcionarnom ratu do izguravanja na odgovornost u vladi garniture koja nikoga ne predstavlja ili je iz buržoaske grupacije suprotnog tabora. To je, de facto, u svojoj biti bio sporazum Cvetković—Maček. S tim sporazumom nije bio riješen nijedan društveni problem, pa ni nacionalno pitanje (osim, djelomice, samo u ustavnom smislu hrvatsko nacionalno pitanje i što je to u stvari značilo i formalno priznanje kraha režimske velikosrpske politike nacionalnog unitarizma i s tim povezane ideje integralnog jugoslavenstva), a objektivno je značio tendenciju razbijanja i slabljenja okupljanja demokratskih snaga u spremnosti za otpor fašizmu.

Komunistička partija Jugoslavije u cjelini je od 1937. počela definitivno shvaćati svu ovu složenu jugoslavensku situaciju. Odluka ljubljanske, IV zemaljske konferencije KPJ iz 1934. o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije sada se realizira. Partija se oslobodila sektaštva i počela okupljati sve one mase u strukturi jugoslavenskog kapitalističkog društva koje u njemu nisu vidjele perspektivu zadovoljenja svojih sve većih potreba, jer nije bilo izgleda da se u njemu na adekvatan način riješe problemi bržeg ekonomskog razvoja, političke demokratizacije društvenog života (uključivši nacionalno pitanje), kulturnog i uopće civilizacijskog napretka. Ona je počela izgrađivati pozitivni program. Shvatila je da se borbi radničke klase može i mora pridružiti golema većina stanovništva, pa da i za to u velikoj većini seljačko stanovništvo treba naći program. I upravo oko toga zadatka stvaranja programa i traženja praktične platforme za suradnju Komunistička je partija okupljala i te mase, stvarala taj program i platformu suradnje uvodeći ljude iz različitih društvenih slojeva i sredina u konkretne borbe. Utvrdila je čvrste poglede na prava nacija unutar Jugoslavije i na demokratizaciju političkog života i shvatila međunarodna kretanja. Jasno se odredila prema dolazećem ratu i prema teškoj opasnosti koju je stvarao fašizam za borbu radničke klase i za opći progres čovječanstva. Sve to drugim riječima znači da je Komunistička partija imala svoje određene i ispravne poglede na sva osnovna pitanja aktualne politike. V zemaljska konferencija, održana u Zagrebu 1940, pokazuje svu jasnoću pogleda KP na sva osnovna pitanja unutar zemlje i fiksira jasan odnos prema ratu i fašizmu.

Pritisku sila Osovine na Jugoslaviju nije se mogla suprotstaviti nijedna frakcija vladajućih klasa. Razjedinjene obranom sitnih interesa, one su se u vanjskoj politici kolebale između zapadnih sila i Osovine. Svjesne su bile da ne mogu izdržati nikakvo iskušenje. One nisu mogle računati ni na kakve vlastite snage, jer im je bilo očito da nikakvo društvo pod njihovim vodstvom ne može odoljeti ozbiljnom iskušenju. I angažiranje u reakcionarnom ratu ukazivalo im se kao politika koja će pomoći da održe već preživjele pozicije. U takvoj situaciji na čelo Jugoslavije dolazi najnevjerojatnija ekipa s Mačekom i Cvetkovićem. I u vrhovima vladajućih klasa ne vjeruju u pobjedu Hitlera, pa zbog toga u toj vladi nema nikoga iz redova glavnih faktora srpske buržoazije. Oni tako ostaju »oslobođeni« odgovornosti za povezivanje Jugoslavije s Osovinom, pa bi, kad Hitler rat izgubi, kao »čisti i nekompromitirani«, sasvim normalno, odmah uzeli vlast u svoje ruke. Tako će, činilo im se, unatoč preživjelosti sistema i krizi režima, pozicije kapitalističke klase biti održane. Pristup Trojnom paktu je, prema tome, logična posljedica stanja stvari u kapitalističkom sistemu u Jugoslaviji i težnje krugova vladajućih klasa da taj sistem preživi rat i održi se nakon njega. Zato vladu Cvetković—Maček vidimo odlučnu samo u obračunavanju s naprednim pokretom u zemlji. Ona je s tim zadatkom i formirana, pa je to samo druga strana jedne te iste medalje pristupanja Trojnom paktu.

Napredni pokret u Jugoslaviji, međutim, bivao je svakim danom sve masovniji, jer se razvijao na mnoštvu nagomilanih društvenih problema i antagonizama jugoslavenskog kapitalističkog puta i bivao pod sve jačim utjecajem ispravnih pogleda Komunističke partije na sva osnovna pitanja aktualne politike. Ti pogledi Komunističke partije jasno su se izražavali u zahtjevima masa u različitim formama, od štrajkova do demonstracija. Vodstvo udružene opozicije u svom srpskom dijelu nije moglo držati čak ni zborove ako je nije pomagala Komunistička partija u Srbiji. Demonstranti u Kragujevcu i samom Beogradu isticali su zahtjeve za rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja i uopće nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Izgrađen pozitivni program i politička platforma suradnje radničke klase i seljaštva s jasnim pogledima na prava nacija omogućivali su sve jači utjecaj Komunističkoj partiji Hrvatske na mase koje su pripadale HSS, pa je i njih ubrzo počela uvoditi u niz konkretnih borbi. A u toku narodnooslobodilačke borbe hrvatski se narod opredijelio, i to tako definitivno da je u 1944. godini na području Hrvatske bilo pet korpusa Narodnooslobodilačke vojske (u kojima su se borili Hrvati i Srbi i pripadnici drugih nacija koji žive u Hrvatskoj), niz samostalnih vojnih jedinica i udarnih grupa u okupiranim gradovima, s organima nove vlasti na čitavom svome području i ZAVNOH-om kao izrazom svoga suvereniteta.

Realno stanje u Jugoslaviji pred rat bilo je takvo da je osnovnom snagom nacije postajala radnička klasa i odgovornost za sudbinu Jugoslavije prelazila je na radne mase. Komunistička partija Jugoslavije nije se kolebala, već je podržala i održala 27. mart i u tom događaju postigla dalje revolucioniranje masa. Jasno joj je bilo da time riskira i neposredni napad osovinskih trupa na Jugoslaviju, ali je bila načistu i s time da narodi Jugoslavije ne mogu bez teške štete za svoju budućnost ni u kojoj formi pomagari Hitlerovim uspjesima. I to nije bila sektaška avantura fanatika, već politika koju su narodne mase shvatile i odobrile, a budućnost je potvrdila njezinu potpunu ispravnost. Odlučno suprotstavljanje fašizmu, a zatim, nakon okupacije, i oružana borba za njegovo istjerivanje, za Komunističku su partiju značili nastavak njezine politike, nastavak koji je bio direktan i politički potpuno jasan. Tu su politiku narodne mase sve bolje shvaćale i u toku oružane borbe protiv okupatora sve šire i najaktivnije prihvaćale. U svoj toj aktivnosti Komunističke partije protiv fašizma i okupatora, i kasnije u

oružanoj borbi za njegovo istjerivanje, radilo se samo o shvaćanju i prikladnosti oblika borbe, a ne o samim općim političkim motivima i ciljevima. Politička platforma Komunističke partije bila je toliko široka da su sve društvene klase pozivane i svima je bila dana mogućnost uključivanja i angažiranja u borbi protiv okupatora, iako nije bilo nikakvih iluzija u pogledu stvarnog odaziva vladajućih klasa. One su još u prijašnjem periodu, pred početak rata i pred napad na Jugoslaviju, imale drugu orijentaciju, ili su jednim svojim dijelom bile bez orijentacije. Njih je logika njihova društvenog položaja i uloge dovela u zemlji do suradnje s okupatorom protiv svoga naroda, a njihovi idejni i društveni prirepci svrstali su se u vojne formacije na strani okupatora. Kao s osjećajem osuđenosti na propast, oni su se žestoko borili za propalu i reakcionarnu stvar na strani okupatora, a protiv svojih naroda i njegovih boraca.

Orijentacija hrvatske buržoazije koliko je objektivno otežavala uvjete pokretanja NOB-a u Hrvatskoj toliko je opredjeljenju hrvatskih masa davala, uz patriotsko, i izrazitije klasno obilježje. To u svojoj biti klasno opredjeljivanje okupator je svim sredstvima, brutalnim i rafiniranim, nastojao pretvoriti u bratoubilačku borbu, polažući osobito mnogo na činjenicu nacionalnog tlačenja u Kraljevini Jugoslaviji. Ali, osnovna snaga nacije bila je radnička klasa, i poglede Komunističke partije na prava nacija unutar Jugoslavije, a i njene poglede na sva osnovna pitanja aktualne politike, shvaćale su i prihvatile široke mase stanovništva. Ta je platforma garantirala perspektivu da narodi Jugoslavije samo u združenoj borbi protiv okupatora i svih koji su se kvislinški povezali s njim uzimaju definitivno budućnost u svoje ruke pa će se, prema tome, u državnoj zajednici koju budu svojom borbom stvorili, realizirati i prava nacija kako ih gleda Komunistička partija. Na taj je način narodnooslobodilačka borba bila i borba pripadnika svih nacija s područja Jugoslavije za puna prava svoje i drugih nacija, a protiv svake hegemonije. To je bilo osnovno u inspiraciji plemenite parole »Bratstvo i jedinstvo«. Naši su narodi znali da ih ne ujedinjuje prošlost, tj. nikakva idila historije, nego da ih ujedinjuju zajednički interesi i sudbinska povezanost, zajednička borba protiv okupatora i fašizma, ili ukratko: da Jugoslaviju ujedinjuje društveni progres.

Sve ovo do sada izloženo u formalnom je pogledu potpuna digresija od teme ovog Simpozija »Narodnooslobodilačka borba u 1944—45«. Međutim, i kao digresija za ovakav Simpozij vjerojatno nije deplasirana, a namjera organizatora da se njime obilježi 20-godišnjica oslobođenja takvu digresiju i formalno dopušta. Takva prigoda, također, dopušta da onaj tko se profesionalno ne bavi poviješću može imati i drukčiji način izlaganja, a u namjeri da se u tematiku Simpozija ipak ukomponira.

Narodnooslobodilačka borba u svom je razvoju, naime, sve izrazitije postajala narodna revolucija. U 1944—45. ona je to u punoj mjeri po svojoj obuhvatnosti, snazi i rezultatima, što postaje jasno svakome i izvan naše zemlje. Naposljetku, ona je po stremljenjima svih svojih učesnika i po društvenom razvoju koji je omogućila nakon rata — u punom smislu riječi socijalistička revolucija. A sve se to nije moglo razvijati samo po sebi, spontano, već svoje determinante ima u društveno-ekonomskim procesima, političkim gibanjima i klasnim odnosima predratnog perioda. Rat je samo i sve već postojeće društvene probleme i konflikte na području Jugoslavije još jače zaoštrio. Putovi i snaga rješenja nisu, međutim, stvoreni ratom, već je karakter rata u našoj zemlji bio određen klasnim odnosima unutar zemlje. Te

klasne odnose unutar zemlje, a i sav kompleks političkih odnosa i jugoslavenskog kapitalističkog puta i objektivne uvjete društvenog razvoja tadašnjeg momenta, postupno je potpuno shvatila Komunistička partija, pa je jasno formulirala putove i načine borbe jugoslavenskih naroda za bolje uvjete života i brži društveni progres. Spoznajući te putove u klasnim sukobima, socijalnim pokretima i političkim gibanjima u godinama prije rata, ti su narodi odbili služiti fašizmu. Sile Osovine zato su ih napale i okupirale njihovu zemlju, a oni su, predvođeni Komunističkom partijom, poveli narodnooslobodilačku borbu. U toku te borbe ispoljili su i herojsku hrabrost, ali ne zato što su se rodili kao heroji, nego zato što im je svijest bila ispunjena uvjerenjem da im jedino ta borba omogućuje pobjedu koja će stvoriti preduvjete da bržim korakom idu k postizavanju svih vrednota suvremene civilizacije i kulture. I tako, koliko je narodnooslobodilačka borba bila oružana revolucija, toliko je bila i revolucija svijesti u širokim masama naših naroda. Njihovi zahtjevi i težnje u toku narodnooslobodilačkog rata kondenzirali su se u spontano formuliranoj paroli: »Nećemo povratak na staro!« Rezultati kasnijih izbora za konstituantu u stvari su odraz tog revolucioniranja svijesti širokih narodnih masa, koji je proces započeo već u predratnim godinama i do završetka narodnooslobodilačke borbe zahvatio svaki kutak Jugoslavije.

U 1944. je narodnooslobodilačka borba toliko razvijena da se u svijetu s Narodnooslobodilačkom vojskom računa kao sa značajnom vojnom snagom antihitlerovske koalicije. Ona je već od ranije privlačila na naše ratište sve veći broj njemačkih divizija, jer drukčije nije bilo moguće bar dijelove naše zemlje držati pod okupacijom. Broj okupatorskih vojnika morao je, dapače, iz mjeseca u mjesec biti sve veći, a prostor koji su mogli držati bio je sve manji. Hitler je za to trebao više divizija nego što mu ih je bilo nužno da slomi staru Jugoslaviju. Taj se odnos više nije mogao mijenjati drukčije nego na štetu okupatora. A to stanje povezano s činjenicom da se približavao definitivni poraz Hitlerove Njemačke praktički znači da se postigao najveći mogući cilj koji se u to doba mogao postići, i on je bio ravan pobjedi. I sam je okupator u stanovitom smislu bio toga svjestan. On se više ne upušta u ofenzivu koja bi imala superiornošću vojne ljudske množine i ratne tehnike likvidirati partizanski rat u Jugoslaviji. Takvi njegovi pokušaji već su u prijašnjim godinama doživjeli krah, i pri tom je komanda Narodnooslobodilačke vojske ispoljila intelektualnu, odnosno strateško-taktičku superiornost nad neprijateljem. God. 1944. on se upustio u ofenzivu koja je, možda, najduže, najbolje i sigurno najrafiniranije pripremana, ali samo s ograničenim neposrednim vojnim ciljem. Naime, desantom na Drvar računalo se na moralno-političke i psihološke efekte u redovima Narodnooslobodilačke vojske ako bude lišena vrhovnog komandanta. Ne uspjevši u tom pokušaju — a ni u širim vojnim operacijama koje su bile s njim povezane — da poluči ikakve značajnije rezultate, okupator se više ne pokušava upuštati ni u takve vojne pothvate. Za njega je prvi definitivno slobodan dio teritorija Jugoslavije, otok Vis, bio neosvojiv. Okupator je do njegova konačnog istjerivanja iz zemlje uglavnom permanentno u apsolutnoj defenzivi.

Razbuktali i afirmirani narodnooslobodilački pokret pod vodstvom radničke klase i Komunističke partije doveo je ostatke starog režima, povlaštenih klasa i emigrantsku vladu i sve one faktore buržoaskih klasa koji se nisu izravno i očito kvislinški povezali s okupatorom do toga da računaju još samo na kvislinške formacije kao što su bili četnici i domobrani i sve više se oslanjaju na njih. Pokušavalo se da se te dvije formacije prikažu i kao oružana snaga na strani saveznika, ili koja može na tu stranu u odgovarajućem trenutku prijeći: četnici jer su »kraljevska vojska«, a domobrani su, tobože, ipak neke vrsti »regularna vojska«, koja će u danom

momentu »prijeći na stranu saveznika«. Međutim, četnici su još 1943, kada su najkoncentriranije i sasvim bez ikakve, makar i prividne kamuflaže u IV i V ofenzivi sudjelovali na strani okupatora, bili vojnički potučeni a moralno i politički definitivno kompromitirani. Poslije stalnih poraza u okršajima s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, među domobranima je pak počelo definitivno moralno rasulo nakon Titova poziva u jesen iste godine.

U 1944. godinu se, dakle, ušlo s jasnom situacijom što se tiče vojnog stanja i razvoja revolucije u Jugoslaviji. Unutrašnje odsudne bitke bile su dobivene. To je bilo jasno. Ali nije se gubilo iz vida da se osiguranju potpune pobjede mogu ispriječiti vanjski faktori. Oni su bili plod međunarodne situacije između dva rata, a također su proizlazili i iz manifestiranih nezdravih pokušaja rješavanja poslijeratnih problema na stari način. U tome su mogle igrati ulogu i intrige domaće reakcije i različite međunarodne obveze i »obveze« izvana prema toj reakciji. Tu su spadale i spekulacije s osloncem na problematiku međunacionalnih odnosa, koju su političko uređenje, velikosrpska hegemonija, režim i vladajuće klase i društveno-ekonomski sistem između dva rata bili veoma zaoštrili. Dok se u početku nastojalo da se narodnooslobodilačka borba prikaže kao borba Srba, kasnije je bilo i pokušaja da se ona prikaže kao borba Hrvata i Slovenaca. U završnoj fazi rata zato se sve otvorenije postavljalo pitanje da li će narodi Jugoslavije uspjeti sačuvati svoje tekovine ili će biti opet jednom lišeni onoga za što su toliko muke pretrpjeli i toliko krvi prolili. Tim stečenim tekovinama pozicije su bile jako ojačane odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, upravo pred nastup 1944.

Do tada se moglo rezonirati kako je istina da postoji vojska u Jugoslaviji s kojom se mora računati, postoji AVNOJ, ali postoji i Kraljevina Jugoslavija. Njoj ta vojska može stvarati probleme, teže ili lakše, tražiti neka prava i slično, ali je sve to unutarnji problem te kraljevine. Drugo zasjedanje AVNOJ-a, međutim, donijelo je Odluku o formiranju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. To je, de facto, vlada. Drugom odlukom AVNOJ-a kralju je zabranjen povratak u zemlju. Odlukama toga zasjedanja dana su i osnovna načela budućeg političkog uređenja zemlje na federativnom principu, a takvo političko uređenje u zemlji praktički je već bilo utemeljeno stvaranjem antifašističkih vijeća nekih federalnih jedinica. Godine 1944. takva su vijeća osnovana i u preostalim zemljama Jugoslavije. Odlukama toga zasjedanja revolucionarno kretanje u Jugoslaviji otvorilo je sebi vrata internacionalne arene i ono se više ne može kvalificirati samo kao unutrašnje jugoslavensko kretanje. U 1944. vodila se politička borba za priznanje tih odluka.

Dolazak Tita i NKOJ-a na Vis praktički je uveliko olakšao tu borbu. Sjedište vlade i vrhovne komande nove Jugoslavije bilo je stalno i cijelom svijetu poznato. Komunicirati se moglo nesmetano i izravno s kim god je bilo potrebno. Tu je predsjednik kraljevske vlade u emigraciji i potpisao sporazum s Titom. A taj je sporazum u stvari značio i to da krugovi vladajućih klasa već tada imaju u vidu slabe ili sasvim nikakve izglede za uspostavljanje svoje vlasti u zemlji. I, govoreći pojednostavnjenim jezikom revolucije i gledajući iz današnje perspektive, taj je događaj jednak kapitulaciji kontrarevolucije.

Parola iz Titova govora na Visu »Tuđe nećemo — svoje ne damo« kondenzat je osjećanja i zahtjeva naših naroda. Ona je izrečena formalno u vezi s pitanjem granica naše zemlje. Ali, time i tom prigodom izloženi su jasni stavovi rukovodećih organa nove Jugoslavije o osnovama uređenja svijeta poslije rata. Kritizirani su pokušaji reakcije da mobilizira vanjske faktore za intervenciju oko sudbine naše zemlje. Tada je istaknut zahtjev da nam »drugi ne kroje košulju« i zahtjev da i mi »budemo za stolom gdje će se rješavati sudbina Evrope, pa i naše zemlje«.

Dalji događaji tekli su kad je sjedište vlade i rukovodstva revolucije bilo u Beogradu, nakon što su u jesen 1944, u velikim ofenzivnim operacijama jedinica Narodnooslobodilačke vojske bili definitivno oslobođeni teritoriji Crne Gore, Makedonije i Srbije, veći dio jadranskog pojasa Hrvatske, a definitivno su oslobođeni i veliki prostori u Bosni i Hercegovini, u unutrašnjosti Hrvatske i u Sloveniji. Narodnooslobodilačka vojska postala je Jugoslavenska armija; u završnim ratnim operacijama oslobodila je cijelu zemlju, a 29. studenog 1945. revolucija svih naroda Jugoslavije sankcionirana je i u ustavnopravnom pogledu proglašenjem FNRJ.

Sva ta borba za novu Jugoslaviju na internacionalnoj areni nije imala nikakva utjecaja na slabljenje ratnih napora saveznika u II svjetskom ratu. Za nju je saznao cijeli svijet i demokratske su joj mase iskazivale javne simpatije i pružale moralnu podršku. Najeminentnije političke i vojne ličnosti saveznika i na Zapadu shvatile su, u 1944. definitivno, da su narodi Jugoslavije samostalno izabrali svoj put i da je njihova naroodnooslobodilačka borba značajna snaga antihitlerovske koalicije. Davana im je zato i materijalna podrška. Odgovorni državnici na Zapadu, upravo u interesu jačanja ratnih napora saveznika, u određenom su momentu izvršili pritisak na emigrantske političke faktore da sklope sporazum s Titom.

RÉSUMÉ

RÉALISATIONS RÉVOLUTIONNAIRES DU MOUVEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE EN 1944—1945 FONT PARTIE INTÉGRANTE DU DÉVELOPPEMENT DE LA LUTTE DES CLASSES ET DE L'ACTIVITÉ RÉVOLUTIONNAIRE DU P. C. Y. D'AVANT GUERRE

Royaume de Yougoslavie, chargé par des contradictions sociales, se trouva dans une situation aggravée par l'agression fasciste, et ensuite par l'oocupation. La bourgeoisie et ses nombreux partis s'étaient complèment compromis, par leur politique antécédante et par leur attitude durant l'agression fasciste. L'unique vraie puissance sociale dans le cadre yougoslave fondé sur le critère habituel, capable de lutter pour la libérté et les intérêts du peuple, était le P. C. Y. C'est ce parti qui avait organisé le Mouvement de Libération Nationale au début de l'occupation et mobilisé toutes les couches sociaux, sans avoir eu d'illusion sur un vrai consentement de la part des classes au pouvoir, et ceci parce que ces classes avaient auparavent une autre orientation politique. La logique de leur position sociale les avait menés soit à une attente pasive soit à la collaboration avec les occupants contre leur peuple, tandis qu'une partie considerable de leurs adhérants sociaux et d'idée s'est alignée en formations militaires à côté des occupants.

En 1941 la Lutte de Libération Nationale en Yougoslavie atteignit de grands résultats, car en ce moment éxistaient déjà! l'Armée de Liberation Nationale d'un quart de milion sur laquelle les Alliés comptaient comme sur une importante force militaire de coalition antihitlérienne; de nombreux comités de libération nationale et d'autres organisations socio-politiques du Mouvement de Libération Nationale dans tout le pays; un relativement vaste territoire libéré; les décisions de la Deuxième Session du Conseil de Libération Nationale de Yougoslavie, par lesquelles les peuples yougoslaves devinrent pour la première fois un vrai sujet dans les événements mondiaux. C'est par tout cela que le P. C. Y. a gagné la décisive lutte intérieure.

La réalisation de la lutte intégrale était aggravée par les facteurs extérieurs dans lesquels les intrigues des forces conservatives du pays avaient un rôle important. Mais, leur tendence d'empêcher la consérvation de conquêtes de la Lutte de Libération Nationale et de réstaurer l'état socio-politique précédent etait déjoué par la victoire de la Lutte de Libération Nationale et de la Révolution Socialiste en Yougoslavie.

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. godine

RADNIČKE komore u Jugoslaviji osnovane su Uredbom Ministarskog savjeta od 21. V 1921.[1] U Zakonu o zaštiti radnika od 14. VI 1922 (čl. 36—69a) obuhvaćene su odredbe u vezi sa zadaćama, pravima i obavezama radničkih komora. Prema tim propisima radničke su komore »klasna predstavništva radnika i nameštenika«, a zadaća im je »da štite« njihove »ekonomske, socijalne i kulturne interese« (čl. 37), i da s tim u vezi podnose izvještaje i prijedloge vlastima o uređenju tih pitanja. Osim toga, moraju se brinuti da državne vlasti tačno izvršavaju postojeće zakone koji se odnose na radnike i namještenike. Važna funkcija radničkih komora je i posredovanje između radnika i poslodavaca pri sklapanju kolektivnih ugovora, u vrijeme štrajkova i drugih sporova.[2]

Budući da su radničke komore, ovako zamišljene, trebale da imaju značajnu ulogu u životu radnika, državne su vlasti bile osobito zainteresirane za njih, pa su nastojale, da neposrednim postavljanjem njihovih uprava provode preko komora svoju socijalnu politiku. Te imenovane skupštine komora bile su sastavljene od socijalista i predstavnika drugih reformističkih sindikata. Stvorivši na taj način svoj upravni aparat u komorama, koji je bio odlično plaćen (npr. Živko Topalović, sekretar Centralnog sekretarijata radničkih komora imao je 10.000 dinara mjesečne plaće, B. Ćurić, sekretar splitske Radničke komore 4.800 dinara, itd.),[3] vlast je imala svoj instrument za provođenje socijalnog zakonodavstva. Prema tome, radničke komore nisu ni izbliza imale ulogu koja im je zakonom bila namijenjena, nego su, naprotiv, služile režimu i stvarale privilegirani sloj tzv. komoraša.

Premda su, na temelju Zakona o zaštiti radnika i Statuta komorâ, izbori za njihove skupštine trebali da se održavaju svake tri godine[4], ipak su oni bili provedeni samo dva puta i to tek djelomično.

Dok u prvim izborima, održanim 1926/1927,[5] KPJ preko Nezavisnih sindikata nije sudjelovala, u izborima 1933. god. Partija je na liniji osvajanja reformističkih sindikata (u prvom redu URSSJ-a), nastojala da zadobije utjecaj i u komorama.

Zadaća je ovog rada da se osvrne upravo na tu akciju KPJ na području Hrvatske.[6]

---

[1] Usp. J. Cazi, Nezavisni sindikati, knj. 2, Zagreb, 1964, 392—398.

[2] V. Radničko zaštitno zakonodavstvo, sv. 1 /Zakon o zaštiti radnika od 14. juna 1922/, izd. »Radnička štampa«, Zagreb /bez oznake godine/.

[3] V. o tome M. Uradin, Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata, *Putovi revolucije*, Zagreb, br. 3—4, 189; IHRPH, Zagreb, Radnička komora (dalje RK), 1934, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 900—1000.

[4] Paragraf 44 Zakona o zaštiti radnika glasi: Mandat članova radničkih komora traje tri godine.

[5] Godine 1926. održani su izbori u Sloveniji. Za područje zagrebačke Radničke komore prvi su izbori raspisani za 25. IX 1927. Kako je bila istaknuta samo jedna lista, i to lista URSSJ-a, izbori nisu ni provedeni, jer je po Statutu komore postavljanje samo jedne liste značilo automatski da je ona izabrana.

[6] Na današnjem teritoriju SR Hrvatske djelovale su dvije radničke komore. Jedna sa sjedištem u Zagrebu, a druga u Splitu.

U toku prve polovice 1933. god. sve su sindikalne organizacije bile angažirane oko izbora za radničke komore, bilo da su ih odbijale (kao Jugoslavenski nacionalni radnički sindikati, Narodni radnički savez iz Bosne i Opći radnički savez s upravom u Beogradu), bilo da su ih kao Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) i Opći radnički savez (ORS) s upravom u Zagrebu zahtijevale.[7]

Da bi se lakše shvatila predizborna kampanja, tj. aktivnost pojedinih sindikata u pripremama za izbore, koji su bili događaj od prvorazredne važnosti za radnički pokret, jer su trebali pokazati odnose snaga pojedinih struja u njemu, potrebno je uglavnom obilježiti odnose između tih struja.

Budući da su komunistički Nezavisni sindikati bili zabranjeni 11. siječnja 1929, a KPJ se već od Obznane nalazi u ilegalnosti, komunisti nisu imali nijedne legalne organizacije kroz koju bi mogli provesti svoje stavove. Na temelju analize postojeće situacije Centralni komitet KPJ (zapravo je to bilo Privremeno rukovodstvo) donosi odluku o ulasku komunista, odnosno članova bivših Nezavisnih sindikata, u reformističke (socijalističke) sindikate tek u srpnju 1932, iako su, u stvari, već od 1929. pojedini strukovni savezi Nezavisnih sindikata ulazili u te sindikate.[8] U toku 1933. taj je proces ulaska komunista u URSSJ na području Savske banovine uglavnom bio završen. Na području Primorske banovine, odnosno na području splitske Radničke komore, taj je proces tekao nešto drugačije. Komunisti u Dalmaciji ulaze i u URSSJ-ove i u ORS-ove organizacije.[9] Upravo u izborima oni se opredjeljuju za ORS.

Socijalisti, međutim, nisu jedinstveni. Sukob između ORS-a i URSSJ-a, zbog principijelnih razilaženja u vezi s organizacionim pitanjima i osobnih sukoba u rukovodećim vrhovima od 1930. dalje, sve se više zaoštrava. Dok je ORS zastupao stav: jedna radnička klasa — jedna sindikalna organizacija za cijelu zemlju, URSSJ, naprotiv, ističe princip saveza svih strukovnih saveza, tj. radnici jedne struke učlanjeni su u svom savezu, a svi strukovni savezi zajedno sačinjavaju Ujedinjene sindikate. Dakle, u pogledu svoje unutrašnje organizacije prvi je sindikat zastupao centralistički, a drugi federalistički princip. Osim toga je Vilim Haramina, predsjednik ORS-a, bio i predsjednik zagrebačke Radničke komore, pa je i zbog toga dolazilo do sukoba. Godine 1930. zbog neplaćanja članarine ORS je isključen iz sastava URSSJ-a u kojem se nalazio od 1925. Na zahtjev URSSJ-a donio je Internacionalni sindikalni savez (Amsterdamska internacionala) 26. IX 1931. odluku da se ORS

[7] Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje provelo je u toku 1933. god. anketu u vezi s izborima za radničke komore. Za izbore su bili URSSJ i ORS, a također i Radnički strukovni savez (RSS). Protiv izbora izjasnili su se Jugoslavenski nacionalni radnički sindikati pod vodstvom Stojana Stankovića, Narodni radnički savez iz Bosne i ORS iz Beograda pod rukovodstvom V. Koraća.

[8] O tome v. opširnije M. Uradin, n. dj.

[9] Na Oblasnoj konferenciji KP za Dalmaciju, održanoj 24. XI 1934, reziminirana je politika dalmatinskih komunista u sindikatima: »U početku smo htjeli na javnim ORS-ovim sastancima da ga napadamo kao jugofašistički, ali smo uskoro odustali od toga i počeli uvlačiti naše ljude i simpatizere, smatrajući da ćemo ovaj sindikat moći iskoristiti, kad nam ne bude više moguće raditi u URS-u ili obratno. Naša je politika u sindikatima išla za tim, da uvlačimo radnike bez obzira na firmu i vodstvo sindikata.« (IHRPH, Zgb, KI/214)

ima odmah vratiti u sastav URSSJ-a, jer će inače biti isključen iz sastava Internacionale.[10] Forumi ORS-a formalno su prihvatili odluke Internacionale, ali do njihova izvršenja nije nikada došlo.[11]

ORS je 1933. zbog osobnih netrpeljivosti u vodstvu razjedinjen u tri dijela.[12] ORS u Sloveniji otcijepio se od centrale 1. III 1933. i zbog toga što centrala ORS-a u Zagrebu nije regulirala svoje odnose s URSSJ-om. Slovenski dio ORS-a je poslije toga ušao u sastav URSSJ-a i počeo tamo plaćati članarinu.[13] Dio ORS-a koji je obuhvaćao područje Srbije, na čelu sa V. Koraćem, također se te godine odvojio od centrale. Tako je dio ORS-a na čelu sa V. Haraminom obuhvaćao Savsku banovinu i neka mjesta u Vrbaskoj banovini i od polovice 1933, baš u vezi s izborima, područje Primorske banovine. ORS organizira prvu svoju podružnicu u Primorskoj banovini u Splitu 26. VI 1933.[14]

Radnički strukovni savez[15], koji također nastupa u izborima, okuplja klerikalne elemente i članove bivšeg Hrvatskog radničkog saveza (HRS) (koji od 1929—1935. ne djeluje).

2

Izbore su u 1933. tražili, kako je već navedeno, i ORS i URSSJ, a također su se za izbore izjasnili i Komunistička partija i vođe RSS-a. Svaka od tih organizacija je na drugi način isticala svoj stav. ORS-ovci koji su imali zagrebačku Radničku komoru, nadajući se da će i dalje zadržati dobro plaćena mjesta, isticali su, da su za izbore »... zato, da bi se radnicima omogućilo da se izjasne koga oni žele imati na čelu te institucije«.[16]

---

[10] *Ujedinjeni sindikati*, Beograd, IX/1933, br. 9 (dalje *Ujedinjeni sindikati*).

[11] Isto; i IHRPH, URSSJ — Zagreb, Oblasna uprava, 1933.

[12] Na sjednici plenuma ORS-a, održanoj 10. II 1933, isključeni su iz ORS-a na zahtjev Haramine Korać i Bratković, s obrazloženjem da su ga »oklevetali« na oblasnoj konferenciji ORS-a u Beogradu (IHRPH, URSSJ, Oblasni odbor Zagreb, 1933). Osim toga, kako Haramina u pismu od 8. VI 1933. upućenom Upravnom odboru Radničke komore u Zagrebu piše, njega su napali J. Bukšeg, upravitelj ekspoziture RK u Zemunu, i V. Korać, da se obogatio na račun RK. On im je odgovorio u *Radničkom glasniku* i u brošuri »U obranu časti našeg saveza«. (RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 3901—4000.)

[13] Na Oblasnoj konferenciji Splošne delavske zveze (ORS-a), održanoj 26. XII 1932, zaključeno je da ukoliko ORS ne regulira svoje odnose s URSSJ-om Splošna delavska zveza istupa iz ORS-a. *Ujedinjeni sindikati*, br. 1. i 2, februar 1933. V. i bilj. 17.

[14] *Radničke novine*, Zagreb, IV/1939, br. 34. od 25. VIII (dalje *Radničke novine*); *Radnički glasnik*, Zgb., XII/1933, br. 26. od 1. VII (dalje *Radnički glasnik*). ORS 1933. u Savskoj banovini ima 2985 članova (RK, 1933, fasc. 3401—3500), a na području Primorske banovine do izbora za RK — oko 200 članova.

[15] Radnički strukovni savez — od 29. IX 1928. naziv za Jugoslavenski strukovni savez, koji je osnovan 9. III 1919. Pravila su mu odobrena 12. VII 1921. Organi *Radnička svijest* 1921. i *Radničko pravo* 1922. Poslije promjene imena, pravila su mu odobrena 20. X 1928. Registriran je u evidenciji Radničke komore — Zagreb 16. XI 1928. Godine 1933, prema statistici zagrebačke Radničke komore, ima na njenom području 3047 članova. Za područje Primorske banovine nema podataka o brojčanom stanju tog saveza. Radnički strukovni savez, kako sam ističe u listu *Hrvatska straža* (jer 1933. nema više svog organa) jest »... organizacija kršćanskih radnika, koja radi za unapređenje socijalnih, kulturnih i gospodarskih interesa radnika na temelju kršćansko-socijalnih načela«. [V. Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb, 1933, str. 263—265; RK, 1928, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 8101—8200; RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 3901—4000; *Hrvatska straža*, Zagreb, V/1933 (dalje *Hrvatska straža*), br. 220. od 28. IX, 3.]

[16] *Radnički glasnik*, br. 29. od 22. VII 1933.

URSSJ je, prema zaključku Oblasne konferencije održane 25. VI 1933. u Zagrebu, zauzeo ovakav stav: »Stanje u radničkim komorama je protuzakonito, budući da je mandat članova komore davno istekao... Za radničke komore ubiru se prirezi od radnika i namještenika. Ovi se prirezi mogu ubirati i trošiti prema zakonu o zaštiti radnika i statutima komora samo na osnovu punovažnih odluka skupština komora. Međutim te odluke skupština nisu legalne, budući da su članovima skupština prestali mandati. Prema tome je i ubiranje i trošenje sredstava komora nelegalno. Pored toga i sastav plenuma radničkih komora ne odgovara više raspoloženju radnika i nameštenika, birača komorskih, a niti njihovih sindikalnih organizacija.«[17]

Komunistička partija odlučila je da podrži izbore za radničke komore jer »... i pored toga što se vrše pod uslovima terora vlasti i poslodavaca i šikanacija komoraških birokrata, daju radnicima izvjesnu mogućnost da na ovaj ili onaj način izraze svoj stav... ti izbori pružaju komunistima i pristašama RSO[18] povećane mogućnosti za čvršće povezivanje sa masama i za raskrinkavanje izdajstva reformističkih vođa«[19]. Takav stav Partije prema radničkim komorama nastao je kao posljedica ulaženja komunista u reformističke (socijalističke) sindikate. Ulaženje komunista u komore i pomaganje komorskih izbora značilo je još jednu mogućnost osvajanja legalnih organizacija i stvaranja uporišta u njima. Radničke su komore, zbog funkcija koje su im bile zakonom propisane, bile vrlo pogodno mjesto za ostvarenje tih ciljeva.

3

Zbog neprestanih pritužbi na rad komora, koje da troše više sredstava na izdržavanje činovništva[20] nego na pomaganje nezaposlenih, štrajkova itd., zbog učestalih traženja sindikalnih organizacija da se provedu izbori, a također i zbog toga što je podjelom na banovine trebalo odrediti i nova područja komora[21], Ministarstvo za

[17] *Ujedinjeni sindikati*, br. 7, juli 1933.

[18] RSO — Revolucionarna sindikalna opozicija — prema direktivi Partije iz 1932. o ulasku komunista u reformističke sindikate — organizacioni oblik stvaranja komunističkih frakcija u sindikatima. (Usp. J. Cazi, *KPJ i sindikati*, Beograd, 1959, 59—60; i *Pregled istorije SKJ*, Beograd, 1963, 189.)

[19] *Proleter*, br. 10, oktobar 1933. Članak: »Izbori za Radničke komore«. Taj članak sadrži upute CK u vezi s izborima za radničke komore (donesene u rujnu 1933), a napisao ga je Milan Gorkić — sekretar CK KPJ. Kako se vidi, one su donesene i došle do članstva sa znatnim zakašnjenjem.

[20] M. Uradin, n. dj., 189; i RK 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 1000—1100.

[21] Podjela na banovine izvršena je 3. listopada 1929. zakonom »o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja«. Zakon o zaštiti radnika odredio je sjedište komora i to: 1) za Srbiju — Beograd; 2) za Južnu Srbiju — Skoplje; 3) za Crnu Goru — Podgoricu; 4) za Hrvatsku i Slavoniju — Zagreb; 5) za Sloveniju — Ljubljanu; 6) za Bosnu i Hercegovinu — Sarajevo; 7) za Dalmaciju — Split; 8) za Vojvodinu — Novi Sad. Novom administrativnom podjelom na banovine trebalo je odrediti i područja komora, to više što komore u Skoplju i Podgorici nisu postojale. (Radnička komora u Skoplju osnovana je potkraj 1936. god. za područje Vardarske, Zetske i Moravske banovine.)

Raspored radničkih komora i njihovih područja — koji se često puta mijenjao — u vrijeme izbora izgledao je ovako: zagrebačka Radnička komora bila je za područje Savske banovine i nekih dijelova Dunavske, splitska Radnička komora bila je za područje Primorske i nekih dijelova Zetske banovine (Crne Gore), sarajevska Radnička komora za Drinsku i Vrbasku banovinu, novosadska za Dunavsku i beogradska za područje grada Beograda i Moravske i Vardarske banovine i dijelova Zetske banovine. Tek je 29. XI 1934. Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja izdalo naredbu o razgraničenju radničkih komora u vezi s podjelom zemlje na banovine.

socijalnu politiku i narodno zdravlje raspisuje konačno 16. VIII 1933. izbore za radničke komore u cijeloj zemlji.[22] Izbori su se prema raspisu trebali održati u cijeloj zemlji 28/ 29. X 1933. Jedino nisu bili raspisani izbori tog dana za splitsku Radničku komoru, jer je njezin statut stigao u Ministarstvo sa zakašnjenjem. Potvrda statuta bio je jedan od uvjeta da se raspišu izbori. Tako je Ministarstvo raspisalo izbore za splitsku Radničku komoru 21. VIII 1933, a kao dan izbora bio je određen 29. X 1933.[23]

Prije toga je provedena akcija za usklađivanje izbornih redova sviju komora i za izradu jednog jedinstvenog izbornog reda za cijelu zemlju. Izborni je red izrađivan od kraja travnja. Zagrebačka Radnička komora usvojila je izborni red na svojoj sjednici od 6. VIII 1933, a istog je dana to učinila i splitska Radnička komora.[24]

Poslije raspisivanja izbora zainteresirane sindikalne organizacije objavile su svoj stav prema izborima i iznijele program. Komunistička je partija također u uputama koje je izdala obrazložila svoj stav i program. Kao izborna taktika istaknuto je: »Komunisti mogu da kandiduju samo na listama koje su izraz povjerenja radnika.«[25] Time je pružena mogućnost da se prema situaciji na terenu komunisti opredijele za onu listu koja ima iza sebe veći broj radnika, odnosno za listu one sindikalne organizacije koja ima veći broj organiziranih radnika.

Kao izborni program trebalo je u toku izbora provesti: »Razjašnjavati radnicima u preduzećima i sindikalnim organizacijama značaj i zadaće komora, proturadničku politiku i praksu komoraša i potrebu, da sami radnici uzmu upravu komora u svoje ruke i da ih iz ustanova klasnog mira pretvore u uporište klasne borbe... tražiti što potpuniju primjenu proleterske demokratije pri sastavljanju kandidatskih lista za izbore, tražiti pretresanje i biranje kandidata na skupštinama podružnica sindikata i većih preduzeća; pregledati radnicima u reformističkim organizacijama i mjesnim sind. forumima naš izborni program *kao platformu jedinstvene fronte za suzbijanje* fašističkog uticaja u radničkim redovima i isticanje zajedničkih lista koje komoraši neće radnicima nametati, nego koje će sami radnici birati i za koje će svi radnici glasati; isticati u toku izborne borbe slobodu štrajka, zbora i dogovora i nesmetano djelovanje sviju klasnih radničkih organizacija kao i zahtjeve o puštanju na slobodu sviju političkih zatvorenika i osuđenika.«[26] Međutim, te su direktive bile suviše općenite, nejasne, neprilagođene situaciji u zemlji i baš zbog toga stvorile su izvjesnu konfuziju u nekim mjestima (u prvom redu u Dalmaciji). Osim toga, one su do članstva došle sa zakašnjenjem. Već ih je IV zemaljska konferencija, održana u prosincu 1934, okarakterizirala kao »nejasne« i da su omogućavale »oportunističku primjenu«.[27]

URSSJ je na sjednicama Izvršnog odbora u drugoj polovici kolovoza 1933. donio odluku: »1. Doći u vezu sa svima slobodnim klasnim radničkim i namještenićkim organizacijama, koje su internacionalno orijentirane prema Internacionalnom

[22] RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 6100—6200.

[23] *Novo doba*, Split, XVI/1933 (dalje *Novo doba*), br. 197. od 24. VIII 1933.

[24] RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 4501—4600. *Novo doba*, br. 182. od 7. VIII 1933. Iako je povedena akcija da se izradi jedan jedinstveni izborni red, pojedine su komore zbog specifične situacije na svom području unijele i neke posebne klauzule u vezi s izborima. Tako je splitska komora pored glavnog uvjeta za kandidaturu koalicije radničkih ili namještenićkih organizacija unijela i ovo: pravo podnošenja lista imaju i one organizacije radničke ili namještenićke, čija su pravila odobrena od vlasti do dana isticanja kandidatskih lista i koje su se do toga dana registrirale kod komore. (*Novo doba*, br. 201. od 29. VIII 1933.)

[25] Vidi bilj. 19.

[26] Isto

[27] *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd, 1949, »Stanje partije i ocjena rada«, 228.

sindikalnom savezu, a nisu još u sastavu URSSJ-a radi postavljanja zajedničke liste protiv žutog pokreta i protiv drugih orijentacija. 2. Aranžmani napravljeni sa centralama ovih organizacija da važe za celu zemlju. 3. U koliko ne bi postojala saglasnost za postavljanje zajedničke liste sa ovim organizacijama, u izbornoj borbi međusobno se ne napadati i preporučiti da se cela pažnja koncentriše na borbu protiv žutog pokreta i protivnika orijentacije Internacionalnog sindikalnog saveza.«[28]

Takvim stavom URSSJ-a pružena je još jedanput u toku 1933. god. mogućnost ORS-u da se vrati u Ujedinjene sindikate.[29] Međutim, to su bile samo formalne ponude, jer uvjeti vodstva URSSJ-a za pomirenje nisu ni tada odgovarali interesima vodećih faktora u ORS-u.

U zagrebačkim *Radničkim novinama* izišao je 8. IX 1933. članak pod naslovom »Izborna platforma koaliranih slobodnih radničkih i namještеničkih sindikalnih organizacija«, u kojem je objavljen izborni program URSSJ-a. Istaknute su slijedeće parole: pravo na rad i život, zahtjev za planskom privredom, održavanje normalnog radnog dana, zahtjev za slobodnim sindikalnim organiziranjem, bolje socijalno osiguranje, inspekcije rada koje će raditi u korist radnika, osiguranje minimalnih nadnica, osiguranje stanova i potreba da se stvori klasna svijest.

Koaliciju s URSSJ-om prihvatili su Savez grafičkih radnika Jugoslavije (SGRJ)[30] i Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČ)[31] — »neutralni« sindikati. Odluke najviših foruma tih saveza vrijedile su za izbore zagrebačke i drugih komora, osim splitske. URSSJ-u su se također pridružile i slijedeće »samostalne radničke i namještеničke organizacije«[32]: Klub pomorskih strojara, Organizacija svratištarskih, kavanarskih i gostioničarskih namještenika, Savez apotekarskih saradnika Jugoslavije, Savez diplomiranih strojara Jugoslavije, Savez grafičkih faktora i Ženevski savez hotelskih, restoranskih i kavanarskih namještenika, koje nisu bile brojčano jake, ali su ipak znatno pomogle URSSJ-u u stvaranju koalicije slobodnih radničkih i namještеničkih sindikata. URSSJ su podržali i komunisti na području zagrebačke Radničke komore, u skladu s odlukom CK o ulasku komunista u reformističke sindikate kao i direktivama u vezi s izborima.[33]

Iako se u početku činilo da će ORS prihvatiti koaliciju s URSSJ-om, jer se na sastanku Saveznog vijeća 23. VII 1933. izjasnio za koaliciju s klasnim radničkim organizacijama, i zatim odgovorio potvrdno na pismenu ponudu URSSJ-a, do njezine realizacije nije došlo[34]. ORS je postavio uvjete za koaliciju — tražio je 20 mandata u skupštini zagrebačke Radničke komore, na što forumi URSSJ-a nisu pristali; također

[28] *Ujedinjeni sindikati*, br. 9, septembar 1933. IHRPH, SBOTIČ, Zagreb, 1933.

[29] 27. II 1933. održan je u Zagrebu sastanak između B. Krekića i Pfeifera s jedne strane, i V. Haramine s druge strane. Na tom su sastanku Krekić i Pfeifer pokušali da usklade odnose URSSJ-a i ORS-a. Međutim Haramina je odbio da regulira odnose s URSSJ-om. (IHRPH, URSSJ—Zagreb, Oblasna uprava, 1933.)

[30] Savez grafičkih radnika-ca Jugoslavije nastao je na kongresu ujedinjenja tipografskih radnika Jugoslavije održanom 6—8. XII 1920. u Zagrebu. God. 1933. ima na području zagrebačke Radničke komore 1664 člana, a na području splitske 174. »Neutralan« je zato što se prilikom stvaranja URSSJ-a 1925. ne opredjeljuje ni za URSSJ ni za Nezavisne sindikate. /RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 3001—3100/

[31] Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika nastao u svibnju 1922. u Ljubljani na kongresu ujedinjenja sindikalnih organizacija privatnih i bankovnih činovnika iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Slovenije i Crne Gore. I ta se organizacija 1925. god. ne opredjeljuje ni za URSSJ ni za Nezavisne sindikate. God. 1933. ima na području Savske banovine 1030 članova (RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 3001—3100). Od 1930. dalje, u njemu imaju sve veću ulogu komunisti, tako da 1937. uzimaju u svoje ruke upravu Saveza. Raspušten je 11. IV 1941.

[32] *Radničke novine*, br. 36. od 8. IX 1933.

[33] IHRPH, Zagreb, Izjava S. Šalamuna.

[34] *Radnički glasnik*, br. 30. od 29. VII 1933. i br. 33. od 19. VIII 1933.

nije do raspisa izbora regulirao svoje odnose s URSSJ-om. Isto je tako propala intervencija SGRJ i SBOTIČ-a, da se sklopi primirje barem dok se ne provedu izbori.[35] Tako je ORS pod vodstvom V. Haramine nastupio samostalno — tačnije rečeno, nekoaliran s URSSJ-om u izborima za zagrebačku i splitsku radničku komoru.

Premda ORS u Dalmaciji nije imao uporišta, jer je svoju prvu podružnicu osnovao tek u sredini 1933. i to u Splitu, ipak mu je specifična situacija u Dalmaciji omogućila da tu nastupi bez jake konkurencije URSSJ-a.

Do 1933. Radničku komoru u Splitu ima u svojim rukama URSSJ. Međutim, URSSJ u Dalmaciji u to vrijeme ne čini neku znatniju snagu. Kako su se članovi zabranjenih Nezavisnih sindikata i ovdje orijentirali da stupe u URSSJ, na izbornu listu URSSJ-a ušla je većina komunista. Kad su to vidjele vođe URSSJ-a počinju uz pomoć policije brisati »nepoćudne« elemente s liste. Ali kako su komunisti, prema odluci PK KP (zapravo Oblasnog sekretarijata) za Dalmaciju, — odnosno na osnovi njihova programa i deklaracije — istakli svoje kandidate i na listi ORS-a, taj manevar vođa URSSJ-a u Dalmaciji protiv komunista propada, ali omogućuje ORS-u da dobije prevlast u komori.[36] Osim toga je i splitska podružnica SGRJ, iako je u početku, pokoravajući se odlukama svoje centrale, istakla svoje kandidate na listi URSSJ-a, dala podršku ORS-u. To se dogodilo zbog toga što su u toj podružnici većinu imali komunisti[37], pa su u skladu s razvojem događaja prišli k ORS-u. SBOTIČ-eva podružnica u Splitu odmah je donijela odluku da pristupa ORS-u.[38]

---

[35] Predstavnici SBOTIČ-a i SGRJ-a održali su 30. VIII 1933. konferenciju s predstavnicima ORS-a. Na konferenciji predstavnici SBOTIČ-a i SGRJ-a nisu uspjeli da pridobiju ORS na suradnju, jer je njegovo vodstvo isticalo ne samo principijelna razilaženja u organizacionom smislu već i osobnu netrpeljivost. (IHRPH, SBOTIČ, 1933, Zapisnici.)

[36] D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb, 1959, 59—61; *Proleter*, april—maj 1934, br. 2—3; *Proleter*, januar 1935, br. 1, »Protiv fašizacije Radničke komore u Dalmaciji«, 6.

Program i deklaracija što su ih komunisti predložili a vođe ORS-a prihvatili zbog toga da bi uspjeli u izborima, sadržali su ove tačke: »1/ u Radničkoj komori, klasnoj radničkoj ustanovi, ima se provoditi politika klasnih radničkih interesa i pomagati borbe radnika; 2) u tom smislu treba očistiti Komoru od svih birokratskih i protekcionaških elemenata sa Ćurićem na čelu (Ćurić vođa URSSJ-a i sekretar Radničke komore — prim. B. J.); 3) Komora se u svojoj djelatnosti opire na radničke sindikalne organizacije i po njihovim predlozima popunjava aparat Komore i područnih joj odjeljaka; 4) Komora ima da vodi borbu za pomaganje besposlenih radnika, za primjenu radničkog zaštitnog zakonodavstva i njegovo usavršavanje; 5) Komora će se brinuti za klasno vaspitanje i kulturni napredak radnika; 6/ sav rad u komori i sindikatima zasniva se na načelu široke proleterske demokratije.« (*Proleter*, januar 1935, 6.) Program je prihvaćen od strane ORS-a u rujnu 1933, a deklaracija dan prije održavanja konstitutivne skupštine Radničke komore. tj. 27. XII 1933, tako da su članovi komore izabrani na listi ORS-a nastupili jedinstveno na samoj skupštini. (RK, 1934, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 10900—11000.)

Situaciju oko izbora i ulaženje komunista u ORS rasvjetljava i polemika između komunista i ORS-ovaca vođena u sredini 1934. Naime, član uprave Radničke komore u Splitu — komunist Vlade Boban, cementni radnik, na sjednici uprave 3. V 1934. napada većinu u komori ti. ORS-ovce da se nisu u svom radu pridržavali usvojenog programa i deklaracije i da je zbog toga komora »... izgubila svoje radničko obilježje prešavši u fašističko-nacionalističke ruke...«. On navodi i konkretne primjere, kao izbor uprave Burze rada u Splitu, izbore radničkih povjerenika, izbor sekretara komore itd. Na te optužbe odgovara, također član uprave komore, Ante Perić na sjednici uprave 20. VI 1934. nastojeći da obezvrijedi ove navode i iznosi cijelu situaciju oko izbora i ulaska komunista u ORS. Ta je polemika došla do kulminacije na sjednici članova komore 16. IX 1934. na kojoj su komunisti podnijeli ostavku. (RK, 1934, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 8000—8100; i fasc. 10900—11000.)

[37] Predsjednik podružnice bio je također komunist — Josip Poduje, tada član Oblasnog sekretarijata Partije za Dalmaciju.

[38] Ova je odluka donesena na sjednici Upravnog odbora podružnice SBOTIČ-a, održanoj 9.IX 1933. Kao najvažniji motiv za tu odluku navedeno je: »... kad je URSS jedina organizacija koja nas nije predvidila u kandidaturu za zajedničku listu«. (IHRPH, SBOTIČ, 1933)

ORS, zauzet dokazivanjem ispravnosti svog stava u organizacionim pitanjima i svojih prava da samostalno istupi, objavio je svoj izborni program u *Radničkom glasniku* tek 16. IX 1933. Međutim, u nizu članaka objavljenih u *Radničkom glasniku* od srpnja 1933. pa sve do poslije izbora, objašnjavao je svoja nastojanja u izborima pozivajući se na svoj rad u prijašnjim godinama. Napadajući URSSJ i RSS, pokušao je da se prikaže jedinom sindikalnom organizacijom koja se stvarno bori za radnička prava i koja u tome ima uspjeha. U okviru izbornog programa ORS je istakao potrebu sindikalnog organiziranja, borbe za veće nadnice, bolje tehničke zaštite u radu, borbe protiv nezaposlenosti i protiv kapitalizma, rješenja stambenog pitanja, organiziranja javnih radova itd. Što se tiče radničke komore, naglasio je nužnost njene dobre organizacije. Ona mora imati, da bi ispunila svrhu zbog koje je i osnovana, sposobna pravna odjeljenja koja će biti ne samo inicijator zakonskih projekata nego će i pružati dobru pravnu zaštitu radnicima. Zatim, mora imati »radničko zaštitno odjeljenje«, koje će poslodavcima sugerirati bolje tehničke mjere za zaštitu radnika prilikom rada. Isto tako radnička komora treba imati jedno odjeljenje za proučavanje privrednih prilika i kulturno-prosvjetno odjeljenje, a također i sposobnu administraciju.

RSS, i inače bez nekog određenog stava, nije ni u predizbornoj borbi nastupio s programom u kojem bi preciznije iznio svoja nastojanja. Ograničio se da istakne da će se boriti za radnička prava u skladu »sa zahtjevima kršćanskog morala«. Zbog toga i nastupa samostalno i na područjima zagrebačke i splitske radničke komore.

II

Poslije raspisa izbora formiran je Glavni birački odbor, posebno za zagrebačku, a posebno za splitsku Radničku komoru[39]. Također je formiran i oblasni izborni odbor URSSJ-a za Savsku banovinu, u koji su ušli svi redovni članovi i članovi zamjenici oblasne uprave i oblasne financijske kontrole sa sjedištem u Zagrebu i po dva predstavnika svake sastavne organizacije URSSJ-a.[40] I ORS i URSSJ, a također i RSS, počeli su predizbornu agitaciju održavajući zborove u svim mjestima gdje je broj glasača bio znatan.[41] Komunisti i njihovi simpatizeri bili su u toj predizbornoj

[39] Glavni birački odbor za zagrebačku Radničku komoru sačinjavali su predstavnici vlasti i socijalista: Aurel Šmit, kraljevski banski inspektor i izaslanik Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja — predsjednik; članovi odbora: Vilim Haramina, predsjednik Radničke komore — Zagreb, Bogoslav Jošt, potpredsjednik Okružnog ureda za osiguranje radnika u Zagrebu i predsjednik SGRJ-a (RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 5801—5900). U Glavni birački odbor za splitsku Radničku komoru ušao je Albert Zajc, predsjednik komore u Splitu (RK, 1933, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 4801—5000). Predsjednik Glavnog biračkog odbora bio je Ivan Štrk, imenovan od ministra za soc. politiku. Treći član tog odbora bio je predsjednik Okružnog ureda u Splitu — Čedo Dobrić (*Novo doba*, br. 195. od 22. VIII i br. 197. od 24. VIII 1933).

[40] IHRPH, Ujedinjeni savez šivačko-odjevnih radnika (USŠORJ), 1933.

[41] Glasanje se prema propisima izbornog reda moglo održati u mjestima gdje su bila sjedišta, ekspoziture ili povjerenstva Ureda za socijalno osiguranje radnika ako je broj glasača bio najmanje 100. U predizbornoj kampanji URSSJ je na području zagrebačke i splitske komore održao zborove u ovim mjestima: u Zagrebu 1. X 1933 (prisutno oko 2000 ljudi); istog dana u Donjoj Resi; zatim 15. X 1933. u Osijeku, Vinkovcima, Varaždinu, Đakovu, Vukovaru, Samoboru, Orahovici, Karlovcu, Našicama, Borovu, Sušine-Đurđenovcu, Drnišu, a 22. X 1933. u Splitu, Solinu, Šibeniku, Dubrovniku, Koprivnici, Oroslavlju, Novoselec-Križu, Bjelovaru i ponovo u Zagrebu itd. (*Radničke novine*, br. 41. od 6. X 1933, br. 43. od 20. X 1933. i br. 44. od 27. X 1933). ORS je agitirao u nešto manjem opsegu: tako 1. X 1933. u Koprivnici, Virovitici i Karlovcu; 7. X u Osijeku; 15. X u Zagrebu; 26. X u Omišu, Dugom Ratu, Ravnicama; 29. X u Metkoviću; 1. XI u Siveriću, Drnišu,

kampanji aktivni u nastojanju da radnicima prikažu pravo stanje stvari, iako su nastupali u javnosti samo kao članovi legalnih sindikata.[42]

Kandidatske liste su se prema objavi Glavnog biračkog odbora za zagrebačku Radničku komoru mogle predati od 15. IX do zaključno 29. IX 1933.[43] Za splitsku komoru rok podnošenja lista bio je od 20. IX do 4. X 1933.[44] Pravo glasa po Zakonu o zaštiti radnika[45] imali su svi osigurani radnici (koji su na dan raspisa izbora bili osigurani kod Ureda za socijalno osiguranje radnika), bez razlike spola, ako su navršili 18 godina života. Tako je i u izborima za radničke komore provedena praksa da su pravo glasa imale i žene (kao što su glasale u izborima za radničke povjerenike i za sindikalne forume).

Za Radničku komoru u Zagrebu kandidirane su tri izborne liste: 1. ORS-ova, na čelu sa V. Haraminom; 2. RSS-ova s Rudolfom Petekom kao nosiocem liste i 3. URSSJ-ova s nosiocem liste Bogoslavom Joštom.[46] Glavni birački odbor odbio je međutim listu RSS-a, zato što nije zadovoljila sve izborne propise, dok je liste ORS-a i URSSJ-a prihvatio kao ispravne.[47]

U Splitu su također bile istaknute tri liste: 1. URSSJ-ova, nosilac liste Šime Mrduljaš; 2. ORS-ova, na čelu s Antom Perićem i 3. RSS-ova, s nosiocem Antom Buljubašićem[48].

Zbog naprijed navedene situacije URSSJ u Dalmaciji povlači svoju listu nekoliko dana prije održavanja izbora i traži od Ministarskog savjeta, Ministarstva za socijalnu politiku i narodno zdravlje kao i Glavnog biračkog odbora za Dalmaciju odgodu izbora za tri tjedna. Zahtjev su vođe URSSJ-a motivirale tehničkim poteškoćama oko priprema izbora.[49] Glavni je razlog bila prevaga komunista na njihovoj listi. Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje 26. X 1933. odgađa izbore u Dalmaciji za 5. XI 1933. Kako se to vođama URSSJ-a učinilo prekratko vrijeme da nađu kandidate za svoju listu, a nije uspjela ni intervencija Ž. Topalovića koji je došao u Split posebno zbog toga, oni su se povukli.[50]

Izbori za zagrebačku Radničku komoru održani su 28/29. X 1933. Pobijedila je lista URSSJ-a, odnosno koalicija, i dobila 44 mandata. Lista ORS-a dobila je prema izbornim propisima 16 mandata. Od 44 vijećnika koje je dobio URSSJ, nije bilo ni jednog dotle poznatog i istaknutog komuniste, zato što članovima bivših Nezavisnih sindikata nije bilo dozvoljeno da se kandidiraju[51]. Ipak je i u zagrebačku Radničku komoru ušlo nekoliko simpatizera Partije, od kojih su neki kasnije postali

---

Knину, Vranjicu itd. *(Radnički glasnik*, br. 40. i 41. od 7. X i 14. X 1933; *Novo doba*, br. 252. od 27. X 1933, br. 254. od 30. X 1933. i br. 256. od 2. XI 1933). RSS je agitirao na primjer u Splitu 22. i 26. X 1933 *(Novo doba*, br. 248. od 23. X i br. 252. od 27. X 1933).

[42] Tako su npr. nastupali Stjepan Šalamun (Savez drvodjelaca), Dragutin Marušić (Savez šivačko-odjevnih radnika), Josip Poduje (SGRJ) (IHRPH Zagreb, Izjava S. Šalamuna; i RK, 1933, Mjesni birački odbor za izbore RK—Zagreb; *Novo doba*, br. 248. od 23. X 1933).

[43] Objava Glavnog biračkog odbora br. 39/33. od 7. IX 1933 *(Radničke novine*, br. 37. od 15. IX 1933).

[44] *Novo doba*, br. 201. od 29. VIII 1933. U članku »Izbori za radničku komoru u Splitu« govori se o objavi glavnog biračkog odbora. Objava nije datirana.

[45] Čl. 41. Zakona o zaštiti radnika.

[46] IHRPH, ORS 1933; *Hrvatska straža*, br. 220. od 28. IX 1933. *Radničke novine*, br. 38/39. od 22. IX 1933.

[47] RK, 1933, kut. 245.

[48] *Novo doba*, br. 247. od 21. X 1933.

[49] *Novo doba*, br. 251. od 26. X 1933.

[50] *Ujedinjeni sindikati*, br. 12, decembar 1933; *Novo doba, br.* 252. i 253. od 27. i 28. X 1933.

[51] Izjava S. Šalamuna.

njeni članovi[52]. Za listu koaliranih organizacija (URSSJ-ovu) glasalo je 20.824, a za ORS-ovu 7835 glasača.[53] Ako se uzme u obzir broj birača na području zagrebačke Radničke komore, a taj je 180.000 radnika, onda se vidi da odaziv birača nije bio velik, tj. glasalo je svega 15,92% glasača. Slično je bilo i s drugim komorama u Jugoslaviji[54].

Izbori za splitsku Radničku komoru, održani 5. XI 1933, pokazali su slijedeće rezultate: za ORS je glasalo 5668 birača, a za RSS 2281 birač. Broj upisanih birača na području splitske Radničke komore bio je 23.916.[55] Prema tome za ovu komoru glasalo je 33,23% birača. Od 29 vijećnika komore, izabranih na listi ORS-a, bilo je 7 komunista, a u upravnom odboru komore od 10 članova bila su 4 komunista[56].

III

Kako se iz ovog rada vidi, izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. živo su zainteresirali sve jače sindikalne organizacije. Predizborna aktivnost tih organizacija, u kojoj su došli do izražaja njihovi različiti ciljevi i programi, pokazala je ujedno njihove međusobne odnose i omjer snage. Premda su radničke komore i dalje ostale u rukama socijalista (URSSJ-a u Zagrebu i ORS-a u Splitu), ipak je ulazak komunista u komore ugrozio njihove do tada dominirajuće pozicije u tim ustanovama.

Takva je situacija nastala znatnim dijelom kao rezultat akcije komunista u izborima. KPJ je u predizbornoj aktivnosti nastojala da na liniji ulaženja u refor-

---

[52] Juraj Bermanec, Simo Crnogorac, Stanko Čagljević.

[53] *Ujedinjeni sindikati*, br. 12, decembar 1933; *Radničke novine*, br. 26/27. od 1. VII 1933. Na području zagrebačke Radničke komore, odnosno Oblasnog odbora URSSJ-a u Zagrebu, ima 1933. godine 7073 člana URSSJ-a. Splitski Oblasni odbor ima 2334 člana (URSSJ 1934—1937, Izvještaj izvršnog odbora IV kongresa URSSJ-a, Položaj sindikalnog pokreta, tabela — Brojno stanje članova po strukama i pokrajinama 1931—1936). Oblasni odbor URSSJ-a 1933. imao je u Beogradu 6466 organiziranih članova, u Ljubljani 8493 člana, u Novom Sadu 2416, a u Sarajevu 3639 članova. Ukupan broj članova URSSJ-a 1933. u zemlji — 30.421.

[54] Na području beogradske Radničke komore bilo je oko 130.000 birača. Izborni rezultati: za URSSJ (koalirane sindikate) glasalo je 20.092, a lista »Jugoslavenske zemlje« dobila je 1334 glasa. Lista koaliranih sindikata dobila je 57 mandata, a »Jugoslavenske zemlje« 3 mandata. Područje ljubljanske Radničke komore imalo je oko 100.000 radnika birača (jedino su tu izbori održani 21. i 22. X 1933). Koalirane organizacije dobile su u radničkoj grupi 19.192 glasa, a u namještenićkoj 1095. Lista nacionalnih sindikata dobila je 16.190 glasova. Prva lista Strokovne zveze (kršćanski sindikati) 11.212 glasova, a druga lista Strokovne zveze sudjelovala je samo u namještenićkoj grupi i dobila 660 glasova. Novosadska Radnička komora imala je oko 90.000 birača. Kako je bila samo jedna lista, i to URSSJ-ova, izbora nije ni bilo. Sarajevska je Radnička komora imala oko 70.000 birača, a od toga je glasalo za URSSJ (koalirane organizacije) 26.902, a za ORS 7835 (isto).

[55] *Ujedinjeni sindikati* (bilj. 52), i *Radničke novine* (bilj. 52); *Novo doba* donosi nešto drugačije rezultate: ORS je dobio 5741, a RSS 2371 glas *(Novo doba*, br. 275, 24. XI 1933).

[56] *Proleter*, XI 1934, br. 23, april-maj i XI 1935, br. 1, januar; Gizdić, n. dj. ORS-ovu su listu podupirali i Anđelinovićevi jugonacionalisti. Zbog njihovih makinacija u izborima, 11 RSS-ovskih vijećnika na konstituirajućoj sjednici komore 28. XII 1933. daje ostavku. Tako su u skupštini komore ostali samo vijećnici izabrani na listi ORS-a. Kako ORS-ovci nisu pristajali da izvrše ni jednu tačku iz izbornog sporazuma s komunistima, ovi u rujnu 1934. napuštaju komoru. Haramina raspušta upravni odbor podružnice ORS-a u Splitu također u rujnu 1934. zbog prevage komunista u njoj. Ubrzo poslije izlaska iz komore komunisti sasvim napuštaju ORS, koji su omasovili i ulaze u URSSJ-ove sindikate (Gizdić, n dj.: *Proleter*, n. brojevi; RK, 1934, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 9500—9550; Zapisnik sjednice RK u Splitu od 2. X 1934. i fasc. 10900—11000).

mističke sindikate okupi svojim programom razne struje u njima, kako bi na taj način dobila utjecaj u radničkim komorama.

Bez sumnje je Partija, nakon teške krize koju je proživljavala poslije uvođenja šestojanuarskog režima, bila još uvijek nedorasla za tu akciju. To se jasno pokazalo u nedovoljno izvršenim pripremama (konfuznim i zakašnjelim direktivama), organizaciji njihova provođenja i, konačno, u rezultatima izbora.

Međutim, Partija je u izborima postigla i određeni uspjeh. Ona je, bez sumnje, nanijela snažan udarac »komorašima«. Nedolaženje glasača na izbore bio je, između ostalog, izraz nepovjerenja radničkih masa prema »komorašima«. Zbog svega toga, KPJ je u izborima stekla znatno iskustvo za svoju dalju djelatnost u sindikalnom pokretu.

RÉSUMÉ

ELÉCTIONS POUR LES CHAMBRES OUVRIÈRES EN CROATIE EN 1933

Les éléctions pour les chambres ouvrières en 1933. en Croatie, où en existaient deux: l'une pour la Croatie et Slavonie avec le siège à Zagreb et l'autre pour la Dalmatie, siège a Split—etaient l'événement du premier ordre pour le mouvement ouvrier à cette époque, parce qu'ils reflètent assez clairement les relations et les rapports de divers courants dans le mouvement même.

Bien que le P. C. Y. se trouvât à l'illégalité (à partir de 1920) et les Syndicats Indépendants Communistes l'y ont été de même (de 1929) ce qui veut dire que le P. C. Y. ne disposait avec aucune organisation légale au moyen de laquelle il pourrait effectuer ses opinions, toutefois il prenait part aux éléctions. Entré dans les syndicats réformistes plus tôt déjà (à partir de 1929), le P. C. Y. a taché par son programme de réunir dans la campagne éléctorale les divers courant afin de gagner l'influence dans les chambres d'ouvriers.

Au contraire, les socialistes, organisés dans l'Union Commune des Ouvriers (ORS) et dans les Syndicats Ouvriers Unis de Yougoslavie (URSSJ), ne sont pas survenus uniquement. Le conflit entre eux, provoqué par des divergences de principe et par l'intolérance individuelle dans sa direction, s'exprime d'autant plus aux éléctions. Chacune de ces unions s'est présentée avec son programme à part.

Exepté ces organisations, l'Union Syndicale Professionnelle (RSS), qui rassemblait les éléments clericaux, se présenta aussi aux éléctions.

Quoique les socialistes aient gagné, et qu'ils aient continué d'avoir la majorité dans les assemblés des Chambres ouvrières (ORS à Split et URSSJ à Zagreb), les communistes réussirent cependant d'entrer dans ces institutions, mais en petit nombre. Ceci était le résultat d'une crise grave, que le P. C. Y. subissait après l'introduction du régime du 6 janvier, et par conséquent il était toujours incapable de réunir les forces plus fortes dans les syndicats réformistes.

IVAN JELIĆ

Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine

Uvod

PREMDA je pokret Narodne fronte (NF) u Jugoslaviji prije rata zauzimao već od same svoje pojave, u sredini tridesetih godina, vrlo značajno mjesto u politici Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), ipak mu se u našoj historiografiji još uvijek ne pridaje dovoljna pažnja. Do danas nije učinjen pokušaj da se u jednom cjelovitom monografskom prikazu, na temelju znanstvenog istraživanja, obuhvate one bitne komponente u historijskom razvoju Jugoslavije koje su uvjetovale pojavu, stvaranje i karakter Narodne fronte do 1941. Zbog toga, političke ocjene rukovodilaca KPJ i nekoliko manjih prikaza razvitka Narodne fronte, od kojih su većina dijelovi opširnijih pregleda, ostaju jedina podloga za općenito upoznavanje te problematike.

Karakter Narodne fronte prije rata u Jugoslaviji prvi je poslije rata ocijenio J. Broz Tito u svom referatu na Drugom kongresu NF — Beograd, 1947.[1] Iako sažet, Titov je prikaz dragocjen po tome što ukazuje na bitna obilježja Narodne fronte i na osnovni sadržaj njezina programa. Pored toga, u njemu je označena uloga KPJ kao glavne političke snage u stvaranju Narodne fronte i istaknut odnos građanskih stranaka prema tom pokretu.

Brošura M. Markovića o razvitku Narodne fronte u Jugoslaviji, u kojoj je autor djelimično koristio dokumente KPJ i radničku štampu, prikazuje njezinu razvojnu liniju u sklopu društveno-političkih kretanja u zemlji, i zbog toga znači prvi pokušaj proučavanja te problematike.[2]

Kraći rad Č. Đurđevića o politici Narodne fronte u Jugoslaviji prikazuje društvene i političke prilike u njoj, s posebnim osvrtom na stvaranje i karakter tog pokreta, ističući pri tome njegovo historijsko značenje.[3]

Knjiga F. Čulinovića, *Jugoslavija između dva rata*, sadrži samo jedno kraće poglavlje u kojemu je autor dodirnuo tek pokušaje za stvaranje Narodne fronte.[4]

Znatno veća pažnja posvećena je Narodnoj fronti u *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, gdje je taj pokret dobio određenije mjesto u sklopu razvoja KPJ.[5]

---

[1] J. Broz Tito, Narodni front kao općenarodna politička organizacija, Zagreb, 1948. Usp. također od J. B. Tita: Politički izvještaj, *Peti kongres KPJ*, Zagreb, 1948; Četrdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 1959.

[2] M. Marković, Osvrt na razvitak Narodnog fronta, Beograd, 1948.

[3] Č. Đurđević, Jugoslavija uoči drugog svetskog rata i politika Narodnog fronta, Zbornik predavanja: *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, Beograd, 1958, 314—328. Đurđević je i u svojoj brošuri: Komunistička partija Jugoslavije 1937—1941, posebno obradio politiku Narodne fronte (Beograd, 1959, 33—41).

[4] F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II, Zagreb, 1961, 120—122. Usp. i ocjenu M. Stiplovšeka, *Zgodovinski časopis*, XVI/1962, 269—275.

[5] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963, Gl. IV i V, 177—292 (autor: P. Damjanović).

Pored tih cjelovitih prikaza[6] postoji također oskudan broj posebnih radova, koji uglavnom obrađuju probleme Narodne fronte u pojedinim jugoslavenskim zemljama.[7] Budući da se glavni uzrok dosadašnjoj skromnoj obradi Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. nalazi u osjetljivom nedostatku upotrijebljene izvorne građe, uspjeh u daljem proučavanju omogućit će tek temeljito i sistematsko arhivsko istraživanje.[8] U vezi s tim, zadaća je ovog priloga da na temelju postojeće literature i objavljene građe, te korištenja nekih novih izvora, obuhvati samo osnovnu problematiku stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941, s namjerom da se istaknu neka bitna pitanja koja bi — prema autorovu mišljenju — trebalo dalje proučavati.

I. Inicijativa KPJ za stvaranje Narodne fronte i njezin program

Inicijativa KPJ za stvaranje Narodne fronte u Jugoslaviji, nastala u sredini tridesetih godina, bila je, s jedne strane, odraz težnji za okupljanjem svih progresivnih snaga u svijetu u cilju zajedničke borbe protiv fašizma kao najveće međunarodne opasnosti za demokratski pokret i radničku klasu,[9] a s druge, logična posljedica određenog stanja u zemlji usko vezana za postojeće revolucionarno-demokratsko previranje u najširim narodnim slojevima. Upravo je zato KPJ i zastupala potrebu stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji već prije VII kongresa Kominterne (Moskva 25. VII — 20. VIII 1935), koji je u tadašnjim uvjetima izradio novu taktiku borbe radničke klase. KPJ je u nizu svojih odluka, donesenih u razdoblju

---

[6] Od radova koji također dodiruju općenitu problematiku Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. treba spomenuti i ove: M. Marković—I. Laća, Organizacioni razvitak Komunističke partije Jugoslavije (SKJ), Beograd, 1960, 63—78; F. Tuđman, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, 1963, br. 7—8, 221—232; Istoria Jugoslavii (kolektivni rad sovjetskih historičara), Moskva, 1963, II, 157—160 (usp. i ocjenu J. Marjanovića, JIĆ, 1964, br. 4, 133—139); I. Jelić, O proučavanju nekih problema organiziranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine, *Putovi revolucije*, 1964, br. 3—4, 180—185; isti, Razvitak Narodne fronte u Jugoslaviji, *Historijski pregled*, 1964, br. 3—4, 193—205.

[7] Ti se radovi navode u daljem tekstu u vezi s odgovarajućim pitanjima koja obrađuju.

[8] Prema tome, na ovom mjestu i nije moguće dati potpuniji prikaz izvora za proučavanje Narodne fronte u Jugoslaviji prije rata, a to se u prvom redu odnosi na arhivske fondove i neobjavljenu memoarsku građu, pohranjene u raznim arhivima u Jugoslaviji. Zbog toga će o drugim izvorima (objavljena memoarska građa, političke ocjene, štampa) biti riječi u daljem tekstu.

[9] Iskustva oko ujedinjavanja progresivnih snaga u antifašističku narodnu frontu u Austriji, Francuskoj i u Španjolskoj, gdje su fašistički elementi od 1934. pokušavali osvojiti vlast, imala su odjeka i u Jugoslaviji. U našoj lijevoj publicistici živo su se pratila nastojanja oko stvaranja NF u tim i u drugim zemljama, a među njima je svojim utjecajem osobito prednjačila Francuska. Božidar Adžija, jedan od glavnih zagovornika politike Narodne fronte u Jugoslaviji, pisao je poslije skupštinskih izbora od 5. svibnja 1935, da je taj pokret »u ovoj zemlji danas više nego ikada potreban da je izvede iz današnjeg ćor-sokaka«, a za to: »Najbolji i najrječitiji primjer daje nam Narodni front u Francuskoj«. (B. Adžija, Izbor članaka, Beograd, 1961, 129—130). Veselin Masleša, koji je također živo sudjelovao u stvaranju NF u Jugoslaviji, napisao je nekoliko vrlo zapaženih članaka o njoj, a među njima se osobito ističe: Narodni front i ranije koalicione vlade, objavljen 1936. (V. Masleša, Dela, II, Sarajevo, 1954). Miloš Trebinjac, poslanik KPJ 1920, bio je vrlo dobar poznavalac NF u Francuskoj, pa je napisao brošuru pod naslovom: Narodni front u Francuskoj (Beograd, 1936), u kojoj je detaljno obradio pojavu i karakter tog pokreta i njegov program. U njoj je, među ostalim, osobito istakao činjenicu »da se mi, hteli ne hteli, moramo interesovati Narodnim frontom u Francuskoj, u toliko pre što smo opkoljeni skoro sa sviju strana fašističkim zemljama i što jednog dana, možda mnogo bliže nego što to mislimo, fašizam može zakucati i na naša vrata«.

Budući da u ovom prilogu nije moguće dati osvrt na probleme NF u evropskim zemljama, upozoravamo na knjigu: Vsemirnaja istorija, sv. IX, Moskva, 1962, u kojoj je ta tematika prvi put u cijelosti obuhvaćena i o njoj donesena najvažnija literatura.

od IV zemaljske konferencije (Ljubljana 24—25. XII 1934) do Plenuma CK KPJ u Splitu (9—10. VI 1935) — na osnovi analize krupnih promjena koje su od kraja 1934. nastupile u unutrašnjoj i vanjskoj politici Jugoslavije i pokazivale da se njeni vladajući krugovi nastoje preorijentirati od svoje isključive vezanosti za zapadne sile, u izmijenjenoj situaciji u Evropi, sve više prema osovinskim državama[10] — zamišljala stvaranje Narodne fronte kao legalnog pokreta, koji bi se borio za rješenje osnovnih gorućih pitanja u zemlji: protiv profašističkog kursa politike vladajućih vrhova, za rješenje nacionalnog pitanja i ekonomsko-socijalnih problema, za što radikalnije provođenje ostalih unutrašnjih promjena u pravcu demokratizacije, za oslonac Jugoslavije na Sovjetski Savez.

Premda IV zemaljska konferencija nije dovoljno jasno postavila zadaću stvaranja »antifašističkog i antiratnog pokreta« u Jugoslaviji,[11] ipak je istakla potrebu jačanja akcionog jedinstva radničke klase i njenog saveza sa seljaštvom i time konstatirala nužne uvjete za stvaranje Narodne fronte.

Već su u odluci CK KPJ iz mjeseca siječnja 1935, kojom se svim pokrajinskim komitetima daju upute o provođenju diskusije u povodu priprema za VII kongres Kominterne, ističe potreba dalje svestrane analize konkretne situacije u zemlji, njene ocjene i mogućnosti stvaranja antifašističkog pokreta. U odluci se u prvom redu poziva na »unutarnje-partijsku diskusiju« o pitanjima borbe protiv fašizma i imperijalističkog rata, koja će biti postavljena na dnevni red kongresa.[12]

U daljoj pripremi KPJ za stvaranje Narodne fronte, korak dalje bila je rezolucija CK, donesena u ožujku iste godine, koja jasnije i znatno potpunije određuje njezinu ulogu.[13] U rezoluciji se naglašava da treba organizirati »široki protufašistički narodni front« u cilju obaranja šestojanuarskog režima, koji bi pokret bio okupljen »oko proleterskog jezgra, zbijenog u jedinstvenom frontu« pod vodstvom KPJ. U toj rezoluciji je i bilo glavno težište rada KPJ postavljeno upravo na razmatranje karaktera, uloge i provođenja politike Narodne fronte. Kao osnova Narodne fronte

---

[10] Ovdje je dakako nemoguće ulaziti u svestranu analizu situacije u Jugoslaviji iz koje je izrasla i ideja Narodne fronte, a to pogotovu onemogućava i sasvim nedovoljna literatura o ekonomsko-socijalnim i političkim pitanjima u zemlji od sredine tridesetih godina do aprilskog sloma 1941. Pokušaj M. Rakića da u prilogu: Splitski plenum CK KPJ i stvaranje Narodnog fronta, *Pregled* (Sarajevo), 1963, br. 4 i 5, ukaže na specifičnosti koje su utjecale na stvaranje NF u Jugoslaviji, bez sumnje je vrijedan pažnje, ali se i on uglavnom temelji na postojećoj oskudnoj literaturi. Polazeći od konstatacije da su »izuzetno teški ekonomsko-socijalni problemi, komplikovani nacionalni odnosi i porast realne opasnosti od fašizma«, »presudno uticali na putove stvaranja Narodnog fronta u Jugoslaviji«, Rakić izdvaja slijedeće specifičnosti: širina i stupanj eksplotacije radničke klase, jačanje pokreta za nacionalnu ravnopravnost i za demokratizaciju političkog života, stvaranje pokreta protiv uvlačenja zemlje u ratni sukob sa Sovjetskim Savezom.

[11] U rezoluciji IV zemaljske konferencije KPJ *(Zadaće partije u borbi protiv imperijalističkog rata)* u vezi s tim pitanjem ističe se među ostalim ovo: »Organizirati široki masovni antiratni pokret pod svim mogućim polulegalnim i legalnim oblicima, u kojem će pored komunista učestvovati ne samo socijal-demokratski i bespartijski radnici, ne samo seljaci pristalice nacionalno-revolucionarnih organizacija, već i seljaci i elementi sitnoburžoaske inteligencije (advokati, umjetnici, liječnici itd.) bez obzira na partijsku pripadnost, samo ako zaista žele da se bore protiv imperijalističkog rata. Obratiti naročitu pažnju na pridobijanje za aktivno sudjelovanje u tom širokom antiratnom pokretu radnica, seljanki i žena iz sitnoburžoaskih i intelektualnih krugova, bez obzira na njihove nazore, samo ako su zaista spremne da se bore protiv rata.« (Istorijski arhiv KPJ, II, Beograd, 1949, 247).

[12] *Odluka CK KPJ o unutarnje-partijskoj diskusiji povodom VII kongresa Kominterne* štampana je u ilegalnoj brošuri *Šta i kako da se radi*, br. 5, 1935, koja ima oblik partijskog zbornika jer su u njoj bili štampani razni materijali koje je CK KPJ na taj način dostavljao svojim organizacijama (arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske — dalje: IHRPH).

[13] Istorijski arhiv, II, 344—351.

ističe se »istinski savez proletarijata sa masama radnog seljaštva i ugnjetenih nacija«, čija izgradnja »zahtijeva od KPJ žilav, dugotrajan i mnogostran rad u masama«.[14]

Budući da je ta rezolucija bila jedna od osnova za razvitak cjelokupnog daljeg rada KPJ u predstojećem periodu, u njoj je, pored spomenutih načelnih stavova o izgradnji Narodne fronte u Jugoslaviji, izrađen u osnovnim crtama i njezin program, te istaknuti neki organizacioni oblici. Postavljajući u središte politike Narodne fronte »borbu za neposredne zahtjeve svih slojeva radnih masa« — radničke klase, seljaštva, inteligencije, državnih i privatnih namještenika, obrtnika — program razrađuje njihove osnovne ekonomsko-socijalne i političke zahtjeve. Pri tome je posebno naglašena potreba privlačenja u Narodnu frontu radnih žena i omladine »na temelju odbrane njihovih posebnih interesa«. Zbog činjenice da je ekonomska borba konstantni cilj jugoslavenskog proletarijata, kao i proletarijata uopće, u programu je znatno veća pažnja posvećena borbi »za demokratska prava radnog naroda«, koju treba suprotstaviti šestojanuarskom režimu.[15]

Upravo je iz tako široko postavljene platforme okupljanja progresivnih snaga u zemlji proizlazio u rezoluciji zahtjev da u »jugoslavenskim prilikama organizacione forme protufašističkog narodnog fronta treba da budu vrlo elastične«. Oblici djelatnosti Narodne fronte veoma su raznovrsni i podređeni uglavnom političkim zahtjevima pojedinih situacija (npr. provođenje svih vrsta štrajkova, uključujući u prvom redu »politički masovni štrajk«, i demonstracija, organiziranje zajedničkih narodnih peticija, postavljanje zajedničkih kandidatskih lista u izborima). Zato je u pogledu organiziranja NF težište postavljeno na potrebu da u pojedinim mjestima »treba stvarati razne forme protufašističkih grupacija koje će obuhvatiti lokalne, kulturne, prosvjetne, sportske i ostale organizacije i mjesne organizacije opozicionih političkih partija«.[16]

Tu rezoluciju je dopunjavala i dalje razrađivala posebna okružnica CK KPJ, izdana potkraj travnja 1935, koja sadrži »zadaće izgradnje protufašističke narodne fronte«.[17] Ona je u stvari bila apel organizacijama KPJ u čitavoj zemlji, da prije temeljitijoj analizi prethodne rezolucije, te u okvirima svojih uvjeta i mogućnosti traže najpogodnije oblike rada na što hitnijem stvaranju Narodne fronte. U vezi s tim ponovo je osobito istaknuta potreba da taj pokret treba razvijati »na što široj

---

[14] »Stvaranje protufašističkog Narodnog fronta« — ističe se u rezoluciji — »u procesu borbe za djelomične zahtjeve i na osnovu žilavog rada KPJ traži odricanje od opasnih iluzija da, tobože, razvoj u Jugoslaviji vodi brzoj i neizbježnoj katastrofi režima i da će se KPJ, tobože silom prilika, naći na čelu masa koje će se spontano dići na ustanak.« (Isto, 346)

[15] »Pri mobilizaciji masa« — ističe se u rezoluciji — »u akcije protiv konkretnih pojava vladinog terora, treba da KPJ, organizator protufašističkog narodnog fronta, režimu vojno-fašističke diktature suprotstavi borbu za demokratska prava radnog naroda, borbu za slobodu govora, štampe, sakupljanja, udruživanja i slobodu organizovanja, za slobodne parlamentarne izbore na temelju općeg, jednakog, tajnog i direktnog, proporcionalnog izbora, protiv nacionalnog ugnjetavanja i nasilnog posrbljavanja, za slobodne izbore u samoupravne organe i zastupstva (skupština) pojedinih krajeva (Hrvatski sabor), protiv krvničkog tamničkog režima, za oslobođenje svih uhapšenika i prognanika-boraca protiv režima. Samo na ovaj način, samo putem mobilizacije masa u borbu za njihova osnovna demokratska prava, biće KPJ u stanju da raskrinka, kako lažne demokratske manevre diktature, tako i izdaju vođa opozicionih partija, u pogledu demokratskih zahtjeva masa, i da sve protufašističke elemente tih partija skupi na osnovi jedne jedinstvene borbene platforme.« (Isto, 347)

[16] »Nacionalno-revolucionarni rad« — ističe se dalje u rezoluciji — »ne smije imati za cilj da stvara izolirane, sektaške, nacionalno-revolucionarne grupacije, nego mora biti uperen u tom pravcu da se u procesu masovne borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja i porobljavanja, kao i preko štampe i druge propagande i agitacije protiv fašističkih grupa, među ugnjetenim narodima, kao i protiv nacionalnog reformizma, stvori jedno široko revolucionarno krilo nacionalno-oslobodilačkog pokreta kao jednog od glavnih dijelova protufašističkog narodnog fronta.« (Isto, 348)

[17] Ta okružnica objavljena je u brošuri *Šta i kako da se radi*, br. 6 (IHRPH).

osnovi«, tako da se u nj ne uključuju samo uski krugovi simpatizera nego upravo najširi narodni slojevi.[18] Naglašavajući ponovo potrebu borbe »za demokratske zahtjeve« u najširem smislu riječi, u okružnici se glavna pažnja posvećuje razradi taktike njenog provođenja. Budući da je glavni cilj »fronta narodne slobode« borba protiv šestojanuarskog režima, u čemu je KPJ gledala i jačanje svog utjecaja, okružnica postavlja težište u toj taktici na potrebu da se ozbiljno uzima u obzir i koristi »proces unutrašnjeg previranja i diferencijacije, koji se vrši u raznim organizacijama i partijama«, što je do tada zbog nemara bila »politička pogreška« KPJ.[19]

Prvi koraci u ostvarenju ideja politike Narodne fronte poduzeti su u pripremama za skupštinske izbore od 5. svibnja 1935, kada je KPJ u pregovorima sa socijalistima Ž. Topalovića i V. Mačekom, kao predstavnikom Udružene opozicije, nastojala postići zajedničko istupanje na izborima, ali su sve akcije ostale bez uspjeha.[20] Nastojeći zatim da samostalno istupi na izborima, KPJ je stvarala akcione izborne odbore, koji su imali zadaću da postave u raznim mjestima samostalnu radničku listu.[21] Budući da ta nastojanja nisu u postojećoj situaciji imala realnu osnovu, a osim toga i pripreme su tekle sporo, CK KPJ je izdao direktivu da se u izborima glasa za Udruženu opoziciju.[22]

Takva politika naišla je na odlučnu kritiku i ispravljanje na Plenumu CK KPJ u Splitu, u lipnju 1935. Plenum je u donesenoj rezoluciji osobitu pažnju posvetio »ocjeni situacije i rezultata izbora«. U rezoluciji je konstatirano da je stav KPJ za »samostalno istupanje radničke klase na osnovi najšire primjene taktike borbenog sporazuma bio apsolutno pravilan«, ali su se ipak u provođenju te linije dogodile »grube političke greške, iskrivljivanja i odstupanja« čiji se osnovni izvor nalazio u »neznanju osvajanja masa«.

Zbog toga je Plenum veliku pažnju posvetio razmatranju mogućnosti stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji. U vezi s tim na Plenumu je sagledan pravi karakter fašizma i njegove opasnosti, što je do tada u prikazanim stavovima CK KPJ bilo vrlo neodređeno. Konstatirajući da je fašizam postao glavni uzročnik ratova, on je

---

[18] »Nije ni obavezno ni svrsishodno« — ističe se u okružnici — »da protufašistički narodni pokret svuda ima isti jedinstveni oblik. Nasuprot: u izgradnji toga pokreta komunisti ne smiju da izmišljaju nikakve mehaničke šeme i svuda jednake i centralizovane organizacione oblike. Protufašistička narodna fronta je pokret, koji će u raznim mjestima, situacijama i vremenima imati razne oblike i nazive. Za uspjeh toga pokreta neophodno je potrebno, da se dobije što šira općenarodna osnovica. Prema tome mi smo zainteresovani, da razni oblici toga pokreta budu što više legalizovani makar i ne bili formalno povezani međusobno.«

[19] »Takve organizacije i struje« — zaključuje se dalje u okružnici — »mi ne smijemo bagatelno odbacivati i gledati na njih kao na nemoćne organizme koji boluju od demokratskih iluzija. Bolje je, da mi one slojeve, koji hoće ostvarenje demokratskih zahtjeva prihvatimo, poduprijemo i njihove želje za te demokratske zahtjeve putem organizovanja masovnih borbi pretvorimo u aktivnu snagu protufašističkog pokreta — nego da ih praznim razgovorima o demokratskim iluzijama od sebe odbacujemo i odguravamo u naručaj liberalnih buržoaskih elemenata. Radi se o tome, prvo, da komunisti upute na obaranje glavnog neprijatelja — velikosrpske v. f. diktature — sve revolucionarne energije koje su zakopane u raznim općedemokratskim pokretima masa, i drugo, da komunisti oduzmu soc. demokratima, nacionalnim sporazumašima i drugim raznim sitnoburžoaskim strujama i grupacijama monopol i oreol borbe za demokratske zahtjeve i sami stanu na čelo te borbe narodnih masa.« I v e k o v i ć a, *Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta* (dalje: *Četrdeset godina*), Beograd, 1960, knj. 2, 204—205.

[20] V. detaljnije u sjećanjima M.

[21] Prema izjavi B. Adžije na sudskom procesu u prosincu 1938, u predizbornoj kampanji 1935. osnivali su se tzv. akcioni izborni odbori, koji su bili zametak kasnijih inicijativnih odbora za stvaranje Jedinstvene radničke stranke i Stranke radnog naroda. (Historijski arhiv grada Zagreba, Spisi Državnog nadodvjetništva, 109-kns 1205—1238/1—5).

[22] Usp. Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 194—197.

na Plenumu ocijenjen kao »glavni neprijatelj ne samo međunarodnog proletarijata, nego i svih demokratskih slojeva«.[23]

Na temelju postignutih analiza i ocjena Plenum je konstatirao da je »kao nikada do sada, glavna zadaća komunista da ujedine sve protufašističke snage i da porast borbenog raspoloženja najširih narodnih masa pretvore u snažan val protufašističkih masovnih akcija«. »Stvaranje i jačanje protufašističke narodne fronte« — konstatira se dalje u rezoluciji Plenuma — »je danas glavni put kojim radnička klasa, seljaštvo i potlačeni narodi mogu doći do pobjede.«[24]

II. Narodna fronta i pitanje jedinstva radničke klase

Sedmi kongres Kominterne, koji se u uvjetima ubrzanog rasta fašističke opasnosti u svijetu sastao sa znatnim zakašnjenjem, odredio je nakon svestrane analize međunarodne situacije, novu taktiku borbe radničkog pokreta.[25] Analizirajući klasni karakter fašizma, kao socijalno-političkog sistema koji je u sebi učvrstio oštricu i protiv jačanja radničke klase kao društveno-političkog faktora, Kongres je istakao potrebu što hitnijeg stvaranja jedinstvene fronte proletarijata. Ta jedinstvena fronta bila bi središte okupljanja ostalih progresivnih snaga, koje bi zajednički sačinjavale Narodnu frontu. Zbog toga je Kongres odbacio dotadašnji ideološki stav prema socijaldemokraciji kao predstavniku kontrarevolucije i postavio pitanje jedinstva radničke klase kao uvjet i osnovicu Narodne fronte.[26]

Nova taktika, koju je izradio Kongres, odrazila se ubrzo u politici Komunističke partije Jugoslavije. Politbiro CK KPJ, koji se sastao u Moskvi u vrijeme održavanja Kongresa, donio je na početku kolovoza 1935. posebnu odluku o daljim zadaćama Partije.[27] U njoj su donesena »uputstva koja treba da budu podloga za konkretizaciju odluka VII kongresa sa strane pokrajinskih i okružnih komiteta KPJ«.

Analiza položaja i odnosa snaga u Jugoslaviji, izvršena u toj odluci, istakla je one osnovne specifičnosti, koje uvjetuju pokretanje najširih slojeva u pravcu stvaranja Narodne fronte protiv režima. Među njima se u prvom redu ističe »borba

[23] Citat iz referata B. Parovića-Šmita na Splitskom plenumu, prema M. Rakiću, n. dj., dio I, 292.

[24] O Plenumu CK KPJ u lipnju 1935. u Splitu usp. Istorijski arhiv, II, 351—361; M. Rakić, n. dj.; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 200—201.

[25] Osnovna pitanja na Kongresu iznesena su u referatima Georgi Dimitrova: Ofenziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma, i Palmira Togliatija: Pripreme imperijalističkog rata i zadaci Komunističke internacionale. Referat Dimitrova rasturan je u Jugoslaviji u ilegalnoj brošuri pod naslovom: Uskršnja pisanica, čarobna dječja igra u tri slike s pjevanjem.

Materijali VII kongresa Komiterne nisu u cijelosti objavljeni. Usp. G. M. Dimitrov, Izbrannie proizvedenija, tom 1, Moskva, 1957, 375—484; ostalu literaturu v. u Vsemirnaja istorija, IX.

[26] V. Masleša u spomenutom članku (bilj. 9) osobito ističe važnost pitanja jedinstva radničke klase za izgradnju Narodne fronte. »Jedinstvo radničke klase« — ističe on — »to je osnovica Narodnog fronta. Jedinstvena radnička klasa nije samo zbir snaga ranije razdvojenih radničkih frakcija. Nejedinstvena, radnička klasa nije samo organizaciono i politički razdvojena, nego se nalazi u borbi, u sukobu koji paralište i umanjuje njenu snagu u odnosu prema klasnim protivnicima. Jedinstvena, ona se nije samo voluminozno povećala, nego je nestalo i onih suprotnosti koje su pri istom volumenu predstavljali minus njene snage.« Masleša uz to upozorava da bi bilo »pogrešno reći da je danas uspostavljeno političko, ideološko i teorijsko jedinstvo radničke klase«, nego da u postojećoj situaciji postoji »samo akciono jedinstvo kao prva etapa, prvi korak ka potpunom jedinstvu« (n. dj. 251—253).

[27] Istorijski arhiv II, 363—379.

protiv nacionalnog ugnjetavanja«, u kojem kompleksu glavno mjesto zauzima hrvatsko pitanje. Postavljajući, dakle, nacionalno pitanje u središte politike Narodne fronte, KPJ je davala tom činjenicom i posebno obilježje čitavom pokretu, ističući u stvari preko njega svoj vlastiti program.[28] Pored tog značajnog pitanja, kao osobita posebnost razvoja u Jugoslaviji, ističe se zatim borba seljaštva, koja poprima različite oblike, a osim političkog ima i jako socijalno obilježje.

Ističući da je odvojena borba pojedinih društvenih slojeva osuđena na neuspjeh, okružnica postavlja kao prvu osnovnu zadaću njihovo okupljanje. »Treba ujediniti borbu raznih slojeva naroda u moćan i jedinstven pokret, u frontu narodne slobode.«

Svakako je jedno od najvažnijih pitanja u stvaranju Fronte narodne slobode bilo ostvarenje jedinstva radničke klase, pa je KPJ pokrenula široku akciju u tom pravcu.

Kao glavni cilj akcije ostvarenja jedinstva radničke klase postavljala se potreba stvaranja *jedinstvene radničke stranke*, kao legalnog samostalnog političkog pokreta, koji bi na taj način okupio sve radničke grupacije i tako bio njihov predstavnik u Narodnoj fronti. U vezi s tim dolazi i do osnivanja niza inicijativnih odbora širom čitave zemlje za stvaranje Jedinstvene radničke stranke (JRS). U isto vrijeme je osnovan u Zagrebu Glavni inicijativni odbor, koji je imao zadaću da koordinira rad svih ostalih.[29]

Premda je Glavni inicijativni odbor nastao već u pripremama za petomajske skupštinske izbore, pa se već u to vrijeme može govoriti o počecima Jedinstvene radničke stranke, ipak sistematski i organizirani rad u vezi s tim nastaje tek poslije izbora. Odbor je već preko štampe izvršio znatan dio priprema za stvaranje JRS. U listu *Pregled*, koji je izlazio u Zagrebu od kraja travnja 1934. i uskoro postao organ Jedinstvene radničke stranke, počeli su članovi Inicijativnog odbora da objavljuju članke u kojima se analizirala problematika oko stvaranja stranke i Narodne fronte.[30] U vezi s tom diskusijom *Pregled* počinje iz broja u broj objavljivati članke u kojima se isticala potreba akcionog jedinstva jugoslavenske radničke klase, što je bilo prvi nužni uvjet i uvod u stvaranje Narodne fronte. Vršeći pripreme za osnivanje Jedinstvene radničke stranke, članovi Inicijativnog odbora su u *Pregledu* objavili nekoliko značajnih programatskih članaka, u kojima se objašnjavaju uloga i zadaci buduće stranke.

Konkretna zadaća političkog organiziranja jugoslavenskog proletarijata jasno je bila istaknuta u članku *Zadaće radničke klase u sadašnjoj političkoj situaciji*, ovim riječima: »Da bi radnička klasa mogla da istupa kao važan i samostalan politički činilac, ona treba i mora da ima svoju političku organizaciju koja treba da izraste iz njene sredine, da uživa puno njeno povjerenje i da bude neposredan i moćan izraz težnja i raspoloženja širokih narodnih masa. Bez toga nijedna radnička organizacija neće moći da obuhvati većinu radnika i neće moći s uspjehom da vodi njihovu borbu i da izvrši njihovo ujedinjenje, koje je djelo samih radnika. Svaki drugi put za stvaranje radničke partije a pogotovu ako osnivanju partije nisu prethodile šire radničke konferencije na kojima bi sami radnici slobodno, jasno i određeno izrazili svoje

[28] Isto, 364.

[29] Usp. I. Jelić, Rad Glavnog inicijativnog odbora na stvaranju Jedinstvene radničke stranke, zbornik *Iz starog i novog Zagreba III*, Zagreb, 1963, 253—262.

[30] U početku srpnja 1935. izašao je u *Pregledu* članak pod naslovom: Za jedinstvo radničke klase, kojim je list otvorio diskusiju o tom pitanju, obrazlažući je ovim riječima: »Da bi se unijela veća jasnoća u pitanje jedinstva borbe svih radnika i namještenika, da bi se proširila i učvrstila ideja i potreba tog jedinstva i raspravilo njeno značenje i uloga u pravcu okupljanja i stvaranja širokog narodnog fronta za mir i slobodu, pozivamo sve naše čitače da po tom pitanju pišu.« (*Pregled*, 6. VII 1935)

želje, potrebe i težnje i na kojima bi slobodno izabrali svoje predstavnike, bio bi pogrešan i štetan.« *Pregled* je tim člankom odlučno odbio komentiranje u jednom dijelu radničke klase, gdje je izneseno »pogrešno shvaćanje« da Jedinstvena radnička stranka predstavlja u stvari treći politički blok, koji bi se suprotstavio »isto tako bloku vanparlamentarne opozicije, kao i vladinu bloku«. »U bloku opozicije« — konstatira se u članku — »nalazi se sav hrvatski seljački narod i ogroman dio najširih narodnih masa svih krajeva zemlje i svaki onaj koji bi radio protiv težnja tih narodnih masa nije prijatelj radničke klase. Radnička klasa i njena partija je pozvana da najaktivnije i najvidnije učestvuje u stvaranju Narodnog fronta, da bude u njegovim prvim redovima.«[31]

U Glavnom inicijativnom odboru postojala su razilaženja u pogledima oko stvaranja Jedinstvene radničke stranke i Narodne fronte. U vezi s tim zanimljive su *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, koje je napisao Miroslav Krleža i dostavio ih Centralnom komitetu KPJ, ali su bile odbijene.[32]

Osvrćući se u svojim *Tezama* retrospektivno na političku problematiku u Hrvatskoj te iznoseći osnovna socijalna pitanja u hrvatskom društvu, Krleža zaključuje da bi trebalo »hrvatskom narodnom osjećaju pravde, slobode, ravnopravnosti i samoodređenja dati novu formulu u obliku suvremenog, političkog, narodno-frontaškog programa, formulu suvremenu, socijalističku, lijevu, agrarno-radikalnu i prema tome masovno socijalnu«.[33] Krleža je tada strogo kritizirao rad CK KPJ, a to se osobito vidi iz ovih njegovih riječi: »... direktive, koje primamo od naših foruma iz inostranstva već godinama imaju jedan te isti oblik: oblik sheme, apstrakcije, staklene izolacije od svake stvarnosti, dokaz za razmak od nekoliko tisuća kilometara između naših foruma i terena na kome bi te direktive trebalo da budu aktuelne i političke stvarne parole dana«.[34]

Glavni razlog u razilaženjima između Krleže i ostalih članova Inicijativnog odbora u Zagrebu sastojao se u pitanju organiziranja Narodne fronte, tj. da li kao nužan uvjet treba doista težiti da se u potpunosti ostvari najprije jedinstvo radničke klase ili odmah pristupiti akciji za povezivanje sa seljaštvom. Krleža je naročito isticao potrebu što bržeg i jačeg povezivanja sa seljačkim masama, a ne sa socijalistima Topalovića i Haramine. Zato bi, prema njemu, »stvaranje nekog zajedničkog

[31] *Pregled*, 1. VIII 1935.

[32] O tome je zanimljivo sjećanje M. Ivekovića: »Poslije petomajskih izbora, kada je Jeftić doživio brodolom, a radnički pokret još više oiačao. i kada je u redovima KP naročito bilo aktuelno pitanje radničkog jedinstva i mobilizacije širokih masa protiv režima, Miroslav Krleža je na temu petomajskih izbora i direktiva CK o Jedinstvenoj radničkoj stranci, na temu o savezu s Udruženom opozicijom i Narodnoj fronti, napisao svoje »Teze za jednu diskusiju iz godine 1935«. Taj svoj spis, kojim je kritikovao spomenute direktive, dostavio je Centralnom komitetu. Njegove Teze bile su »a limine« odbačene od strane Centralnog komiteta.« (*Četrdeset godina*, knj. 2, 204—205).

Krležine *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* bile su najprije objavljene u časopisu *Nova misao*, 1953, br. 7, a zatim ponovo u zbirci njegovih političkih eseja: Deset krvavih godina, Zagreb, 1957, 473—600. Krleža je *Teze*, u povodu njihova objavljivanja komentirao ovom napomenom: »Kao jedan od članova Inicijativnog odbora, pisac ovih redaka osvrnuo se na političku i kulturnu problematiku stvaranja Jedinstvene Radničke partije i Narodnog fronta godine 1935 ovim tezama, koje je predložio kao pitanja za diskusiju, pro foro interno. Ove teze, kao materijal za diskusiju, bile su skinute sa dnevnog reda, a do stvaranja Narodnog fronta i Jedinstvene Radničke partije došlo je mnogo kasnije, pošto su socijaldemokrati odbili da učestvuju u tom pothvatu. Pisane prije osamnaest godina (1935—1953) ove teze objavljuju se kao građa za kroniku davnih dana, kada se svršavao prvi, veoma mučan period našeg pokreta, koji se uz teške krvave žrtve pod šestojanuarskim terorom, probijao preko opasnih, frakcionaških borbi do novog svog organizacionog oblika. Španija, godinu dana kasnije, i međunarodna kriza sa svim svojim sablasnim simptomima rasula jedne civilizacije, stavila je pokret pred posve nove političke zadatke.«

[33] Deset krvavih godina, 507.

[34] Isto, 526.

fronta između radnika i seljaštva trebalo potražiti u smjeru principijelne saradnje s tim seljačkim masama, a ne sa socijal-demokratskim leaderima, pojedincima, koji su svi principijelni negatori teze o samoodređenju, i više-manje agenti policije i krune. Zajednički front sa seljačkim lijevim pokretom značio bi u ovom slučaju podupiranje seljačke borbe za oslobođenje pauperizovanih masa, jer je ta borba nesumnjivo opravdana i socijalno napredna. Čišćenje toga pokreta od neproleterskih elemenata i ideološkog prošlostoljetnog, prvenstveno malograđanskog i šovenskog taloga i balasta, te stvaranje jedne zajedničke odbranbene ideološke baze u obliku širokog fronta s masama, to bi bio neposredan politički zadatak proleterske propagande na selu . . .«.[35]

Zagrebački inicijativni odbor objavio je 8. kolovoza 1935. u obliku letka *platformu* za stvaranje Jedinstvene radničke stranke.[36] Ona je bila u stvari poziv, s jedne strane, svim »pristašama jedinstva radničke klase« da pristupe stvaranju Jedinstvene radničke stranke, a s druge, »svim pobornicima slobode i narodne demokracije« da se okupe u *Narodnu frontu slobode* (FNS) jer napredne grupacije koje se nalaze u Udruženoj opoziciji »ne obuhvaćaju sve narodne snage«. U platformi je, međutim, bio dosta nejasno određen stav Jedinstvene radničke stranke i Narodne fronte prema Udruženoj opoziciji. Dok se, naime, ističe da je radnička klasa sudjelovala »u prvim redovima svih akcija koje je vodila Udružena opozicija za narodne slobode«, s druge strane naglašava se činjenica da proletarijat nije sudjelovao u tim borbama »kao organizirana i ravnopravna jedinica« jer je bio razjedinjen, pa je potrebno da se okupi u svoju Jedinstvenu radničku stranku, koja će zastupati njegove interese.

U platformi je osobito značajan drugi dio, u kojemu se u 10 tačaka iznose zahtjevi za koje se mora boriti *Narodna fronta slobode*, a koji sačinjavaju u stvari njegov program:

»1. Pravo svakog naroda da slobodno odlučuje svojom sudbinom.

2. Opća i potpuna amnestija svih političkih osuđenika.

3. Ukidanje zakona o zaštiti države i iznim. suda za zaštitu države.

4. Puna sloboda štampe, zborova i udruživanja.

5. Raspuštanje današnje Narodne skupštine i raspis izbora za Ustavotvornu skupštinu na temelju općeg, tajnog i proporcionalnog prava glasa.

6. 40-satni radni tjedan i povišenje radničkih nadnica.

7. Izbore za ustanove radničkog osiguranja i neodložno provođenje osiguranja u starosti, iznemoglosti, smrti i nezaposlenosti.

8. Poništenje seljačkih dugova i oslobođenje od dužnog poreza seljaka, malih zanatlija, trgovaca i osiromašenih građana. Sniženje poreza, ukidanje globa, kuluka, poreza i prireza na radničke nadnice. Protiv kapitalističkih monopola i kartela.

9. Za mir, slobodu i protiv fašizma.

10. Za neodložnu uspostavu odnosa i za savez sa SSSR-om.«

Kako se vidi, ta platforma je u stvari izražavala stavove, koje je CK KPJ donio u spomenutoj odluci od 10. kolovoza, a koji su sada legalno istaknuti.

Glavna zadaća Inicijativnog odbora u njegovu daljem radu bila je u tome da se akcija oko stvaranja Jedinstvene radničke stranke i *Narodne fronte slobode* proširi i popularizira u čitavoj zemlji. U vezi s tim održana je u Zagrebu u sredini rujna 1935. konferencija »ljevičara u radničkom pokretu Srbije, Hrvatske, Slovenije i ostalih pokrajina Jugoslavije«, na kojoj je donesena nova *platforma*, također u obliku letka, upućena »Proletarijatu svih naroda Jugoslavije! Radnicima grada

[35] Isto, 596.

[36] Ta platforma, štampana u obliku letka, objavljena je u knjizi dokumenata: Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941, Zagreb, 1959 (priredio E. Hasanagić), 129—131.

i sela«.[37] U njoj se, u stvari, u nešto drugačijem obliku prenosi tekst platforme Zagrebačkog inicijativnog odbora, s ciljem da joj se u akcionom pogledu dade opće-jugoslavenski karakter.

U skladu s postavljenom zadaćom, da se u cilju ostvarenja jedinstva radničke klase, odnosno osnivanja Jedinstvene radničke stranke, postigne zajednička akcija s ostalim grupacijama u radničkom pokretu, KPJ je preko Glavnog inicijativnog odbora nastojala postići određenu suradnju sa socijaldemokratima.

U socijaldemokratskim grupacijama u Jugoslaviji postojale su tendencije za ujedinjavanje u jednu političku stranku, kako bi se na taj način u potpunosti ovladalo klasnim sindikalnim pokretom (URSSJ) i suzbio utjecaj komunista u njemu, koji je stalno rastao. U tom pravcu je od 1934. osobitu aktivnost razvio Živko Topalović, nastojeći već na petomajskim izborima nastupiti s vlastitom listom, ali je ona bila odbijena.[38] Nakon tog neuspjelog pokušaja socijalisti su i dalje nastavili svoju akciju oko ujedinjavanja, pa je u tom cilju bio iskorišten poznati slet kulturnog radničkog društva *Sloboda*, koji je održan u povodu njegove dvadesetogodišnjice, u Celju 7. srpnja 1935. Tom prilikom su »predstavnici socijalističkog pokreta iz svih krajeva Jugoslavije« osnovali tzv. Socijalističku zajednicu radnog naroda.[39] *Platforma*, koja je tom prilikom donesena, davala je svojim sadržajem mogućnost Glavnom inicijativnom odboru da stupi u pregovore sa socijalistima.[40]

Do pregovora je došlo u listopadu 1935, kojom prilikom su se sastali predstavnici inicijativnih odbora Jedinstvene radničke stranke iz Zagreba i Beograda i

---

[37] Ta platforma objavljena je u radu I. Jelića, Rad Glavnog inicijativnog odbora . . ., 260—262.

[38] U vezi s pripremama za petomajske izbore bio je osnovan i poseban Akcioni odbor Socijalističke liste radnog naroda, koji je izdao proglas *Radnom narodu grada i sela*, u kojem se propagiralo za Topalovićevu listu. (*Radničke novine*, 12. IV 1935. i 4. V 1935)

[39] *Radničke novine*, 12. VII 1935.

[40] Platforma je sadržavala ove osnovne tačke: opća amnestija svih osuđenika, ukidanje zakona o zaštiti države, sloboda štampe, raspust Narodne skupštine i provođenje novih izbora, borba protiv fašizma, agrarna reforma, priznavanje Sovjetskog Saveza. (Isto)

Zanimljiv je komentar celjske rezolucije, objavljen u časopisu *Književnik*, koji je tada bio pod utjecajem KPJ: »U rezoluciji u Celju izneseni su osnovni politički i ekonomski zahtjevi nužno zalagati se za ostvarenje svih zahtjeva celjske rezolucije. No da se postigne uspjeh potrebno za pripremanje stvarne borbe za iznesene zahtjeve, a to je mobilizacija najš.rih slojeva radnika i seljaka. On nije nadalje stavio u program ono što danas spada na prvo mjesto u borbi za osnovne slobode — rješavanje nacionalnog pitanja i borbu protiv hegemonije. Nema sumnje da je nužno zalagati se za ostvarenje svih zahtjeva celjske rezolucije. No da se postigne uspjeh potrebno je mobilizirati u borbu protiv fašizma najšire slojeve bez obzira na njihovu partijsku prinadležnost. Ostvarenje svih iznesenih zahtjeva iziskuje akciono jedinstvo radničke klase, i ono je preduslov jakog jedinstvenog radničkog pokreta.

To je i razlog, da Socijalistička zajednica radnog naroda ne smije biti shvaćena kao neka političko-partijska organizacija ili blok, koji će se suprotstaviti jednako bloku vanparlamentarne opozicije kao i vladinom bloku. Naprotiv Socijalistička zajednica radnog naroda treba da uđe u jedan snažan front slobode, u kome treba da se nađu svi koji hoće da podupru traženja onih, koji se bore za svoja demokratska i nacionalna prava i slobode. Likvidacija šestojanuarskih ostataka treba da bude parola ovog snažnog fronta, a u prvim redovima ovog snažnog fronta treba da bude i radnička klasa. Svakom čekanju treba suprotstaviti težnju i zahtjev narodnih redova da se što prije likvidira ono što se ima likvidirati. U glavne zahtjeve koje treba danas isticati spada uz sve ono što je istaknuto u celjskoj rezoluciji prema tome još i rješavanje nacionalnog pitanja, slobodni izbori za ustavotvornu skupštinu, sloboda štampe, ukidanje zakona za zaštitu države, amnestija političkih zatvorenika, povišenje nadnica, 40-satna radna nedjelja bez sniženja nadnica, sniženje poreza, ukidanje seljačkih dugova i uspostava odnosa sa Sovietskom Rusijom. U tom cilju treba istupati sa zahtjevima za akciono i sindikalno jedinstvo radnika i za okupljanje najširih organiziranih i neorganiziranih radnika i namještenika.« (*Književnik*, Zagreb, 1935, br. 7—8, 326)

predstavnici socijaldemokrata. Premda su socijaldemokrati u prvom času bili spremni na izvjestan kompromis s predstavnicima JRS, razgovori su ipak na kraju završili bezuspješno. Naime, u početku pregovora oni su izradili svoju platformu za pregovore, ali su ubrzo od nje odustali.[41] Njihovi predstavnici, među kojima su se svojim nepopustljivim stavovima osobito isticali Topalović, Krekić i Eržen, razišli su se s predstavnicima Glavnog inicijativnog odbora zbog bojazni da ne izgube rukovodeće pozicije u sindikatima, a pored toga su gajili i nadu da bi im dalji razvoj situacije omogućio osnivanje njihove vlastite stranke. Zbog toga su oni samo u načelu pristali na vođenje nekih zajedničkih akcija, u kojem smislu su dali posebnu izjavu.[42]

KPJ je težište svoga rada i dalje postavljala na jačanje jedinstva radničke klase, ističući pri tome potrebu pregovora između Jedinstvene radničke stranke i Socijalističke zajednice »na široj osnovici«. U Rezoluciji CK KPJ o taktici i radu Partije, donesenoj ljeti 1936. na savjetovanju u Moskvi, zaključuje se u vezi s tim pitanjima ovo: »Na pokušaje revolucionarnih vođa Socijaldemokratske partije da stvaranjem takozvane »Socijalističke zajednice radnog naroda« suprotstave svoju vlastitu socijal-demokratsku partiju Jedinstvenoj radničkoj partiji, morala je KPJ odgovoriti pojačanjem rada na ostvarenju istinskog jedinstva radničke klase. Nastavljajući posvuda rad na stvaranju odbora Jedinstvene radničke partije na širokoj osnovici, pokušavajući za nju pridobiti sve pristalice jedinstva radničke klase i stvoriti masovnu bazu za te odbore, mora se JRP preporučiti da istodobno stupa u pregovore sa odborima »Socijalističke zajednice« i sa drugim postojećim proleterskim organizacijama u cilju uspostave akcionog jedinstva i stvaranja jedinstvene legalne oslobodilačke organizacije radničke klase.«[43]

Premda do osnivanja Jedinstvene radničke stranke nije moglo doći zbog zabrane od strane vlasti i drugih nepovoljnih uvjeta, ipak je postojanjem niza inicijativnih odbora širom čitave zemlje ova akcija oko stvaranja JRP značila uspjeh. Inicijativni odbori su imali znatnog udjela u daljem procesu stvaranja Narodne fronte, koja se pod vodstvom KPJ razvijala u pravcu neposrednog okupljanja širokih slojeva naroda, preko kojih je dolazila do izražaja u nizu raznih masovnih političkih akcija.

III. Narodna fronta i građanske opozicione stranke

U pojačanoj djelatnosti na stvaranju Narodne fronte kao saveza svih progresivnih snaga u zemlji, KPJ je osobitu pažnju posvećivala mogućnosti ostvarenja suradnje i s onim građanskim strankama i grupacijama, koje su se nalazile u opoziciji prema režimu, a u postojećoj situaciji zastupale određene političke stavove koji su

---

[41] Glavna obilježja te platforme bila su: jedna partija s imenom koje će biti politički neutralno, nikakav maksimalni program, u akcionom programu borba za socijalne zahtjeve radnika i srednjih slojeva, te za povratak političke demokracije, jedan sindikalni pokret koji ostaje u Amsterdamskoj internacionali, osuda i suzbijanje konspiratorstva, borba protiv rata i fašizma, te lojalno držanje prema Sovjetskom Savezu. Stranka ne smije pristupiti u Komunističku internacionalu, ne ulaziti »u sukob nacionalnih i plemenskih frontova u državi«, sporazum o podjeli funkcija u stranci. Predstavnici Jedinstvene radničke stranke su u vezi s tim izradili svoj prijedlog platforme u kojoj su bili prihvaćeni mnogi navedeni stavovi socijaldemokrata, samo što je u njoj posebno bila naglašena i borba za rješenje nacionalnog pitanja; također su predložili kompromisno ime stranke: Radnička zajednica. (Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, fond Kominterne, Izvještaj Somera (Gorkić) Kominterni, mf 46.258 — 475—476).

[42] Isto

[43] Istorijski arhiv, II, 397.

omogućavali uvjete za zajedničke akcije. Ta činjenica je sve više dolazila do izražaja nakon uvjerenja da politička djelatnost nekih građanskih stranaka na liniji borbe za demokratizaciju zemlje i rješenje nacionalnog pitanja — dakako u okviru njihovih koncepcija — dobiva jako uporište i u širokim narodnim slojevima.

Premda prvi pokušaj uspostavljanja suradnje s novostvorenom Udruženom opozicijom u pripremama za skupštinske izbore 5. svibnja 1935. nije urodio uspjehom, ipak su već i ti dodiri upozoravali na činjenicu da se u vodstvima građanskih opozicionih stranaka pridavalo komunistima određeno značenje.[44]

U spomenutoj platformi Glavnog inicijativnog odbora u Zagrebu, pridavala se velika važnost pregovorima s Udruženom opozicijom. U njoj se ističe da političke grupacije iz Udružene opozicije »okupljaju oko sebe velik dio naroda svih krajeva koji je stvarno spreman da se bori za svoju slobodu«, ali ipak sve te snage ne čine potpunu i jedinstvenu frontu, jer se među njima ne nalazi radnička klasa. Međutim, radnička klasa je sudjelovala ipak u svim akcijama Udružene opozicije, ali ne kao ravnopravan član, tj. i u organizacionom pogledu, pa je potrebno da se stvori njena Jedinstvena radnička stranka koja bi je predstavljala u tom bloku.

Stavovi stranaka Udružene opozicije prema toj platformi nisu bili pozitivni jer ih ona nije mogla privlačiti svojim sadržajem. Stupanjem u *zajedničku narodnu frontu* one bi u stvari proširivale svoj okvir djelatnosti, tj. morale bi pod pritiskom širokih masa mijenjati dobrim dijelom i vlastiti program, pa zbog te bojazni nisu ni bile zainteresirane za stvaranje takva pokreta. Pored toga, građanske stranke je još više odbijala činjenica, koja je jasno izražena u platformi, a to je potreba da radnička klasa pri okupljanju naprednih demokratskih snaga u široku *Narodnu frontu slobode* treba »da odigra odlučnu ulogu«, čime bi bila dakle otklonjena njihova rukovodeća uloga.

Osvrćući se u srpnju 1935. na stvaranje novih političkih grupacija u građanskoj opoziciji poslije petomajskih skupštinskih izbora, V. Masleša je, ističući njihov klasno-politički profil, osobito ukazao na činjenicu njihova zanemarivanja progresivnih snaga u zemlji. »No pored radničke klase« — ističe on — »stoje i mnogobrojne siromašne seljačke i varoške mase, omladina i jedan deo napredne inteligencije, o kojima sigurno neće hteti da se brinu razni blokovi koji se stvaraju. Otuda se nameće misao i potreba da se svi oni udruže i stvore svoj blok u odbranu svojih interesa.«[45] Nešto kasnije, u kolovozu 1935, Masleša je ponovo upozoravao na odgovornost Udružene opozicije u stvaranju širokog antifašističkog pokreta. »Jednodušnost širokih narodnih slojeva« — pisao je on — »u zahtevu širokih političkih sloboda činjenica je, nju treba samo oformiti i pravilnim putem povesti. Danas se ne radi o razbijanju snaga, već o ujedinjavanju svih pozitivnih naprednih i antifašističkih elemenata. Sa tim su načisto svi, i mnogi napredni elementi iz Udružene opozicije, ali se to saznanje teško usvaja od strane onih koji će jednog dana morati da ponesu i svu odgovornost ako bi se zaista osujetila formacija udruživanja slo-

[44] Zanimljivo je sjećanje M. Ivekovića o pregovorima s Mačekom pred petomajske izbore: »U Zagrebu su se istovremeno vodili pregovori između predstavnika Jedinstvene radničke stranke i Mačeka. Radilo se na tome da Maček primi neke naše ljude kao kandidate na svojoj listi u Sloveniji. Maček je na to i pristao. Kasnije je ponovno došla direktiva da se prekine s Mačekom i da se ipak istupi po prvobitnom zaključku Partije. Kada je bilo jasno da se naša lista više ne može istaći, došla je direktiva da se glasa za Udruženu opoziciju.« *(Četrdeset godina,* II, 204—205)

[45] »Na čelu građanskih blokova« — ističe dalje Masleša — »koji su u stvaranju, nalaze se ljudi koji su politički pokazali šta znaju i dokle njihova sračunata borbenost ide. U iole slobodnom političkom radu njihovo povjerenje kod masa postaje sumnjivo, a mnogi šefovi su ga i proigrali i odavno izgubili. Zato je potrebno, ponavljam, pristupiti već sada stvaranju i trećeg, naprednog masovnog narodnog bloka, koji će legalnim zakonskim putem voditi borbu za hleb i rad, slobodu i pravo. Borbu protiv rata i fašizma.« *(Dela,* II, 35—36)

bodnih demokratskih narodnih snaga na opštem narodnom poslu. Na tom narodnom poslu trebalo bi da ima mesta za sve grupacije i napredne snage koje se danas nalaze po strani i izvan uskog okvira Udružene opozicije.«[46]

U pogledu odnosa prema građanskoj opoziciji KPJ je u spomenutoj odluci od 1. kolovoza 1935, tj. nakon donošenja nove taktike proklamirane od strane VII kongresa Kominterne, istakla prvi put određeniji stav.

Ispitujući odnos snaga u Jugoslaviji u postojećoj situaciji, KPJ u odluci konstatira da nasuprot taboru režima stoje »dva međusobno još uvijek odijeljena tabora«: Udružena opozicija i Komunistička partija, pa ih zato »treba ujediniti, stopiti ujedno«.[47] Partija je tom prilikom osobito naglašavala činjenicu, da se samo udruženim snagama proletarijata, seljaštva i svih demokratskih i naprednih slojeva, može izvojevati pobjeda nad pritiskom režima, koji sve više poprima obilježje fašističkog sistema. U odluci se ta činjenica dokazuje raznim primjerima iz nedavne prošlosti kada su svi pojedinačni pokušaji suprotstavljanja režimu ostali bez uspjeha. »Ako radnici vode borbu sami« — ističe se u odluci — »onda ih poslodavac i država lako slome. Ako seljaci i ugnjeteni narodi vode borbu za svoju slobodu i za svoje zahtjeve osamljeno i bez saveza sa radnicima onda ih ugnjetači lako pobjede. Treba ujediniti borbu raznih slojeva naroda u moćan i jedinstven pokret, u frontu narodne slobode. To će biti tvrd orah na kome će slomiti svoje zube narodni neprijatelji. Ujedinjenje svih protufašističkih snaga tim je potrebnije što je režimu pošlo za rukom da pomoću djelomičnih ustupaka privuče na svoju stranu jedan dio opozicije.«[48]

U mišljenjima i ocjenama oko suradnje radničkog pokreta i Udružene opozicije na stvaranju Narodne fronte, iskrsla su tom prilikom u biti dva gledišta. Jedno se gledište sastojalo u tome, a zastupala su ga vodstva stranaka UO na čelu s Mačekom, da se Udružena opozicija u njenim redovima smatrala kao ostvarena Narodna fronta, kojoj ne treba savez s radničkom klasom. To gledište iznio je osobno Maček u razgovoru s predstavnikom KPJ ljeti 1935.[49] KPJ je u spomenutoj odluci oštro kritizirala takvo gledište, jer ono »ne odgovara interesima seljaštva, a naročito ne interesima hrvatskog i ostalih potlačenih naroda«.[50]

Drugo gledište bilo je suprotnog karaktera, a imalo je pristaše uglavnom među socijaldemokratima. Prema njemu Udružena opozicija ne pripada protufašističkim snagama »pošto u njenom vodstvu ima i građanskih kolebljivih i gospodskih vođa koji se plaše ne samo od revolucionarne nego i od svake borbe masa«. KPJ je također osudila i taj stav. »Masovne političke pokrete« — ističe se u spomenutoj odluci — »marksisti moraju procjenjivati ne samo prema današnjem stavu vođa tih pokreta nego, u prvom redu, prema sastavu tih pokreta i prema ulozi koju danas te mase

---

[46] Isto, 39.

[47] »Položaj u Jugoslaviji danas je takav« — ističe se u odluci — »da se poslije šest godina vojno-fašističke diktature odnos snaga izmijenio u korist protufašističkog tabora. Zadaća se sastoji u tome da ujedinjena radnička klasa okupi i udruži sve demokratske narodne snage u borbi za rušenje šestojanuarskog režima.« (Istorijski arhiv, II, 366)

[48] Isto, 367.

[49] Radi se o razgovoru Ivana Krndelja (pseudonim: Rihter) s Mačekom. U vezi s tim Rakić, u spomenutom radu, iznosi ovo: »Razgovarali su, prema izvještaju Rihtera, o mogućnostima saradnje KPJ i HSS-a na stvaranju Narodnog fronta. Maček se nije otvoreno izjasnio protiv Narodnog fronta, ali je insistirao na prihvatanju teze o Udruženoj opoziciji kao već oformljenom Narodnom frontu.« (M. Rakić, n. dj. II, 378)

[50] »Bez uspostave stvarno borbenog saveza sa radnicima Udružena opozicija na čelu s Mačekom, ne može računati na ozbiljnu pobjedu nad snagama velikosrpskog fašističkog režima. Zato svako protivljenje uspostavljanju saveza između radnika, seljaka i ugnjetenih naroda, ustvari, lije vodu na mlin fašističkih i velikosrpskih ugnjetača. Zato u fronti narodne slobode treba da učestvuju i da se zajednički, rame uz rame, bore i seljačke i nacionalno-oslobodilačke, demokratske, napredne i sve radničke organizacije i stranke.« (Istorijski arhiv, II, 367)

igraju i koju mogu i moraju sutra igrati u borbi za svrgnuće glavnog neprijatelja naroda. Sa tog stanovišta HSS, Samostalni demokrati, Savez srpskih zemljoradnika, Demokratska stranka i sve druge protufašistički orijentirane stranke i pokreti jesu krupan činilac u protufašističkoj borbi bez obzira na današnji stav i namjere njihovih vođa.«[51] Zbog toga KPJ i osuđuje stav socijaldemokrata čiji vođe »predlažu i nastoje da se bloku opozicije suprotstavi novi, treći flok: blok radničke klase«.[52]

U vezi s mogućnošću računanja na suradnju i eventualni savez s Udruženom opozicijom, KPJ je u okružnici razradila i zadaće *Fronte narodne slobode*, te oblike njezine djelatnosti. U tom smislu ona je i postavila svojim organizacijama za cilj da: »U svim krajevima Jugoslavije treba pridobiti za FNS sve organizacije i pristaše Udružene opozicije i demokratske elemente iz JRZ i drugih organizacija i pokreta.«[53]

Pri tome se također osobito mjesto pridaje mogućnosti stvaranja vlade iz redova građanske opozicije, koju je KPJ voljna podržavati u postojećoj situaciji, ako ona svojom politikom bude izražavala i realizaciju programa *Fronte narodne slobode*. Radi se naime o tome da takva vlada ne bi smjela »ni na koji način ograničavati djelatnost KP i borbu radničke klase«.[54] Međutim, KPJ je bila voljna podržati i takvu vladu, koja ne bi u postojećoj situaciji nastala kao rezultat borbe narodnih masa, tj. koja ne bi bila odmah vlada Narodne fronte. »Ukoliko će, na primjer, jedna vlada Mačeka ili Ljube Davidovića nići pri takvim uslovima i ukoliko će oni ukinuti iznimne zakone, provesti bezodvlačnu sveopću amnestiju političkih i vojnih osuđenika, uspostaviti demokratska prava i slobodštine, energično provoditi likvidaciju nacionalnog ugnjetavanja i šestojanuarskog režima i provoditi politiku mira i saveza sa SSSR — komunisti otvoreno izjavljuju da će podupirati i takvu vladu. Učešće komunista u vladi narodne slobode rješavat će se u svakom pojedinom slučaju u zavisnosti od konkretne situacije.«[55]

Prikazana aktivnost Partije u 1935. godini u pogledu suradnje s Udruženom opozicijom vodila se uglavnom na liniji nastojanja za sporazumijevanje s vodstvima opozicionih stranaka, kao što je to bio slučaj i u odnosu prema socijaldemokratima. Takav kurs u politici KPJ na stvaranju Narodne fronte zanemarivao je s druge strane neposrednu vezu i akciju sa širokim slojevima naroda bez razlike na njihovu trenutnu političku orijentaciju. Zbog toga je na junskom savjetovanju rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi 1936. odlučno kritiziran takav kurs u stvaranju Narodne

[51] Isto, 367—368.

[52] »Socijal-demokratske vođe predlažu i nastoje da se bloku režima i bloku opozicije suprotstavi novi, treći blok: blok radničke klase. Tom pogrešnom gledištu nasjeli su također i neki iskreni i dobronamjerni prijatelji saveza radnika i seljaka. Ustvari, svi takvi i slični predlozi samo liju vodu na mlin neprijatelja koji je jedan te isti za cijeli narod. Jednom općem i zajedničkom neprijatelju treba suprotstaviti i jednu zajedničku i opštu frontu cijelog naroda. Radi toga je i ideja ostvarenja nekog trećeg bloka, koji bi bio suprotstavljen bloku opozicije, iz korijena pogrešna i štetna.« (Isto, 368)

[53] Isto, 371. »Najvažniji oblik FNS moraju biti razne zajedničke masovne akcije u preduzećima, selima i mjestima i čitavim krajevima za jedan ili više gorućih zahtjeva naroda (skupštine, zborove, manifestacije, demonstracije, masovne delegacije radnika na seljačke zborove i obratno itd.). Za pripremu i vođenje takvih akcija treba stvarati zajednička tijela (privremene i trajne zajedničke odbore, blokove, tabore). Na osnovi ciljeva i zadaća FNS treba sklapati trajne sporazume između raznih organizacija koje pristaju da učestvuju u FNS i zajednički pronalaziti i stvarati oblike te trajne zajedničke borbe. Kod toga ne smije se čekati dok se sklopi opći sporazum (blok) između vodstva Udružene opozicije, naše Partije i drugih radničkih organizacija. Treba stvarati taj blok odmah u selima, mjestima i čitavim krajevima sa svim mjesnim organizacijama, društvima i grupama Udružene opozicije. Iz tih zajedničkih rukovodećih tijela mogu da se rode pravi organi narodne vlasti.« (Isto, 372)

[54] Isto, 373.

[55] Isto, 373—374.

fronte. Tom prilikom je konstatirano da je za razvoj Narodne fronte neophodno potreban pravilan stav prema nacionalnom pitanju. U novim uvjetima međunarodne konstelacije snaga, kada se Jugoslavija nalazi još više ugrožena od fašističke opasnosti, KPJ mijenja dotadašnji stav prema nacionalnom pitanju te »istupa protiv razbijanja sadašnjeg državnog područja Jugoslavije jer hoće da to preuređenje države postigne mirnim putem, na osnovu nacionalne ravnopravnosti«.[56]

Upravo zato što je KPJ zanemarila neposrednu akciju stvaranja Narodne fronte u širokim slojevima naroda, ograničivši se samo na formalnu propagandu potrebe rješavanja nacionalnog pitanja, ona se, tražeći rješenja u pregovorima na vrhu, u stvari izolirala od masa i nalazila pod jakim utjecajem politike građanskih stranaka. Zbog toga se u prikazanoj rezoluciji čvrsto apeliralo na jačanje neposrednog utjecaja u narodu. »Radnička klasa i sve radničke organizacije« — ističe se dalje — »moraju masama sa svom jasnoćom i odlučnošću pokazati ciljeve nacionalno-oslobodilačke borbe. Sve radničke organizacije moraju stupati u najtješnju vezu sa političkim, gospodarskim i kulturnim organizacijama potlačenih naroda i sarađivati u tim organizacijama. Radničke organizacije moraju nastojati da saradnja sa HSS i SDK postane sve tješnja uprkos svim pokušaja reakcionarnih elemenata da ometu te veze i saradnju. Partija mora provoditi takvu taktiku i predložiti takve zadaće i mjere koje će masama biti razumljive i koje će one osjećati kao svrsishodne jer su u njihovom interesu. To ne znači da se Partija odriče kritike i borbe protiv reakcionarnih buržoaskih struja unutar hrvatskog i drugih nacionalnih pokreta. Ona mora da istupi protiv proturadničke politike i protiv nedemokratskih trulih sporazuma sa velikosrpskom reakcijom.«[57]

Međutim, i pored odbijanja vodstva opozicionih građanskih stranaka, da surađuju sa KPJ u stvaranju Narodne fronte, ipak su se u tim strankama razvijala lijeva krila, koja su bila za suradnju. Zasad raspolažemo vrlo oskudnim podacima u vezi s tim, pa je nemoguće potpunije prikazati i utvrditi stupanj i oblike te suradnje.

U Demokratskoj stranci, na čelu s Ljubom Davidovićem, postojalo je doista jako lijevo krilo, koje je predvodio Ivan Ribar, a pored njega su se još isticali Čeda Plečević i Dragoljub Smiljanić. Smiljanić se sjeća u svojim memoarima da je Ribar pokrenuo na početku 1937. akciju za približavanje komunistima u pogledu stvaranja zajedničke narodne fronte. On konstatira da je vođa stranke Ljuba Davidović odlučno odbijao bilo kakav kontakt s komunistima, a takav slučaj je bio i s drugim šefovima opozicionih stranaka. »Šef radikala Miša Trifunović i šef zemljoradnika Joca Jovanović« — piše Smiljanić — »imali su isti stav prema pokušaju osnivanja Narodnog fronta. Ne sećam se više ko je razgovarao o toj stvari s Mačekom i Vilderom, ali znam da je njihov odgovor bio negativan. Prema tom njihovom otvorenom neprijateljskom stavu znali smo kako da se ravnamo. Ali natezalo se i unutar samih osnivačkih grupa Fronta. Svaka od njih iznosila je svoje poglede, stavljala svoje primedbe i postavljala svoje uslove. Iza tih primedbi i uslova jasno se nazirala tendencija grupaškog ključa u Frontu. Samo su komunisti i mi, levi demokrati, s Ribarom na čelu, bili stoprocentno za Front, bez uslova i rezerve.«[58] To potvrđuje i činjenica da je Demokratska ljevica pokrenula 1939. i svoj list *Socijalni vesnik*.[59]

---

[56] Isto, 399.

[57] Isto, 399—400.

[58] D. Smiljanić, Sećanja na jednu diktaturu, Beograd, 1960, 131—132.

[59] U uvodnoj napomeni čitaocima, *Socijalni vesnik* je među ostalim istakao ovo: »Nova vremena zahtevaju hitnu saglasnost cele nacije da bi se na toj saglasnosti zasnovao jedan zajednički napor, koji svakog momenta može biti potreban. Narod oseća da su nastupili dani u kojima interes celine stoji iznad svih drugih i mi to stavljamo do znanja našim šefovima iz UO.« (D. Smiljanić, n. dj. 172)

Ivan Ribar u svojim zapisima također ističe negativan stav Demokratske stranke prema Narodnoj fronti, upozorivši da je u njoj, a također i u Zemljoradničkoj stranci, »jačala tipična buržoazija, koja je bila spremna da svaku inicijativu za grupiranje demokratskog fronta spriječi«.[60]

Jedan od vođa Zemljoradničke stranke, Dragoljub Jovanović, davao je jedno vrijeme svojom aktivnošću dojam približavanja Narodnoj fronti. On je kao poznati politički demagog slovio u građanskim krugovima kao vođa lijevog krila Zemljoradničke stranke, ali se pokazalo da je to bila samo njegova taktika za osobni prestiž u političkoj karijeri.[61] KPJ je doduše uzimala u obzir suradnju s njim, ali je inače mimo njega znatno ojačala svoj utjecaj među Zemljoradnicima.[62]

I u Hrvatskoj seljačkoj stranci s vremenom se razvijalo lijevo krilo, koje je pokazivalo interes za suradnju s komunistima u stvaranju Narodne fronte. Prema Ribarovim riječima Maček je »zamjerao svojim ljevičarima, kao na pr. Miškini i drugovima, što traže veze u lijevo, a naročito s radnicima izvan Hrvatskog radničkog saveza, i s naprednim studentima sa sveučilišta u Zagrebu«.[63] Maček je nasuprot tome nastojao da u svoj pokret privuče i hrvatsko radništvo, pa je zbog toga i bio obnovljen rad HRS-a, preko kojega se išlo na slamanje URSS-ovih sindikata u Hrvatskoj.[64]

KPJ je živo pratila dalje pregovore vođa Udružene opozicije, tj. Seljačko-demokratske koalicije i srbijanskih opozicionih stranaka, na stvaranju Bloka narodnog sporazuma.[65] Zato se Partija i u svom značajnom proglasu narodima Jugoslavije iz mjeseca siječnja 1937. ponovo obratila Udruženoj opoziciji za stvaranje Narodne

---

[60] Sjećajući se prisustva na poznatom zboru u Kragujevcu, u kolovozu 1935, Ribar povezuje svoj nastup sa gledištem vodstva Demokratske stranke ovim riječima: »Borbu raznih slojeva naroda treba ujediniti u moćan jedinstveni pokret u Narodni front slobode, govorio je ispred mene jedan od tih radnika. Njegove sam riječi ponovio u svom govoru poslije njega, dodavši između ostalog da nam je za ovu tešku borbu potreban u prvom redu savez radnika i seljaka, odnosno blok opozicije protiv bloka režima, a da bi treći jedan blok bio pogrješan i suvišan. Radnička klasa mora da bude pokretna snaga općenarodnog antifašističkog pokreta, dovikivali su mi prisutni radnici-komunisti. Vodstvo Demokratske stranke prigovaralo je ne samo mome govoru, već i uopće tome što sam govorio. Ono je smatralo da je u Udruženoj opoziciji sadržana antifašistička fronta, i zbog toga da nije potreban nikakav poseban savez radnika i seljaka, još manje neki poseban blok opozicije. A da se Maček protivio uspostavljanju saveza radnika i seljaka, nije potrebno govoriti, jer, po njegovim izjavama, hrvatskim je radnicima mjesto u Hrvatskoj seljačkoj stranci.« (I. Ribar, Politički zapisi, III, Beograd, 1951, 35)

[61] Usp. V. Masleša, Dela, II, 36. i 88.

[62] Iz jednog dopisa Uprave Savske banovine kotarskim načelnicima, iz mjeseca lipnja 1937, iznose se instrukcije KPJ u pogledu stvaranja Narodne fronte. Nazivajući pojedine akcije konspirativnim imenima koja su im komunisti dali, dopis ističe da se pod imenom dućana br. 4 »sprovodi akcija komunista među zemljoradnicima a specijalno komunisti obeležavaju kroz ovaj dućan svoje nastojanje da u grupi dr Dragoljuba Jovanovića stvore zgodan teren za rad i sporazum među zemljoradnicima«. (IHRPH, fond polit. situacija, 1937)

[63] I. Ribar, n. dj. 78. Zanimljivo je spomenuti objavljivanje poznatog *Zbornika hrvatskih seljaka*, koji su izdali 1936. seljački pisci pripadnici lijevog krila HSS-a, a koji je naišao na oštru kritiku građanskih krugova, u prvom redu crkve. Tako je npr. splitski list *Katolička riječ*, 15. X 1936, u osvrtu na taj *Zbornik* istakao da on »očituje marksističku dušu svojih glavnih suradnika, koji o vjeri, crkvi i svećenicima daleko su od mišljenja i osjećanja hrvatskog sela«.

[64] Hrvatski radnički savez, koji je osnovan 1921. a prestao s radom nastupom šestojanuarskog režima, obnavlja svoju djelatnost potkraj 1935. U svom programu ističe da je »potreban osobito u današnje doba, kad se vodi hrvatska narodna borba. Potrebno je, da i hrvatski radnici budu organizirani na narodnom temelju, onako, kako to shvaća hrvatski seljački narod«. (*Hrvatski radnik*, 1. V 1936)

[65] Usp. T. Stojkov, O stvaranju Bloka narodnog sporazuma, *Istorija XX veka, Zbornik radova VI*, Beograd, 1964, 245—301.

fronte.[66] Konstatirajući porast fašističke opasnosti u svijetu, koja sve više ugrožava i Jugoslaviju, proglas ističe da treba upravo u obliku Narodne fronte povesti akciju protiv Stojadinovićeva režima, kao predstavnika uvođenja fašističkog sistema u Jugoslaviji. Međutim, da bi se ta zadaća mogla izvršiti, ističe se dalje u proglasu, »potrebno je ujedinjenje narodnih snaga svih naroda Jugoslavije u jednu čvrstu falangu, jasno postavljanje ciljeva borbe, čvrsto, jedinstveno i smjelo vodstvo. Zato je stvaranje jedinstvene pučke fronte, koja bi obuhvatila sve demokratske protufašističke snage prva i nasušna potreba«.[67] Kritika dotadašnje politike Udružene opozicije u tom proglasu je znatno zrelija i konstruktivnija. Nakon konstatacije da Udružena opozicija »može da postane važan faktor za stvaranje Pučke fronte«, proglas ističe da ona po svom današnjem sastavu, obliku organizacije i taktici »ni izdaleka« nije Narodna fronta. Premda je ona svojom borbom činila jaku prepreku provođenju planova Stojadinovićeva režima, ipak ona »nema jedinstveni jasan cilj«. Pored toga, Udružena opozicija »nije voljna da upotrebi sva prikladna sredstva masovne borbe« pomoću kojih se može izvojevati pobjeda demokracije, a pogotovu njeno rukovodstvo nije svjesno činjenice da se za tu pobjedu moraju založiti sve demokratske narodne snage. To se međutim najviše ogleda u odlučnom odbijanju suradnje s radničkim pokretom, te zbog toga KPJ ističe potrebu sudjelovanja komunista u zajedničkoj fronti.[68] »Sudjelovanje komunista u radu Pučke fronte ne će štetiti jasnim, jedinstvenim ciljevima borbe, koji odgovaraju situaciji, nego će pomagati izradi takvih ciljeva. Ono će olakšati izbor svrsishodnih sredstava borbe. Radnici komunisti sudjelovat će odlučno u svakoj masovnoj akciji, koja odgovara određenoj situaciji, počev od najskromnijih formi borbe pa sve do najoštrijih masovnih akcija.«[69]

Zbog toga je značajan prijedlog zahtjeva koje je tom prilikom postavila KPJ u pogledu stvaranja Narodne fronte: »Komunistička partija Jugoslavije smatra, da bi se za osnovu zajedničke platforme Pučke fronte mogli uzeti slijedeći zahtjevi koji su u interesu najširih narodnih masa sviju naroda Jugoslavije, i koje mogu prihvatiti sve demokratske partije i organizacije:

1. Ukidanje sviju protunarodnih zakona i ustanova šestojanuarskog režima, na prvom mjestu zakona i suda za zaštitu države. Amnestija sviju političkih zatvorenika i emigranata;
2. uspostava demokratskih prava i sloboda (sloboda štampe, zbora i dogovora, udruživanja);
3. bezodvlačni raspust sadašnje protunarodne jevtićevske skupštine i raspis izbora za novi parlament, na temelju sveopćeg, jednakog i trajnog prava glasa uz proporcionalnu razdiobu mandata;
4. potpuna ravnopravnost hrvatskog, slovenskog i drugih potlačenih naroda Jugoslavije;
5. saziv Konstituante;
6. olakšanje i poboljšanje života čitavog radnog naroda, radnika, seljaka, gradske sirotinje i inteligencije. Novi parlament i nova vlada moraju hitno poduzeti mjere da se to postigne;
7. očuvanje mira; savez sa svim državama, koje su protiv ratnih provokacija fašističkih sila. Uspostava odnosa sa Sovjetskim Savezom, tim bedemom mira i najboljim, prokušanim prijateljem naših naroda.

[66] Proglas je objavljen u spomenutoj knjizi: Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941, izabrani dokumenti, 144—154.
[67] Isto, 148.
[68] Isto, 149.
[69] Isto, 150.

Ali Komunistička partija ne postavlja te zahtjeve kao ultimativne uvjete drugim organizacijama, koje stoje na demokratskim načelima. Ona je spremna da se u svako doba s njima dogovori o zajedničkoj platformi Pučke fronte.«[70]

Stranke Udružene opozicije nisu međutim bile zainteresirane za bilo kakve pregovore sa KPJ u pogledu stvaranja Narodne fronte, nego su tu suradnju i dalje odlučno odbijale. Pored toga, treba uzeti u obzir i činjenicu da su bile zaokupljene u prvom redu međusobnim pregovorima oko stvaranja čvršće veze u Bloku narodnog sporazuma.

Stvaranje Bloka narodnog sporazuma, 8. listopada 1937, dalo je novi poticaj Partiji da se obrati opozicionim strankama za suradnju u stvaranju Narodne fronte. CK KPJ je u povodu sporazuma izdao posebni komunike u kojemu je Blok narodnog sporazuma ocijenjen kao »korak napred ka okupljanju svih demokratskih i naprednih snaga u borbi za likvidaciju ostataka vojne fašističke diktature i protunarodnih zakona i mera od 1918 godine na ovamo«.[71] Ocjena, koju je također J. Broz Tito dao o tom sporazumu bila je značajna osobito u pogledu daljeg pitanja suradnje. »Taj sporazum između Hrvata i Srba« — isticao je Tito — »treba da bude proširen tako da u bloku demokracije učestvuje i pravi predstavnik slovenačkog naroda. Zatim, i radnička klasa, kao vrlo važan društveni faktor, treba da bude zastupljena u tome bloku demokracije. Treba svakom u tome opće narodnom pokretu dati ono mjesto koje mu po njegovom značaju i snazi pripada.«[72]

Blok narodnog sporazuma nije međutim reagirao ni na taj odjek u KPJ, koja je zato postala u potpunosti svjesna činjenice da ostaje jedini dosljedni protagonist politike Narodne fronte u Jugoslaviji. Svoju sumnju prema vodstvima opozicionih stranaka u pogledu stvaranja Narodne fronte KPJ je izrazila već prigodom donošenja spomenutog proglasa iz mjeseca siječnja 1937. »Teškoće, nerazumijevanje položaja i zadaća od strane demokratskih stranaka« — pisao je tom prilikom *Proleter* — »dapače niti njihovo odbijanje da obrazuju Narodni front, neće pokolebati niti oslabiti djelatnost komunista u korist i u pravcu Narodnog fronta. Mnogi se kod nas boje izraza »narodni front«. Nije važno kako će se Narodni front kod nas zvati: pučki front, ili savez demokratije, ili demokratski tabor, ili slično tome. Važno je, da se sve demokratske snage okupe i udruže radi zajedničkog ujedinjavanja sviju težnji, da se položaj naroda popravi i da mu se osigura mir i sretna budućnost.«[73]

IV. O nekim specifičnostima stvaranja Narodne fronte u pojedinim jugoslavenskim zemljama

Različiti okviri i uvjeti društveno-političkih kretanja u pojedinim jugoslavenskim zemljama bez sumnje su morali vršiti znatan utjecaj i na proces stvaranja Narodne fronte, tako da je taj pokret u njima, pored osnovnih zajedničkih obilježja, imao i svoje specifične oblike. Oni nisu ovisili samo o snazi KPJ u pojedinim područjima i njenom utjecaju u širokim narodnim slojevima nego također i o politici ostalih opozicionih stranaka, tj. o jačini onih lijevih struja i tendencija u njima, koje su se približavale ili vezale za antifašistički pokret. Zbog toga je Narodna fronta

[70] Isto, 152—153.
[71] *Proleter*, 1937, novembar, br. 12. Usp. i T. Stojkov, n. dj. 295.
[72] Titov komentar objavljen je također u istom broju *Proletera* kao i komunike. Usp. T. Stojkov, n. dj. 295—296.
[73] *Proleter*, 1937, februar, br. 2.

pokazivala različite oblike u pojedinim zemljama, koji su nastajali i dolazili do izražaja kao rezultat specifičnih situacija.[74]

Rad KPJ u širokim slojevima i naprednim demokratskim grupacijama u Srbiji[75] urodio je u prvom redu akcijama, koje su najviše dolazile do izražaja u nizu zborova Udružene opozicije održavanim u većim mjestima. Te akcije dobile su maha već 1935. kada su u njima zajednički istupali komunisti, revolucionarni radnici i lijevo orijentirani pripadnici građanskih stranaka. Tu narodnofrontovsku djelatnost otvorio je veliki opozicioni zbor u Kragujevcu, 25. VIII 1935, koji je održan u prisustvu više od 35.000 seljaka i građana iz Šumadije, u znaku parola protiv rata, za mir i *Narodnu frontu slobode*. Upravo su taj karakter zboru dali komunisti i lijevo orijentirani zemljoradnici, nasuprot protivljenja vođa Demokratske i Zemljoradničke stranke Ljube Davidovića i Joce Jovanovića. Zbor Udružene opozicije u Kragujevcu, koji se pretvorio u široki politički istup narodnofrontovske orijentacije, bez sumnje je označavao početak uspješnijeg legalnog nastupa i rada KPJ u srbijanskim masama, u prvom redu na selu. Ta je taktika i politika dolazila do izražaja u daljim zborovima Udružene opozicije u Srbiji, od kojih su najznačajniji bili u Požarevcu (6. X 1935) i u Jagodini (3. V 1936), kojemu je prisustvovalo i oko 1000 studenata iz Beograda.[76]

---

[74] Upravo bi zato i trebalo u daljim istraživanjima pokloniti najveću pažnju razvoju Narodne fronte u pojedinim jugoslavenskim zemljama, jer se tek na temelju takvih pojedinačnih radova može u potpunosti sagledati njezin karakter i uloga koju je odigrala u Jugoslaviji prije drugog svjetskog rata. Ovdje zato samo ukazujemo na neke osnovne crte NF u pojedinim zemljama.

Zanimljivo je istaći da je te specifičnosti već uočavao Filip Filipović kao suvremenik koji se tada nalazio u Moskvi, prateći živo razvoj antifašističkih pokreta na čitavom Balkanu. Tako on u svojoj poznatoj brošuri: Balkan i međunarodni imperijalizam, objavljenoj u Moskvi 1936, ističe u vezi s tim pitanjima slijedeće: »U raznim oblastima Jugoslavije Narodni front poprima različite oblike, već prema stanju i karakteru antifašističkih organizacija, političkom nivou radnih masa i konkretnoj situaciji u datoj oblasti. U većini jugoslovenskih oblasti antifašistička borba vodi se u sadašnjoj etapi u obliku masovnih peticija, pomena umrlim i ubijenim narodnim borcima, svečanosti povodom godišnjica najvažnijih događaja u istoriji pojedinih naroda Jugoslavije, kampanjâ za političku amnestiju, večerinki političkog sadržaja itd. U Srbiji se antifašistička borba vodi u obliku zborova u zatvorenim prostorijama i pod vedrim nebom, demonstracija, masovnih radničkih delegacija na seljačkim zborovima itd. U nekim mjestima Hrvatske i Dalmacije odozgo postavljeni opštinski i gradski odbornici morali su, pod pritiskom masa, da podnesu ostavke. Budući da u sadašnjoj zategnutoj situaciji nisu mogle da postavljaju odbornike u opštinskim i gradskim samoupravama, fašističke vlasti su bile prinuđene da sprovedu delimične opštinske izbore na kojima u ogromnoj većini pobeđuju antifašističke kandidatske liste. U borbi za jedinstveni radnički front takođe su postignuti izvesni uspesi. I protiv volje reakcionarnih vođa Socijaldemokratske stranke i reformističkih sindikata, radnici u pojedinim preduzećima istupaju zajednički za ostvarenje pojedinih konkretnih zahteva. U redovima radničke klase sve upornije se pokreće pitanje sindikalnog jedinstva i stvaranja jedinstvene radničke partije. U nekim mestima stvoreni su inicijativni odbori za stvaranje takve stranke. Neki uticajni socijaldemokratski i reformistički vođi i aktivisti izjasnili su se za jedinstveni front s komunistima, u nekim zadrugarskim i reformističkim periodičnim publikacijama objavljuju se članci pristalica jedinstva itd.« (F. Filipović, Izabrani spisi, Beograd, 1962, knj. I, 275)

[75] Narodna fronta u Srbiji nije posebno obrađivana nego je tek manje ili više dodirivana u različitim radovima i člancima publicističkog i donekle historiografskog karaktera. Osim ocjena i podataka o NF u Srbiji koje je dao M. Rakić u spomenutom prilogu, ona je dijelom zahvaćena u članku M. Petrovića, Politička prošlost Srbije i Narodni front, Beograd, 1945, dok su neke značajnije akcije ukratko prikazane u knjizi Č. Đurđevića, Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije u periodu pred drugi svetski rat, Beograd, 1951. Od pojedinih područja u Srbiji NF je obrađivana u slijedećim knjigama: M. Perović, Južna Srbija, Beograd, 1961; S. Bosiljčić, Istočna Srbija, Beograd, 1963; J. Marjanović, Beograd, Beograd, 1964. Od pojedinih akcija NF u Srbiji najviše se pisalo o poznatom kragujevačkom zboru 1935: Ž. Živković, Zbor Narodnog fronta slobode u Kragujevcu, *Borba*, 27. IX 1959; S. Radonjić, Zbor Narodnog fronta slobode u Kragujevcu, *Komunist*, 10. IX 1959; V. Bogić, Tražimo kazne za korupcionaše, *NIN*, 11. IX 1962.

[76] Usp. M. Rakić, n. dj. II.

Upravo je u omladini, a posebno studentskoj, NF uhvatila najranije i najčvršće korijenje. Borba koju su studenti komunisti vodili na Beogradskom univerzitetu u toku 1935. i 1936. godine za osvajanje stručnih udruženja vodila se na liniji Narodne fronte, te su pod njezinim imenom i nastupale njihove liste u izborima za te organizacije.[77]

Narodna fronta u Hrvatskoj[78] stvarala se u posebnim uvjetima, koje je obilježavao stalni porast političkog utjecaja HSS-a kao vodeće građanske stranke za rješenje hrvatskog pitanja. Međutim, politička taktika HSS-a na čelu s Mačekom nije se ugledala na taktiku, tj. djelatnost Udružene opozicije u Srbiji, da vodi među širokim slojevima, u prvom redu među seljačkim masama, akcije u obliku političkih zborova. »Dr Maček sa svojim drugovima« — uočava Veselin Masleša — »ostaje po strani, smatrajući da je za njegove pristalice i sam pokret dovoljno održavati uže konferencije na kojima se pretresaju značajna pitanja toga pokreta.«[79] Zbog toga je i Partiji u Hrvatskoj bilo znatno teže nalaziti masovnije oblike djelatnosti na liniji Narodne fronte. Glavna aktivnost se zato i svodila na rad Glavnog inicijativnog odbora koji je uglavnom poduzimao publicističke napore u vezi s raznim akcijama. Prva takva veća akcija koju je poduzeo Inicijativni odbor, bila je akcija za amnestiju svih političkih krivaca i osuđenika, koja se vodila ljeti 1935. Odbor je uspio da u toj akciji okupi gotovo sva društva, komore i razne organizacije u Zagrebu, a pored toga donio je i Manifest za amnestiju sviju političkih osuđenika, koji je potpisalo nekoliko stotina intelektualaca svih zanimanja iz Zagreba, Beograda i Ljubljane, te veći broj radnika i seljaka.[80] Vlasti i policija vrlo pažljivo su pratili rad Inicijativnog odbora. Potkraj 1936, kada je došlo do velikih provala i hapšenja komunista u Zagrebu i Beogradu, uhapšeni su i neki članovi Inicijativnog odbora. U obrazloženju optužnice državnog tužioca protiv uhapšenih komunista iznosi se ukratko rad KPJ na stvaranju NF u Jugoslaviji na temelju odluka VII kongresa Kominterne, a Adžija, Iveković i drugi optuženi su da je Inicijativni odbor bio ogranak KPJ, te da je radio na osnovi dobivenih instrukcija od strane CK.

I u Hrvatskoj se pokret Narodne fronte stvarno najjače osjećao u aktivnosti antifašističke omladine. Tako je u veljači 1935. Zagrebački akcioni odbor za stvaranje *Saveza radne omladine grada i sela* izdao platformu o organiziranju spomenutog saveza, koji bi bio »sastavni dio Narodnog fronta za mir i slobodu«.[81]

Djelatnost KPJ na stvaranju Narodne fronte u Sloveniji[82] bila je već od početka obilježena znatnim uspjehom ne samo u postizanju jačeg političkog jedinstva radničke

---

[77] M. Damjanović, Napredni studentski pokret Beogradskog univerziteta s posebnim osvrtom na Filozofski fakultet (1919—1941), Zbornik *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 1963; V. Kovačević, Burne godine Beogradskog univerziteta 1935—1939, Beograd, 1964.

[78] O pojavi i razvoju NF u Hrvatskoj prije rata malo se do sada pisalo. Od različitih priloga koji je spominju ili donekle obrađuju usp. V. Bakarić, Politički izvještaj CK KPH, *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, Zagreb, 1949 (u njemu je upozoreno na neka značajna pitanja rada Partije na stvaranju NF u Hrvatskoj); A. Biber, Organizacioni izvještaj CK KPH, isto izd.; *Srp i čekić 1940—1941*, Zagreb, 1951; M. Trbojević, Članci i sjećanja, Zagreb, 1959; M. Iveković, pored navedenog članka v. Iz partijskog rada u Zagrebu, *Četrdeset godina*, knj. 3, 39—49; Č. Đurđević, n. dj.

[79] V. Masleša, Dela II, 38.

[80] Usp. I. Jelić, Rad Glavnog inicijativnog odbora ..., 258.

[81] IHRPH, fond letaka 1935.

[82] Iako nije obrađen u cijelosti, o NF u Sloveniji postoji znatna literatura. Usp.: M. Marinko, Govor ob desetoj godišnjici KPS, *Ljudska pravica*, 18. IV 1947; V. Vodopivec, Iz boja Partije za enotnost delavskega razreda v Sloveniji, *Delo* 1949, br. 5, 43—54; J. Kreft, Razmah slovenskega ljudskega gibanja po partijskih konferencah 1934 leta, *Vprašanje naših dni*,

klase, tj. sindikalnog jedinstva, nego i uspjesima u okupljanju nekih drugih progresivnih struja.

Značajan događaj u stvaranju širokog antifašističkog pokreta bio je veliki slet radničkih kulturnih društava *Svobode*, koji je održan 7. srpnja 1935. u Celju, u kojemu je na poziv KPJ sudjelovalo više od 8.000 radnika i seljaka. Zbog toga je i došlo do raspuštanja organizacija *Svobode* po naređenju samog Korošca. Ukorak s tom akcijom išao je i rad Partije na selu za pridobivanje slovenskih seljaka, koji je postigao osobito dobre rezultate u Prekomurju i Beloj krajini. Značajnu ulogu u daljem radu odigrao je list *Ljudska pravica*, koji je svojom propagandom približavao širokim slojevima program antifašističkog pokreta, a to je činilo pravi uvod u stvaranje Narodne fronte.[83]

U Sloveniji je rad na stvaranju Narodne fronte otpočeo najprije na terenu u širokim slojevima, a tek zatim, kada je KPJ postala rukovodeća snaga u mnogim akcijama, počelo je pregovaranje s vodstvima raznih građanskih progresivnih i demokratskih pokreta i struja. Pored sleta u Celju, od jačih akcija su se isticale razbijanje Ljotićeva skupa u travnju 1935. u Ljubljani, i veliki skup održan 1. rujna 1935. u Ljutomeru, kojom prilikom su intervencijom žandarmerije pale i prve žrtve Narodne fronte u Štajerskoj.

Početak osnivanja Narodne fronte u Sloveniji, u pogledu sporazuma između vodstava nekih progresivnih političkih grupacija i KPJ, označavao je sastanak održan potkraj studenog 1935. u Celju, koji je u stvari sazvala mačekovska struja u Sloveniji oko lista *Slovenska zemlja*, a na njemu su sudjelovala i dva predstavnika *Ljudske pravice*. Tom prilikom je istaknuta ideja da rukovodeća uloga u stvaranju jedinstvenog političkog pokreta u Sloveniji treba pripasti upravo radničkoj klasi i da taj pokret ne bude ovisan od pokreta u Hrvatskoj, tj. da se s njim rukovodi iz Zagreba, kako su to neki pomišljali. Poslije tog sastanka slijedilo je nekoliko sastanaka na kojima se raspravljalo o oblicima stvaranja NF u Sloveniji.

Sve je to bio uvod u stvaranje višeg stupnja Narodne fronte u Sloveniji, koji nastaje osnivanjem Zveze delovnega ljudstva Slovenije (Savez radnog naroda Slovenije) — ZDLS, u jesen 1939.[84]

Počeci Narodne fronte u Bosni i Hercegovini[85] datiraju od priprema Partije u vrijeme izbora 1935, ali su oni uskoro zamrli jer je velika provala 1936, koja je zahvatila čitavu KPJ, osobito pogodila partijsku organizaciju B i H. Rad Partije u toj zemlji zamro je gotovo u čitavom području za pune dvije godine.[86]

1950, br. 10, 11; isti, Delo Partije med kmečko mladino, *Mladina*, 4. i 11. I 1951; isti, Kratak pregled nastanka in razvoja KPJ 1919—1941, *Naši razgledi*, 1953, br. 8; isti, Od slovenske ljudske fronte do Zveze delovnega ljudstva Slovenije, *Slovenski poročevalec*, 4. V 1953; isti, O mestu Komunistične partije v slovenskem političnem življenju med obema vojnama, *Zbornik razprav: Prekomurski Slovenci v zgodovini*, Murska Sobota, 1961; M. Mikuž, Osnovni problemi v razvoju KPJ, isti zbornik; V. Kozak, O delu Partije med kmeti v prvem obdobju ljudske fronte, *Delo*, 1949, br. 8; F. Škerl, Slovenski poročevalec 1938—1941, Ljubljana, 1951.

[83] V. E. Kardelj, Posle dvadeset i pet godina, *Četrdeset godina*, knj. 2, 5—35.

[84] Ostalu literaturu o NF u Sloveniji v. u M. Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, Beograd, 1956, 69—93.

[85] NF u Bosni i Hercegovini također nije posebno obrađivana, već je djelomično prikazivana u sklopu pregleda razvoja KPJ u tim zemljama. Usp. Đ. Pucar-Stari, Politički izvještaj PK KPJ za B i H, *Osnivački kongres KP B i H*, Sarajevo, 1950; I. Jovanović, Neki podaci o radu partijske organizacije u Bosni i Hercegovini 1939—1941 g., *Vojnoistorijski glasnik*, 1961, br. 4; N. Šarac—N. Babić, Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919—1945 godine, *Godišnjak Istorijskog društva B i H*, X, Sarajevo, 1959, 11—54.

[86] Usp. N. Šarac—N. Babić, n. dj.

Osobitu je ulogu u stvaranju širokog antifašističkog pokreta odigrala bosansko-hercegovačka napredna omladina. Njena prva jača akcija organizirana na čitavom području B i H bila je u povodu stvaranja Bloka narodnog sporazuma, kada je u prosincu 1937. objavila Otvoreno pismo svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti. Ističući činjenicu da je B i H vrlo osjetljivo područje zbog raznolikog nacionalnog sastava stanovništva, u kojemu su stalni razdor »izazivali i podržavali neprijatelji naroda«, u pismu se izražava nada da će Narodni sporazum pridonijeti popravljanju dotadašnje situacije.[87]

Rad KPJ u Crnoj Gori[88] na stvaranju akcionog jedinstva njene doduše malobrojne radničke klase imao je znatnog uspjeha te je zbog toga omogućio povoljne uvjete za nastanak i razvitak Narodne fronte. Politika *Narodne fronte slobode* potjecala je ondje s veoma široke platforme, jer su za borbu protiv režima bile zainteresirane široke mase stanovništva različitih slojeva: ne samo radnici i seljaci nego i znatan dio trgovaca i zanatlija. Posebno preko srednjih škola i studentskih društava bila je okupljena relativno brojna inteligencija u akciji za stvaranje Narodne fronte.

U veljači 1935. u Crnoj Gori je došlo do niza značajnih demonstracija i sukoba s policijom, koji su nastali kao odjek studentskih demonstracija na Beogradskom univerzitetu u siječnju, u kojima je poginuo, nakon sukoba s policijom, crnogorski student Mirko Srzentić.

Stvaranje Narodne fronte neposrednom akcijom u širokim slojevima bilo je i u Crnoj Gori glavno obilježje djelatnosti Partije, ali su poduzimane i određene akcije za ostvarivanje privremene suradnje s nekim opozicionim građanskim vodstvima. Premda pregovori KP s predstavnicima opozicionih građanskih stranaka, koji su se vodili u Podgorici i na Cetinju, nisu imali uspjeha, ipak je Partija iskoristila opozicione zborove 1935. u Nikšiću, Virpazaru, Baru i Pljevljima, te su oni u stvari održani na liniji Narodne fronte. Na zborovima, u čijoj su organizaciji znatnog udjela imali komunisti, prevladavale su parole KPJ s težištem na zahtjeve za demokratizacijom zemlje, uspostavom odnosa sa Sovjetskim Savezom, protiv rata i fašizma, pa su te zborove često puta građanski predstavnici bojkotirali.

Osobito značajna akcija Partije u Crnoj Gori došla je do izražaja u demonstracijama na Belvederu 26. lipnja 1936. u povodu nastalih hapšenja komunista po Crnoj Gori. Također velike demonstracije održane su u Kolašinu, u ožujku 1936, u kojima je uhapšeno oko 40 komunista i simpatizera. U toku 1936. održano je i niz zborova u drugim mjestima. Značajnu ulogu imala je KPJ u općinskim izborima 1936, kojom prilikom je pomogla u znatnom broju općina opozicionim kandidatima da odnesu pobjedu.[89]

Poseban oblik Narodne fronte u Makedoniji[90] u prvoj etapi (1934—1938) bio je Makedonski naroden pokret (MANAPO), koji je nastao inicijativom KPJ.

---

[87] Usp. E. Redžić, O »Pregledu istorije SKJ«, *Pregled* (Sarajevo), 1946, br. 3, 217—218.

[88] O NF u Crnoj Gori znatno se više pisalo. Usp. B. Jovanović, Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919—1941, Beograd, 1959; R. Pajović, Aktivnost Narodnog fronta u Crnoj Gori 1935—1936, *Istorijski zapisi* (dalje: IZ), sv. 3—4, Titograd, 1959, 125—150; isti, Učešće KP u Crnoj Gori na parlamentarnim izborima, IZ, 1959, sv. 1, 87—120; T. Nikčević, Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929—1937, *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Beograd, 1962, III, 2—151; G. Vukmanović, Dva zbora Udružene opozicije u srezu barskom 1935 godine, IZ, 1962, sv. 2, 302—314.

[89] Usp. B. Jovanović, n. dj. 150—151.

[90] Narodna fronta u Makedoniji nije doduše bila predmet posebnog interesa u historiografiji, ali se o njoj ipak pisalo u sklopu širih radova i članaka o razvoju KPJ. Osim izlaganja u Političkom izvještaju CK KP Makedonije na I kongresu KPM, L. Koliševski je o NF pisao u još nekoliko članaka (usp. njegovu knjigu: Aspekti na makedonskoto prašanje, Skoplje,

Premda je stvaranjem tog pokreta KPJ u prvom redu jačala osnovu borbe za rješavanje makedonskog nacionalnog pitanja u okviru Jugoslavije, tj. priznanje makedonske nacije, on je već od početka proširio svoj program na borbu protiv opasnosti fašizma i za demokratizaciju zemlje. MANAPO se kao masovna organizacija, preko koje je KPJ okupljala široke makedonske narodne slojeve u borbi protiv režima, razvijao isključivo u njima samima, jer pokušaji sporazumijevanja s vodstvom Udružene opozicije u Skoplju za zajedničku akciju nisu imali uspjeha. To je i shvatljivo jer ni jedna građanska politička opoziciona grupacija u Makedoniji i izvan nje nije uopće htjela da diskutira o posebnosti makedonskog naroda i njegovim pravima na slobodni nacionalni život.[91] U tom pitanju je također odlučno odbijala suradnju i malobrojna grupa makedonskih buržoaskih nacionalista koji su u nekim drugim stavovima kroz razne akcije usvajali politički program MANAPO-a.

MANAPO je osobito došao do izražaja u nizu političkih akcija koje je vodio širom čitave Makedonije. Prva jača akcija bila je u organiziranom istupu na izborima za Narodnu skupštinu 5. svibnja 1935, dakako u okviru Udružene opozicije. Takvi istupi pokazali su i prve znakove samostalnosti na općinskim izborima 1936, kada je MANAPO izašao s »nezavisnom« listom u Prilepu i jednoj općini u Prespi.

Svoju političku platformu MANAPO je jasno zacrtao već u kolovozu 1936.[92] Osnovna zadaća pokreta, postavljena u platformi, bila je da makedonski narod ima pravo na slobodan nacionalni život u okviru federativno uređene Jugoslavije. Budući da je uvjet za uspješno rješenje tog pitanja bio u rušenju vojno-monarhističkog režima, u platformi se ističe potreba borbe makedonskog naroda zajedno s ostalim jugoslavenskim narodima za neodgodivo raspisivanje slobodnih parlamentarnih izbora s tajnim glasanjem, za slobodu zbora, dogovora i štampe, za oslobođenje političkih zatvorenika, ukidanje antidemokratskih zakona, te za uspostavljanje diplomatskih odnosa i sklapanje sporazuma o prijateljstvu sa SSSR-om.

V. KPJ — nosilac politike Narodne fronte

Računajući na mogućnost ulaska u Blok narodnog sporazuma, KPJ je poduzela pripreme za stvaranje jedne legalne stranke preko koje bi bila predstavljena u njemu. Tako je počela akcija za stvaranje Stranke radnog naroda (SRN). Ta bi stranka, prema zamisli CK, bila okosnica Narodne fronte u gradu i na selu, te bi na taj način imala zadaću da okuplja sve radne slojeve u zemlji. Ona je prema tome imala znatno širu podlogu i platformu okupljanja od Jedinstvene radničke stranke. U vezi s tim oživio je rad Glavnog inicijativnog odbora u Zagrebu. Odbor je ponovo razvio publicističku aktivnost, tj. počeo je preko svoje štampe vršiti propagandu i voditi diskusiju o potrebi stvaranja političke stranke jugoslavenskog proletarijata.[93] U tom pogledu je razvio aktivnost novopokrenuti

---

1962). Rad K. Miljovskog, Makedonskoto prašanje vo nacionalnata programa na KPJ 1919—1937, Skoplje, 1962, po prvi put obuhvaća u cijelosti i ocjenjuje Makedonski nacionalni pokret (MANAPO), koji je bio specifičan oblik NF u Makedoniji. Taj rad nastavlja prilog A. Hristova, KPJ vo rešavanjeto na makedonskoto prašanje 1937—1944, Skoplje, 1962, u kojemu su, među ostalim, izneseni i neki momenti iz razvoja NF u Makedoniji. Osim tih priloga usp. i slijedeće: D. Zografski, Makedonsko nacionalno prašanje i ASNOM, *Glasnik na Institutot na nacionalna istorija*, Skoplje, 1964, br. 1, 5—55.

[91] Usp. K. Miljovski, n. dj. 147—148.

[92] Isto, 148—150.

[93] Štampa Narodne fronte u Jugoslaviji odigrala je značajnu ulogu u njezinu jačanju. U zemlji je, pored izrazito partijskih organa, izlazio znatan broj listova i časopisa narodnofrontovskog

Novi list (listopad 1937) kao organ Odbora. On je izrazio stav Odbora prema Bloku narodnog sporazuma već u svom prvom članku pod naslovom *Sporazum.*[94] »Oko bloka seljačko-demokratske koalicije i beogradskog dijela Udružene opozicije treba da se okupe sve prave demokratske snage koje u zemlji postoje. Stvaranjem političkog sporazuma između SDK i beogradske UO nije završeno djelo na okupljanju svih demokratskih snaga u zemlji. Trebat će osobitu pažnju posvetiti pitanju koje će političke grupacije upotpuniti i učvrstiti blok demokracije. Uvjereni smo da u taj blok treba da uđe kmetsko-delavsko gibanje kao predstavnik demokratskih težnji slovenačkog naroda.« Tom konstatacijom je u članku u stvari na legalan način potvrđena ocjena Tita u njegovu spomenutom komentaru o sporazumu. U istom članku se osobita pažnja pridaje udjelu radničke klase u bloku. »Pitanje saradnje i učešća radničke klase, kao samostalnog političkog činioca u velikom bloku demokracije također nije drugorazredno pitanje već pitanje, koje se nužno nameće u situaciji, gdje reakcija i fašizam vrebaju najzgodniju priliku da pomrse račun svim nastojanjima, koja idu za pravednim rješenjem svih narodno-političkih problema na bazi ravnopravnosti sviju naroda u zemlji. Dosadašnja požrtvovna borba radničke klase protiv svakog potlačivanja daje radničkoj klasi pravo i dužnost, da ovu borbu putem svog samostalnog političkog pokreta nastavi još predanije i nesebičnije u zajednici sa svim demokratskim snagama, u pravom bloku demokracije, koji treba da se formira. Mi pozdravljamo sporazum kao početak stvaranja takvog bloka demokracije, u kojemu će biti zastupane sve napredne i demokratske seljačke, radničke i građanske stranke i grupacije. Stvaranju takvog bloka ne stoji ništa na putu, pa je zato potrebno mnogo shvaćanja o potrebama današnjice onih stranaka, koje su u najtežem vremenu započele s izgradnjom političke formacije, koja treba da u zemlji osigura narodnu ravnopravnost, demokratsko uređenje, slobodu i mir.«

Platforma Stranke radnog naroda bila je postavljena također na liniji rješavanja gorućih problema u zemlji, s tim što je u njoj još više bila naglašena potreba rješavanja nacionalnog pitanja. Prema prijedlogu platforme koji je donesen na konferenciji predstavnika Stranke radnog naroda u svibnju 1938. u Zagrebu,[95] dalja aktivnost trebala je biti usmjerena na ponovnu akciju za stvaranje jedinstva radničke klase, koje treba biti »prvi i glavni zadatak Inicijativnih odbora«. Uz tu zadaću na konferenciji je odlučno istaknuta potreba učešća radničke klase preko svoje političke stranke u Bloku narodnog sporazuma, u kojemu će se boriti za rješenje nacionalnog pitanja. »Konferencija smatra da bez rješenja nacionalnog pitanja u ovoj zemlji« — ističe se u platformi — »nema niti može biti demokratskog uređenja države, jer nacionalna sloboda jedan je od temeljnih zahtjeva demokracije, ali isto tako smatra da bez demokracije ne može biti riješeno nacionalno pitanje. Konferencija smatra da postoji puna istovjetnost između borbe naroda za njihovu slobodu i borbe za demokraciju i samo izvojevanjem demokracije može da se riješi nacionalno pitanje, a samo pravilnim rješenjem nacionalnog pitanja može se demokracija utvr-

---

karaktera, od kojih su većina bili legalni. O toj štampi usp. ovu literaturu: V. Dragović, Srpska štampa između dva rata, Beograd, 1955; I. Jelić, Štampa Narodnog fronta u Zagrebu prije rata, *Zagrebačka panorama*, 1964, br. 11—12; Politički vjesnik — Vjesnik radnog naroda 1940—1941, Zagreb, 1965 (Uvod, str. 7—16); M. Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, 90—91; I. Jovanović, Prvi brojevi »Glasa saveza radnika i seljaka«, *Četrdeset godina*, knj. 4; M. Gajić, Pet brojeva »Narodne pravde«, *Četrdeset godina*, knj. 4; K. Miljovski, n. dj.; A. Hristov, n. dj.; D. Aleksić, »Naša reč« u periodu 1939—1941, *Četrdeset godina*, knj. 4, N. Martinović, Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493—1945, Beograd, 1965.

[94] *Novi list*, 10. X 1937.

[95] Na konferenciji Stranke radnog naroda, održanoj u svibnju 1938. u Zagrebu, sudjelovali su: B. Adžija, M. Iveković, F. Leskošek, V. Masleša, Lj. Radovanović i M. Pintar. Platforma donesena na konferenciji nalazi se u Historijskom arhivu grada Zagreba (vid. bilj. 21).

diti, ojačati i održati protiv svih reakcionarnih, fašističkih i diktatorskih elemenata, koji danas svoju volju suprotstavljaju volji svih naroda Jugoslavije.«

Stvaranje niza inicijativnih odbora Stranke radnog naroda širom čitave zemlje imalo je znatnog uspjeha. Ti odbori su na terenu okupljali sve napredne elemente, te se može reći da je SRN u nekim područjima stvarno postojala iako bez formalne organizacije. Međutim, njeno postojanje krilo je donekle i opasnost za samu Partiju. Naime, u raznim područjima učvrstile su se u SRN tendencije, koje su zanemarile organizacione dužnosti prema samoj KPJ, te je tako ona bila stvarno potiskivana u pozadinu. Zbog toga je takav razvoj Stranke radnog naroda s pravom izazvao odlučnu kritiku na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ.[96]

Novo rukovodstvo KPJ, na čelu sa sekretarom CK J. Brozom Titom, postavilo je potkraj 1937. kao jednu od osnovnih zadaća Partije uporan rad »na okupljanju svih progresivnih snaga u Narodni front — za borbu protiv nenarodnih režima i protiv fašističke opasnosti, za obranu zemlje od te opasnosti izvana«.[97] Taj rad se sve više razvijao u pravcu pokretanja narodnih masa u ekonomske i političke akcije za njihove konkretne i neposredne interese. Ispravnost toga kursa u potpunosti se potvrdila nakon sklapanja sporazuma od 26. kolovoza 1939. i stvaranja Banovine Hrvatske.[98]

Sporazum Cvetković—Maček u postojećoj situaciji samo je prividno značio korak naprijed u okviru rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Uspostava Banovine Hrvatske zadovoljila je, u stvari, samo interese onog dijela hrvatske buržoazije koji je bio vezan uz politiku vodstva HSS-a, a nije imala jačeg pozitivnog odraza u samom hrvatskom narodu. Naprotiv, još je više pojačan pritisak na široki demokratski pokret, koji je stalno rastao nakon sporazuma, kada je nova vlada počela sprečavati i zabranjivati radničke skupštine i ostale manifestacije, a dopunom Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi pripremala put otvaranju koncentracionih logora.[99]

Zbog toga je sporazum izazivao već od prvog časa sumnju od strane KP i širokog demokratskog pokreta. Tako je Glavni inicijativni odbor za stvaranje Stranke radnog naroda Hrvatske, koji je u to vrijeme ponovo razvio akciju oko stvaranja stranke preko koje bi KP Hrvatske legalno djelovala, već u svom proglasu *Radnom narodu grada i sela*, 10. listopada 1939, i pored načelnog odobravanja samog akta sporazuma, istakao da »put i način za postizanje ovog sporazuma nisu imali demokratske oblike i karakter, što za sprovođenje u život samog sporazuma može imati teških posljedica«. Ako je sporazum pozitivan doprinos, zaključuje se u proglasu, onda dalji razvitak zemlje mora ići u pravcu demokratizacije.[100] U posljednjem broju *Naših novina* — legalnom organu spomenutog odbora — 8.

---

[96] Usp. *Komunist* 1946, br. 1, 72—74.

[97] J. Broz Tito, Politički izvještaj, *Peti kongres KPJ*, Zagreb, 1948, 58.

[98] V. Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1965.

[99] Vlada Cvetković-Maček donijela je 15. XII 1939. Uredbu o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, na temelju koje su formirani koncentracioni logori. Po toj uredbi, upravno-policijske vlasti su dobile ovlaštenje da mogu sva lica »koja remete red i mir«, upućivati na prisilan boravak. Upravo na osnovi te dopune slijedila su masovna hapšenja komunista, koji su otpremani u koncentracione logore u Lepoglavu i Bileću.

[100] »Ali prave mogućnosti« — isticalo se dalje u tom proglasu — »za pravilno rješavanje svih pitanja, koja izviru iz sklopljenog sporazuma bit će stvorene, ako se bude išlo demokratskom stazom tj. s narodom. Da bi pak čitav državni i politički život mogao na tu stazu zakoračiti moraju se stvoriti preduvjeti donošenjem demokratskih političkih zakona, ukidanjem Zakona i suda za zaštitu države, općom političkom amnestijom svih narodnih i radničkih boraca, koji još uvijek borave u tamnicama i koje nedavno proglašena amnestija nije zahvatila, i uopće likvidiranjem svih ostataka protunarodnih režima i sistema.« (IHRPH, fond letaka 1939)

siječnja 1940. objavljen je uvodnik pod naslovom *Nova situacija*, u kojem se analizira politika sporazuma. Nakon konstatacije da težnje hrvatskog naroda nisu sporazumom ostvarene, jer se on »pretvorio u sporazum hrvatske gospode sa srpskom, a protiv svih naroda Jugoslavije«, u članku se zaključuje: »Ništa od onoga, što su hrvatske radne mase tražile nije ispunjeno. Nema slobode taj radni narod za njegovo organiziranje i borbu. Vođe HSS su izdale i svoj vlastiti program, na kojemu su se sakupili seljaci.«[101]

Politički zakoni i mjere koji su uslijedili poslije sporazuma nedvojbeno su ukazivali na činjenicu da nova vlada ne pokazuje nimalo volje za rješavanje akutnih pitanja u Jugoslaviji, nego je, dapače, vlastitim mjerama pojačavala pritisak režima u narodu, podižući svjesno još veću branu demokratizaciji zemlje. Prema tome, određena iluzija izražena u spomenutom proglasu, da je sporazum »uza sve njegove nedostatke, nejasnoće i privremenosti, jedan pozitivni doprinos rješavanju naših unutrašnjih narodno-političkih problema«, pokolebana je bila već od samog početka u širokom demokratskom pokretu.

Organiziranjem otvorenih političkih akcija KPJ uspijeva u potpunosti ostvariti viši stupanj borbe proletarijata i ostalih progresivnih snaga naroda. Borbu protiv novog režima već od početka obilježava snažan proces političkih akcija koji je došao do izražaja osobito u obliku niza demonstracija. Demonstracije su u potpunosti potvrdile činjenicu da su upravo one jedan od najuspješnijih oblika borbe radničke klase i širokog demokratskog pokreta u postojećoj situaciji, jer se putem njih javno izražavala politika KPJ koju je ona tada vodila. Na taj način Partija je sve širim okupljanjem radničkih masa i ostalih progresivnih snaga naroda — koje je realno mogla privlačiti svojim najodređenijim programom na liniji hitne potrebe rješavanja gorućih ekonomsko-socijalnih i političkih pitanja u zemlji, te odlučnim stavom protiv imperijalističkog rata — uspješno razbijala vlastiti »obruč nelegalnosti«, postajući sve prisutniji politički faktor. Ta djelatnost došla je do vidnog izražaja u svim jugoslavenskim zemljama.

U Srbiji je i dalje široki antifašistički i antirežimski pokret vodila u prvom redu napredna omladina, koja je osobito u Beogradu uz pomoć Partije uspijevala u nizu akcija okupljati veliki broj progresivnih elemenata. Snažan val demonstracija širom čitave zemlje, koji je počeo onima u Zagrebu 3. i 10. prosinca 1939, dobio je svoj vrhunac u poznatim demonstracijama u Beogradu 14. prosinca iste godine. Njihova oštrica, izražena širokim programom protiv rata, skupoće, *za mir, kruh i slobodu* — koja parola u to vrijeme simbolično izražava težnje pokreta Narodne fronte u čitavoj zemlji — bila je neposredno uperena protiv vlade Cvetković—Maček. Zbog toga su te demonstracije, u kojima je palo nekoliko žrtava, bile stvarni poticaj režimu za proširenje spomenutog zakona o zaštiti države.[102]

---

[101] *Naše novine*, koje su pokrenute potkraj ožujka 1939, bile su u stvari organ Glavnog inicijativnog odbora Stranke radnog naroda. Kada je u prosincu 1939. došlo do velikog hapšenja komunista, među kojima i jednog od urednika lista, B. Adžije, *Naše novine* su prestale legalno izlaziti. Zato je taj posljednji broj, 8. I 1940, izašao u stvari ilegalno u Sisku.

[102] Usp. D. Lazarević, Demonstracije 14. decembra 1939 u Beogradu, *Godišnjak grada Beograda*, V, 1958, 339—362; S. Cvetković, Bileći koncentracioni logor, *Istorija XX veka, Zbornik radova II*, Beograd, 1961, 270—272; B. Đuričković, Decembarske demonstracije u Beogradu 1939 godine, *Četrdeset godina*, knj. 3, 430—435.

Tim demonstracijama u Beogradu započet je veliki val daljih demonstracija širom zemlje. Tako je u Trbovlju istog dana stupilo u štrajk oko 5.000 rudara koji su došli u sukob s policijom. Dva dana kasnije došlo je do protestnog mitinga na Filozofskom fakultetu u Skoplju zbog palih žrtava u spomenutim demonstracijama. Sutradan je u Splitu održan protestni zbor radnika, koji je bio zabranjen, pa je zbog toga došlo do težih sukoba s policijom. Osim tih značajnih demonstracija održano je niz manjih u raznim mjestima zemlje.

U Hrvatskoj je rad na Narodnoj fronti osobito ojačao nakon osnivanja Komunističke partije Hrvatske (KPH) u kolovozu 1937.[103] Osim u velikom broju masovnih demonstracija po svim gradovima, Narodna fronta je osobito došla do izražaja u općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj, kada su u mnogim mjestima (naročito u Dalmaciji) bile postavljene liste radnika i seljaka, od kojih je znatan broj pobijedio.[104] Demonstracije koje je 1. svibnja 1940. organizirala KPH u Zagrebu, označavale su prema ocjeni njenog rukovodstva, »historijski preokret« u razvoju radničkog pokreta u Hrvatskoj, jer je masovni izlazak radništva i ostalih progresivnih elemenata na ulicu pokazao »pravac kojim radnička klasa treba poći u daljoj borbi«.[105]

Zveza delovnega ljudstva Slovenije, koja je ujedinjavala nekoliko progresivnih političkih grupacija (komunisti, Kukovčev pokret, Kmečka prosveta s Društvom kmečkih fantov in deklet, a postojala je i određena veza s kršćanskim socijalistima) istakla je u svom programu da ne predstavlja stranku nego samo savez radničkog i seljačkog pokreta u cilju zajedničke borbe.[106] Osnovni zahtjevi borbe ZDLS (borba za mir, ravnopravnost Slovenije, sloboda štampe i udruživanja i dr.) došli su do još jačeg programatskog izražaja u apelu Zveze upućenom u studenom 1939. *Svemu radnom narodu Slovenije.*[107]

Komunistička partija Slovenije (KPSl) od samog svog osnutka (travanj 1937) organizira niz uspješnih političkih skupova (tabora ili izleta) i demonstracija u većim mjestima Slovenije. Ona je u daljoj aktivnosti uspjela postići jaču suradnju s kršćanskim socijalistima i demokratskim krilom Sokola, koje su se struje na taj način odvojile od svojih vodstava. Tako je KPSl uoči sloma Jugoslavije uspjela oko sebe okupiti znatne političke snage u Sloveniji što joj je već potkraj travnja 1941. omogućilo realnu osnovu za stvaranje Osvobodilne fronte.

Jačanjem aktivnosti KPJ od početka 1938. u industrijskim centrima i na selu u Bosni i Hercegovini, stvarani su znatno povoljniji uvjeti za pokretanje niza akcija u širokim narodnim slojevima. Pored većeg broja štrajkova, Partija organizira niz masovnih demonstracija radnika i građana u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Prijedoru i drugim mjestima. U akciji na jačanju širokog demokratskog pokreta bio je pokrenut i ilegalni list *Glas saveza radnika i seljaka*, koji je od sredine 1940. izdavao Pokrajinski komitet.[108] Poslije sporazuma od 26. kolovoza 1939. osobitu je aktivnost razvila napredna omladina, koja je 1. prosinca 1939. uputila javnosti novo Otvoreno pismo.[109] Taj značajni dokument već svojim naslovom: *Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine,* ističe u osnovi pravo rješenje političkog položaja tih zemalja. Konstatirajući zatim da »od pravilnog rješenja pitanja B i H zavisi u mnogome i pobjeda demokratije u Jugoslaviji«, pismo sadrži ovaj zaključak: »Bosna i Hercegovina isprepletena je življem Srba, Hrvata i muslimana i u njoj nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela B i H predstavljati i jednu nepravdu nanesenu muslimanima koji od uvijek čine jednu posebnu cjelinu.«

---

[103] Usp. Istorijski arhiv II, 409—414; Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb, 1957.

[104] V. Lj. Boban, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, *Istorija XX veka, Zbornik radova II*, Beograd, 1961, 225—266.

[105] *Srp i čekić*, Zagreb, 1951, 11 (članak: Krvava proslava Prvog maja u Zagrebu).

[106] Program ZDLS iznesen je u brošuri *V obrambo demokratičnih svoboščin*, koja je objavljena u Zagrebu 1939.

[107] V. M. Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, I, 88.

[108] V. I. Jovanović, n. dj.

[109] Usp. E. Redžić, n. dj. 218; N. Šarac—N. Babić, n. dj.

Akcije Narodne fronte u Crnoj Gori i dalje su dolazile osobito do izražaja u nizu demonstracija. Također je Narodna fronta u Crnoj Gori imala znatnog uspjeha na selu. U vezi s tom aktivnošću osnovana su društva Seljačko bratstvo (1937) i Seljačka samopomoć (1938), u cilju pomaganja seljacima u raznim oblicima njihova života. Partija je također postigla vidne uspjehe u jačanju sindikalnog jedinstva pa je tako u URSS-u 1939. preuzela i vodstvo.[110]

U Makedoniji je daljim jačanjem MANAPO-a sve više proširivan utjecaj KPJ u narodu. MANAPO je u skupštinskim izborima 11. prosinca 1938. uspio svojim vlastitim listama istupiti u okviru čitave Makedonije, te postići značajne rezultate u najjačim centrima (Bitolj, Prilep, Veles, Resen, Kavadarci).[111] Međutim, poslije izbora MANAPO postepeno počinje stagnirati u svojoj djelatnosti, čemu je uzrok bio i nedovoljan rad partijske organizacije da organizaciono učvrsti taj pokret, a na to je utjecala i velika provala u njoj 1937. godine. Vrlo jakog udjela u organiziranju Narodne fronte imali su makedonski komunisti i napredni radnici, koji su se nalazili izvan Makedonije, u prvom redu omladina koja se školovala u Beogradu i Zagrebu. Međutim, stalnim jačanjem organizacije KPJ u Makedoniji, ta komponenta sve manje dolazi do izražaja, jer se znatan dio tih aktivista vraća u zemlju, te se od tada čitava inicijativa prenosi na partijske organizacije u pojedinim gradovima.

Izbijanje svjetskog rata u Evropi dalo je još veću težinu složenoj situaciji u zemlji. Unoseći u svoju politiku kao značajan moment potrebu borbe protiv njega, tj. za mir, KPJ je mogla još više da proširi svoj utjecaj u širokim narodnim slojevima. Zbog toga se i Narodna fronta u danima pred slom Jugoslavije u stvarnosti sve više pretvarala u demokratsko-revolucionarni antifašistički narodni pokret, u borbeni savez radničke klase, seljaštva, napredne inteligencije, omladine i ženskog pokreta. Potreba stvaranja širokog i čvrstog *saveza radnika i seljaka* bila je jedna od osnovnih zadaća politike Partije u stvaranju Narodne fronte. Ciljeve i način stvaranja tog saveza razradio je J. B. Tito u članku objavljenom u *Proleteru* pod naslovom *Za borbeni savez radnika i seljaka.* »Nema sumnje« — istakao je on — »da je krah šestojanuarskih i kasnijih protunarodnih diktatura bio konačno riješen onog momenta kada je iza radničke klase — koja je od prvog dana i od prvih borbenih linija digla barjak neposredne borbe sa reakcionarnim silama diktature — stupio na put svjesne i aktivne borbe i seljak. Seljačke mase naročito Hrvatske, dale su u tim borbama pored herojske borbe radničke klase pod vodstvom KPJ primjere odlučne revolucionarne borbe i osujetile su sve manevre reakcionarne diktature da se učvrsti na selu.«[112]

Bez sumnje je Peta zemaljska konferencija KPJ (Zagreb, 19—23. X 1940) najpotpunije ocijenila karakter Narodne fronte u Jugoslaviji. Na osnovu postignutih rezultata i stečenog iskustva KPJ u stvaranju ovog pokreta, Konferencija je u svojoj značajnoj rezoluciji posvetila posebnu pažnju tim problemima.

»U vrijeme stvaranja Narodnog fronta 1935. do 1939. godine« — ističe se u rezoluciji Konferencije — »našoj Partiji nije uspjelo postignuti sporazum sa vrhovima ni jedne političke partije ili grupe, osim u Sloveniji sa nekim sitno-buržoaskim političkim grupama, isto tako ni jedinstvenog fronta radničke klase sa socijal-demokratskim vodstvom, koje je sabotiralo to jedinstvo. Naša konferencija konstatira, da

[110] Usp. B. Jovanović, n. dj. 207—215.
[111] Usp. K. Miljovski, n. dj. 145.
[112] *Proleter*, juni-juli 1940, br. 5—6.

je taktika stvaranja jedinstvenog i narodnog fronta donijela vidne rezultate, koji se ogledaju:

a) U zajedničkim masovnim manifestacijama i demonstracijama pod vodstvom komunista u vrijeme anšlusa 1937. godine, a kad je prijetila opasnost nezavisnosti naroda Jugoslavije. U vrijeme münchenske izdaje kod masovnih manifestacija u korist borbe za nezavisnost naroda Čehoslovačke.

b) U vrijeme borbe zloglasnog Stojadinovićevog režima i za sporazum i rješenje nacionalnog pitanja Hrvata itd.

c) U mnogobrojnim krupnim masovnim štrajkovima u toku zadnjih godina.

d) U masovnim demonstracijama protiv imperijalističkog rata u jesen 1939. godine, u mnogobrojnim masovnim akcijama protiv rata i skupoće 1940. godine, u mnogim manifestacijama za saradnju sa SSSR.

e) U tome što su komunisti stekli pozicije u klasnim i drugim masovnim radničkim organizacijama.«[112a]

Narodna fronta u Jugoslaviji uoči aprilskog rata 1941. dobila je doista karakter širokog demokratskog pokreta, koji se stvarno razvijao na liniji politike KPJ. Demonstracije od 25—27. ožujka 1941. protiv politike vlade zbog njenog pristupanja Trojnom paktu — a na taj su se revolt pozivali i prozapadni elementi u izvršenju vojnog puča, svrgavanju kneza Pavla i vlade Cvetković—Maček i formiranju vlade generala Simovića — otvoreno su pokazale antifašističko raspoloženje i nezadovoljstvo naroda.[113] KPJ je u proglasu *Narodima Jugoslavije*, 30. ožujka 1941, jasno istakla zahtjeve širokih narodnih slojeva u novonastaloj situaciji, koja je stvorena dolaskom Simovićeve vlade. »Narodi Jugoslavije sada očekuju ostvarenje svojih zahtjeva od ove vlade. Traže hitna djela i ne mogu se i neće zadovoljiti samo obećanjima i odgađanjima pod raznim izgovorima. Došlo je do promjene vlade, ali se još uvijek ne vidi jasna promjena dosadašnje unutrašnje i vanjske politike. Nova vlada se još nije izjasnila o tome, kako će se odnositi prema Sovjetskom Savezu, da li će uspostaviti tijesne prijateljske veze sa ovom moćnom socijalističkom zemljom i stvoriti s njome pakt o uzajamnoj pomoći, rastrgnuti izdajnički i kapitulantski ugovor o pristupanju Trojnom paktu, koji predstavlja sramotu i poniženje za naše narode. Nezavisnost naroda Jugoslavije nalazi se u strašnoj opasnosti!«[114] Dalji razvoj je međutim pokazao, da je sumnja Partije u novu vladu bila ispravna.

Proučavanje Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941, tj. znanstveno istraživanje koje bi uzelo u obzir sve bitne komponente u historijskom razvoju zemlje koje su utjecale na stvaranje tog pokreta, znatno bi na taj način pridonijelo i razumijevanju tendencija u svim onim progresivnim antifašističkim snagama koje se u aprilskom ratu nisu pomirile s novonastalom situacijom, nego su pod vodstvom KPJ prišle organiziranju i podizanju oslobodilačke borbe i revolucije. Time je Narodna fronta ušla u novo razdoblje svojega historijskog razvitka, u kojemu je došla do punog izražaja.

[112a] *Proleter*, januar 1941, br. 1.

[113] Usp. J. Broz Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945, Beograd, 1947; E. Kardelj, Deset godina narodne revolucije, *Komunist*, 1951, br. 2—3; isti, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd, 1959 (Predgovor povodom drugog izdanja); F. Tuđman, Okupacija i revolucija (prva rasprava), Zagreb, 1963; M. Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, I, 27—36; F. Čulinović, 27 mart, Zagreb, 1965; Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, 356—378.

[114] IHRPH, fond letaka 1941.

Zaključak

Pokret Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. prošao je doduše u svom razvoju nekoliko određenih faza koje su obilježavali, s jedne strane, napori da se ona pretvori u široki savez svih progresivnih slojeva u narodu, a s druge, pokušaji da okupi i opozicione građanske stranke na liniji njihove borbe protiv režima. Međutim, ti pokušaji imaju sporedni karakter u cjelokupnom razvoju samog pokreta, kojemu je srž činila KPJ, trajno mu utiskujući pečat vlastite politike. Od prve svoje inicijative za stvaranje Narodne fronte u Jugoslaviji, koja je nastala već prije VII kongresa Kominterne, ona je u tom pokretu, s jedne strane, s pravom gledala mogućnost što šireg okupljanja demokratskih snaga u borbi protiv reakcionarne politike postojećih režima i rastuće opasnosti fašizma, a s druge, stvarala sve pogodnije tlo za razvijanje svoje djelatnosti kojom je razbijala vlastiti »obruč nelegalnosti«. Prema tome, u razvoju KPJ i Narodne fronte treba gledati u svim osnovnim pitanjima jedinstvo njihove akcije, koja upravo na toj osnovi postaje neobično značajan politički faktor i snaga u postojećoj situaciji. Program KPJ nalazi upravo u Narodnoj fronti svoj najširi izraz, a sastojao se u biti od propagiranja i vođenja borbe za rješavanje gorućih akutnih problema u zemlji: protiv profašističkog kursa politike vladajućih vrhova, za rješenje nacionalnog pitanja, za rješavanje akutnih ekonomskih pitanja, za demokratske slobode i građanska prava. KPJ je u pokret Narodne fronte i mogla realno s tim programom sve više privlačiti pažnju širokih slojeva naroda, vršeći stalno revolucioniranje u njima i uvjerenje u potrebu takve akcije. S druge strane, narodne mase su sve više dolazile do uvjerenja da postojeći režimi nisu voljni rješavati istaknute zahtjeve, što je osobito došlo do izražaja stvaranjem vlade Cvetković-Maček, koja je novim mjerama pojačavala pritisak režima u narodu, podižući svjesno još veću branu demokratizaciji zemlje. Pored toga, raslo je kolebanje i velikog broja pristaša građanskih stranaka, koji su »sve više dolazili do uvjerenja da je jedino Narodni front na čelu s Komunističkom partijom organizacija koja dosljedno brani interese radnih, narodnih masa i koja će znati braniti i nezavisnost zemlje«.[115]

[115] J. Broz Tito, Narodni front kao općenarodna politička organizacija, Zagreb, 1948, 18.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОСНОВАНИЯ НАРОДНОГО ФРОНТА В ЮГОСЛАВИИ ДО 1941 ГОДА

Хотя движение Народного фронта в Югославии до войны занимало уже с того момента как явилось, в середине тридцатых годов, очень значительное место в политике Коммунистической партии Югославии, в историографии Югославии до сих пор ему не обращается довольное внимания. До сегодняшнего дня еще не сделана попытка охватить в одном целостном монографическом обзоре, на основании научного исследования, те важные компоненты в историческом развитии Югославии, которые обусловливали явление, основание и характер Народного фронта до 1941 года. Изза этого политические оценки руководителей КПЮ и несколько меньших обзоров о развитии Народного фронта, из которых большинство частей более обширных обзоров, остаются единственным базисом для общего ознакомления с этой проблематикой. Кроме этих целостных обзоров существует также малое число отдельных работ, которые в основном обрабатывают проблемы Народного фронта в отдельных югославских странах.

Задачей этого приложения является охватить, на основании существующей литературы и публикованных материалов и на основании использования некоторых новых источников, только основную проблематику основания Народного фронта в Югославии до 1941 года, с целью чтобы выдвинуть некоторые основные вопросы, которые — по мнению автора — нужно было дальше изучать.

Движение Народного фронта в Югославии до 1941 года прошло, правда, в своем развитии несколько определенных этапов, которые обозначали с одной стороны напряжения превратить его в широкий союз всех передовых слоев в народе, а с другой попытку собрать и опозиционные гражданские партии на линии их борьбы против политики режима. Но эта вторая сторона имеет второстепенное значение в совокупном развитии движения, чью суть составляла Коммунистическая партия Югославии, на все времена давшая ему печать собственной политики. От своей первой инициативы об основании Народного фронта в Югославии, идея о чем явилась уже до VII съезда Коминтерны, Партия в этом движении с одной стороны с правом видела возможность как можно более широкого собрания демократических сил в борьбе против реакционарной политики существующего режима и возрастающей опасности фашизма, а с другой стороны формировала все более благоприятную почву для развития своей деятельности, которой разбивала собственное »кольцо нелегальности«. Поэтому в развитии КПЮ и Народного фронта нужно видеть во всех основных вопросах единство их деятельностей, которое именно на этой основе становится очень значительным политическим фактором и силой в настоящей ситуации. Программа КПЮ находит именно в Народном фронте свое самое широкое выражение, а состоит в основном из пропаганды и борьбы для решения горючих проблем в стране: для решения акутных экономических вопросов, для демократических свобод и гражданских прав, для решения национального вопроса, против профашистического курса политики владеющей верхушки. КПЮ через движение Народного фронта могла, действительно, с этой беспрограммой все больше привлечь внимание широких народных слоев, исполняя непрерывное революционирование в них и утверждая уверенность в потребность такой акции. С другой стороны народные массы под таким влиянием все более развивали уверенность в том что существующий режим не готов решать выдвинутые требования, а что особенно выражено после формирования правительства Цветкович—Мачек, которое новыми мероприятиями усиливало давление режима в народе, поднимая сознательно еще больше плотину к демократизации страны. Кроме того возрастало колебание и большего числа последователей гражданских партий, которые »все больше подходили к уверению что только Народный фронт во главе с Коммунистической партией является организацией, которая последовательно защищает интересы рабочих, народных масс и которая будет знать защищать и независимость страны« (И. Броз Тито).

CVETKA KNAPIČ-KRHEN

Neki podaci o ekonomskom položaju radnika u Zagrebu 1880—1900. godine

U ZAGREBU, glavnom gradu Kraljevine Hrvatske i Slavonije, struktura stanovništva potkraj 19. stoljeća brzo se mijenja. Na priliv seoskog stanovništva u glavni grad utječe dijelom porast obrta i industrije, a dijelom potreba gradskog stanovništva za poslugom, pa se taj porast osjeća upravo među obrtničkim pomoćnicima, radnicima, posluzi i nadničarima.

Tako se je u Zagrebu od godine 1880. do 1900. broj stanovnika povećao za 81%. Usprkos bržoj stambenoj izgradnji, problem smještaja je sve teži. Izgradnja velikih kuća i stanova ne rješava stambeni problem siromašnijih slojeva, koji su zbog niskih nadnica prisiljeni da se smjeste u jeftinim i nehigijenskim prostorijama.[1]

Prema popisu stanovništva iz 1880. godine Zagreb ima 6.686 stanova; 90% tih stanova sastoji se od jedne do tri sobe. Više od 60% tih stanova ima samo jednu sobu. Najveći broj malih stanova nalazimo u Radničkom dolu, na Pantovčaku i u Rokovoj ulici, gdje su od 252 stana 203 samo s jednom sobom.

Nije mnogo bolja situacija niti na području Trnja, Horvata, Sv. Duha i Ljubljanice. U predjelu Gornje Ilice do Kustošije i Zap. kolodvora 71,29% stanova sastoji se od jedne sobe. Prema postotku stanova s jednom sobom slijedi područje Opatovine, Dolca, Potoka, Kožarske ulice i Pod zidom sa 67,10%. Na području Savske, Magazinske i Vojničke ulice, postotak stanova od jedne sobe iznosi 64,05%. U ulicama blizu centra grada (Petrinjska, Paromlinska, Palmotićeva, Đorđićeva) postotak takvih stanova nešto je manji, 61,89%.

Najmanji je postotak stanova s jednom sobom na Kaptolu, tj. 16,21%.[2]

Svi podaci odnose se na sobe u kojima se može ložiti, međutim, postoji i niz stanova od jedne sobe gdje se uopće ne može ložiti. U postotku najveći broj takvih stanova nalazi se na području tzv. XVII kotara, u Gornjoj Ilici, prema Kustošiji.

Mali stanovi nalaze se skoro isključivo u podrumu, prizemlju i potkrovlju. 1880. godine u Zagrebu ima 55 stanova u podrumu, 3.733 u prizemlju i 729 u potkrovlju.

Podrumskih stanova s jednom sobom ima 41, s dvije sobe 12, s tri sobe 2. U potkrovlju 697 stanova ima jednu sobu (od toga se u 23 stana uopće ne može ložiti), dvije sobe imaju 84 stana, a tri 11 stanova.

Mnogi od tih oskudnih stanova sagrađeni su na ostacima zidina, što je čest slučaj u nekim predjelima Gornjeg grada (Opatovina, Dolac, Pod zidom i Skalinska

[1] Publikacije Statističkog ureda Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, br. VIII, Nekoji rezultati popisa žiteljstva 1880. godine, Zagreb, 1882.

Timet dr Tomislav: »Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine« (Ekonomsko-historijska analiza) Zagreb, JAZU, 1961, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 10.

Dobronić dr Lelja: »Periferija Zagreba u 19. stoljeću«, Iz starog i novog Zagreba, br. II, 271—297.

Vrbanić dr Fran: Stambene prilike u naših gradovih, Zagreb, 1887, 10—11, 16—17.

[2] *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I*, 1905, 303.

ulica). To su uglavnom podrumski stanovi, bez potrebnog svjetla i osnovnih uvjeta za stanovanje. Stanovi u potkrovlju nisu, doduše, tako vlažni, ali se mnogo ne razlikuju od podrumskih. Isti slučaj je s prizemnim kućama oko centra grada. Ako pogledamo podatke o broju tih stanova, prema područjima grada, najveći broj podrumskih stanova (1,84%) nalazio se na području Duge ulice, Jezuitske, Jurjevske, Kamenite, Opatičke, Pivarske i Županijske, Jezuitskog trga, Katarinskog trga i Krvavog mosta, a na području Opatovine, Pod zidom, Kožarske ulice i Dolca, broj podrumskih stanova iznosi 1,5%. U području oko starog centra grada nalaze se većim dijelom prizemnice, pogotovu u onom dijelu gdje živi zemljoradničko stanovništvo ili na područjima gdje se uglavnom nalaze starije zgrade (Vlaška ulica, Nova ves, Petrinjska, Preradovićeva, Sayska i Gornja Ilica). Postotak stanova u prizemnicama u tim dijelovima grada kreće se od 56,1 do 81,35%. Radnički dol, na primjer, nastao je od novijih prizemnica, koje je sagradilo siromašno stanovništvo, pa je i njihov postotak tu najveći. U prizemnim zgradama broj stanova s jednom sobom iznosi 61,74%, s dvije 26,51%, a s tri sobe 9,52%.

U cijelom gradu stanuje u prostorijama u kojima se ne loži 286 stanovnika, a 11.437 u stanu s jednom sobom s ložењem. U stanovima do tri sobe stanuje 2.016 osoba ili 83,37% stanovništva.[3] Naravno, ne smijemo tu uzeti prosječni broj stanovnika, jer upravo u stanovima s jednom sobom stanuje razmjerno mnogo veći broj osoba nego u stanovima s dvije do tri sobe.

1880. godine stanuje u Zagrebu 29.218 osoba u 6.686 stanova, pa bi prosjek stanara iznosio 4,37 osoba po stanu; 286 stanovnika stanuje u prostorijama u kojima se ne može ložiti, a 11.437 osoba nalazi se u stanovima s jednom sobom. U takozvanim malim stanovima (do tri sobe) nalazi se 23.016 stanovnika ili 83,37% stanovništva.

U predjelima grada, gdje su uglavnom nastanjeni ljudi iz siromašnijih slojeva, većina stanovništva smještena je u stanovima s jednom sobom. Najteža situacija u tom pogledu je na Pantovčaku i u Radničkom dolu, gdje 76% stanovnika stanuje zajedno s porodicom u jednoj sobi.

Dvosobnih stanova ima najviše u predjelu Vlaške, Petrinjske, Palmotićeve, Jurišićeve, Draškovićeve ulice i Ribnjaka. Trosobne stanove koriste uglavnom činovnici, veći obrtnici i trgovci, kod kojih stanuju i pomoćnici. U nijednom dijelu grada trosobni stanovi ne prelaze trećinu svih stanova. Najveći postotak takvih stanova nalazi se oko Zrinjevca (27,31%). Stanovi s više soba nalaze se uglavnom na području Gornjeg grada, pa se upravo tu osjeća najjači kontrast među stanovništvom. Porast stanovništva (prema područjima grada) od 1880. do 1900. godine izgledao bi ovako:

U razdoblju od 1880. do 1890. sagrađene su 363 kuće, odnosno 2.287 stanova. Broj stanovnika povećao se na 40.268, odnosno od 6.701 kućanstva u 1880, broj se u 1890. povećao na 8.970. Izgradnja novih zgrada dovodi do rušenja starih kućica u centru i radnici su prisiljeni da sele u male stanove.

Ipak 1890. godine, osim 3.674 stambene zgrade s krovom od crijepa ili lima, ima još 205 kućica koje su prekrivene daščicama i 259 kuća s krovom od slame ili trske.[4]

. . . »Stare kuće gdje su obično stanovali radnici svojimi obitelji, ruše se, a mjesto njih se dižu nove zgrade, palače. Uslied neprestanog rušenja starih kuća, već ne može radnik stan naći te mora poći stanovati van grada, ili na Potok. Da bi

[3] Vrbanić dr Fran, n. dj. 16—21.
[4] *Statistički godišnjak I*, 1905, 303—304, i Viestnik kraljevskog statističkog ureda u Zagrebu, knj. I, sv. I, 12.

se ti stanovi nadzirali, moralo bi se u mnogih kućah s zdravstvenoga gledišta već odavna zabraniti stanovati. Uslied nestašice stanova primoran je gdjekoji uzeti skuplji stan od 12 do 15 i 18 forinti, ali pošto ne može tu svotu sam podmiriti, prima potstanare . . .«[5]

Brzi porast stanovništva u Zagrebu, a to upravo zbog priliva seoskog stanovništva u grad, prouzrokuje teške stambene probleme.

Prema statističkim podacima, prosjek stanovnika na jedan stan u 1890. iznosi 4,40. Dakako, taj se prosjek ne može uzeti u obzir zbog nerazmjera broja stanara u velikim stanovima i stanovima od jedne sobe. Govoreći o rezultatima popisa stanovništva 1890. god. M. Zoričić se osvrće upravo na prenapučenost malih stanova.

. . . »Al se u gornjem pregledu ističe osobito ta prevažna činjenica, da su brojem žiteljstva svigdje dosta jako dielomice vanredno znatno napredovali također oni dielovi grada gdje su već g. 1880. stanovni odnošaji bili vrlo nepovoljni, a gdje se poslije te godine nije sagradila već samo riedko koja nova kuća. Nenameće li se samo po sebi pitanje, da li je u gornjih skupinah: Radnički dol, Savska cesta, Nova ves i Potok bilo po kućah dovoljno prostora, da se u njih nastani preko 2300 novih stanovnika, a da se tiem nestvore stanovne prilike, pogubne i sa moralnog i sa zdravstvenoga stanovišta?

Sravnujući kućne listove poslednjega popisa s onim godine 1880, u svakoj bih gotovo kući našao više ukućana nego li što ih je imala prije deset godina, a najviše prirasta u kućah onih ulica, gdje stanuje najsiromašniji dio žiteljstva. I brojitelji i izaslanici, obavljajući razne naknadne izvide, naidjoše na tako prenapunjene stanove, na nevolju toliku, koliku nitko slutio nebi. Usporede li se brojevi kuća s jedne, a brojevi kućanstva s druge strane, razabrati će se, da se je svigdje podigla prosječna nastambenost kuća, razmjerno najjače ondje, gdje se to nikako neda protumačiti izgradjivanjem novih velikih zgrada, jer se takve ni gradile nisu. Po svem tom nedvojim nimalo, da će i potanka statistika stanovnih naših prilika potvrditi, da velik dio stanovničtva u Zagrebu danas stanuje mnogo lošije nego li prije deset godina, da su se kraj napredovanja grada ili bolje zbog njega stanovne prilike u velike pogoršale. Ako li je već godine 1880 do 4000 ljudi stanovalo u prenapučenih stanovih, računajući ovamo samo one, gdje na jednu sobu ima preko pet stanovnika, danas tih stanova ima mnogo više a u njih i mnogo više svieta, izvrgnuta svim posljedicama nezdravih i prepunih stanova.«[6]

U 1900. godini ukupan broj stanova iznosi 14.262, od toga se 484 stana nalaze u podrumu, 7.243 u prizemlju ili polukatu i 1.208 stanova u potkrovlju. Brzi porast stanovništva prouzrokuje sve veću naseljenost zagrebačkih stanova. Broj osoba po stanu, odnosno sobi, ne povećava se u prosjeku, a broj stanova opada u prosjeku. U 1880. i 1890. godini prosjek soba po stanu iznosi 2,1 a u 1900. opada na 1,9.

Prosjek broja osoba na jedan stan iznosi: 1880 — 4,26; 1890 — 4,23; 1900 — 4,05.

Ti podaci ne mogu dati pravu sliku stambene situacije i naseljenosti u gradu, ako uzmemo u obzir slijedeće činjenice:

U 1880. godini na 6.862 stana zabilježeno je 6.701 kućanstvo, dakle može se pretpostaviti da je 161 stan bio prazan. *Narodne novine* iz 1889. godine navode da su 1887. bila prazna 264 stana.[7] Isti je slučaj u 1890. godini, kada je zabilježeno

[5] *Radnički glasnik*, br. 9. od 15. V 1887.
[6] *Publikacije*, n. dj. br. 59, 289.
[7] *Narodne novine*, br. 2. od 3. I 1889.

179 stanova više nego kućanstva.[7a] Naravno, može se pretpostaviti da se u popisima stanovništva pod pojmom kućanstva podrazumijevalo obitelj, a nije se uzimalo u obzir samce.

Prema postojećim podacima bilo je u 1880. godini 2.090, u 1890. — 2.462, a u 1900. — 3.894 stana bez kuhinje.[8] Broj tih stanova odnosi se vjerojatno upravo na stanove siromašnog stanovništva, gdje se je jedna prostorija koristila kao kuhinja i stambeni prostor. Nestašica jeftinih stanova prisiljava radnike da iznajmljuju veće, odnosno skuplje stanove i primaju podstanare, uglavnom radnike, koji su u tom slučaju podmirivali troškove stanarine. Mnogi su se time koristili, i pojedinima je to bila unosna zarada. Naravno, broj podstanara u jednoj sobi uopće se ne može ustanoviti.[9]

U 1880. godini u 6.701 kućanstvu, 7.247 osoba upisano je kao ostali članovi kućanstva, od toga 1.571 podstanar, 1.452 obrtnička pomoćnika, koji stanuju kod svojih poslodavaca, i 2.377 kućne posluge. 1890. godine broj podstanara povisuje se na 1.632 osobe, kućne posluge na 2.795, a obrtničkih pomoćnika na 1.712 osoba.

U razdoblju od 1880. do 1890. godine broj stanova se povećao za 33,33%, a u slijedećih deset godina za 55,88%. Prema vrsti stanovi su 1890. godine bili: 1,65% podrumski, 55,24% u prizemlju, 31,97% na katovima, a 11,14% u potkrovlju. Izgradnjom katnica opada broj prizemnica, ali se povećava broj stanova u podrumima i potkrovlju. 1900. godine 3,39% od svih stanova nalazi se u podrumima, 50,47% u prizemlju, 37,35% u katovima i 8,47% u potkrovlju.

Broj stanovništva povećao se međutim od 1880. do 1890. za 32,60% i od 1890. do 1900. za 48,91%.

Nadnice obrtničkih i industrijskih radnika

U osamdesetim i devedesetim godinama bila je uobičajena vremenska nadnica, za dan, tjedan ili mjesec. Osim vremenske nadnice, često se koristila i nadnica na akord. Zanatski radnici sve češće ističu zahtjeve za nadnicu po komadu; oni pretežno imaju stan i hranu kod poslodavca, čime se naravno znatno smanjuje nadnica. Zarade radnika mogli bi svrstati u tri glavne skupine: zarade zanatskih radnika, zarade industrijskih radnika i zarade nadničara, odnosno poljoprivrednih radnika.

Prihode zanatskih radnika mogli bi opet svrstati u tri skupine: zarade uz opskrbu kod poslodavca, zarade bez opskrbe kod poslodavca i zarade za rad po komadu.

1887. godine u Zagrebu radi 90—100 stolarskih pomoćnika u oko 30 radionica. Prosječna zarada stolara uz prosječno radno vrijeme od 12 sati i stan s hranom iznosi tjedno 3,5 forinte, uz novčić tjedno za doručak. Za stolarskog radnika koji se brine za stan i hranu, tjedna zarada iznosi 8,7 forinti. Za rad po komadu radnik može tjedno zaraditi 9—11 forinti.[10]

Prosječna tjedna zarada bravara uz 12 i pol-satno radno vrijeme bez opskrbe iznosi 7,75 forinti, a za radnike s opskrbom 2,62 forinte za 13-satno radno vrijeme.[11]

Krojački radnici uglavnom rade po komadu, pa njihova prosječna zarada iznosi 10,5 forinti za 14-satno radno vrijeme, ukoliko se radnik ne hrani i ne stanuje kod

---

[7a] Podaci o broju velikih stanova odnose se na stanove koji zbog visokih stanarina, naravno, nisu bili pristupačni radnicima.

[8] *Statistički godišnjak*, br. I/1905, 303.

[9] *Obzor*, br. 74. od 28. III 1889.

[10] *Radnički glasnik*, br. 15. od 15. VIII 1887.

[11] *Radnički glasnik*, br. 20. od 30. X 1887.

poslodavca. Za one koji stanuju kod poslodavca tjedna zarada iznosi 2,9 forinti. U nesezoni radnici primaju puno manje, pa prosječna zarada krojačkog radnika je prema tome manja i iznosi 7,5 forinti.[12]

Za rad po komadu plaćeni su i postolarski radnici, pa oni koji ne stanuju kod poslodavca primaju za neograničeno radno vrijeme, koje traje i po 17 sati, prosječno 7 forinti tjedno. Oni koji imaju stan i ručak kod poslodavca, primaju prosječno 2,75 forinti tjedno, a pomoćnici sa stanom i hranom primaju tjedno 1,75 forinti.[13]

Zarade krojačkih i postolarskih radnika manje su od zarada stolarskih i bravarskih radnika, što je posljedica konkurencije industrijskih proizvoda, koji istiskuju zanatsku proizvodnju i dovode do propadanja sitnih obrtnika.

Pekarski radnici vjerojatno su uz postolarske najslabije plaćeni. Uz radno vrijeme, koje obično traje 12—16, a često i 18—20 sati i to noćni rad, osim stana i hrane, za koju kažu prema dopisu u *Radničkom glasniku,* da je »objed kako tako, da i ne govorimo o zajutraku, nu večera je upravo nikakva te se već mnogi od nje razbolio«, oni primaju tjedno 2,62 forinte.[14]

O uvjetima života pekarskih radnika možemo se uvjeriti i iz zahtjeva, koje oni postavljaju svojim poslodavcima u 1890. godini. Uz žalbe, da su mnoge pekarske radionice istovremeno i spavaonice radnika, oni traže 80 krajcara kao naknadu za hranu i smanjenje radnog vremena na 13 sati uz dva sata odmora. Osim toga, pekarski radnici traže posebne sobe za spavanje i poseban i čist krevet za svakoga radnika.[15]

Prosječne zarade zanatskih radnika koji se ne hrane kod poslodavca iznose u 1887. godini 8,48 forinti tjedno. Za one koji se hrane i stanuju kod poslodavca tjedna zarada bi prema navedenim podacima iznosila 2,75 forinti tjedno.

Na pitanje, da li su bolje plaćeni radnici koji ne stanuju kod poslodavca, ili oni koji stanuju kod njih, teško je odgovoriti.

»Slobodan« radnik prima mjesečno oko 33,92 forinte, dok onaj kod poslodavca prima oko 11 forinti. Kao podstanar, radnik plaća npr. 5—6 forinti stanarine u Radničkom dolu, a u centru grada oko 8 forinti mjesečno. Za hranu mu, dakle, ostaje oko 26 forinti. *Narodne novine* donose 1889. god. cijene za neke životne namirnice, kao što su mast, sol i mlijeko, i ostale osnovne proizvode potrebne u kućanstvu (petrolej, drva, ugljen). Prema tim podacima, radnik je npr. mogao kupiti za svoju mjesečnu zaradu 45 kg masti.[16] Iako je, prema dopisima u *Radničkom glasniku,* ishrana kod poslodavaca bila slaba, a stanovi obično »neki vlažni kutevi«, možemo pretpostaviti da su ti radnici u boljem položaju jer su sami, a većina radnika koji su primali čistu zaradu morala se brinuti za mnogobrojnu porodicu.

Prosječna nadnica obrtničkih radnika u 1892. godini iznosila je na primjer za 12-satni radni dan 16,5 for. tjedno za klesare, 12—16-satni radni dan 12 for. tjedno za zidare, 7,6 for. tjedno za opančare, bez hrane. Uz hranu tokari primaju 6 forinti.

Prosječna nadnica u industrijskim poduzećima u Zagrebu iznosila je 1890. godine na primjer:

---

[12] *Radnički glasnik,* br. 11. od 15. VI 1887.
[13] *Radnički glasnik,* br. 16. od 30. VIII 1887.
[14] *Radnički glasnik,* br. 16. od 30. VIII 1887.
[15] Agramer Zeitung, br. 114. od 19. V 1890.
[16] Tako je npr. cijena mlijeku 10—12 nč, masti 72—76 nč, govedini 36—54 nč, teletini 48—50 nč i soli 12 nč. Gotovo su nepromijenjene cijene životnih namirnica i početkom devedesetih godina, pa cijena govedini iznosi 56 nč, slanini 76 nč, masti 80 nč, mlijeku 10 nč, soli 12 nč, ulju 32 nč, grahu 7 nč, brašnu 18 nč, krumpiru 5 nč i šećeru 48 nč. *Narodne novine* br. 214. od 18. IX 1889, *Sloboda,* br. 24. od 20. XII 1894.

U plinari:		*U tvornici konjaka:*	
za strojare	13,97 forinti tjedno	radnici	8,92 forinti tjedno
za ložače	7,20 forinti tjedno	težaci	5,4 forinti tjedno
za težake	5,40 forinti tjedno		
U tvornici duhana:		*U tvornici peći:*	
radnici	5,22 forinte tjedno	radnici	9 forinti tjedno
nadzornici	8,9 forinte tjedno	težaci	6,5 forinti tjedno
U tvornici likera:		*U tvornici kože:*	
radnici	8 forinti tjedno	predradnici	20 forinti tjedno
		radnici	6,30 forinti tjedno
		težaci	4,80 forinti tjedno

Prosječne tjedne zarade visokokvalificiranih radnika, odnosno nadzornika iznose 14,32 forinte, radnika 7,33 i težaka 5,52 forinte.

Na području grada Zagreba nalazi se i velik broj poljoprivrednih radnika, čije su nadnice znatno niže od nadnica industrijskih radnika.

U 1892. godini tjedne zarade iznose:

2,10 forinti	s hranom za muškarce	2,46 forinti	bez hrane za žene
3 forinte	bez hrane za muškarce	1,14 forinti	s hranom za djecu
1,92 forinti	s hranom za žene	1,68 forinti	bez hrane za djecu

Ako usporedimo zarade zanatskih i industrijskih radnika s dnevnim troškovima, na osnovi stanarina i cijena na tržištu, radnik nema ni najosnovnija sredstva za život.

Prosječna zarada zanatskog radnika iznosi 12,33 forinte tjedno; industrijskog radnika 7,33 forinte; težaka u industriji 5,52 forinte i poljoprivrednog radnika 2,10 forinti. Stanarina za jednu sobu iznosi oko 12 forinti mjesečno, odnosno 3 forinte tjedno. Prema cijenama životnih namirnica, radnička obitelj od pet članova troši tjedno za najosnovnije prehrambene proizvode oko 7 forinti. Osim stanarine i hrane, potrebna su drva za loženje, (m^3 drva 3 forinte), petrolej, svijeće i sapun (petrolej — 11—20 nč., svijeće 48 nč., sapun 24 nč.).

Ti podaci odgovarali bi i navodima u članku »Dole sa socijaldemokrati«, objavljenom u *Slobodi* 1892. godine. »Uzmimo da popriečno najbolje plaćeni radnik u Zagrebu kod 11 satnog dnevnog rada ima dnevnicu forint 1,80 što čine nedeljno 10,80 for. Kada se odbiju blagdani, ostaje najbolje plaćenom radniku, koji uz to ljeti i zimi podjednako posla imade, mjesečno for. 39,60. Dvije trećine radnika zaslužuje jedva 15—20 forinti mjesečno ... našim radnikom ne preostaje više od 24—50 novč. za potrošak ...«[17]

Potkraj 1894. god. *Sloboda* objavljuje o novom gradskom porezu ... »Prema tome plačati će se odsele za svaku metričnu centu brašna potrošarine 1 for., a ako je u Zagrebu samliveno 5 nč. za stanove plačati će se od svake forinte 1 nč ... Prema njihovom zaključku, morati će sada brašno sa 1 nč. po kilogramu poskupiti, prema njihovom zaključku morati će se od svake forinte, koja se godišnje za stan plača, platiti 1 nč.«[18]

Kako su zagrebački socijalisti objašnjavali teški položaj radnika vidi se iz slijedećeg članka, kojim se *Sloboda* u svom prvom broju obraća radnicima, malim obrtnicima i takozvanim umnim radnicima: »Danas radnik sve više i više propada,

[17] *Sloboda*, br. 5. od 1. VI 1892.
[18] *Sloboda*, br. 24. od 20. XII 1894.

uzprkos njegovom napornom radu, jerbo se kapitalističkoj konkurenciji opreti ne može, koja sa tvorničkim proizvodom i sa najraznovrsnijim strojevima radi. Uslied silnog tvorničkog proizvoda mali obrtnik ne može da napreduje, već kuburi i životari većim dielom od popravaka. Njegov položaj je danas velikim dielom kukavniji nego li od njegovoga položaja pomoćnika. Ima majstora još danas, koji ne vjeruju, da je njihovom zanatu odzvonilo, te se još uviek nadaju boljku, šeprtljajući sa 2, 3 i 5 šegrta, misleći s tim izbjeći konačnoj propasti, ali se varaju, pošto imade danas već dosta obrta, koji su uslied tvorničkih proizvoda tako nisko pali, da su majstori prisiljeni vršiti nadničarski posao.

Velik dio radnika u našoj domovini sačinjava seljak. Njegov položaj, uslied nemogućnosti obradjivanja zemlje na veliko, kao što je veleposjednik čini, upravo je kukavan. On si obradjiva zemlju sa najlošijim alatom te ono malo što si priradi, kad mu usjev dozrije, pa nije kadar da počeka, dok mu roba cienu dobije, mora trgovcu uz bescijenu prodavati, koju mu naime trgovac sam ponudio... Veliki dio seljaka ide, ako je u blizini grada za nadničara ili u koju drugu službu za slugu, ako je pako u blizini kakve tvornice stupa unutar kao tvornički radnik, u ovom slučaju pomaže snižavati uslied prenatrpanja radne snage cienu pravoga tvorničarskoga radnika.

... Promatramo li nadalje položaj obrtničkog i tvorničarskoga radnika, koji je kao naučnik u najnježnijoj svojoj mladosti teškim radom i dugotrajnim radom obterečen bio, vidičemo da nakon dovršene naučne dobe ili ostane bez posla ili imade kakovu zaslugu, da jedva životari... Na samostalnost, a po tom i na bolju budućnost skoro ne smije niti da misli, jer ima pred očima jasnu sliku, kako tvorničarski proizvodi otimlju zaslugu već postojećemu malom obrtniku...«[19]

ZUSAMMENFASSUNG

EINIGE ANGABEN ÜBER DIE ÖKONOMISCHE LAGE DER ARBEITER IN ZAGREB AUS DEM JAHRE 1880—1900.

In diesem Beitrag sind die Hauptangaben vorgebracht, die auf die Lage der Arbeiter in Zagreb nach der Gründung der ersten Arbeiterorganisationen in Kroatien, der Formierung der Sozialdemokratischen Partei und der Gründungsversuche der Fachorganisationen hinweisen.

Auf Grund der statistischen Angaben und Zeitungsartikel sind das Wohnungsproblem, die Lohnhöhe der Handwerks —, Industrie — und Landwirtschaftsarbeiter dargestellt, sowohl als auch das Arbeitslöhnen und Lebensunterhaltskostenverhältnis.

Während die meisten Handwerkersarbeiter noch in den achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts vom Arbeitsgeber die Unterkunft und Verpflegung bekommen, im Laufe der neunziger Jahre wächst die Zahl derjenigen die, unter dem Einfluss der sozialistischen Bewegung, sich davon zu befreien trachten.

[19] *Sloboda*, br. 1. od 1. IV 1892.

ELZA TOMAC

Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine

(Prilog problematici razvitka i djelovanja socijalističkog sindikalnog pokreta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata)

SINDIKALNI pokret u Hrvatskoj bio je od svojih početaka do prvog svjetskog rata usko povezan s razvitkom socijalističkog pokreta i prolazio s njim kroz sve njegove najvažnije etape. Razlozi su bili viševrsni, a jedan od najvažnijih bio je svakako to što su sindikate u Hrvatskoj vlasti zabranjivale sve do 1907. god., pa se sindikalni rad vršio u ilegalnosti, a vodili su ga socijalistički funkcioneri.

Iako su radnici već od 1889. god. u više navrata nastojali dobiti od vlade potvrdu pravila i tako legalizirati sindikate, Khuenova vlada odbijala je da potvrdi njihova pravila jer je smatrala da će zabranom sindikata već u početku uništiti socijalistički pokret.[1] Ali to nije uspjelo jer su socijalisti organizirali ilegalne sindikate, i oni su ilegalno djelovali petnaest godina. Sindikalni pokret, koji se najprije počinje razvijati u Zagrebu, postiže prve uspjehe već 90-tih godina. Tako je u nekim strukama skraćeno radno vrijeme, povišene su nadnice, a sindikalne su organizacije formirane i učvršćene za dalju borbu. Prve sindikalne organizacije osnovane su među obrtničkim radništvom, što su diktirale i ekonomske prilike u Hrvatskoj u to vrijeme, jer je broj industrijskih radnika bio vrlo malen.[2] Kako su sindikati u doba Khuenovih progona socijalista od 1897. do 1903. radili ilegalno, preko njih se odvijala politička socijalistička aktivnost.

Od 1903. jača i razvija se sindikalni pokret zajedno sa socijalističkim, a u god. 1906. postiže znatan uspon. Prema izvještaju s I zemaljske sindikalne konferencije (održane 23—26. XII 1906. u Osijeku), u socijalističke sindikate bilo je dotad orga-

[1] M. Gross: Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895), Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1959, I, str. 241.

[2] Porast sindikalnog pokreta bio je skopčan i s porastom radništva od 90-tih godina XIX stoljeća do 1910. i, razumije se, ovisio je u velikoj mjeri o njegovoj strukturi, koja je u osnovnim crtama u razdoblju 1890—1910. izgledala ovako:

Godina	Ukupan broj radnika	Broj radnika u radionicama sa 20 radnika	Broj radnika u radionicama s više od 20 radnika
1890.	30.647	20.792 ili 67,84%	9.855 ili 32,16%
1910.	46.486	27.687 ili 59,56%	18.799 ili 40,44%
1900.	60.042	36.438 ili 60,69%	23.604 ili 39,31%

Broj se radnika od 1890. do 1910. udvostručio, a porast je vidljiv i u manjim poduzećima i u industriji, tj. u poduzećima s više od 20 radnika. Stagnacija i opadanje šumske industrije od 1900. do 1910. godine odrazili su se u razmjerno niskom prirastu industrijskog radništva s obzirom na odnos od 1890. do 1900, ali je i dalje bio među industrijskim radnicima pretežan broj radnika u industriji drva.

nizirano oko 10.500 radnika, a s neutralnim organizacijama željezničara i tipografa, u koje je bilo učlanjeno oko 2.000 radnika, broj organiziranih radnika iznosio je oko 21% ukupnog radništva. Uspjeh rada socijalističkih sindikata odrazio se i u konkretnim poboljšicama koje su izborene — skraćenju radnog vremena i povišenju zarade. Radno vrijeme sniženo je u pojedinim strukama za 1—3 sata, dok su nadnice povišene za 10 pa i 70%. Međutim, najniže radno vrijeme još je uvijek iznosilo 9—10 sati, dok je u tvornicama i pilanama trajalo i do 13 i 14 sati, a negdje i više.[3] Osim toga, u nizu struka sređene su razne potpore, npr. za nezaposlene, zatim putne, selidbene, bolesničke i druge potpore, što je bilo vrlo važno, jer su u tim slučajevima radnici inače bili prepušteni samo međusobnoj solidarnosti i pomoći.[4]

Već poslije osnivanja prvih sindikata 90-tih godina u Zagrebu pokušao je Ivan Ancel, tadašnji prvak socijalne demokracije, da sindikalne organizacije međusobno poveže u jedno centralno društvo.[5] Taj pokušaj nije ostvaren, jer je 1894. osnovana Socijaldemokratska stranka, koja je zbog specifičnih prilika bila i sindikalna i politička organizacija, pa su u njoj okupljeni i svi sindikalno organizirani radnici.

Slično nastojanje, da se svi savezi okupe u jedan središnji, pojavljuje se 1896, pa zatim 1901, i naposljetku je urodilo plodom 1903. god. osnivanjem zagrebačkog Međustrukovnog odbora. Potreba za okupljanjem svih sindikalnih organizacija pojavila se najprije u Zagrebu, a zatim, u vezi s razvitkom sindikalnog pokreta, i u drugim mjestima u Hrvatskoj, i to prvenstveno zato da bi se pojedine i sindikalne i političke organizacije međusobno čvršće povezale radi konsolidiranja stranke i sindikata. U Poslovnom redu, koji je prihvaćen za zagrebački Međustrukovni odbor, prvenstveno je naglašena težnja za okupljanjem svih lokalnih organizacija, dok je pitanje centralizacije sindikalnih organizacija još uvijek u duhu Ancelova općeg saveza.[6] Tek razvitak i osnivanje sindikalnih organizacija raznih struka poslije 1903. god. u nizu mjesta i osnivanje međustrukovnih odbora u tim mjestima postavit će problem centralizacije sindikata u novom, sasvim sindikalnom pravcu, a legalizacija sindikata 1907. i u vezi s njom osnivanje centralnih saveza u pojedinim strukama omogućit će definitivnu organizacionu strukturu socijalističkih sindikata.[7]

Uporedo s jačanjem i povezivanjem radničkih sindikata organiziraju se i poslodavci u svoje organizacije, a u razdoblju iza 1906. počinju aktivno djelovati.[8]

Napredak radničkog pokreta i jačanje sindikalnih organizacija izazvali su već 90-tih godina prve pokušaje organiziranja poslodavaca u pojedinim strukama, kao pekarskih obrtnika u Hrvatsku pekarsku obrtničku zadrugu i građevinskih obrtnika u Savez građevnih poduzetnika. God. 1903—1904. osnovan je iz industrijskog odsjeka

---

[3] Napredak socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji od 1904. do 1906. godine, Zagreb, 1906; *Naprijed*, 19. XII 1906. god.

[4] Ove potpore, bilo sve ili pojedine, uredile su gotovo sve sindikalno organizirane struke i u Zagrebu i u nekim podružnicama izvan Zagreba.

[5] M. Gross: n. dj. str. 258.

[6] V. Korać: Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. II, str. 59. i d.

[7] Od industrijskog i obrtničkog radništva, prema izvještaju s konferencije u Osijeku, broj organiziranih radnika u raznim mjestima bio je ovakav: Belišće 791, Bjelovar 396, Miholjac Donji 40, Đakovo 93, Indija 55, Jaska 14, Karlovac 117, Brod n/S 317, Mitrovica 112, Našice 68, Nova Gradiška 7, Osijek 2392, Petrovaradin 50, Požega 202, Ruma 172, Varaždin 156, Vinkovci 210, Zagreb 2959, Zemun 259.

[8] Poslije 1906. poslodavci se u Austriji i Mađarskoj sve više okupljaju u svoje saveze i jačaju poslodavačke organizacije, pa je to vjerojatno u izvjesnoj mjeri djelovalo i na poslodavačke organizacije u Hrvatskoj da aktiviraju i organiziraju svoju djelatnost.

Trgovačko-obrtne komore Zemaljski savez industrijalaca u Zagrebu, a intenzivan rad počinje napose od 1907. god.[9] Dok su prve dvije spomenute poslodavačke organizacije okupljale uglavnom lokalne grupe poslodavaca u jednoj struci, Savez industrijalaca bio je organizacija vlasnika industrijskih poduzeća. Iako nije naglašavao interes za radnička pitanja, i taj Savez strogo kontrolira radnički pokret putem svojih poslovođa pa nastoji onemogućiti svaki pokušaj organiziranja radnika u svojim tvornicama. S obzirom na to da se radilo o industrijalcima, njihov je utjecaj na lokalne i centralne vlasti bio veći, pa pri ugušivanju štrajkova u tvornicama sve više sudjeluje ne samo policija već i vojska. Zato je pritisak toga Saveza na radništvo bio mnogo veći nego Saveza hrvatskih obrtnika. Taj se Savez razvio 1906. iz već spomenute organizacije pekarskih obrtnika, dok je aktivan rad započeo u sredini 1908. i odmah dolazi u sukob s radničkim sindikatima. Osnivanje i rad toga Saveza pozdravljen je u građanskoj štampi, pa i među krupnim poduzetnicima.[10] Socijalisti s nepovjerenjem gledaju na udruživanje obrtnika i upozoravaju radništvo da mora budno motriti na svako organiziranje poslodavaca, kako bi mogli »već u početku spriječiti svaki pokušaj, koji bi išao tamo da se promicanje materijalnih modernih interesa obrtničkog staleža obavlja na račun radništva«.[11] Dok, s jedne strane, Savez industrijalaca provodi uglavnom dosljedno klasnu politiku prema radništvu, Savez obrtnika, iako na svakom koraku napada radničke sindikate, povremeno vodi politiku prividne koegzistencije s radništvom. Tako Obrtni zbor u Zagrebu ukazuje na štetne posljedice štrajkova za industriju, pogotovo u periodu krize, i savjetuje poslodavcima da ne izazivaju kavge, a sporove da rješavaju preko obrtnog nadzorništva. Popustljivost preporuča i Obrtna komora, jer obrtu, koji je ionako vrlo nesiguran i bez čvršće materijalne podloge, u vrijeme krize nipošto neće pomoći štrajkovi, pa čak apelira na radništvo za mirnu suradnju. »... Neka se probitci radništva štite i unapređuju, ali neka se ni poslodavcima ne oteščava položaj, koji nije uvijek zavidan. Međusobna snošljivost i staranje za opće dobro neka stvara prilike u kojima će i radnici i poduzetnici naći svoju korist u tegotnoj borbi za opstanak.«[12] I Savez industrijalaca izjašnjava se u doba krize u tom duhu, dapače izjavljuje u povodu nekih radničkih zakona (npr. zakona o osiguranju radništva protiv nezgoda) kako je u interesu samih poslodavaca da se postepeno uvode takvi zakoni i mjere u modernom duhu vremena koji će s vremenom izravnati opreke između poslodavaca i radnika.[13] I poslodavci se nadaju da će razvitkom industrije i porastom konzumne snage nadoknaditi gubitke oko radničkog osiguranja i zaštite, pa tako spriječiti i štrajkove. Ali usprkos takvim izjavama poslodavci u svakom slučaju štrajka vrlo teško popuštaju, a ako to i čine, onda samo pod pritiskom radništva.

Socijalisti su morali posvetiti pažnju i radničkom zakonodavstvu, to više što su poslodavci nastojali da preko njega vode glavnu riječ u radničkim pitanjima, kako bi i na taj način zaštitili svoje interese. Dok u nekim zapadnoevropskim zemljama u to vrijeme nailazimo na niz radničkih zakona koji u izvjesnoj mjeri reguliraju odnose poslodavaca i radnika, u Hrvatskoj je sve radničko zakonodavstvo svedeno na nekoliko zajedničkih obrtničkih sudova i Okružnu blagajnu.

---

[9] Korać: n. dj. str. 99—101; Godišnji izvještaj Zemaljskog saveza hrvatsko-slavonskih industrijalaca o svojoj djelatnosti u godini 1907, Zagreb, 1908.
[10] *Obzor*, 27. I 1909.
[11] *Slobodna riječ*, 5. VIII 1908.
[12] Izvješće Obrtnog zbora u Zagrebu 1908, Zagreb, 1909.
[13] Godišnji izvještaj Zemaljskog saveza... u godini 1907, Zagreb, 1908.

U 1907. i 1908. donijete su dvije nove zakonske osnove o tim ustanovama, i to novi zakon o socijalnom osiguranju radnika i novi obrtni zakon, koji o radničkom pitanju samo u izvjesnoj mjeri proširuju ili revidiraju dotadašnje zakone.[14] Dok je prvi zakon bio u korist radnika, jer je proširivao osiguranje na neke nove kategorije radnika, koje dotad nisu bile obuhvaćene, novi obrtni zakon išao je za tim da ograniči i suzbije radnički pokret.[15] Naročito se u obrtnom zakonu obara na pravo štrajkanja i sastajanja radnika, pa je uvedena i klauzula po kojoj će radničke organizacije biti materijalno odgovorne za protuzakonske postupke pojedinih svojih članova. Pravo štrajka, iako je nominalno priznato, u praksi je onemogućeno jer su zabranjeni štrajkovi i bojkotiranje pojedinih radionica, koji sprečavaju »slobodu rada« poslodavaca, pa je, prema tome, i svaki štrajk mogao biti kažnjiv. Svi sporovi treba da se vode preko posebno uređenih sudišta, koja u većini sačinjavaju poslodavci, a predsjednika i zamjenika imenuje ministar pravde. Rješenja takvih sudišta i bez pristanka spornih stranaka za njih su obavezna.[16]

Pravo sastajanja također je ograničeno jer se stavlja pod strogu pasku policije, koja može skupštinu zabraniti »... ako se skupština protivi zakonu, te ako je sa stanovišta javnog reda i poretka ugrožljiva ...« i ako pretresa prijedloge koji nisu unijeti u dnevni red.[17]

U tom obrtnom zakonu prvi put se pojavljuje institucija radničke komore. Toj komori bila je namijenjena zadaća da zajedno s trgovačkim i obrtnim komorama pozorno prati razvitak radničkih prilika u svom okružju, da prikuplja statistički materijal i o tome obavještava ministra trgovine, kojem je direktno podvrgnuta. Iako radnici treba da plaćaju doprinos za komore, njima upravljaju činovnici imenovani od vlade.[18]

Novi obrtni zakon izazvao je buru negodovanja i među mađarskim i među hrvatskim radništvom. Hrvatski sindikati priključuju se mađarskim sindikatima, koji organiziraju protest protiv obrtnog zakona. Oni napadaju mađarsku koalicionu vladu i izjavljuju da je to »... moral kurjaka, koji ovcama propisuje red ...«.[19]

Zbog ovih novih namjera vlade i organizacija poslodavaca, koji su željeli da radnički pokret kanaliziraju i obuzdaju, uloga socijalističkih sindikata porasla je ne samo u pojedinačnim sukobima radnika s poslodavcima već poprima šire značenje i opsežnije zadatke.

Uz već spomenute faktore, na dalji rad i djelovanje radničkih sindikata u razdoblju koje je slijedilo djelovala je u velikoj mjeri i privredna kriza koja počinje

[14] Cijelo radničko zakonodavstvo bilo je regulirano obrtnim zakonom donijetim 1884. i spadalo je u resor obrtne oblasti koja je bila podvrgnuta zajedničkom ministarstvu za obrt i trgovinu u Budimpešti. U nekim radionicama i tvornicama bili su uvedeni i tarifni ugovori, ali su bili privatnog karaktera, i ovisilo je o poslodavcima da li će ga se pridržavati.

[15] Novi zakon o osiguranju predviđa socijalnu zaštitu za sve struke kvalificiranog i pomoćnog radništva i nižeg činovništva, dok nadničari, poljski radnici i služinčad nisu obuhvaćeni tim zakonom, već su se mogli osigurati na svoj trošak. I za ostale kategorije zakon je predviđao da ipak glavninu troškova snose radnici. Reagirajući na taj zakon, socijalisti traže da se socijalno osiguranje protegne na sve radništvo i nadničare, poljske radnike i služinčad, a troškove osiguranja da namire poslodavci; Arhiv Hrvatske, Zagreb, Predsjedništvo Zemaljske vlade 16247, 9—1 1908; *Razredna borba*, IX 1906.

[16] *Slobodna riječ*, 19. VIII 1908.

[17] Isto.

[18] Isto.

[19] Isto. Međutim, novi obrtni zakon ipak nije proveden, na što je vjerojatno utjecala u znatnoj mjeri i socijalistička aktivnost uperena protiv njega, a i nezadovoljstvo i među samim poslodavcima.

1906. u Americi, 1907. se osjeća i u Evropi, a njene posljedice potkraj 1907. god. pojavljuju se i u Hrvatskoj. U godinama 1908. i 1909. posljedice krize su najsnažnije, a tek 1910. jenjavaju i započinje novi uspon.

Već godina 1907. zaključena je u Hrvatskoj pasivnom bilancom, i to naročito u novčarstvu, što se, razumije se, negativno odrazilo na cijelu privredu.[20] To se stanje u 1908. i 1909. još pogoršalo.[21] Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore pokazuje teško stanje privrede: »Ratarstvo, trgovina, obrt i industrija stajali su više ili manje u svim svojim granama diljem cijele godine pod dubokim dojmom međunarodne novčane krize. Sve produkcione i prometne grane slažu se u gorkim pritužbama na abnormalnosti od ove godine...«[22] Kriza je još jače pogodila obrt, koji je bez jačeg materijalnog uporišta bio ovisan o kreditima, pa je u krizi koja je nastupila bio više izložen i njenim posljedicama. Zastoj u obrtnoj privredi osjetio se ne samo u Zagrebu već i u ostalim dijelovima Hrvatske.[23] Krizu su naročito osjetile one industrijske i obrtne grane koje su bile direktno vezane uz kredite, npr. drvna industrija i građevni obrt i njima srodne i povezane grane.

Zastoj u privredi odrazio se i na zaposlenost radništva, pa se to osjetilo naročito među građevnim radnicima i radnicima u industriji drva, ali i u ostalim strukama.[24] Ekonomska kriza odrazila se i u sindikalnom pokretu, prvenstveno u opadanju broja članova, pa je, uz politički pritisak Rauchova režima, ekonomska kriza bila glavni uzrok što je broj članova socijalističkih sindikata do 1909. znatno pao, a oporavljanje od krize u 1910. osjeća se i u porastu broja organiziranih radnika.

Tim vanjskim faktorima pridružila se i nova situacija u genezi samoga sindikalnoga pokreta, što je sve uvjetovalo značajne organizacione promjene, od kojih su najkrupnije u tom razdoblju bile centralizacija i legalizacija sindikata.

Socijalistički sindikati u Hrvatskoj bili su sve do 1907. god. ilegalni. Po dolasku na vladu Hrvatsko-srpske koalicije socijalisti su također tražili potvrdu sindikalnih pravila. Ali kao što vlada koalicije nije htjela ispuniti svoja obećanja socijalistima o uvođenju općeg prava glasa, tako je isto u nekoliko navrata odbijala zahtjeve socijalista da potvrdi sindikate.[25] Tek neposredno pred debatu o željezničarskoj pragmatici u peštanskom parlamentu vlada Koalicije iznenada potvrđuje pravila nekih saveza sindikata.[26]

---

[20] Godišnji izvještaj Zemaljskog saveza... u godini 1907, Zagreb, 1908.

[21] Isto za 1908. i 1909. god.

[22] Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu o narodnogospodarstvenim prilikama svoga područja u godini 1907, Zagreb, 1908; *Obzor*, 1. I, 4. I i 6. II 1908.

[23] Izvješće Obrtnog zbora u Zagrebu, 1907. i 1908.

[24] Nedostatak službenih statistika o nezaposlenosti, a i uopće o radničkim pitanjima, onemogućava da se prikažu detaljni podaci o posljedicama krize na zaposlenost radništva, ali u svim izvještajima komora i privrednih društava, pa i po pisanju suvremene štampe, može se zaključiti da je broj radnika koji su za vrijeme krize ostali bez posla bio znatan; *Slobodna riječ*, 4. V 1908; *Obzor*, 12. VII 1908; Izvještaj o sindikalnom pokretu 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini, prema izvještajima glavnih saveza sindikata međunarodnom sindikalnom savezu, Beograd, 1951, str. 73.

[25] Historijski arhiv, Zagreb, Gradsko poglavarstvo, Redovna uprava 4902 i d. — 1907.

[26] Historijski arhiv, Zagreb, Gradsko poglavarstvo, Redovna uprava 24871 i d., 41559 — 1907; Arhiv Hrvatske, Zagreb, Pravila 1791, 1678, 1814, 1791, 1678; M. Gross: Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika »novog kursa«, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1950, str. 34.

Tada je prvi put pružena mogućnost socijalističkim sindikatima da se legalno konstituiraju. Neposredno iza potvrde pravila konstituiraju se kao legalni ovi savezi: Savez radništva parnih pilana za Hrvatsku i Slavoniju (ili Savez radnika u industriji drva),[27] Savez obućarskih radnika za Hrvatsku i Slavoniju,[28] Savez soboslikara i ličilaca i srodnih struka u Hrvatskoj i Slavoniji,[29] Savez radnika odjevne industrije,[30] Savez kovinarskih radnika u Hrvatskoj i Slavoniji,[31] Savez građevinskih radnika u Hrvatskoj i Slavoniji,[32] Savez drvodjeljskih radnika u Hrvatskoj i Slavoniji,[33] Savez radnika prehrambene industrije[34] i Strukovno udruženje brijačkih i vlasuljarskih pomoćnika u Zagrebu.[35] Ti su sindikati bili najbrojnije sindikalne organizacije u Hrvatskoj i u daljem su sindikalnom radu imali vodeću ulogu. Osim tih saveza dobila je potvrdu pravila i organizacija knjigoveških radnika.[36] Izvan legalnih sindikata ostala je još grupa autonomnih, lokalnih organizacija, koja ili nije tražila ili nije mogla dobiti potvrdu pravila.[37]

Međutim, ova dugo željena i tražena legalizacija sindikata nije mogla imati onaj efekt koji bi imala da je provedena odmah na početku koalicione vlade, jer nije mogla pridonijeti razvitku i borbi sindikalno-socijalističkog pokreta u novim političkim uvjetima, nastalim poslije pada koalicione vlade. Otud, s jedne strane, apatija i nezainteresiranost, pa u izvjesnoj mjeri i nepovjerenje s kojim je primljena legalizacija sindikata među radništvom, a, s druge strane, to je uvjetovalo da je legalizacija provedena samo upola, po primjeru austrijskih sindikata.

Socijalisti ukazuju na opasnost u koju legalizacija povlači sindikate jer ih prisiljava da stalno vode računa o raspoloženju vlade i sl. i tako negativno utječe na njihov borbeni sadržaj, dok, naprotiv, ilegalnost sindikatima pruža mogućnost da usprkos raznim zakonskim smetnjama i preprekama djeluju kao borbene i neovisne

---

[27] Jedini savez nekvalificiranog industrijskog radništva. Osnovan je nezavisno od Saveza drvodjeljskih radnika i kasnije se nije htio s njim udružiti. Zbog ekonomske krize u 1908. i 1909. broj članova pada, pa se Savez kasnije spojio s Općim radničkim savezom.

[28] Poslije potvrde sindikalnih pravila održana je 28. VII 1907. u Zagrebu skupština Saveza. Uskoro su uređene podružnice u Sušaku, Karlovcu, Novoj Gradiški, Požegi, Mitrovici, Zemunu i Osijeku.

[29] Konstituirajuća skupština Saveza održana je 21. VII 1907. u Zagrebu. Savez je bio zastupan i u internacionalnoj organizaciji soboslikara i ličilaca u Hamburgu.

[30] U tom su Savezu bili zastupani krojači, krznari, čarapari i klobučari. Osnivačka skupština Saveza održana je 21. i 22. VII 1907. u Zagrebu. U Savezu je bio mali broj članova, ali je ipak imao podružnice u više mjesta.

[31] Kovači, bravari, limari i srodne struke. Konstituirajuća skupština Saveza održana je 14. VII 1907, a u upravni odbor Saveza birani su Slavko Kaurić i Stjepan Matačić, poznati i kao socijalistički agitatori.

[32] Savez građevnih radnika konstituiran je 18. VII 1907. poslije potvrde pravila; za predsjednika je bio izabran Miško Škvorc. Zbog velikog broja sezonskih radnika u Savezu je postojala velika fluktuacija članova, no usprkos tome on je uz Savez drvodjeljskih radnika bio najbrojniji savez, s podružnicama u nizu mjesta u Hrvatskoj. U taj su savez ušli i klesari, koji su također dobili potvrdu svojih pravila.

[33] Konstituirajuća skupština Saveza drvodjeljskih radnika održana je 14. VII 1907. u Zagrebu. Za predsjednika organizacije bio je izabran August Auer. To je uglavnom bio savez kvalificiranih radnika, a okupljao je stolare, taperare, kolare, bačvare, parketare, tokare i srodne struke. Savez je imao podružnice u svim većim mjestima u Hrvatskoj, a 1908. pristupio je Međunarodnoj drvodjeljskoj uniji, pa je otada prihvaćao u svoje redove i industrijske radnike.

[34] Taj je savez okupljao pekare, mesare, kobasičare i poslastičare, mlinare i dr., pretežno obrtničko i kvalificirano radništvo. Savez je osnovan također poslije potvrde pravila sindikata i konstituiran na skupštini 18. VIII 1907. Predsjednik Mirko Spitzer.

[35] Savez je osnovan tek u početku 1909. god.; imao je mali broj članova.

[36] Arhiv Hrvatske, Zagreb, Pravila 1672.

[37] Korać: n. dj. knj. II, str. 82; Historijski arhiv, Zagreb, Gradsko poglavarstvo, Redovna uprava 35784; 37555—1908.

radničke organizacije. Zato oni smatraju da bi potvrda pravila u tom času mogla imati kobnih posljedica za sindikate i da se ne smije sasvim napustiti dotadašnji način organiziranja, već je potrebno provesti samo razdiobu djelatnosti. Legalne organizacije treba da preuzmu potporne i prosvjetiteljske funkcije u sindikalnom pokretu, tj. da se preko njih srede razne potpore (bolesnička, selidbena, putna i potpora za nezaposlene) i kulturno uzdizanje radnika, dok će osnovne funkcije sindikata, npr. štrajkovi i bojkoti, biti prepušteni »slobodnim organizacijama«, koje neće ovisiti o vladi i režimu pa će moći pružiti ne samo otpor strukovne prirode već će djelovati i u političkoj borbi.[38] Da bi to mogli provesti u novim uvjetima legalizacije i uz opasnosti koje je ona u sebi krila, hrvatski sindikati prihvaćaju dualizam u unutrašnjoj organizaciji kakav je bio uobičajen i proveden u austrijskim sindikatima. Legalne organizacije trebalo je zato prikazati pred režimom nepolitičkim, strogo kulturnim i socijalnim ustanovama, dok slobodne strukovne organizacije »koje se poklapaju s ilegalnima i na njih oslanjaju ... moraju i nadalje ostati politička tijela, organima proleterske političke stranke, organizacijama stranke . . .«.[39] Taj je sistem proveden i ostao je do prvog svjetskog rata, kada su svi sindikati bili zabranjeni.[40]

U Hrvatskoj i Slavoniji sve do legalizacije sindikata oni su bili jedinstvene organizacije, i političke i sindikalne, pa je sada postalo nužno i njihovo odvajanje. Potreba za razgraničenjem ovih organizacija pojavila se u praksi već i prije, pa je to pitanje načeto već u prvim pokušajima centralizacije, ali se to moglo provesti tek nakon legalizacije sindikata. Kako je proces razgraničavanja sindikalnih i političkih organizacija bio usko povezan s pitanjemm reorganizacije sindikata, došao je do izražaja i u tendencijama oko centralizacije sindikata.

Legalizacija sindikata 1907. godine već je zatekla saveze pojedinih struka koji su okupljali niz lokalnih organizacija. Ali pitanje centraliziranja manjih lokalnih organizacija u centralne saveze, rad koji je započet još 1903. godine osnutkom zagrebačkog Međustrukovnog odbora, aktuelno je još uvijek. Centraliziranje pojedinih struka već je od početka naišlo na velike teškoće i izazvalo vrlo oštre polemike, u kojima su došle do izražaja dvije struje. J. Demetrović započinje diskusiju oko centralizacije sindikata 1906. god. u *Razrednoj borbi* i kasnije je prenosi u list *Naprijed*. On je zastupao mišljenje da centralizaciju treba provesti tek djelomično, i to samo u pogledu putnih potpora i potpora za nezaposlene. Druga struja, koju zastupa Slavko Henč i neke sindikalne organizacije (soboslikari i kovinari), a kasnije joj se priključilo i vodstvo stranke, tražila je strogu centralizaciju sindikata. Osnovno i centralno pitanje u tim diskusijama bilo je pitanje štrajkaškog fonda, tj. kakav odnos treba zauzeti prema štrajkovima pojedinih organizacija. Iako se u rezoluciji o generalnom štrajku, koja je prihvaćena na kongresu stranke 1905. godine, vodstvo izjasnilo o generalnom štrajku u duhu Amsterdamskog kongresa, u praksi je dosljedno primjenjivalo taktiku izbjegavanja štrajkova, a ako su već izbili, nastojalo je da ih smiri.[41] To su stajalište zastupale obje struje, premda Demetrović prividno traži veću slobodu organizacije u pripremanju i vođenju štrajka. On tvrdi da pojedinim organizacijama treba dati mogućnost

[38] *Slobodna riječ*, 7. VI 1907.
[39] Isto.
[40] Korać: n. dj., str. 83.
[41] Mijo Novak: Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema generalnom štrajku, Zagreb, 1951.

da samostalno odluče da li će ući u štrajk ili ne, pa čak naglašava da buđenje proletarijata mora biti povezano s čestim štrajkovima i da »... ono prvo oduševljenje i bojovnost izvojuje više pobjeda nego rad na organizaciji od dvije ili tri godine«.[42] Međutim, Demetrović se ipak negativno odnosi prema štrajku jer smatra da štrajkaše treba prepustiti vlastitim snagama, pa i neizvjesnosti ishoda štrajka. Njegov stav prema centralizaciji štrajkaške blagajne svodi se na bojazan da će manje i tek organizirane struke, koje su sklone da vrlo često i »uslijed neupućenosti« lako stupe u štrajk, ako se provede centralizacija štrajkaškog fonda, isprazniti blagajne većih i jačih saveza. Tako bi se moglo desiti da i neka jača strukovna organizacija ostane u cijeloj zemlji bez ikakva štrajkaškog fonda. »A to bi bila smrt organizacije dotične struke«.[43] Demetrović se, osim toga, poziva i na dotadašnje iskustvo u centralizaciji i tvrdi da se provodila tako što su pojedine provincijske organizacije bile jednostavno pripojene zagrebačkom Međustrukovnom odboru, nisu imale nikakvo pravo sudjelovanja u odlukama Međustrukovnog odbora, a isto tako nisu imale ni pomoći od centrale: »'Centrala' je dijelila potpore lokalnim organizacijama u slučaju štrajka, ali po svom nahođenju, pa je često više pomogla solidarnost ostalog organiziranog radništva u dotičnom mjestu u slučajevima štrajka, nego 'Centrala'.«[44] Demetrović stoga upozorava da bi nastavljanje takve prakse moglo izazvati potpunu decentralizaciju. Stojeći pred problemom kako da se provincijskim organizacijama ostavi pravo na štrajk, a da se centralna blagajna ipak sačuva od prevelikih izdataka, Demetrović se zalagao za kompromisno rješenje, za djelomičnu i postepenu centralizaciju. Prema njegovim koncepcijama, svaka lokalna organizacija bila bi posve samostalna i neovisna u odlukama oko pripremanja i vođenja štrajka, ali bi isto tako svaka organizacija snosila troškove štrajka. Tek u izuzetno velikim štrajkovima ili isključenjima, smatra Demetrović, kad pokret postaje važan u općem interesu, tada Međustrukovni odbor treba da priskoči u pomoć općim sabiranjem priloga za štrajkaše. On će tada preuzeti pravo na suodlučivanje u vođenju borbe i u svim taktičkim odredbama do završetka borbe. Inače, centrala nema pravo da raspolaže novcem koji u štrajkaški fond šalju pojedine lokalne organizacije. Demetrović izlaže svoje stajalište i zaključuje da prije svega treba organizirati što više radnika, a zatim pristupiti centralizaciji. »Sturm« proletarijata treba iskoristiti za organiziranje što većeg broja radnika, a ne sputavati ga centralizacijom.[45]

S. Henč, naprotiv, zagovara centralizaciju sindikata po principu austrijskih i njemačkih sindikata i nastoji pitanje štrajka riješiti po njihovu principu, naime da »... u štrajk nebi smjeli radnici ni jednog mjesta stupiti ranije nego što najmanje godinu dana pripadaju centralnoj organizaciji«, pa će na taj način najprije osigurati

---

[42] *Naprijed*, 29. VIII 1906.

[43] *Razredna borba*, 1. VII 1906.

[44] Isto.

[45] »... O tome moramo biti na čistu, da nam je danas najglavnija zadaća da što veću masu organiziramo. Moramo računati s prilikama da Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna proživljuju upravo vrijeme svog probuđenja. Elementarnom snagom izbila je težnja radnog naroda ovih zemalja na javu, težnja za oslobođenjem, za organizacijom. Prema tome valja nam udesiti naš rad, omogućiti, da radništvo svakoga mjesta može samostalno organizirati akciju. I ta činjenica, da je radništvo u našoj domovini prinuđeno prihvatiti se generalnog štrajka kao odbrane od političkog i gospodarskog nasilja, kao odbrane od skrajnje gospodarske bijede (Osijek, Rijeka, Zagreb, Sarajevo, Mostar itd.) dokazuje nam, da je još za sada nužno svakoj organizaciji ostaviti veliku samostalnost i autonomiju. Tu je naprosto nemoguće pokret dirigirati iz centralnih udruženja i odanle njime ravnati, dozvoljavati ili ne dozvoljavati ga, tu se mora još sada pustiti odriješene ruke svakoj lokalnoj organizaciji i dozvoliti slobodno djelovanje.« *Razredna borba*, 1. VII 1908.

štrajkaški fond.[46] »... Zato bi se moralo usvojiti i to, da nijedna mjesna skupina ne smije staviti zahtjeve niti stupiti u štrajk, a da barem mjesec dana prije ne prijavi savezu. Centralni savez koji bi preko cijele situacije imao jasan pregled, odlučivao bi, da li se može borba otpočeti ili ne, pa ne bi dozvoljavao da mu se otporna snaga mnogim štrajkovima podsiječe. Ako bi pak situacija tako kritična postala, da sam ne bi mogao svoju dužnost izvršiti, tada bi mu moralo biti dozvoljeno da od svih svojih članova ubire posebni prinos, dok stvar opet nebi došla u normalno stanje.«[47] Osim toga Henč smatra da bi se agitacijom među radništvom mogla ukloniti opasnost od neposlušnosti provincije. »Jedno stoji da bi bilo teže zauzdati samostalnu organizaciju od nepromišljenih štrajkova, nego li priučiti članove na ovu štrajkovnu klauzulu.«[48] Takvo tumačenje problema o mogućnostima štrajkova proizlazi i iz Henčeva stava prema generalnom štrajku, koji je »stvar momenta, izljev ogorčenja protiv kakovom oblasnom nasilju i svršava obično brzo, pobjedom ili katastrofom«.[49] Henčeve nazore o centralizaciji sindikata prihvaća i V. Bukšeg. On je za centralizaciju po principu Unije austrijskih i njemačkih sindikata, koji bi predstavljao kompromisno rješenje ovih dvaju mišljenja i po kojem bi trebalo ostaviti samostalnost manjim lokalnim savezima da slobodno raspolažu svojom štrajkaškom blagajnom. Međusobno pomaganje ostalih skupina unije, koje bi provodila i centrala, utiralo bi put potpunoj centralizaciji kao najboljem obliku organizacije. »Odnošaji pojedinih mjesnih skupina centralizovanih organizacija ostati će po mom sudu u praksi isti kao i danas, s tom jedinom razlikom, da će kod tijesno pa i kod široko centralizovanih organizacija odluka pripadati i središnjem vodstvu sveze ili saveza.«[50] Uloga međustrukovnih odbora ostala bi ista, tj. oni bi, kao i dotad, bili samo »... lokalni savez sviju radničkih organizacija, koje se imadu baviti pitanjima lokalne prirode«.[51] Međustrukovni odbori ostaju i dalje važni činioci u sindikalnom životu, jer su pitanja kojima se bave često od interesa za pojedine struke cijele zemlje.[52]

Raznovrsna mišljenja oko organizacije sindikata uvjetovala su da je glavno pitanje I zemaljske sindikalne konferencije u Osijeku u prosincu 1906. bilo pitanje centralizacije strukovnoga pokreta. I ovdje su se ispoljile dvije struje: jedna za što užu centralizaciju, pa i centralizaciju štrajkaških fondova, a druga je struja zastupala mišljenje o potrebi šire autonomije pojedinih mjesnih strukovnih organizacija i samostalne štrajkaške fondove kao prelaznu fazu do potpune i stroge centralizacije. Zbog različitih stavova pitanje centralizacije nije moglo biti potpuno riješeno, ali su obje struje bile suglasne da treba urediti pitanje odnosa između strukovnih centrala i lokalnih strukovnih egzekutiva, tj. međustrukovnih odbora. U tu svrhu prihvaćena je rezolucija o osnivanju međustrukovnog vijeća, te je zagrebački Međustrukovni odbor pretvoren u Zemaljsko međustrukovno vijeće: »... Razvoj radničkih organizacija u Hrvatskoj i Slavoniji traži, da se u svrhu međusobnog saobraćaja, jedinstvenosti u agitaciji, pospješivanja sustavnije izgradnje radničkih organizacija, dobrog pregleda o radničkom strukovnom pokretu, nadalje, u svrhu podavanja inicijative, pružanja savjeta, objašnjenja i uputa o prilikama pojedinih stranaka tu i inozemstva te pružanjem eventualne pomoći kod sklapanja uzajamnih ugovora sa stranim savezima, konačno za statistiku o radnim, privrednim i životnim prilikama radništva, osnuje zemaljsko

[46] *Slobodna riječ*, 1. VIII 1906.
[47] Isto.
[48] Isto.
[49] Isto.
[50] *Slobodna riječ*, 12. XII 1906.
[51] Isto.
[52] Isto.

međustrukovno vijeće.«[53] Međustrukovno vijeće dobilo je zadatak da do slijedeće konferencije (1908. god.) izradi jedinstveni statut za sve organizacije u zemlji, koji će se bazirati na sistemu centralnih sindikalnih udruženja. Na sindikalnoj konferenciji u Osijeku, zbog suviše jakih i oprečnih nazora koji su se ispoljili u debati oko centralizacije, cijeli je problem mogao biti iznijet samo informativno, bez određenih i čvrsto formuliranih odluka. Načelno je ipak prihvaćen put koji je vodio k centralizaciji, kao što se vidi i iz donesene rezolucije: »... Preduvjet svakog uspješnog djelovanja strukovnih radničkih udruženja u borbi za socijalno oslobođenje proletarijata leži u jedinstvenosti strukovnih bojovnih organizacija i što potpunijem i tjesnijem sklopu pripadnika pojedine industrije i njenih grana. Pošto jedinstvo organizacije zajamčuje brži napredak radništva raznih zvanja u borbi za svoje socijalno oslobođenje, stoga je dužnost svakog organizovanog radnika, da unapređuje ujedinjenje organizacija u saveze i time surađuje na izgradnji, širenju i jačanju organizacije svoje struke. Glavna je zadaća radničkih strukovno-bojovnih organizacija, da uzgajaju svoje članove za savjestne i oduševljene borce radničkog oslobođenja iz današnje gospodarske i društvene podređenosti. U tu je svrhu nužno, da se osvješćivanje radnika vrši u duhu socijalno-demokratskih načela, jer samo tako može se postići da njegova borba bude prožeta socijalno-demokratskom idejom. Odluka o formi organizacije i njenoj taktici spada u djelokrug samih organizacija i njihovih zborova ...«.[54] Time je bio zacrtan smjer daljeg razvitka hrvatskih sindikata u pravcu centralizacije, a na II zemaljskoj konferenciji sindikata 1908. godine izrađeni su i konkretni organizacioni oblici.

Podršku u nastojanjima oko centralizacije sindikata u Hrvatskoj socijalisti nalaze i u zaključcima V međunarodne konferencije zemaljskih međustrukovnih tajnika u Kristijaniji 1907, koja se također bavi tim pitanjem i na kojoj se, među ostalim, preporučuje centraliziranje pojedinih struka u saveze i stvaranje sindikalnih centrala u svakoj zemlji.[55] Kao što je rad oko centralizacije započet u tom duhu, tako je i nastavljen, prilagođujući se potrebama konkretne situacije u zemlji.

Zaključci doneseni na I zemaljskoj konferenciji 1906. godine nisu se mogli u cijelosti realizirati. Međustrukovno vijeće kao centrala hrvatskih sindikata postojalo je više formalno, jer »... uzrujano političko doba, neprestane političke, pa sad i gospodarska kriza pogotovo pokraj jedinstvenog strukovno-političkog načina organizovanja, koje kod nas postoji, nije ni malo povoljno djelovalo na razvoj i učvršćenje međustrukovnog vijeća ...« Zato se i na II zemaljskoj konferenciji sindikata 1908. godine pojavila »... dosta jaka struja, koja je išla za tim, da se ova institucija bilo sasma ukine bilo da joj se ostavi tek formalni život do boljeg vremena, kad će strukovni pokret ovakvu instituciju više trebati«.[56] Međutim, kako je sindikalni rad od konferencije u Osijeku 1906. ipak usmjeren, iako teško i mučno, u pravcu centralizacije, koju su već neke struke prihvatile, pobijedilo je mišljenje da je centralizacija potrebna. Ovi su stavovi bili argumentirani potrebom da se u sindikatima zacrta jedinstveni pravac i onemogući djelovanje konkurentskih organizacija kršćanskih socijala ili eventualnih grupacija unutar stranke i poslodavačkih organizacija.

[53] Zapisnik IV Zbora i prve strukovne konferencije obdržavanih u Osijeku 23—26. decembra 1906, Zagreb, 1906.

[54] Isto.

[55] Taj zaključak glasi: »Peta međunarodna konferenca zemaljskih međustrukovnih tajnika jest mišljenja, da su u pojedine strukovne organizacije, koli iz razloga opće solidarnosti, kao i s obzirom na razvitak poslodavačkih organizacija, dužne da se priključe odnosno udruže u svojim centralnim industrijalnim savezima u vlastitoj zemlji, te da su ovi savezi s istih razloga dužni, da se priključe međustrukovnoj centrali svoje zemlje« — V. Bukšeg: Izvještaj o radničkom strukovnom pokretu u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1909—1910, Zagreb, 1911.

[56] *Slobodna riječ*, 2. IV 1908; Istorijski arhiv KPJ, tom IV, str. 122.

Zbog toga je ipak prihvaćen princip centralizacije i izrađen pravilnik na toj bazi, što je u *Slobodnoj riječi* označeno kao velik uspjeh i dobar put za dalji razvitak sindikalnog pokreta: »... Svakako je to dokaz, da će se i predstavnici našeg strukovnog pokreta već danas uzdići nad uski vidokrug svojih radiona i mjesnih skrupula, da imadu pred očima napredak i organizaciju čitave radničke klase, koja je najjači zaštitnik i podupiratelj svake, kako najslabije, tako i najjače strukovne organizacije. To je lijepa svjedodžba zrelosti naših strukovnih organizacija, najljepši uspjeh i napredak u budućnosti.«[57] Novi međustrukovni pravilnik određuje djelokrug međustrukovnog odbora u sindikalnom radu, te su osnovane i druge instance (međustrukovno vijeće i njegov nadzorni odbor, međustrukovni zbor i međustrukovno starješinstvo). Zadaci tih institucija sastojali su se u tome da određuju pravac i taktiku sindikalnom pokretu.

Budući da se moralo računati s inercijom i sklonostima pojedinih organizacija prema autonomističkim tradicijama, odlučeno je da se te odredbe provode u praksu polako i postepeno. Socijalisti smatraju da je centralizacijom stvorena solidna i čvrsta baza za reorganizaciju i konsolidaciju sindikalnog pokreta »... u tako nužnom pravcu jedinstvenosti i jednodušnosti ...«.[58]

Prema novom pravilniku, kako je već spomenuto, razrađene su funkcije pojedinih institucija, a uloga lokalnog međustrukovnog odbora znatno je smanjena. Međustrukovni odbor, koji je u svakom mjestu veza između političke i sindikalne organizacije, poprima općenitiji karakter, a na sindikalnom području zadatak mu je da zastupa i unapređuje zajedničke strukovne interese u svom mjestu: uređuje posredovališta za rad, konačišta za radnike na proputovanju, vodi statistike i sl. Njegova je zadaća da organizira radništvo po strukama i privodi ih centralnim savezima. Međutim, međustrukovni odbori nisu imali mogućnosti da djeluju na rad centralnih organizacija, naročito ne u pitanjima poboljšanja radnih i platnih odnosa, a nisu bili kompetentni ni da stvaraju zaključke o stupanju u štrajk struka priključenih Međustrukovnom vijeću, niti da od takvih organizacija sakupljaju prinose za lokalne štrajkove.

Jedno od važnih pitanja, koje je načeto već u diskusijama oko centralizacije, a koje je novim pravilnikom stavljeno u dužnost Međustrukovnom vijeću, bilo je povezivanje srodnih struka u centralne saveze. Međutim, to je u praksi zadavalo velike poteškoće. Manji lokalni savezi teško su se odricali svoje samostalnosti u odlučivanju o raznim pitanjima, naročito o pitanju štrajka, a veće i starije organizacije nerado su primale u svoje redove neku tek organiziranu ili slabu organizaciju, koja je imala lošije i nesređene radne i plaćevne uvjete i bila sklona čestim štrajkovima i pobunama pa tako značila teret za blagajnu saveza. Izrazit primjer takvih odnosa bio je slučaj Saveza drvodjeljaca i Saveza radništva industrije drva. Pilanski i šumski radnici, kojih je u Hrvatskoj bilo dosta, pokušali su najprije da se priključe drvodjeljcima, koji su tada predstavljali uglavnom kvalificirano radništvo: stolare, tapetare i sl. Međutim, nisu uspjeli, jer stolari, koji su već svoj radni i tarifni položaj u izvjesnoj mjeri sredili i poboljšali, nisu htjeli primiti u svoj savez tek organizirane i borbama sklone industrijske radnike. »... Postojala je dakle bojazan, da će industrijalni elemenat sa svojim burnijim provalama i čestim borbama suzdržati obrtnički elemenat u njegovom mirnijem razvoju. Kod toga je naravno zaboravljeno da je i

[57] Isto.
[58] Isto.

taj 'mirniji' obrtnički elemenat imao svoje doba groznice i čestih borba, te da je također morao preboljeti sve djetinje bolesti, dok je sazrio za promišljanje i sređenje. Danas je opet protivna težnja. Drugovi u drvodjeljskom savezu upoznali su da se u modernoj organizaciji ne može održati ograničavanje na pojedine vrste radnika, već da ona mora obuhvatiti sve uposlenike u stanovitoj industriji te svim njenim podređenim granama. Samo tako najme može se izbjeći smetanje organizatorne granice pojedinih saveza . . .«[59] Radništvo industrije drva stvorilo je samostalnu organizaciju i, osamostalivši se, nije željelo da tu samostalnost izgubi pa se opiralo priključenju Savezu drvodjeljaca, iako se našlo u situaciji u kojoj mu je to moglo samo koristiti s obzirom na slabo financijsko stanje Saveza. Naime, zbog centralizacije svih saveza a i unutar pojedinih saveza porasli su administrativni troškovi lokalnih i saveznih uprava. Zbog malog broja članova i u većim savezima, a i zbog slabih plaća radnika te zbog nezaposlenosti, pojačane ekonomskom krizom, nije se moglo povećavati članarine, već je trebalo smanjiti na najmanju mjeru administrativne troškove oko uprave saveza. Da bi se olakšali tereti pojedinih saveza (u tom slučaju drvodjeljaca i radnika industrije drva) oko namještenja posebnih službenika, zagrebačko međustrukovno starješinstvo predlaže za veće saveze tzv. administrativnu uniju — zajedničko upravno poslovanje, koje bi u srodnim strukama, kao što su to drvodjeljci i radnici industrije drva, vodilo i k stvarnom ujedinjenju. U manjim savezima, u kojima su upravni posao mogli članovi svršavati u slobodnom vremenu, pitanje upravnih zajednica bilo je odgođeno. Međutim, pojedini savezi ne pristaju na ovakve unije. Tako se građevinari ne žele udružiti s nekim manjim savezima i izjavljuju da će zadržati svog zasebnog namještenika. Kako ni Savez radnika industrije drva nije želio stupiti u zajednicu sa Savezom drvodjeljaca, to je pitanje njihova ujedinjenja postalo primjer i aktuelno u tolikoj mjeri da je Međustrukovno vijeće najavilo da će se morati umiješati, a u krajnjem slučaju apelirati mimo uprave na članove Saveza ako Savez radnika industrije drva nije voljan da sredi upravne troškove (redukcija činovništva).[60] U stvari, između ova dva saveza, koja su se oba osamostalila, razvilo se rivalstvo koji će savez okupiti više radnika i postati brojniji, jači i sposobniji da u novim uvjetima centraliziranih organizacija ima odlučujuću riječ i da se u vođenju borbe može osloniti na vlastite snage.[61]

Autonomističke tendencije djelovale su snažno i u nekim manjim savezima, pa je konkretna primjena odluka o centralizaciji uskoro pokazala da se mora odstupati od utvrđenih pravila. Tako se npr. organizacija mlinara u Karlovcu nije htjela priključiti Savezu radnika živežnih namirnica jer taj Savez nije svojim članovima pružao bolesničke potpore. Međustrukovno vijeće, da bi riješilo taj spor, iako to smatra izuzetnim i prelaznim rješenjem, savjetuje karlovačkom Međustrukovnom odboru da osnuje opću lokalnu organizaciju u kojoj će uz ostale vrste radnika okupiti i mlinare.[62] Sličnih je pojava vjerojatno bilo više, jer Međustrukovno vijeće zaključuje da ne mogu biti direktno priključene Međustrukovnom vijeću one lokalne organizacije čiji se članovi mogu organizirati u centralizirane saveze.[63]

---

[59] *Slobodna riječ*, 17. VI 1908. (Članak je pisao vjerojatno V. Bukšeg.)

[60] *Slobodna riječ*, 24. VI 1908.

[61] Tako su ova dva saveza međusobno vodila spor oko radništva u tvornici stolaca. To se radništvo moglo priključiti i Savezu drvodjeljaca, ali kako je dio toga radništva bio nekvalificirana radna snaga, to je i Savez radnika industrije drva smatrao kako treba da to radništvo organizira u svom Savezu.

[62] *Slobodna riječ*, 24. VI 1908.

[63] *Slobodna riječ*, 8. VII 1908.

Povezivanje centrale s pojedinim filijalama u provinciji također je bilo problem koji se pokušalo riješiti osnivanjem tzv. letećeg tajništva. Ovu instituciju tražili su provincijski članovi. Budući da sve podružnice nisu bile kadre da uzdržavaju posebnog namještenika za vođenje tekućih poslova nastalih centralizacijom, to su tražile da tajnik svojim savjetima i pomoći povezuje centralu s lokalnim organizacijama. Leteći tajnik imao je održavati tečajeve o upravnom poslovanju u pojedinim mjestima, davati savjete i upute na sjednicama podružničkih odbora, držati predavanja i voditi agitaciju. Izrađen je i plan po kojem bi međustrukovni tajnik obilazio mjesta.[64] Međustrukovni tajnik vratio bi se poslije obilaska svakog okružja u Zagreb da tu obavi opće poslove savezne uprave. Ideja o letećem tajništvu naišla je na podršku gotovo svih saveza, pa su se za njegovo financiranje obavezali savezi drvodjeljaca, građevnih radnika, kovinarskih, krojačkih, obućarskih i pekarskih radnika i Savez soboslikara i ličilaca.[65]

Reorganizacija sindikata, kao što je prikazano, izazvala je niz poteškoća unutar samih sindikata, i to u času kad se u Hrvatskoj počela sve snažnije osjećati svjetska ekonomska kriza, a režim postajao sve netrpeljiviji prema socijalistima. Centralizacija sindikata išla je vrlo sporo, dapače, može se primijetiti otpadanje nekih lokalnih organizacija. Tako je 1907. bilo zemaljskoj centrali priključeno 8 cetralnih saveza i 15 lokalnih organizacija, dok je 1908. u centrali svega 6 lokalnih organizacija.[66] Međutim, centralizacija je pokazala i dobre strane, jer je pomogla većim savezima da nekako prebrode krizu, iako s deficitom i opadanjem broja članova, dok su lokalne organizacije gotovo sasvim propale. Pokušaj da se lokalne organizacije spase spajanjem u stručne ili industrijske saveze sprečavale su i političke prilike u zemlji, jer je za svaku novu podružnicu saveza ili novi savez bilo potrebno odobrenje vlade i lokalnih vlasti, koje su izbjegavale da ga daju. Preko centrala sindikata skupljali su se podaci o štrajkovima, bojkotima, isključenjima i nezaposlenosti, što je u tom razdoblju bilo od velike koristi. Budući da se sve do 1909. nije mogao izdavati poseban sindikalni list, *Slobodna riječ* preuređena je tako da je u svakom broju donosila manje vijesti iz sindikalnog života i događaja (dva put tjedno), a jedan broj tjedno bio je od 3. VI 1908. uređen kao polupolitički i polusindikalni list. Rubrika Strukovni pregled donosi teoretske članke o ulozi i organizacijama sindikata i u Hrvatskoj i u drugim krajevima, zatim vijesti o isključenjima, bojkotima, štrajkovima i nezaposlenosti, što je radnicima bilo naročito važno radi orijentacije u potrazi za poslom. Od sredine 1909. god. (1. V) pokrenut je poseban sindikalni list *Radnička borba* pod uredništvom V. Bukšega, koji se bavio pretežno sindikalnim pitanjima, pa su i obavijesti o radu kako pojedinih sindikata tako i Međustrukovnog vijeća mogle biti opširnije i djelotvornije. Centralizacija sindikata, usprkos raznim previranjima koje je izazvala, pomogla je većim sindikalnim organizacijama da se srede i međusobno povežu pa da se tako odupru i ekonomskim i političkim nedaćama toga vremena.

Važno pitanje u diskusijama oko centralizacije i o njezinu provođenju bilo je pitanje organizacije tvorničkog i sezonskog radništva. Iz izvještaja međustrukovnog tajništva za 1906. godinu može se vidjeti da je dotad u socijalističke i neutralne sindikate bilo organizirano oko 21% sveukupnog radništva u Hrvatskoj.

[64] Zemun kao sjedište, zatim Petrovaradin, Inđija s okolicom — 14 dana; Mitrovica s Rumom i drugim mjestima prema Dunavu — 14 dana; Vinkovci s Vukovarom, Pakracem, Novom Gradiškom, Okučanima, Cernikom, Požegom — 4 tjedna; Varaždin sa zagorskim rudogorjem — 14 dana.

[65] *Slobodna riječ*, 21. VI, 8. VII 1908.

[66] Izvještaj o sindikalnom pokretu . . ., str. 74, 79.

Preostao je, dakle, još dosta velik broj radnika koje je trebalo organizirati, i to među obrtničkim radništvom, a naročito među tvorničkim nekvalificiranim radništvom. Ovo je pitanje bilo važno to više što je broj tvorničkih nekvalificiranih radnika u Hrvatskoj ipak rastao, iako sporo.[67] U tvornicama i pilanama i među sezonskim radnicima bili su radni uvjeti mnogo teži, nadnice niže i radno vrijeme dulje. Zato su ti radnici bili borbeniji i skloniji štrajkovima za poboljšanje svoga položaja. A borba je bila mnogo teža, jer se tu više nije radilo o pojedinom obrtniku, već je to bila borba s kapitalistom kojega je pomagao cijeli državni aparat, a u slučaju potrebe štitila ga je i vojska. Već je i ta situacija nametala potrebu da se radništvo što jače i čvršće organizira. To uviđa i vodstvo stranke, pa u diskusijama oko centralizacije prevladava mišljenje da industrijsko radništvo treba organizirati u isključivo borbene organizacije, povezane međusobno neprekidnim kontaktima, ali i te organizacije treba postepeno centralizirati.[68]

Osobite teškoće pojavljivale su se u organiziranju sezonskih radnika. Razmjerno velik broj tih radnika bio je sklon da uđe u organizaciju tek kad je bilo potrebno da se bore za konkretna poboljšanja, a kad su ona izborena, vrlo lako napuštaju organizaciju. U vezi s tim problemom karakterističan je jedan članak u *Slobodnoj riječi* u kojem dopisnik iz Koprivnice govori o radništvu u keramičkoj tvornici »Danica«: »... Što je kvalificiranog radništva, većim je dijelom okupljeno u našim radničkim savezima. Ostadoše dakle nadničari i mali seljaci, koji idu u nadnicu na cestu, kod gradnja i u tvornici, dok u polju bude više posla. Onda ih opet nestaje iz tvornice i Koprivnice. To je dakle prolazni nestalni elemenat, koji se kadkada doduše vrlo lako organizira, ali ne ostaje stalan, jer se u radničkim organizacijama teško vlada i privikne na nužnu disciplinu ...«[69] Dalje se taj dopisnik tuži da su ti radnici pogodna meta kršćanskim socijalima i da se pojavljuju često kao štrajkolomci. Taj primjer iz Koprivnice slikovito prikazuje ovu kategoriju radnika, čiji je broj zbog prilika na selu sve više rastao. Tvorničko i sezonsko radništvo organizirano je uglavnom po lokalnim organizacijama. Poslije legalizacije sindikata, a u vezi s provođenjem centralizacije, priključenje organizacija nekvalificiranih radnika srodnim strukama centraliziranih saveza bilo je vrlo teško, kako to pokazuje i primjer sa Savezom radnika industrije drva, koji je jedini stvoren kao savez sindikalnih organizacija među nekvalificiranim radnicima. Uz te probleme organizatorne naravi djelovala je u velikoj mjeri privredna kriza, a i izbjegavanje vlasti da odobre nove sindikate, pa su sezonski i tvornički radnici ostali uglavnom izvan legalnih organizacija. Zbog svih tih poteškoća pokušalo se osnovati opći radnički savez. Taj je savez imao okupiti radnike svih kategorija koji nisu organizirani u centralizirane organizacije. U unutrašnjoj organizaciji savez bi bio podijeljen po strukama. Pravila Općeg radničkog saveza izrađena su i poslana vladi na odobrenje neposredno poslije potvrde prvih sindikata (13. VII 1907). Međutim, vlada je otezala potvrđivanje tih pravila, pa ih je potvrdila tek u studenom 1908. godine.[70] Kako se u to vrijeme zbog ekonomske krize raspao Savez radnika drvne industrije, preostali članovi ušli su u Opći radnički savez, koji je počeo aktivno

---

[67] Prema izvještajima Obrtne komore, najveći broj nekvalificiranih radnika bio je okupljen u drvnoj industriji, industriji opeka i glinene robe, rudnicima, a i u drugim industrijskim granama bilo je nekvalificiranog radništva. Vidi tabelu III.

[68] *Slobodna riječ*, 1. VIII 1906, 12. XII 1906.

[69] *Slobodna riječ*, 1. VII 1908.

[70] *Slobodna riječ*, 8. VII 1908, 22. III 1909; *Obzor*, 28. X 1908. Rauchova vlada odbijala je da potvrdi Pravila Općeg radničkog saveza, izgovarajući se da se radnici mogu organizirati u Hrvatski radnički savez, frankovačku organizaciju, čija pravila potvrđuje.

djelovati tek u početku 1910.[71] Tako su sve do 1910. godine tvornički, sezonski i rudarski radnici ostali izvan centraliziranih saveza sindikalnih organizacija, organizirani tek u razbacane lokalne organizacije.

U tretiranju pitanja štrajkova u to vrijeme, kako u diskusijama oko centralizacije tako i u praktičnom djelovanju, došla je dosljedno do izražaja taktika izbjegavanja ili smirivanja štrajkova koji su već izbili.

Negativan stav vodstva stranke prema štrajku kao borbenom oružju radništva odrazio se konkretno npr. u štrajku u Belišću 1906. god., u generalnom štrajku radnika u Brodu n/S 1907. god. i u generalnom političkom štrajku u Zagrebu i na Rijeci 1908. godine. V. Bukšeg odlazi u Belišće da smiri radnike, što znaju i same vlasti.[72] Štrajk pilanskih radnika u Brodu n/S nastojali su izaslanici sindikalne centrale u Zagrebu također umiriti, ali se on pretvorio u štrajk svih radnika u gradu i na kraju ga je ugušila vojska pa je završio totalnim porazom radništva i velikim progonima pojedinih radnika. U *Slobodnoj riječi* ishod štrajka u Brodu n/S smatra se uspjehom i pobjedom razumnog djelovanja socijalističkih posrednika,[73] i to u situaciji koju i sam obrtni nadzornik opisuje ovako: »... Čim je uslijedio zatvor (predstavnika radnika — E. T.) navalilo je čitavo radništvo pod vodstvom Krpana na Gradsko poglavarstvo te ga opkolilo. Sutra dan priključili su se tom štrajku i radnici brodske okolice, zauzeli glavni trg grada, te zatvorili sve ulaze u grad, tako da nije mogao nitko u grad ni iz grada izići. Na to provalile su razne grupe radnika u sve gostione i privatne stanove i nasiljem prisilile svu služinčad da se priključi generalnom štrajku. Isto se dogodilo sa svim ostalim poduzećima, a gradski trgovci prisiljeni su bili svoje dućane zatvoriti i namještenike u štrajk pustiti ...«[74] Iako ovaj opis moramo primiti s izvjesnom rezervom, jer je i sam obrtni nadzornik nastojao da opasnost od radništva prikaže što većom, ipak je očito da je bilo mobilizirano sve radništvo i da je situacija mogla biti bolje iskorištena. Štrajk je trajao od 23. lipnja do 5. rujna 1907, kad ga je vojska potpuno ugušila.[75] Slične snage i raspoloženja bio je i politički generalni štrajk u Zagrebu 1908, kad se vodstvo stranke zadovoljilo jednom izjavom policije.[76] Negativan stav vodstva stranke u pitanju štrajka loše se odrazio na radničke organizacije. Očiti je primjer Belišće, gdje je u štrajku 1906. godine sudjelovalo oko 800 radnika, od toga 200 organiziranih. Poslije neuspjeha štrajka broj organiziranih radnika opada, pa 1908. godine podružnica u Belišću broji oko 80 radnika, a u toku 1908. godine pojavljuju se u *Slobodnoj riječi* dopisi o lošem stanju socijalističke organizacije u tom mjestu, o rasulu organizacije, pa i privremeno tajništvo mora biti ukinuto.[77] I za brodske radnike pojavljuju se u 1908. god. vijesti o slaboj organizaciji, o prepirkama među članovima i o »ludim i nepromišljenim štrajkovima«.

Pitanje štrajkova u Međustrukovnom pravilniku, koji je prihvaćen na II sindikalnoj konferenciji 1908, uređeno je posebnim pravilnikom. Prva klauzula pravilnika o štrajkovima glasi: »... Svi štrajkovi unutar saveza podvrgnuti su vrhovnom vodstvu centrale.« U tom su duhu i ostale odredbe. Kako je u tom pravilniku posebnom klauzulom određeno da se svi prinosi za štrajk šalju izravno

[71] Korać: n. dj. knj. II, str. 404.
[72] Arhiv Hrvatske, Zagreb, Zemaljska vlada, Predsjedništvo 6—15/3348—1906.
[73] *Slobodna riječ*, 2. IX, 6. IX 1907.
[74] Izvještaj obrtnog nadzornika za godinu 1907, Zagreb, 1908.
[75] Izvještaj obrtnog nadzornika, n. dj.
[76] *Slobodna riječ*, 11. XI 1908.
[77] *Slobodna riječ*, 8. VII 1908.

centrali »da se izbjegne samovlasno i nesređeno istupanje pojedinih skupina«, to je odobrenje centrale bilo od velike važnosti za stupanje u štrajk.[78] Vodstvo je tim pravilnikom prije svega nastojalo da ima kontrolu nad štrajkovima, ali je time stvorena i podvojenost između centraliziranih i autonomnih sindikalnih organizacija — što se vidi iz kompetencije međustrukovnih odbora — i razbijeno borbeno jedinstvo radništva u pojedinim mjestima. Centralizirane struke bile su podređene centrali, a autonomne organizacije mogle su od njih dobiti pomoć samo preko centrale, što je donosilo gubitak u vremenu i, razumije se, s time skopčanu neizvjesnost radništva koje se spremalo na štrajk ili je već stupilo u nj.

Stav vodstva prema štrajku kao borbenom oružju radništva bio je značajan za dalju orijentaciju radništva, to više što se porast radničkog pokreta u vezi s prilivom tvorničkog radništva od 1905. godine očitovao u brojnim štrajkovima za koje i obrtno nadzorništvo izjavljuje da su »... posljednje dvije godine bili izvanredno obilni i intenzivni te obredali gotovo sve grane obrta ...«.[79] U 1907. godini taj se val štrajkova nastavlja sve do kraja godine, kada se zbog ekonomske krize i njom izazvanih posljedica, a i političkog pritiska Rauchova režima, nastavlja u nizu razbacanih i manjih štrajkova. Ali ti štrajkovi u 1907. godini nose novo obilježje i razlikuju se od prijašnjih po tome što najvećim dijelom obuhvaćaju tvorničko radništvo. Osim velikog štrajka građevnih radnika u Zagrebu, koji je potrajao 45 dana, svi ostali štrajkovi bili su uglavnom u industrijskim poduzećima u Zagrebu i provinciji. U 1907. godini ima i navalnih štrajkova, dok su u 1908. godini to uglavnom obrambeni štrajkovi protiv nasrtaja poslodavaca koji nastoje iskoristiti krizu i prekršiti ugovore, sniziti nadnice i tako svaliti posljedice slabe prođe na radništvo. U izvještajima komore i obrtnih društava poslodavci se tuže na neizmjerno visoke nadnice radnika, pa ih čak ponekad spominju kao uzrok slabog razvitka i nazadovanja industrije. Ali osim niskih nadnica i kršenja radničkih ugovora bilo je i drugih uzroka štrajkovima: sukobi s poslovođama (kao izravnim predstavnicima kapitalista), otpuštanje domaćih i organiziranih radnika, zabrana proslave Prvog maja, nezadovoljstvo s Okružnom blagajnom i sl. Isto tako sve se više pokreće radništvo u provinciji, pa, osim u Zagrebu, štrajkova ima i u raznim drugim mjestima: Brodu n/S, Bedekovčini, Osijeku, Varaždinu, Vukovaru, Konjščini, Vrbovskom, Okućanima itd. Poslodavci se tuže da radnici upotrebljavaju svaki povod da štrajkom izbore veće plaće i skraćenje radnog vremena i tako poboljšaju svoj položaj, a to im uspijeva zahvaljujući solidarnosti.[80]

Usprkos ekonomskim neprilikama i u 1908. godini bilo je više štrajkova, ali su to uglavnom lokalni i razbacani pokreti. Oni se pojavljuju čak i u najugroženijim strukama, tj. među građevnim, drvodjeljskim i pilanskim radništvom, ali štrajkaju i ostale struke, npr. slikari i ličioci, krojači, pekari.[81] Karakteristično je da su štrajkovi u 1908. godini vođeni bez posredovanja obrtnog nadzorništva, pa za njih saznajemo tek iz štampe. Ali ti su pokreti u odnosu na prijašnje godine mnogo manjeg opsega i značaja i u znaku opće stagnacije u koju je zapao sindikalni pokret u 1908. i 1909. godini.

---

[78] *Slobodna riječ*, 6. IV 1908.

[79] Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu o narodno-gospodarskim prilikama svoga područja za 1907. godinu, Zagreb, 1908.

[80] Isto.

[81] *Slobodna riječ* donosi podatke o štrajkovima u posebnoj rubrici.

U tretiranju odnosa partije i sindikata hrvatski su socijalisti bili na stajalištu koje je zastupano i na kongresu Internacionale u Stuttgartu 1907. god. Oni prenose u *Slobodnoj riječi* rezoluciju prihvaćenu na kongresu, a njihova i dotadašnja i kasnija gledišta u skladu su s težnjama rezolucije kongresa u kojoj se traži što prisnija veza između sindikata i partijskih organizacija radi uspješnije i političke i ekonomske borbe proletarijata.[82] Komentirajući pobjedu stajališta na kongresu Internacionale o nužnosti povezanog rada sindikata i partije, u *Slobodnoj riječi* potcrtan je kao dobar i koristan znak »... da je naime svijest o uzajamnosti političke i strukovne akcije radničke klase općenita, jer je i jedna i druga akcija jednako važna u borbi za ciljeve socijalizma, u borbi za društveni prevrat, za oslobođenje čovječanstva iz gospodarskog, političkog i kulturnog ropstva ...«.[83]

To su stajalište zastupali hrvatski socijalisti i kasnije, sudjelujući u radu Međunarodne konferencije zemaljskih međustrukovnih tajnika u Parizu 1909. (30. VIII — 1. IX),[84] priključivši se stavovima predstavnika Engleske, Belgije, Norveške, Danske, Nizozemske, Španjolske, Italije, Ugarske i Austrije o potrebi zajedničke političke i strukovne borbe.[85]

Premda i u dotadašnjoj praksi u hrvatskom socijalističkom pokretu nije nikada došlo u pitanje neutraliziranje sindikata, dapače su u periodu ilegalnih sindikata politička i sindikalna organizacija djelovale jedinstveno, taj sklad nije poremećen ni centralizacijom sindikata. I provođenjem legalizacije sindikata, kad započinje akcija postepenog odvajanja političke od sindikalne organizacije, odnos među njima ostaje isti jer se političke organizacije oslanjaju na sindikalne i imaju u svom sastavu i sindikalno organizirane radnike, a u vodstvu stranke nalaze se i predstavnici sindikata i obrnuto. Socijalisti smatraju da osnivanje i izgradnja sindikalnih organizacija moraju ići usporedo s borbom za političke slobode, s borbom za poboljšanje radničkog položaja: za skraćenje radnog vremena, za zakonsku zaštitu radnika, poboljšanje plaće i životnih prilika i s borbom za opće pravo glasa, za potpunu slobodu udruživanja i neograničeno pravo zbora i dogovora, za borbu koju hrvatski socijalisti u tom smjeru intenzivno vode.

U *Slobodnoj riječi*, koja je u to vrijeme i glavni organ stranke i sindikata, pojavljuju se teoretski članci V. Bukšega u kojima objašnjava važnost i značaj strukovnih organizacija. U člancima je istaknuta uloga političke i sindikalne organizacije u uspješnom radu za poboljšanje radničkog položaja. »... Nema veće pogriješke od bojazni da se djelovanjem strukovnih udruženja slabi politička djelatnost proletarijata ili da se ista razvodnjuje. Baš protivno. Strukovni je pokret u novome pravcu tako usko skopčan sa politikom, da to i kratkovidni mora opaziti ... Kada štrajkaš vidi, da ne samo vlast stoji na strani izrabljivača, nego da i sve građanske stranke protiv njega rade ili se bezbrižno po strani drže, jer on traži kraće radno vrijeme ili bolju plaću, da on time upravo biva potican, da se sa svojim drugovima udruži u jednu političku stranku, koja će protiv stranaka posjedujućih razreda zastupati interese izrabljenih, tlačenih i gnjavljenih. Opažanje

---

[82] Kongresi II internacionale, knjiga II, Beograd, 1956, str. 195.

[83] *Slobodna riječ*, 26. VIII 1907.

[84] V. Bukšeg: Izvještaj ... n. dj. U 1907. god. su i hrvatski sindikati primljeni u međunarodnu sindikalnu organizaciju.

[85] Rezolucija odbija prijedlog francuskih delegata o sazivanju posebnih kongresa sindikalne internacionale i govori o odnosu sindikata i partije: »... mi stojimo na stanovištu zajedničke političke i strukovne borbe. To su dvije ruke jednoga tijela, kojim ravna glava organiziranog proletarijata. Proletarijat mora da vojuje obim rukama. Dok kapitalistička klasa radničku politički i ekonomski potlačuje, bilo bi pravo zločinstvo protiv proletarijata, da se jedne borbe odričemo ...«. V. Bukšeg: Izvještaj ... n. dj., str. 10, 11.

da su pače i sami zakoni protiv njega skrojeni i da se svi protiv njega tumače ili upotrebljuju, spoznaja da je bez prava i zaštite, probudit će prirodno u njemu osvjedočenje kako je potrebno da i on uzme učešća u javnom životu zemlje ili države, da bi i on morao vršiti neki upliv na stvaranje zakona.«[86] U toj borbi sindikati imaju svoju zadaću: prije svega, da okupe što više radništva svih struka, kvalificirane i nekvalificirane radnike, i da ih organiziraju u borbene organizacije za poboljšanje radnih uvjeta. Sindikati, okupljajući sve veći broj članova, postaju snažan bedem protiv kapitalista. Zadaća je sindikata, naglašava Bukšeg, da potpomažu političku borbu socijalne demokracije u pravcu reformiranja društva i konačnog cilja, »socijalizacije« proizvodnih sredstava.[87]

Teoretske stavove o ulozi sindikata u općem socijalističkom pokretu socijalisti nalaze u zaključcima Stuttgartskog kongresa 1907. god., ali još više na njih utječu stavovi koje nalaze u njemačkim i austrijskim teoretskim člancima i člancima koje objavljuju časopisi pojedinih centrala sindikalne internacionale. Najviše prenose članke iz njemačkog sindikalnog lista *Gewerkschaft*, a prihvaćaju i neka gledišta iz tog lista o ulozi sindikata i radničke klase u kapitalističkom društvu. S tim je u vezi i isticanje kulturne borbe sindikata, pod kojom socijalisti podrazumijevaju borbu za bolje radne uvjete, povećanje nadnica i uopće materijalnog položaja radništva, koja će mu omogućiti da i on sudjeluje u javnom životu zemlje ili države, tj. osposobiti ga za političku djelatnost.

Rezimirajući gledišta hrvatskih socijalista o povezanosti sindikata i partije, možemo istaći kao karakterističan njihov stav da sindikati moraju biti neovisni, ali ne od socijalne demokracije, koja njihove interese zastupa, već od »sviju onih, koji privatno vlasništvo proglašavaju svetim i bore se za to, da ga održe«.[88] Ciljevi socijalističke partije i radničkih sindikata su isti: zajednica sredstava proizvodnje — ističu hrvatski socijalisti u odgovorima na napade zbog političke angažiranosti sindikata.

Povezanost sindikalnog i političkog rada u hrvatskim sindikatima došla je do izražaja i u nekoliko konkretnih prilika. Naime, potkraj 1908. god. raspušten je u Budimpešti Zemaljski savez željezničkih radnika, a kako je taj Savez bio matični i za hrvatski željeznički sindikat, to je odmah raspušten i Savez željezničkih radnika u Hrvatskoj.[89] Iako Rauchova vlada nije htjela direktno raspustiti i druge sindikate, ona je vršila na njih pritisak kontrolirajući poslovanje saveza i progoneći istaknutije članove. Primjer željezničara također je pokazao socijalistima koliko je štetna neutralnost sindikata i beskorisno oslanjanje i molbe za poboljšanje položaja upravljene na vladu. Željezničari su, naime, neposredno prije raspuštanja Saveza uputili jednu deputaciju i pismo banu Rauchu, u kojem ga mole da se zauzme za njihov težak položaj. Socijalisti su taj istup željezničara, u doba najžešćeg progona socijalista od Raucha i mađarske vlade, oštro osudili u članku »Zar da molimo?«.[90] Rauch je odgovorio na molbu željezničara da će se zauzeti za njih. Nekoliko dana iza toga došlo je do raspuštanja Saveza željezničara. Socijalisti su još prije pokušavali utjecati na željezničare, pa su postojali kontakti preko socijalista u Savezu željezničara, a V. Bukšeg i E. Demetrović bili su pokretači a zatim glavni i odgovorni urednici *Hrvatskog željezničara* sve do ožujka 1908. god. Tada je uredništvo preuzeo Nikola

[86] *Slobodna riječ*, 22. XI 1907; V. Bukšeg: Važnost i značaj radničkih udruženja, Zagreb, 1907. V. Bukšeg je pisao da je za tu brošuru »ideju i jezgru dobio iz članaka Emila Kralika, što ih je početkom 90-tih godina pisao u bečkom 'Vorwärtsu' glasilu austrijskih knjigotiskara«.

[87] *Slobodna riječ*, 29. XI 1907; V. Bukšeg, n. dj.

[88] *Slobodna riječ*, 22. XI 1908.

[89] Arhiv Hrvatske, Zagreb, Zemaljska vlada, Odjel unutrašnjih poslova 9—3/48034—1908.

[90] *Slobodna riječ*, 22 VII, 5. VIII 1908.

Milošević i pokušao listu dati što neutralniji sindikalni karakter. Tako ga je uređivao sve do raspuštanja Saveza željezničara u prosincu 1908. god.[91] Poslije zabrane Saveza uredništvo *Hrvatskog željezničara* preuzima J. Demetrović. U vezi s tim drugim preuzimanjem uredništva bio je i pokušaj socijalista da organiziraju ilegalne organizacije željezničara, ali je vlada i taj pokušaj spriječila.

Sličan je bio interes socijalista za organizaciju tipografa, s kojima su također bili u dobrim odnosima, a naročito interes za radnike u kaptolskoj tiskari koji su se tek u to vrijeme počeli organizirati i odupirati poslodavcima.

U agitaciji kod tipografa u katoličkoj tiskari u Zagrebu socijalisti su se sukobili s kršćanskim socijalima. Od sredine 1907. god. kršćanski socijali počinju opet aktivno djelovati, pokušavaju omesti političku djelatnost socijalista i nastoje u svoje organizacije privući što više radnika. Poticani iz Austrije i Mađarske, kršćanski socijali pokušavaju aktivno djelovati agitacijom preko *Glasa naroda* i još nekih novina, a u početku 1908. godine podnose vladi na odobrenje pravila Hrvatskog kršćanskog radničkog saveza.[92] Ta su pravila potvrđena u sredini 1908, a uskoro zatim konstituiran je i Savez (22. X 1908).[93] Kršćanski socijali naročito su se okomili na težake i pilanske radnike, jer su smatrali da će njih lakše obmanuti svojom agitacijom, a pokušavaju pridobiti i ostalo radništvo. Oni su glavni dobavljači štrajkolomaca i oslonac poslodavačkih organizacija. Kao i kršćanski socijali, u to se vrijeme pojavljuju opet i organizacije »hrvatskih radnika«, koje osnivaju frankovci oko *Hrvatskog prava* i klerikalci oko *Hrvatstva*. List »hrvatskih radnika« *Hrvatski radnički glasnik* počeo je izlaziti 1. svibnja 1908. godine kao tjednik, a urednik mu je bio Vinko Šafar. Ovaj »radnički« savez nije imao u Hrvatskoj u to vrijeme većeg značenja, već je djelovao utoliko štetno što se povezao s »hrvatskim radnicima« u Bosni, koje je predvodio biskup Štadler.

Međutim, ekonomska kriza i sve veća borbenost radništva, među kojim su socijalističke ideje već uhvatile dosta jak korijen, nisu bili pogodno tlo za razvitak raznih protusocijalističkih organizacija. To se može vidjeti i iz rezultata izbora za Okružnu blagajnu 1908. godine u Zagrebu. Okružna blagajna osnovana je 1891. god. i trebalo je da njome djelomično upravljaju radnici, koji su svoje predstavnike sami birali. Razumije se da je tu došlo do sukoba socijalista i »hrvatskih radnika« koji agitiraju među radništvom i žele progurati svoje kandidate, a u stvari zastupaju interese frankovačkih poslodavaca. Socijalisti također žele steći utjecaj u ustanovi koja je okupljala, uz male izuzetke (državne južne željeznice i tvornice cigareta), sve radništvo u Zagrebu i okolici uposleno u industriji, trgovini, prometu i obrtu. Oni ističu da je Okružna blagajna po broju članova najjače društvo ne samo u Zagrebu već u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Zato socijalisti smatraju da Okružnu blagajnu ne smiju izuzeti iz djelokruga svoga djelovanja. »... Sve nam to pokazuje kako je blagajna usko skopčana sa životom radnika. Bila bi stoga prava ludost odreći se upliva na njeno poslovanje i ne nastojati koliko je moguće, učiniti ga povoljnim za radnike...«[94] Radnici su stali na stranu socijalista i mnogo radije birali socijalističke predstavnike nego frankovačke kandidate koji su zastupali interese poslodavaca. Iako su vlasti pomagale frankovačke kandidate prilikom izbora za Okružnu blagajnu u Zagrebu, »hrvatski radnici« bili su poraženi. Oni su se bili naročito okomili na radništvo tvornice koža i osoblje katoličke tiskare, ali nisu uspjeli dobiti njihove glasove.[95] Izbor za Okružnu blagajnu u Zagrebu izazvao je

[91] Historijski arhiv, Zagreb, Gradsko poglavarstvo, Redovna uprava 5364, 1908.
[92] Arhiv Hrvatske, Zagreb, Pravila 1726.
[93] *Slobodna riječ*, 25. XI 1908; *Glas naroda*, 24. XI 1908.
[94] *Slobodna riječ*, 15. V, 11. IX, 28. IX 1908.
[95] *Slobodna riječ*, 28. IX 1908.

velik interes radnika pa se pretvorio u političku manifestaciju. »... Izbori su u velikoj mjeri zatalasali radničke mase Zagreba i okolice... Kod nas je radništvo bespravno. Nema zgode, da se oficijelno očituje, pak zato nije čudo da se sama po sebi ovakva nepolitička zgoda prihvaća za povod političkim manifestacijama. Izbori za okružnu blagajnu, u kojima svaki radnik uživa izborno pravo, daju povoda, da političko mišljenje radničkih masa dolazi do izražaja.«[96] Konačni je rezultat pokazao da je socijalistička kandidaciona lista mnogo nadmoćnije pobijedila, sa 1.758 glasova prema 515 frankovačkih.[97] Ova pobjeda bila je velik uspjeh za socijaliste. Tada su socijalisti drugi put pobijedili na izborima za Okružnu blagajnu, ali je uspjeh ovaj put bio brojčano mnogo veći. Očito je i po toj pobjedi socijalista na izborima za Okružnu blagajnu u 1907. godini da je socijalistički pokret ojačao. Socijalistički kandidati pobijedili su te godine i na izborima za osječku Okružnu blagajnu.[98]

U diskusijama oko relacija sindikat — politička stranka hrvatski socijalisti raspravljaju i o sindikalizmu francuskog tipa, ali ga osuđuju kao stihijsku i nepromišljenu pojavu u radničkom pokretu, nastalu pod utjecajem sitnoburžoaskih obrtničkih radnika, koji »... dolaze lako do toga, da si pod socijalističkim društvom pomišljaju idealizovano sitno građansko društvo... Tako je sindikalizam i praktički sama konfuzija. On nije bivstvo kapitalizma dobro shvatio te prema tome ni toga kako se protiv njega valja boriti. On je čudnovata mješavina anarhističkih i socijalističkih ideja...«[99] Hrvatski socijalisti osuđuju taktiku francuskih strukovnih organizacija, koja nema mnogo uspjeha i slabi sindikalni pokret zbog »prevelikog idealističkog fantaziranja o direktnoj akciji i generalnom štrajku«.[100] Naprotiv, smatraju da austrijski sindikati predstavljaju u to vrijeme socijalnu i političku silu prvoga reda. Oni su to postigli u uskoj suradnji s političkim socijalističkim pokretom, i dok sindikati imaju najveću zaštitu u »velikom političkom uplivu i snazi socijalne demokracije«, politička snaga austrijske socijalne demokracije ima svoj oslonac i moć u strukovnom pokretu. To je došlo do izražaja i prilikom izbora za Carevinsko vijeće u Austriji 1907. god., na kojima je dobiven razmjerno velik broj socijalističkih poslanika.[101] Hrvatski socijalisti smatraju da taj primjer i njih upućuje na što uži savez političkih i strukovnih organizacija i međusobno potpomaganje, jer »jaki porast i izgradnja jedne i druge organizacije je najbolji bedem za obranu radničkih interesa«.[102]

Rezimirajući djelovanje i organizacione promjene u socijalističkom sindikalnom pokretu u Hrvatskoj ističe se kao karakteristično nekoliko osnovnih obilježja. To je, s jedne strane, tendencija da sindikalni i socijalistički pokret usprkos legalizaciji sindikata i njihovu odvajanju od političke organizacije ipak ostanu u što užoj i organizacionoj i političkoj vezi. Političkoj borbi socijalista sindikati su oslonac, a sindikati mogu crpiti idejne i teoretske upute od političkih organizacija i tako stvoriti udruženi bedem i protiv poslodavačkih organizacija i protiv ekonomskih teškoća, ali oni su i politička opozicija režimu. Ovi stavovi došli su do izražaja kako

[96] Isto.
[97] *Slobodna riječ*, 30. IX 1908.
[98] *Slobodna riječ*, 13. V 1908.
[99] *Slobodna riječ*, 28. VIII 1908.
[100] *Slobodna riječ*, 22. V 1908.
[101] *Slobodna riječ*, 24. VI 1908.
[102] Isto.

u odvajanju političkih od sindikalnih organizacija tako i u centraliziranju u saveze. Centralizacija sindikata pokazala je, s druge strane, da u to vrijeme uza sva nastojanja ipak nije uspjelo sasvim provesti jedinstvo u organiziranju radništva. Sindikalne organizacije obrtničkog radništva, starije po svom razvoju i organiziranije, lakše su se akomodirale novim principima organizacije sindikata koje su provodile. Problem organizacije nekvalificiranih radnika riješen je donekle osnivanjem i početkom rada Općeg radničkog saveza od 1910. god. U to vrijeme završena je u glavnim crtama i reorganizacija sindikata. Princip organizacije koji je u to vrijeme usvojen provodio se do 1914. god., kad su svi sindikati bili zabranjeni.

PRILOZI

TABELA I

OPĆI PREGLED SINDIKALNO ORGANIZIRANIH RADNIKA U RAZDOBLJU 1906—1910[1]

Godina	Broj radnika	Godina	Broj radnika
1906.	10.954	1909.	4.000[2]
1907.	9.000	1910.	6.605
1908.	8.000		

[1] Izvještaj o sindikalnom pokretu 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini, prema izvještajima glavnih saveza sindikata međunarodnom sindikalnom savezu, Beograd, 1951.

[2] Vidi tabelu IV i bilješku 5.

TABELA II

PREGLED ORGANIZIRANIH RADNIKA PO ŽUPANIJAMA
U ODNOSU NA SVEUKUPNI BROJ RADNIŠTVA

Županije	Broj radnika[1]	Broj radnika organiziranih u socijalističkim sindikatima[2]	
		Ukupno	Priključeni MV
Lika—Krbava	1.434	50	32
Modruš—Rijeka	3.111	269	269
Zagreb	6.117	558	429
Varaždin	3.145	285	235
Bjelovar—Križevci	5.019	242	133
Požega	6.430	584	487
Virovitica	6.407	86	86
Srijem	17.411	582	292
Glavni grad Zagreb	10.985[3]	2.999	2.274
Grad Osijek	3.719[4]	901	841
Razna mala mjesta unutar županija	—	49	43
U k u p n o	60.042	6.605	5.121

[1] Broj radnika u županijama izrađen je prema Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906—1910, Zagreb, 1917. god.

[2] Broj radnika organiziranih u socijalističke sindikate izrađen je prema: V. Bukšeg, Izvještaj o radničkom strukovnom pokretu u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1910, Zagreb, 1911.

[3] Zagreb je imao 1910. god. 74.703 stanovnika.

[4] Osijek je imao 1910. god. 29.505 stanovnika. (Popis žiteljstva do 31. XII 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914)

TABELA III

BROJ RADNIKA U RADIONICAMA I PODUZEĆIMA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1910. GODINE[1]

Industrijske grane	Broj radnika u radionicama sa 1—20 radnika		Broj radnika u radionicama s više od 20 radnika		Ukupan broj radnika	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Industrija željeza i kovina	3.874	10,63	162	0,69	4.036	6,72
Industrija strojeva i promet	1.498	4,11	1.111	4,71	2.609	4,35
Industrija kamena itd.	1.588	4,36	3.399	14,40	4.987	8,31
Industrija drva i kosti	4.252	11,67	8.611	36,48	12.863	21,42
Industrija kože, četina itd.	491	1,35	119	0,50	690	1,15
Tekstilna industrija	712	1,95	1.284	5,44	1.996	3,32
Industrija odijevanja	9.960	27,33	789	3,34	10.749	17,90
Industrija papira	81	0,22	534	2,26	615	1,02
Industrija hrane i užitaka	5.586	15,33	3.070	13,01	8.656	14,42
Kemijska industrija	190	0,52	1.828	7,74	2.018	3,36
Građevna industrija	3.309	9,08	1.461	6,19	4.770	7,94
Poligrafija i umjetna industrija	639	1,75	783	3,32	1.422	2,37
Svratišta, gostionice i kavanski obrt	4.357	11,96	453	1,92	4.810	8,01
Ukupno	36.438	100	23.604	100	60.042	100

[1] Ova tabela izrađena je prema Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije II, 1906—1910, Zagreb, 1917, a svrha joj je da prikaže broj radništva koje je moglo doći u obzir za organiziranje u sindikate.

TABELA IV

ORGANIZACIJE SOCIJALISTIČKIH SINDIKATA
BROJNO STANJE 1906. i 1910.[1]

1906.		1910.			
Organizacije	Broj radnika	Organizacije koje su priključene Međustrukovnom vijeću	Broj radnika	Organizacije koje nisu priključene Međustrukovnom vijeću	Broj radnika
Drvodjeljske	708	Savez drvodjeljskih radnika	1.185[2]	Knjigotiskari	357
Građevinske	1.962	Savez građevnih radnika	1.239[3]	Kovinari, Osijek	149
Obućarske	202	Savez obućarskih radnika	350	Krojači, Osijek	41
Pekarske	151	Savez soboslikara i ličilaca	190	Nadničari, Osijek	20[5]
Soboslikarsko-ličilačke	180	Savez radnika u prehrambenoj industriji (pekari i mlinari)	200	Trgovački namještenici	850
Novinarske	286	Savez kovinarskih radnika	369	Staklari	80
Krojačke	282	Savez radnika odjevne industrije	293	Ukupno	1.497
Čaraparske	56	Strukovno udruženje brijačkih i vlasuljarskih pomoćnika	27		
Brijačke	60	Opći radnički savez, tvornički radnici	1.010[4]	Sveukupan broj organiziranih radnika	
Trgovačke	88	Organizacije pećara	47	1906.	1910.
Kožarske	800	Organizacije knjigoveža	65	10.954	6.605
Mlinarske	96	Organizacije grafičara	43		
Tvornice i pilane	2.239				
Nadničarske	1.397				
Zemljoradničke	2.457				
Opće radničke	536				
Ukupno	10.954	Ukupno	5.108		

[1] Tabela je izrađena na osnovi ovih izvora: Napredak socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji od 1904—1906. god., Zagreb, 1906; Korać: Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. II; V. Bukšeg: Izvještaj o radničkom strukovnom pokretu u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1909—1910, Zagreb, 1911; Savez građevnih radnika Hrvatske i Slavonije, Izvješće savezne uprave o djelovanju u godini 1911, Zagreb, 1912; Godišnje izvješće Saveza drvodjelskih radnika u Hrvatskoj i Slavoniji od početka njegovog djelovanja do konca godine 1908, Zagreb, 1909; isto za 1909. i 1910. god.

2 Drvodjeljski radnici	
Godina	Broj radnika
1906.	708
1907.	886
1908.	1013
1909.	950
1910.	1185

3 Građevni radnici	
Godina	Broj radnika
1906.	1962
1907.	786
1908.	957
1909.	990 (609)*
1910.	1239

* God. 1909. raspao se Savez radnika industrije drva, pa su neki članovi toga saveza pristupili Savezu građevnih radnika (381 član) i tako popravili stanje od 609 članova. Dio radnika drvne industrije ušao je i u Opći radnički savez.

[4] Broj organiziranih tvorničkih radnika od 1906. do 1910. smanjen je za polovicu. To se može tumačiti odlaskom jednog dijela pilanskih radnika u drvodjeljski i građevinski savez, a dijelom i zbog rasula pojedinih organizacija.

[5] Sindikalne organizacije zemljoradnika i nadničara u tom su razdoblju sasvim propale. God. 1908. V. Korać odlazi u Šid i preuzima dalji rad s ovim organizacijama. Ali on je radio pretežno na konzumnim zadrugama i organiziranju političkih socijalističkih organizacija pa zapostavlja rad sa sindikalnim organizacijama koje se pretvaraju u političke, a u većem broju sasvim propadaju. Tako je drastičan pad u općem pregledu sindikalnih organizacija 1909. god. uslijedio i zbog rasula organizacija tih radnika.

ZUSAMMENFASSUNG

REORGANISATION DER SOZIALISTISCHEN GEWERKSCHAFTEN IN KROATIEN IM JAHRE 1906—1910.

Die in Kroatien sich entwickelnde und durch die selbstständigen Gewerkschaftsorganisationen tätige Gewerkschaftsbewegung war bis zum Jahre 1907. illegal und von den Sozialisten geleitet. Indess waren die Gewerkschaftsorganisationen meistens isoliert und unverbunden. Als die Gewerkschaftsbewegung seit 1903. an Zahl und Organisation zunahm wurde die Tendenz nach der Zentralisierung aller Gewerkschaftsorganisationen zu Fachbünden nachher zur Formierung eines Koordinationsausschusses bemerkbar. Auf diese Art vereinigte und miteinander verbundene Gewerkschaften konnten leichter den politischen Verfolgungen sowohl als auch den zu dieser Zeit in Kroatien sich organisierenden Arbeitsgebern Widerstand leisten. Ausserdem, mussten sich die sozialistischen Gewerkschaften den Gewerkschftsorganisationen der »Christlichen Sozialen« und »Kroatischen Arbeiter« als auch den bürgerlichen Parteien zugeordneten nationalistischen Gewerkschaften widersetzen.

Aber, obwohl die innere Gewerkschaftsentwicklung und Legalisierung die definitive Organisation des Bundes ermöglichten und den Boden für die Zentralisierung vorbereiteten, war ihre Durchführung vielen Schwierigkeiten ausgesetzt. Dabei war es nötig die Durchführungsweisen der Zentralisierung in Einklang zu bringen sowohl als auch die autonomistischen Strebungen der einzelnen Organisationen zu brechen. Deshalb dauerte dieser Vorgang ein Paar Jahre und endlich wurde die Zentralisierung nach Muster der österreichischen Gewerkschaften durchgeführt. Der Sieg des Zentralisierungsprinzips zeigte bald darauf gute Ergebnisse, um so mehr als zu dieser Zeit die Wirtschaftskrise herrschte, so dass die derart gruppierten Gewerkschaftsorganisationen sich leichter mit der Krise gebrachten Schwierigkeiten tragen konnten. Im Laufe der Zentralisationsdurchführung blieben die kroatischen Gewerkschaften auch weiterhin mit der politischen sozialistischen Organisationen sehr eng verbunden.

VOJO RAJČEVIĆ

Uloga revolucionarne struje u pokretu srednjoškolaca u Hrvatskoj 1919. godine

O POKRETU srednjoškolaca u Hrvatskoj iz god 1919. u nas je literatura malobrojna i uglavnom se samo »usput« dodiruje ta tema. God. 1956. Vladimir Blašković osvrće se na taj pokret u članku »Pokušaj i farsa jedne reforme«[1], a 1960. Vladimir Mađarević u članku »Iskra i đačka vijeća 1917«.[2] Autor ovog rada pisao je o tom pokretu u radnji »Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata«[3] samo kao jednom od elemenata koji su imali znatan utjecaj na brojčano jačanje revolucionarnog studentskog pokreta u prvoj poratnoj godini i u krajnjoj liniji i na formiranje SKOJ-a. Nešto više prostora posvetio je tom pokretu Vinko Cecić u članku »Kulturni skandal u Zagrebu 1919«,[4] stavljajući, na žalost, već samim naslovom akcent na jednu sekundarnu epizodu iz borbe klerikalaca protiv ljevičara. Nakon Cecića na tom su se pokretu zadržali i Slobodan Petrović[5] i Sergije Dimitrijević[6]. Prvi veći osvrt na tu temu dao je tek Slavoljub Cvetković god. 1964[7]. Ali on nije raspolagao dovoljnim brojem dokumenata pa je — identificirajući jednu đačku organizaciju i jedan pokret, ne razlikujući u tom pokretu dvije faze — izveo pogrešan zaključak, da taj pokret nije bio revolucionaran.

Izvorna građa sačuvana je djelomično u Historijskom arhivu grada Zagreba (još neregistrirana građa), u Državnom arhivu SR Hrvatske (spisi Zemaljske vlade) i u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Bogatiji su izvor novine i časopisi iz tog vremena. U prvom redu *Iskra*, zatim *Preporod, Jutarnji list, Novosti, Narodna politika, Katolički list, Seljačke novine, Radnička borba, Luč* itd.

Đački pokret za reformu srednje škole kao odjek revolucionarnih gibanja nastalih pod utjecajem oktobarske revolucije, kao protest protiv jednog preživjelog pedagoškog sistema, pojavio se nakon prvog svjetskog rata u nizu evropskih zemalja, pa i u Kraljevini SHS. U Hrvatskoj, gdje je na srednjoškolsku omladinu znatan utjecaj izvršila već februarska revolucija u Rusiji i gdje su već potkraj 1917. izbile demonstracije srednjoškolaca,[8] taj je pokret bio samo logičan nastavak prijeratnog

[1] *Narodni list*, 1, 2. i 3. svibnja 1956.
[2] *Vjesnik*, 29. IX 1960.
[3] *Mladost*, Zagreb, 1959, str. 31—33.
[4] *Zagrebačka panorama*, II/1962, 6, lipanj, 28—30.
[5] Slobodan Petrović: »Sedam sekretara SKOJ-a«, *Rad*, Beograd, 1962, 39—41.
[6] *Pregled istorije SKJ*, Beograd, 1963, 41—42.
[7] Slavoljub Cvetković »Prilog pitanju osnivanja Saveza komunističke omladine Jugoslavije«, *Istorija XX veka*, VI, Beograd, 1964, 223—231.
[8] Te je demonstracije opisao Hrvoje Matković u članku »Đačke demonstracije u Zagrebu 1917. godine« *(Iz starog i novog Zagreba*, II, 1960, 311—318). Do tada se smatralo da su prve demonstracije u toku prvog svjetskog rata bile one u povodu proslave 100-godišnjice rođenja Preradovića u ožujku 1918, kada je omladina izrazila svoje protuhabsburško raspoloženje. Nizom dokumenata Matković je dokazao da su prve demonstracije srednjoškolaca u Zagrebu izbile potkraj studenoga 1917. nakon javnog predavanja dra Ante Tresića Pavičića. U demonstracijama su sudjelovali đaci Učiteljske škole i Trgovačke akademije. Tom je prilikom izvršen napad na mađarsku školu i mađarsku tvornicu duhana. Karakter tih demonstracija bio je protumađarski i protuaustrijski.

revolucionarnog gibanja srednjoškolske omladine, što se u našoj političkoj povijesti najčešće spominje kada je riječ o događajima oko imenovanja Cuvaja za bana, odnosno komesara Hrvatske god. 1912.

No, nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije u novoj državnoj zajednici potrebu reforme srednje škole isticali su ne samo učenici već i pedagoški krugovi, pa i politički faktori od građanskih liberala do krajnjih klerikalaca. Niz dokumenata svjedoči o podršci što ju je i sama Zemaljska vlada god. 1919. pružala učenicima u njihovom nastojanju oko reforme srednje škole — ali samo u prvoj fazi tog pokreta, tj. do časa dok taj pokret *za reformu* nije dobio socijalno-revolucionarni karakter.

U samom početku tog pokreta u njemu su se javile dvije struje: građanski elementi, koji su tražili umjerenu reformu, i ljevičari, koji su za svoj konačni cilj isticali radikalnu reformu škole. Prvi su zahtijevali najužu suradnju s vladinim organima, što su ljevičari prihvatili kao kompromisno rješenje.[9]

Već u siječnju 1919. u VI razredu I realne gimnazije u Zagrebu osnovana je prva đačka općina. Prema njenim društvenim pravilima svrha joj je bila »međusobno pomaganje u svakom pogledu; širenje opće obrazovanosti; moralno odgajanje; jačanje svijesti o potrebi vršenja preuzetih dužnosti«.[10] Bio je to signal i za ostale škole da pristupe osnivanju svojih razrednih općina, tj. uvođenje đačke samouprave, odnosno jedne đačke organizacije koja bi sama po sebi bila prvi plod reforme[11], a kroz koju bi se u njenom toku isticali i ostali zahtjevi srednjoškolaca.

Sam tadašnji termin *samouprava* nije identičan s današnjim pojmom društvenog upravljanja u našim školama, niti je produkt tadašnjeg poratnog vremena. Taj su sistem još prije prvog svjetskog rata razradili američki pedagozi, a bio je prenesen i u švicarske škole, zatim u neke škole Austrije i Njemačke (prije dolaska Hitlera na vlast), a u nas se tim sistemom samo teoretski bavio dr Dane Trbojević.[12] Uglavnom, organizacija đačke samouprave, kakva se kod nas javila nakon prvog svjetskog rata, produkt je američke škole koja je imala i svoje specifične didaktičko-metodičke zahtjeve, pa je već zbog toga neumjesno ocjenjivati karakter te organizacije u sklopu događaja koji su bili direktan odjek oktobarske revolucije. Za nas je bitno: čemu je u nas poslužila ta organizacija, kakve su akcije pomoću nje provedene i kakav

---

[9] U informaciji Trgovačke akademije od 20. II 1919. kaže se između ostalog: »Hoćemo da radimo zajedno sa svima, jedino izlučujemo klerikalce...«, *Iskra* III/1919, br. 7.

[10] Pravila općine VI razreda Kr. I realne gimnazije u Zagrebu, Historijski arhiv grada Zagreba, neregistrirano.

[11] U članku »Đačka vijeća« u *Jutarnjem listu* od 8. II 1919. Nikola Hećimović piše: »Prva tačka izvršenja našega programa bilo bi osnivanje tzv. 'školskih općina'...«

[12] Prema Trbojeviću: »Jezgra čitave đačke samouprave, njen osnov, jesu razredne općine... To je udruženje sviju đaka za međusobno pomaganje radi koristi cijele zajednice uopće i svakog pojedinca napose. Đačkom općinom upravlja načelnik s odborom... Za načelnika se bira onaj koji uživa povjerenje sviju svojih drugova ili bar velike većine... Izbor načelnika obavlja razredna skupština tajnim glasanjem... Velika je korist đačkih razr. općina već u tome što se đaci još u dječjoj dobi privikavaju na rad u zajednici; podvrgavaju svoju volju volji većine; zauzimaju se za dobro zajednice kao za svoje vlastito; prisiljavaju se sami na svjesno vršenje preuzetih dužnosti; nastoje da se radom istaknu i samo tim putem dođu do položaja u društvu i do časti kojom ih društvo može odlikovati. Uče se dalje smirenosti i skromnosti, jer se privikavaju da rade na opću korist, u kojoj su i sami sudionici, a da ne traže, da dobiju odmah priznanje svoga rada ili odlikovanje kakvom čašću u društvu.« (*Glas omladine*, Zagreb/1936, II, 4—5, 9. IV.)

je bio konačan rezultat đačkog pokreta, kome je, kako će se vidjeti, ta organizacija bila samo sredstvo a ne cilj.

Neposredno nakon osnivanja razredne općine u VI razredu I realne gimnazije organizirali su se i đaci Trgovačke akademije u Zagrebu. Treći veljače 1919. održan je sastanak predstavnika pojedinih zagrebačkih srednjih škola sa svrhom da izrade podnesak vladi radi odobrenja đačke srednjoškolske organizacije, koja je u Beogradu već postojala, a s ciljem da se đačkom životu »napokon dade sve ono za čim se je godine i godine pod austrijskim režimom bezuspješno borio.«[13] Na tom je sastanku formiran privremeni Centralni srednjoškolski odbor, zaključeno da *Iskra*[14] bude centralno đačko glasilo i izabran *odbor četvorice* kojem je bilo povjereno da pregovara s vladom.[15] Istog dana taj je odbor posjetio prof. Bosanca kao predstavnika vlade i zatražio pravo sastajanja i organiziranja. Na zahtjev Bosanca odbor je morao detaljnije obrazložiti »djelokrug organizacije i ideju đačke samouprave«.[16] To je učinio Nikola Hećimović i slijedećeg dana (4. veljače) odbor je predao vladi traženo obrazloženje i Nacrt đačke samouprave koji je izradio Ljudevit Tomašić.[17] Osamnaesti veljače 1919. vlada je dala odobrenje za rad.[18]

Konstituirajuća skupština centralne srednjoškolske organizacije održana je 6. ožujka 1919, ali je Vijeće đaka Trgovačke akademije, na čelu s Nikolom Hećimovićem,[19] već 20. veljače pozvalo sve slične zavode da se organiziraju.[20]

U istom broju *Iskre* objavljen je i poziv Centralne srednjoškolske organizacije svim srednjim školama u Hrvatskoj da odmah osnuju svoja školska vijeća, ako već nisu, a ako u kojem mjestu ima više srednjih škola da osnuju svoju mjesnu

---

[13] *Iskra*, Zagreb, 1919/III, br. 5—6, veljača.

[14] *Iskra* je pokrenuta god. 1917. kao zabavni list za srednjoškolsku omladinu, a od 1918. izlazi s podnaslovom *Literarni poučni list za omladinu*. Od god. II br. 2. izlazi s podnaslovom *Đački beletristički i poučni list*, a od br. 3. do obustave kao *Mjesečnik jugoslavenskog đaka*, ali nigdje nije bilo formalno označeno da je to organ Centralnog đačkog vijeća.

[15] *Iskra*, br. 7.

[16] Taj je Nacrt štampan i u posebnoj brošuri koja je za kratko vrijeme raspačana u nekoliko tisuća primjeraka. *(Iskra*, br. 9)

[17] To obrazloženje, odnosno predstavku, objavila je *Iskra* (br. 7), a u cijelosti ju je citirao Cvetković (n. dj., 224). Ljudevit Tomašić bio je uz Hećimovića glavni inicijator osnivanja đačkih vijeća. Tada izraziti ljevičar, kasnije narodni poslanik HSS-a.

[18] *Iskra*, br. 7.

[19] Đaci Trgovačke akademije predvodili su i u demonstracijama god. 1917. Između dokumenata, koje je u spomenutom članku citirao Matković, simptomatičan je izvještaj upravitelja redarstva Zemaljskoj vladi, u kojem se govori o reakciji đaka kada je policijski organ Rimay došao po jednog učenika III razreda Trgovačke akademije »... kojom zgodom su đaci tog tečaja unatoč prisutnosti... profesora vikom i glasnim negodovanjem protestirali, dižući stolice u zrak, da kojim pravom redarstvo dolazi na akademiju *tvrdeći, da akademiji trgovačkoj pristoje u tom pogledu ista prava kao i Kr. sveučilištu*« (potcrtao V. R.).

[20] »Mi smo se organizirali« — kaže se u pozivu. »Svaki razred imade svoj odbor, *razredno vijeće*. Broj vijećnika određuje svaki razred sam. Iz razrednih vijeća šalje se izvjestan broj članova u odbor čitave škole, *školsko vijeće*. U nas se to vijeće sastoji od 10 članova (na prvoškolce otpada jedan vijećnik, drugoškolce dva, trećeškolce tri i četvrtoškolce četiri). Vijećnici nisu birani prema broju učenika, jer... prvoškolci... još nemaju toliko iskustva... Razredna vijeća izrade svoje zahtjeve na svojim sjednicama... Te zahtjeve iznese njihov izaslanik na sjednici *školskoga vijeća* (vijeća čitave škole). Vijeće škole sakupi sav taj materijal i preda ga preko svojih izaslanika centralnom đačkom vijeću, koje će sve zahtjeve đaka sakupiti i dostaviti vladi... Vijeće škole stoji u vezi sa istim školama u pokrajini. Osim toga stoji u vezi s drugovima u Bosni, Srbiji, Češkoj itd.

Kako vidite, drugovi, nama je u prvom redu do toga, da organizujemo naše *trgovačke akademije*... Zato Vas, drugovi, pozivljemo, da nam priopćite sve ono što Vas tišti, kako bi naši zahtjevi bili što potpuniji... Kako zamišljate novo uređenje srednje škole, napose trgovačke akademije? Kakav bi imao biti način obučavanja itd. Imade opet mnogo stvari, koje su svima đacima zajedničke, tako n. pr. zavedenje samouprave đaka, odstranjenje prisilnog vršenja vjerskih dužnosti...« *(Iskra*, br. 7)

organizaciju. »Školska vijeća« — kaže se u pozivu — »neka odmah počnu izrađivati osnovu reforme školske nastave i disciplinarnog propisa prema željama svoga zavoda, a osim toga neka nastoje sprovađati naš kulturno-socijalni program, samodisciplinu na zavodu itd.«

A šta nam kažu pravila Centralnog đačkog vijeća? Prema pravilima, Centralno vijeće »jest središnjica svih srednjoškolskih organizacija u Hrvatskoj i Slavoniji«. Svrha mu je »da provede i uzdrži jedinstvo rada đačkih organizacija«, kako bi se »svaka akcija poduzima[la] sporazumno«. Zatim da »izrađuje jedinstvenu osnovu školske reforme na temelju onih osnova, koje mu stignu od pojedinih školskih (mjesnih) vijeća«. Po svom sastavu Centralno đačko vijeće za Hrvatsku i Slavoniju jest zagrebačka srednjoškolska organizacija. U svrhu lakšeg savladavanja rada vijeće se dijeli na odbore:

a) *Reprezentativni odbor* »koji ga zastupa u vanjskom svijetu, i koji rješava sve unutarnje đačke sporove . . .«

b) *Odbor za samoupravu, agitaciju i dopisivanje* koji »vodi svu koresponden-ciju vijeća . . . obavlja u kratko sve tehničke poslove vijeća«.

c) *Odbor za nastavnu reformu* koji »sakuplja materijal o tom pitanju, koji mu šalju pojedina (mjesna) školska vijeća . . . Po njima izrađuje jedinstvenu osnovu ref. škole za svaku vrst škole napose. Priređuje predavanja o reformi škole. Radi sporazumno sa svim udruženjima istoga cilja«.

d) *Odbor za uređivanje i upravljanje glasila »Iskre«* koji »vodi sve poslove lista. Za pisanje lista odgovara čitavo vijeće«.

e) *Odbor za socijalnu skrb učenika, zdravstvo i društvenost.* »Brine se za soc. skrb đaka, podupire siromašne učenike. Suzbija alkoholizam, nikotinizam itd. Potiče i ide na ruku drugovima na pojedinim školama, da otvore udruženja u svrhe literarne, glazbene, sportske itd. Odbor stoji u vezi sa svim takovim udruženjima, ona su dio organizacije na pojedinim školama, zato moraju da stoje u vezi i sa centr. vijećem. Ovaj odbor radi u vezi s raznim karitativnim društvima, liječničkim društvom, liter., glazb., športskim itd. . . .«[21]

Ta su pravila detaljnije razrađena u Nacrtu đačke samouprave. U Nacrtu se ističe da je srednja škola »jedna sredovječna okamina«, da se u cilju provođenja reforme u prvom redu mora »oživotvoriti đačka samouprava« — da se na taj način »apsolutistički upravljana škola promijeni u konstitucionalnu, gdje će i đaci sudjelovati u upravi škole i to načinom, da se u prvome redu njima povjeri i preda održavanje discipline i reda u školi i izvan nje«.[22]

Kako se vidi i iz pravila Centralnog đačkog vijeća i iz Nacrta đačke samouprave, ciljevi i svrha đačke organizacije, kako su ovdje formulirani, ne izlaze iz granica koncesija koje je đacima mogla ustupiti vlada. Američki »self governement« ni u nas nije bio »đački revolucionarni sovjet, koji je u zgodnom času trebao da preuzme svu vlast u školama, po ruskom receptu« — kako su to tvrdili klerikalci.[23] A i sami rukovodioci tog pokreta bili su svjesni činjenice »da se nalaze još u starom kapitalističkom društvu i u školi, koja je produkt toga društva. Tako je i ovaj nacrt samouprave, koji smo izdali« — kaže se u *Iskri* — »primijenjen na stari školski sistem . . .«[24] Međutim, za ocjenu karaktera *pokreta* srednjoškolaca za nas je značajniji članak Nikole Hećimovića, objavljen u Demetrovićevom *Jutarnjem listu*

[21] *Iskra*, III/1919, svibanj, br. 9, 100—102.
[22] *Obzor*, Zagreb, LX/1919, br. 45, 23. II, 2.
[23] *Luč*, organizatorno glasilo Jug. kat. đačke lige, Zagreb 1920/XV, br. 10. i 11, 83—84.
[24] *Iskra*, III/1919, svibanj, br. 9.

od 8. II 1919, dakle istoga dana kada je na Zagrebačkom sveučilištu osnovano Udruženje akademske socijalističke omladine. Pod naslovom *Đačka vijeća* Hećimović piše:

»S raznih strana čuje se koješta o novom pokretu đaka srednjoškolaca. Iz svega toga naklapanja jedva da će tko moći razabrati, za čim zapravo taj pokret ide, šta on hoće, koja mu je svrha... Socijalni položaj čovjeka našeg vremena, društveni poredak, rječju: sav naš život i bivstvovanje naše skroz je na skroz nevaljalo, rastrovano. I svi mi svijesno osjećamo potrebu jedne sveopće reforme, svestrane revolucije na svim poljima našeg rada. Naše srednjoškolsko đaštvo shvaća ovo veliko doba, u kojem živi, doba socijalne revolucije... Zato on [đak] i s pravom traži, da *učestvuje* u rušenju *stare*, a isto tako i stvaranju *nove škole*... Znam, da će se naći mnogo naših ljudi (inače vrlo pametnih!), koji će kod ove izreke uskliknuti: »Mladež neka marljivo uči, a zato su ovdje zvanični faktori, koji će ovo pitanje rješavati«. — A molim vas, tko su ti zvanični faktori?... Da li će se pustiti, da to pitanje rješavaju ljudi, koji spadaju sa svojim nazorima u muzej, ljudi koji su polazili školu pred 40 i više godina... Srednjoškolsko đaštvo... stoji na stanovištu, da nutarnje prilike škole može da rješava jedino ono samo, dakako u sporazumu sa svojim nastavnicima i ako baš hoćete tim »zvaničnim faktorima«... No sada već mogu kazati, da će prvi i najjači zahtjevi biti, da se izbaci iz škole *učenje vjeronauka* i odstrani prisilno vršenje vjerskih dužnosti. Vršenje vjerskih dužnosti stvar je svakoga pojedinca... nadalje se škola imade da približi životu, ona mora da bude priprava za život. Tako treba mnogo bespotrebna bubanja izbaciti, a uvesti neke moderne znanosti, kao što je sociologija itd.... jedino naglašujem, to, da kod rješavanja ovoga pitanja nesmije da bude nikakvih krparenja, dodavanja, ispravljanja, umetanja: ne! — Novo hoćemo: novo, novo, novo... Staru školu valja srušiti do temelja, pače i sam temelj, a sagraditi nešto novo, *ljepše, bolje*...

Eto, to bi bila uglavnom bit toga novoga đačkog pokreta... Pokret je to možda najozbiljniji od svih đačkih pokreta, što ih je do sada bilo. On nosi na sebi biljeg *socijalnog pokreta*... Današnji se đak vraća školi s *plemenitom namjerom, da je sruši*... On je svijestan, da je njegov rad na polju reforme školstva samo jedan isječak onih velikih reformi, *revolucije*, koja će preobraziti čovječanstvo...«

Još je eksplikativniji bio beogradski profesor Lazarević u predavanju što su mu ga 1. III 1919. organizirali zagrebački srednjoškolci — kao »predavanje o njihovom pokretu«.

»Dok mi hoćemo novu školu« — rekao je Lazarević — »ne možemo se slagati s tim, da ostavimo ovaj stari i truli poredak u ljudskom društvu. Teško je raspraviti školski problem, ako nismo na čistu sa novom konstrukcijom cjelokupnoga društva. Ne smijemo se tu ograditi na srednju školu, moramo početi od pučke škole, pa završiti sa univerzitetom... Cijelom starom društvu objavljena je smrt onoga dana, kad je nastala ruska revolucija.«[25]

Ni prvom ni drugom citatu nije potreban komentar. Te izjave nemaju više ničeg zajedničkog s bojažljivo formuliranim pravilima VI razreda I realne gimnazije iz siječnja 1919.[26] To više nije samo antiklerikalno romantično buntarstvo, koje još traži formulu za svoj izraz, karakteristično za početak tog pokreta. To su već revolucionarni pozivi na obaranje društvenog sistema, koji ukazuju na novu kvalitetu tog pokreta, na njegov revolucionarni karakter. Pa ako je vlast još zauzimala blagonaklon stav prema Centralnom đačkom vijeću, u kojem je bilo i učenika za koje se nikada nije moglo reći da su bili lijevo orijentirani, to je bilo — kako je

[25] *Iskra*, Zagreb, 1919/III, br. 7.

[26] Taj razred je odbio da se priključi Centralnom vijeću, a pokrenuo je i svoj organ pod naslovom *Vesna*.

to utvrdio i Cecić u citiranom članku — samo iz demagoških razloga pod dojmom opće socijalne atmosfere.[27]

U prilog tvrdnji da to nije neki bezbojni politički pokret srednjoškolaca govori i reakcija klerikalaca, koji već u veljači 1919. čuju u njemu glasove revolucije »... koja bi imala u malo dana survati u prah i pepeo ono, što smo kroz vijekove gradili«.[28]

Biskup Josip Lang, zabrinut zbog ateizma učenika, koji su se na prijedlog Centralnog đačkog vijeća u čitavoj Hrvatskoj tajnim glasanjem izjašnjavali za ili protiv vjeronauka, piše u raspravi *Srednja škola bez religije*[29] da su đačka vijeća »žalosna pojava« i da je tim izjašnjavanjem đaka »učinjena veoma velika pogriješka pedagoška... jer je to pitanje isključivo stvar biskupa«. Tu »raspravu« završava riječima: »Potraju li ta 'vijeća' duže i za naše profesore će vrijediti ono što je vrijedilo i za poganske pedagoge: 'Quem dii odere paedagogum facere'.« (Koga bogovi mrze učine ga pedagogom.)

U borbi protiv pokreta srednjoškolaca klerikalci nisu birali ni najinfamnija sredstva, tako da ih je i sam Davorin Trstenjak javno napao u *Novostima*.[30]

S druge strane, za ocjenu tog pokreta značajna je i činjenica da nije bio ograničen samo na Zagreb i da je u nekim mjestima u pokrajini bio relativno masovniji negoli u svom centru.

Npr. u Osijeku, koji je u to vrijeme bio direktno izložen utjecaju mađarske komune, odnosno povratnika iz ruskog zarobljeništva, ona ista srednjoškolska omladina što je prilikom dočeka Ive Vojnovića 31. siječnja 1918. i sutradan na svečanoj predstavi »Dubrovačke trilogije« javno manifestirala za ujedinjenje južnoslavenskih naroda, protiv crno-žute monarhije,[31] već je potkraj 1918. preokupirana socijalnim problemima. Ta omladina izdaje *Suvremeni đački kalendar*, koji je zbog revolucionarnog sadržaja, crvenog omota i činjenice da je štampan u Radničkoj štampariji u Osijeku prozvan »crvenim kalendarom«[32]. Tu grupu omladinaca oko *Suvremenog đačkog kalendara* sačinjavali su tada prononsirani ljevičari (Mato Grgić, Drago Štagljar, Ernest Dirnbach, Vaso Popović, Viktor Malnar, Ivan Flod i dr.), a neposredno su joj pomagali i stariji drugovi, npr. Adela Pavošević, slikar Ljubo Verner i dr., što je osječkoj javnosti, a naročito klerikalcima, bilo dobro poznato.[33]

Direktor klerikalne *Hrvatske obrane*, Ljubo Dlustuš, osvrćući se na pojavu *Suvremenog đačkog kalendara*, zgraža se nad tolikom »emancipacijom đaka«, koja, prema njemu, »... ne znači drugo, nego da su faktorima, koji imaju da vode računa o našem javnom uzgoju i da u njemu surađuju, uzde ispale iz ruku, bilo da su preslabe, bilo da su izgubile kompas«.

No, reakciju klerikalaca ti omladinci su i očekivali i bili su svjesni da sličnu ediciju pod istim naslovom više neće moći objaviti. Zato su pokušali da pokrenu »đački mjesečnik« pod naslovom *Raskrst*, ali im je osječko redarstveno ravnateljstvo odbilo molbu bez ikakvog komentara. Na isti način završio je i njihov pokušaj da

---

[27] Dva dana prije pojave Hećimovićeva članka u Zagrebu je održan generalni štrajk radnika i skup na kojem je bilo 8.000 ljudi. Tu je pala i izjava: »Naš cilj je socijalistička republika, u kojoj će preći sva vlast u ruke seljačkih i radničkih vijeća.« (Cecić, n. dj.)

[28] *Narodna politika*, Zagreb, 9. II 1919.

[29] Izd. Hrv. kat. nar. saveza, Zagreb, 1919.

[30] O aferi na ženskoj gimnaziji v. Cecić, n. dj.

[31] *Hrvatska obrana*, Osijek, 1. II 1918.

[32] Izjava Ivana Floda, Historijski arhiv Osijek.

[33] Isto

pokrenu mjesečnik *Tribina*.[34] Tek u rujnu 1919. uspjeli su da materijal koji su već ranije pripremili objave u svom »almanahu kulturnog đaka«, što je izašao pod naslovom *Naša svijest*.[35]

U predgovoru tog almanaha, odgovarajući klerikalcima, ti omladinci pišu: »Svako znade da je crnoj internacionali odzvonilo pogrebno zvono i da svi, koji iole imaju smisla za progres, da svi čekaju, kada će mrtvu i odurnu masu spustiti u jamu... Pa kada smo izdali naš kalendar dala nam je crna reakcija poticaj, da ne sustanemo u svom radu, i tako je došlo do izdavanja ovog almanaha.«

Kao i kalendar, i taj je almanah odmah zaplijenjen, ali je policiji pao u ruke vrlo mali broj primjeraka, jer su ga omladinci na vrijeme izvukli iz Radničke štamparije i razaslali po cijeloj zemlji. Izdavači tog almanaha bili su isključeni iz škole.[36]

Iako su đačka vijeća u osječkim školama bila u rukama ljevičara (na Trgovačkoj akademiji predsjednik vijeća bio je Ernest Dirnbach, a na realnoj gimnaziji Ivan Flod)[37], organizacija đačke samouprave i angažiranje tih omladinaca oko reforme srednje škole samo je dio njihove aktivnosti.

Već potkraj travnja većina starijih omladinaca, koji su zbog svog revolucionarnog rada bili isključeni iz škole, pristupila je novoosnovanoj SRPJ(k).[38]

Značajno je da su predstavnici te iste generacije osječkih srednjoškolaca prisustvovali kao delegati[39] i kongresu »slobodoumnog đaštva« koji je održan u Celju od 31. VIII do 2. IX 1919. Iako je pokrovitelj kongresa, demokratski narodni poslanik Vjekoslav Kukovec, sabrao na tom kongresu sve što je u tadašnjoj školi bilo reakcionarno, za nas taj kongres ima posebno značenje zbog toga, što se na tom skupu revolucionarna jezgra pokreta srednjoškolaca javno deklarira kao komunistička đačka omladina — prije stvaranja SKOJ-a.[40] Kada su ti komunistički omladinci demonstrativno istupili protiv »profaniranja pojma slobodoumlja« i protiv šovinizma pojedinih nacionalista, Kukovec ih je pozvao u svoju kuću, te ih nakon podvorenja upozorio da bi njihov stav mogao za njih postati neprijatan u školi.[41]

---

[34] *Naša svijest*, Osijek, 1919, rujan.

[35] Jedan primjerak *Naše svijesti* čuva se u Muzeju grada Osijeka, a jedan primjerak posjeduje Ivan Flod, koji danas živi u Rijeci. Veći dio priloga napisao je Ernest Dirnbach pod pseudonimom Lav Vrelović.

[36] Izjava Ivana Floda, Historijski arhiv Osijek.

[37] Isto

[38] Izjava Gustava Žilića od 29. I 1959, Historijski arhiv Osijek.

[39] Delegati su bili: Hinko Kraus, Ernest Dirnbach, Ivan Flod (prema izjavi Ivana Floda koju je dao autoru ovog rada). Tom su kongresu prisustvovali i Nikola Hećimović i R. Hercigonja.

[40] Nikola Hećimović pročitao je na kongresu *Rezoluciju komunističke đačke omladine Hrvatske i Bosne* u kojoj se između ostalog kaže da srednjoškolska omladina Jugoslavije »pozdravlja oslobođenje jugoslovenskog naroda ispod višestoljetnog ropstva i njegovo ujedinjenje«, ali »s ogorčenjem protestira protiv današnjeg mračnog i reakcijonarnog režima, čiji predstavnici nisu od naroda postavljeni«. Zatim se protestira protiv hapšenja studenata (Miljuša i Čopića) i traži da ih se odmah pusti na slobodu.

»Isto se je tako sadašnja reakcionarna vlada ispoljila prigodom raspusta naših organizacija 'đačkih vijeća' i službene obustave našega glasila 'Iskre'. Jednako nam se ponovno ne dopušta, da izdajemo svoje đačke listove (osobito u Osijeku). Odlučno protestiramo protiv gušenja đačke slobode, jer nas ovakovim postupkom sama vlada sili na podzemni rad.«

U drugom dijelu rezolucije kaže se: »Srednjoškolsko đaštvo Jugoslavije, kao budući intelektualni proletarijat, osjeća svjesno jaram današnjega kapitalističkog poretka svijeta i najamne eksploatacije radne snage. Zato ono i ne polazi nikakovim reformatorskim tragom, ono je skroz na skroz revolucijonarno. Takvo stanovište zastupamo i s obzirom na reformu škole...« *Preporod*, glasilo Saveza jugoslovenskih srednjoškolskih organizacija, Ljubljana, II/1919/20, br. 1—4, 31—32, 56—58.

[41] Prema izjavi Ivana Floda.

A kada su pak osječki delegati i javno objavili u *Našoj svijesti* poziv na bojkot rezolucije koja je kongresu bila nametnuta — prognoza Kukovca se obistinila: isključeni su iz škole.[42]

Sudjelovanje delegata osječkih srednjoškolaca na kongresu u Celju imalo je pozitivan rezultat uglavnom u uspostavljanju stalnih veza sa slovenskim omladincima, kakve su već postojale između zagrebačkih i ljubljanskih omladinaca (Jaroslav Šidak i dr.) i u nastojanju da se putem tih veza slovenski omladinci upoznaju s revolucionarnim omladinskim pokretom u Hrvatskoj, pa i sami angažiraju u revolucionarnom radu. Veze su održavane preko ljubljanskih studenata Gabrijana,[43] Ede Rödera[44] i Mate Grgića koji se te školske godine upisao na Ljubljansku univerzu. Iz jednog sačuvanog pisma iz tih dana studenta Gabrijana osječkim drugovima[45] vidi se da je on primio almanah »... sa agitacijskom listom za nove članove«, da je uspostavio kontakt s ljubljanskim srednjoškolcima, da je tamo, doduše, »...doživio isti otpor kakav je protiv komunizma toliko puta doživio Röder«, ali da ima omladinaca koji »... danas još pokazuju dobru volju« i koji se taktom mogu dovesti na revolucionarne pozicije.

Ta grupa osječkih srednjoškolaca osnovala je god. 1919. i Radnički sportski klub »Slogu« — klub, čiji su članovi već u to vrijeme na svojim dresovima nosili petokraku zvijezdu. Nakon osnivačke konferencije SKOJ-a iz te je grupe osnovana snažna organizacija komunističke omladine.[46]

Međutim, politička previranja među srednjoškolskom omladinom, u znaku borbe između progresivnih, odnosno već izrazito ljevičarskih grupa i klerikalaca ne samo u Osijeku nego i u mnogim drugim mjestima u pokrajini, zabilježila je upravo klerikalna štampa. Zašto su baš klerikalci prosipali toliko žuči na revolucionarni pokret srednjoškolaca lako je razumjeti kada se zna da su u Hrvatskoj među srednjoškolcima poslije rata upravo ljevičari prvi izbacili parolu borbe protiv štetnog utjecaja klerikalizma i crkve, parolu koja nije bila nova, koja je u Hrvatskoj lansirana davno prije rata, ali koja je sada, upravo zbog toga što su je oživjeli ljevičari, u poratnom revolucionarnom vrenju, za klerikalce značila — afirmaciju ideja Oktobra, opasnost daleko veću od, recimo, nekada za njih bezazlenog pokreta Jurislava Janušića.

Početkom 1919. klerikalci su pozdravljali samu ideju đačke samouprave,[47] bez obzira što je Lang osuđivao pojavu đačkih vijeća, i ne može se poreći činjenica da su u nekim mjestima u pokrajini pojedina vijeća bila u njihovim rukama, što su im često omogućavali i sami vladini organi. O tome svjedoči niz rezolucija tih vijeća u klerikalnim novinama i časopisima.

Ako pogledamo izvještaje Centralnog đačkog vijeća o svojim akcijama, vidjet ćemo da i u njima dominira borba između dva tabora: ljevice i klerikalaca. U izvještaju odbora za organizaciju samouprave i dopisivanja[48] kaže se da su se Centralnom

---

[42] Isključeni su: Dirnbach, Flod i Tanhofer. Posljednji nije sudjelovao na kongresu, već je bio jedan od pokretača *Naše svijesti*. (*Almanah socijalističke omladine*, Zagreb, 1919, 59, i izjava Ivana Floda.)

[43] Dušan Gabrijan, danas živi kao arhitekt u Sarajevu.

[44] Edo Röder, poslije oslobođenja direktor Plinare i vodovoda u Osijeku. Umro 1961.

[45] Pismo se nalazi u privatnoj arhivi Ivana Floda.

[46] U njoj je tada bio vrlo aktivan i Lovro Matačić, danas poznati dirigent. (Pismo Ivana Floda autoru od 4. XII 1965.)

[47] U rezoluciji prihvaćenoj na sastanku Hrvatskog katoličkog narodnog đaštva grada Zagreba 22. II 1919. kaže se: »1. Hrvatsko kat. nar. đaštvo radosno pozdravlja misao o samoupravi škole...« (*Narodna politika*, Zagreb/II, 1919, 23. II, 53, 4)

[48] *Iskra* III/1919, svibanj, br. 8, 102—108.

đačkom vijeću obraćali srednjoškolci iz Bjelovara, Vinkovaca, Varaždina, Karlovca, Gospića, Sušaka, Senja, Bakra, Splita, pa i iz Dervente, Tuzle, Zemuna, Beograda[49] itd. Vidi se da se pokret širio, ali pri tome borba s klerikalcima (u hrvatskim gradovima) nije prestala sve do potpune zabrane đačkih vijeća.

U Karlovcu su, npr., klerikalci organizirali predavanje o reformi škole, koje je održao izaslanik zagrebačkog *Domagoja* Višošević. Cilj tog predavanja bio je proračunat na agitaciju za upis u *Domagoj* i ujedno na dezavuiranje zagrebačke srednjoškolske omladine. Višošević je rekao da je pokret izazvan od vlade u Zagrebu, da je Hećimovićev članak u *Jutarnjem listu* od 8. II 1919. samo napad na vjeru i pročitao rezoluciju katoličkog đaštva protiv ukidanja vjeronauka na srednjim školama koja je bila prihvaćena na skupštini od 22. II 1919. No, Višošević nije uspio da karlovačke đake pridobije, što se vidi iz »otvorenog pisma« karlovačkih đaka, objavljenog u *Iskri.*[50]

Isti emisar *Domagoja,* Višošević, izveo je sličan pokušaj i u Bjelovaru, ali ni tamo nije uspio.[51] Međutim, o događajima koji su se odigrali u bjelovarskoj gimnaziji u ožujku 1919. nemamo dovoljno dokumenata na temelju kojih bismo ih mogli u cijelosti rekonstruirati. Uglavnom, poznato je da je tamo tada izbio štrajk đaka i da su đaci tražili odstup direktora gimnazije, Ribara. Nejasno je zašto su klerikalci pozdravili taj štrajk — pisala je *Iskra* u spomenutom izvještaju — kad je Višošević baš u Ribaru imao oslonac prilikom svog boravka u Bjelovaru. *Narodna politika* je čak citirala letak bjelovarskih đaka, u kom se kaže da je razlog štrajku »reakcionarno i natražnjačko držanje ravnatelja i profesora«.[52] Centralno đačko vijeće je osudilo taj štrajk zbog toga što su ga đaci poveli a da prethodno nisu obavijestili Centralno vijeće, što nisu tražili da se prethodno povede istraga protiv Ribara i što su pozvali u štrajk čitavu pokrajinu, iako za to nisu bili ovlašteni. Štrajk je završio na intervenciju vlade i konačno isključenjem učenika Berkeša, koji je potpisao letak što su ga bjelovarski đaci objavili nakon obustave štrajka. Ali ostaje nejasno tko je štrajk inicirao, odnosno koja je grupa stajala iza Berkeša.

Iskra je upozoravala da u okviru postojećeg društvenog sistema đaci ne mogu sami birati direktore i da je štrajk pao u najnezgodnije vrijeme. A klerikalci su štrajk pozdravljali, ali ništa određeno nisu rekli. Može se samo pretpostaviti da je i to jedna insinuacija klerikalaca sračunata na cilj koji su postavili i aferom na ženskoj gimnaziji u Zagrebu.

Preostaje da se još, osim već dokazanog direktnog utjecaja oktobarske revolucije, utvrde i drugi »strani utjecaji« na revolucionarni pokret srednjoškolaca, odnosno na njegove rukovodioce. Klerikalci su npr. stalno ukazivali na utjecaj Austrije.[53]

Iz izvještaja odbora za organizaciju samouprave i dopisivanja vidi se da je Centralno đačko vijeće u Zagrebu bilo u »... stalnoj pismenoj vezi sa drugovima u Češkoj. Osim toga je pisano na srednješkolsku organizaciju u Paris«.[54] Ali ne postoje dokumenti koji bi nam nešto više govorili o modalitetima suradnje s Austrijom. Postoji samo izvjesna analogija između članka Nikole Hećimovića u *Jutarnjem listu* od 8. II. 1919. i informacije o jednoj đačkoj skupštini u Beču, koja je objavljena

[49] Za Beograd se kaže da je i tamo organizirano đačko vijeće, ali da se drugovima u Srbiji stavljaju zapreke u provedbi organizacije đačkih vijeća, pa odbor obećava da će ih pomoći u njihovom radu.

[50] *Iskra,* III/1919, svibanj, br. 9.

[51] Isto

[52] *Narodna politika,* Zagreb II/1919, 29. III, 87, 5.

[53] *Narodna politika,* Zagreb/II, 1919, 27—28. II, 57—58, 3—4.

[54] *Iskra,* III/1919, br. 9, svibanj, 102—108.

u veljači te godine u časopisu *Unsere Fahne*. No, to ne znači da je Hećimović pisao svoj članak pod utjecajem ideja izraženih u tom časopisu, jer su Hećimovićeva shvaćanja bila izraz tadašnjeg općeg, ljevičarskog gledanja. Pa čak kad bi i bile tačne izjave klerikalaca da je taj pokret đaka »import iz Austrije«, morali bismo dodati već utvrđenu činjenicu — da je taj pokret u Austriji vodio Komunistički omladinski savez, koji je tamo formiran već u studenom 1918[55], da je taj Savez bio inicijator osnivanja đačkih vijeća u austrijskim srednjim školama i u tim vijećima, koja su mu služila kao mobilizator, imao većinu svojih članova,[56] pa zato i taj »utjecaj Austrije« na pokret naših srednjoškolaca — tačnije: na formuliranje njihovih zahtjeva i na njihovu taktiku — mogao bi biti samo još jedan element prilikom ocjenjivanja tog pokreta kao socijalno-revolucionarnog.

Godinu dana kasnije *Luč* objavljuje članak pod naslovom »Organizacija komunističke omladine« i rezignirano konstatira:

»U 'Iskri', koja se gerirala kao organ cjelokupnoga đaštva, pripravljali su sebi komuniste teren među đaštvom i skupljali pristaše... Danas je utvrđeno i posve jasno, da su lani potaknuta i od vlade pogodovana 'đačka vijeća' na našim srednjim školama djelo komunista i odjek komunističkog pokreta... Realni rezultat ove akcije nije odgovarao prvom sjajnom uspjehu. Poučeni iskustvom ne forsiraju z a o v u g o d i n u đačka vijeća, nego rade u svojim organizacijama i učvršćuju svoje jedinice u komunističkoj ideologiji i borbenoj solidarnosti.«[57]

Iako nam je jasan idejni ugao pod kojim *Luč* ocjenjuje revolucionarni pokret srednjoškolaca — upravo nam klerikalna štampa najreljefnije ocrtava borbu dvaju dijamentralno suprotnih pokreta srednjoškolaca koji su se ukrštali u jednoj organizaciji — pri čemu je ljevičarima kao indirektni mobilizator poslužio i sam zastarjeli »k. und k.« pedagoški sistem. Značajna je u tom smislu izjava Zlatka Šnajdera (za koga Marijan Stilinović u svojoj izjavi autoru tvrdi, da se afirmirao upravo u pokretu srednjoškolaca 1919) da je kao đak došao do zaključka o apsurdu tadašnjeg školskog sistema.[58]

Na pokret srednjoškolaca u Hrvatskoj već u ožujku 1919. obratilo je pažnju i samo Ministarstvo unutrašnjih poslova. U telegramu tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribićevića banu Palačeku kaže se: »Izvješten sam da pojedini agitatori socijalističke stranke drže skupštine na kojima se harangira bez obzira protiv današnjeg stanja. Tako se tvrdi, da u toj agitaciji prednjači dr Radošević i neki Lazarević, a tvrdi se i to da [je] i u đačkoj omladini nestao svaki zapt i da se dopušta, da joj drže predavanja pomenuti agitatori.«[59]

Kada je pak u povodu umirovljenja jednog profesora Centralno đačko vijeće objavilo protest s potpisom Hećimovića,[60] Pribićević se ponovo obraća Palačeku telegramom, tražeći objašnjenje: »Vama je svakako poznata ta izjava, pa tražim da mi odgovorite jeli Vam poznato kako je i po čijem odobrenju postalo centrali-

---

[55] Neko vrijeme nazivao se *Savez komunističke proleterske omladine*, a većina članstva potjecala je iz *Saveza nezavisne radničke omladine* (1917—1918). To su bili uglavnom omladinci, ranije isključeni iz reformističkog *Saveza radničke omladine* ili su sami istupili zbog neslaganja s politikom svoga predsjednika. (»Aus der Vergangenheit der KPÖ«. — Kunert Franz: Die ersten Kämpfe des kommunistischen Jugendverbandes, Beč, 1961, 87—91. V. i: Richard Schüller *»Как складывался КИМ«*, Moskva, 1931, 247—248.)

[56] Kunert Franz, n. dj., 87—91.

[57] *Luč*, Zagreb, 1920/XV, br. 10. i 11, 1. V, 83—84.

[58] Dopis MUD Kr. SHS, Pov. J. br. 10242 od 29. VIII 1921, Pokrajinskom namjesništvu Zagreb. IHRPH, Zagreb — neregistrirano.

[59] Državni arhiv SRH, R. br. 53/1919, 6—14/175—2302.

[60] *Hrvat*, Zagreb, III/1919, 6. V, br. 102, 2.

zacijono đačko veće jeli išta uradjeno protiv tog udruženja za kritikovanje državnih odluka i zašto nije pomenuta izjava od strane cenzure zabranjena.«[61]

Devetnaesti svibnja 1919. objavljena je okružnica povjerenika za bogoštovlje i nastavu kojom se definitivno zabranjuje Centralno đačko vijeće i sve školske organizacije stavljaju pod kontrolu direktora.[62] Zabranjeno je i dalje izlaženje *Iskre*.[63]

No, činjenica da je likvidirano Centralno đačko vijeće, kao organizacija koja je đačka vijeća povela »oprečnim putem«, kao jedna forma organizacione aktivnosti pokreta srednjoškolaca, još ne znači da je tim momentom uništena i revolucionarna jezgra tog pokreta. To se najbolje vidi na primjeru organizacije u Zagrebu, gdje su ljevičari, budući skojevci, poslije zabrane Centralnog đačkog vijeća priredili za štampu svoj *Almanah socijalističke omladine* i koji su na početku školske 1919/20. godine dali većinu članova Udruženja akademske socijalističke omladine, odnosno Kluba studenata komunista. Pa i na primjeru Osijeka, gdje je od pokretanja *Suvremenog đačkog kalendara* do osnivanja SKOJ-a i dalje postojao neprekidan kontinuitet revolucionarne aktivnosti te generacije srednjoškolaca.

Izloženi materijal dovoljno ukazuje na presudnu ulogu revolucionarne struje u tom pokretu.[64] Ako taj pokret srednjoškolaca, preciznije: lijevo krilo tog pokreta tada još nije i formalno imalo svoju izrazito komunističku omladinsku organizaciju, u vrijeme kada je i sama SRPJ naziv *komunista* obavijala zagradama, u vrijeme kada je omladina statutarno stavljana pod patronat »Jednakosti« — vidjeli smo da je ono taj naziv ipak i formalno uzimalo i prije osnivanja SKOJ-a, to jest prije onog časa kada se taj pokret stopio s ostalom revolucionarnom omladinom u jedinstvenu organizaciju.

---

[61] Državni arhiv SRH, R. br. 156, Pr. z. v. 6—14/175—2302—4427—1919.

[62] *Narodne novine*, 19. V 1919.

[63] *Male novine*, Osijek, 22. VI 1919.

[64] U spomenutoj radnji S. Cvetković pokušava da »opovrgne« moje »shvatanje«, iako uopće ne razlikuje, što sam već istakao, jednu organizaciju, odnosno Centralno đačko vijeće i pokret kome je ta organizacija bila samo štafaža i samo jedan oblik njegove aktivnosti. Na početku zaključnog pasusa u poglavlju što ga je posvetio Centralnom đačkom vijeću za Hrvatsku i Slavoniju Cvetković kaže da sam ja na str. 32. svoje knjige »Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata« dao pogrešnu ocjenu karaktera *Centralne đačke organizacije* (potcrtao V. R.), iako ja ne samo na toj stranici nego uopće u čitavoj svojoj knjizi ni riječju nisam spomenuo Centralnu đačku organizaciju — a nekoliko redaka niže Cvetković već govori o mom »shvatanju« tog *pokreta* (potcrtao V. R.). Zamjera čak i Slobodanu Petroviću što je prenio moje »pogreške«.

Kad bismo i prihvatili Cvetkovićeve korekture u ocjeni te »organizacije — pokreta« ostalo bi ipak nejasno — zašto Cvetković u radnji kojoj je dao naslov »Prilog pitanju osnivanja SKOJ-a« uopće govori o Centralnom đačkom vijeću koje u svojim pravilima, kako smo vidjeli, nema ništa »revolucionarnog«, koje akceptira jedan američki pedagoški sistem i koje bi kao takvo trebalo da bude predmet proučavanja za historičare školstva, a ne radničkog pokreta. A logički se nameće i pitanje — kako to da se u toku 1919. iz tog bezbojnog »političkog pokreta«, kako ga ocjenjuje Cvetković, ipak regrutirao *veliki broj* (potcrtao V. R.) članova Udruženja akademske socijalističke omladine i zagrebačkog Mjesnog udruženja SKOJ-a, što opet ističe sam Cvetković (228. i 230)?!

РЕЗЮМЕ

РЕВОЛЮЦИОНАРНОЕ ДВИЖЕНИЕ УЧЕНИКОВ СРЕДНИХ ШКОЛ В ХОРВАТИИ В 1919 ГОДУ

В политическом брожении среди учеников средних школ в Хорватии, которое началось уже в 1917 году, сначала под влиянием февральской, а затем Октябрьской революции, в революционном брожении в конце и после первой мировой войны выдвигается на поверхность одно новое боевое поколение молодежи, которое в ученическом движении реформы средней школы подтвердит одно выразительно социально-революционное движение учеников средних школ.

Само движение реформы средней школы, которое после первой мировой войны явилось в ряду европейских стран как эхо революционных движений явившихся под влиянием Октябрьской революции, в Хорватии явилось логическим продолжением сходного довоенного движения учеников средних школ, и поэтому здесь встречались две струи: струя гражданских элементов, которые требовали умеренной реформы и струя левых, т.е. социально-революционных элементов, которые выдвигали надобность радикальной реформы средней школы. Обе струи встречались в одной совместной организации ученического самоуправления, в так называемых ученических советах, которые формированы в большинстве средних школ в Хорватии и в Центральном ученическом совете, представительском и координационом органе всех организаций учеников средних школ в Хорватии, формирование которых подвинули вперед левые.

Под впечатлением общей социальной атмосферы органы правительства в начале этого движения терпели ученические советы, которые в своих правилах не были декларированы политическими организациями, уверены что эта система ученического самоуправления останется в рамках американского »self governementa«. Но когда правительство уверилось в том что в этом движении все больше влияние имеет революционно ориентированная молодежь, что ученикам держат лекции »социалистические агитаторы«, что целое движение получило социально-революционный характер — 19 мая 1919 года правительство в »Народных газетах« опубликовало циркуляр, которым решительно запрещается Центральный ученический совет и все школьные организации ставятся под контроль директора.

Но этим запрещением все равно не уничтожено революционное движение учеников средних школ, для которого эта организация была только средством, а не целью и как раз из этого движения рекрутировалось большое число членов Объединения академической социалистической молодежи, т.е. Клуба студентов коммунистов и отдельных объединений СКОЙ.

STANISLAVA KOPRIVICA-OŠTRIĆ

O manifestu opozicije 1920. godine

I

CENTRUMAŠI iz Srbije i Bosne i Hercegovine, koji sami sebe nazivaju »grupa opozicije u Komunističkoj partiji«, izdali su u drugoj polovini listopada[1] 1920. god. dokument u obliku brošure pod nazivom *Naša sporna pitanja — Manifest Opozicije Komunističke Partije Jugoslavije*[2]. Oni su, kako navode, radi »širenja naučne i popularne socijalističke literature, čija se potreba naročito danas jako oseća«[3], osnovali Socijalističko izdavačko društvo »Oslobođenje«. Grupa osnivača iz Beograda[4] pozvala je radništvo na upis akcija putem obavijesti koja je odštampana na unutrašnjoj strani stražnjih korica brošure.

Navedena brošura podijeljena je sadržajno na slijedeći način[5]: dvije osnovne grupe problema obrađuju poglavlja O *radu u partiji* i O *Internacionali*. Drugo poglavlje dijeli se na pet odjeljaka: I Uvod, II Struje u Internacionali, III Međunarodna politika boljševika, IV Organizacija Treće Internacionale i V Za slobodnu Internacionalu. Na kraju je naveden popis potpisnika Manifesta koji su »direktno sarađivali i usvojili ga«[6], kao i onih koji su: »Ne mogući lično sarađivati na manifestu, izrazili ... svoje načelno slaganje sa njim.«[7]

---

[1] Jedini datum koji se može naći u brošuri je 15. listopada 1920. god., kojim je datirana obavijest o osnivanju izdavačkog društva »grupe opozicije u KPJ«. Na temelju tog datuma logična je pretpostavka da je brošura odštampana u drugoj polovici listopada, jer je u »Radničkim novinama« od 30. listopada 1920. objavljena izjava CRSVJ — »Povodom Manifesta Opozicije«.

[2] U literaturi, uključujući i *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, navedeni se dokument naziva samo »Manifest opozicije«, dok tačan naziv brošure glasi: »Naša sporna pitanja — Manifest Opozicije Komunističke Partije Jugoslavije« (oznaka izdanja: Beograd, 1920, štamparija »Mirotočivi«, Vuka Karadžića 26). Brošura je štampana ćirilicom, na 42 stranice. S obzirom na njegovu dužinu, lako je pretpostaviti da je naslov brošure skraćen za svakodnevnu upotrebu. Tako je ta skraćena verzija postala poznatija od šireg, originalnog naslova i potisnuvši ga sasvim, ušla i u literaturu.

[3] Citirano prema »Pozivu na upis«, objavljenom u Beogradu 15. listopada 1920, a odštampanom na unutrašnjoj strani stražnjih korica, kojim se radnici pozivaju do postanu akcionari izdavačkog društva »Oslobođenje«.

[4] »Dragiša Lapčević novinar, dr Nedeljko Košanin profesor Univerziteta, Aca Popović advokat, Tasa Milojević arhitekta, Voja Peković kafedžija, dr Živko Topalović advokat, Blagoje Bračinac bravarski radnik, dr Milutin R. Živković lekar, Petar Janković bravar, Todor Živanović opančar, Marinko Živković krojač«. Citirano prema »Pozivu na upis«.

[5] Kako u brošuri nije naveden sadržaj donosimo ga ovdje shematski prikazanog:

a) O RADU U PARTIJI . . . . . 3—11
b) O INTERNACIONALI . . . . . 13—41
b) *O Internacionali*
Uvod . . . . . 11—18
Struje u Internacionali . . . . . 18—21
Međunarodna politika boljševika . . . 21—27
Organizacija Treće Internacionale . . . 27—37
Za slobodu Internacionale . . . . . 37—41
c) POPIS POTPISNIKA . . . . . 41—42

[6] *Naša sporna pitanja — Manifest opozicije Komunističke Partije Jugoslavije*, u daljem tekstu Naša sporna pitanja, 41—42.

[7] Naša sporna pitanja, 42.

Početkom prosinca izašla je iz štampe još jedna brošura pod naslovom *Prilozi za naša sporna pitanja*[8], a izdavač je »Izdavačko preduzeće Ujedinjene Opozicije K.P.J.«.[9] U predgovoru, »potpisnici 'Manifesta Opozicije'«[10], kako se sami nazivaju, navode da su »u Manifestu Opozicije izneli svoje principijelno gledište o najvažnijim i najsudbonosnijim pitanjima koja danas dele svetski proletarijat u nekoliko protivničkih tabora«[11], dok u toj brošuri donose članke koji se odnose na pitanja organizacije Treće internacionale. Najavljuju još jednu brošuru u kojoj će objaviti »duel između Zinovjeva i Hilferdinga na kongresu nemačke nezavisne socijaldemokratske partije u Hale-u«.[12]

Prilozi za naša sporna pitanja sadrže: članak »Tri godine sovjetske republike« u kojem autor nije označen, ali je to svakako netko iz centrumaške grupe, zatim članke: »Mogućnosti internacionale« od Fridricha Adlera, »Oto Rile o Trećoj Internacionali«, »Preobraženski o stanju Komunističke Partije u Rusiji«, »Zinovjev o stanju Komunističke Partije u Rusiji«, »Ukrajinski komunisti protivu ruskoga centralizma« i »Saradnici antiboljševičke lige«, koji su preštampani iz inostrane štampe. U posebnu grupu mogu se svrstati članci koji govore o odnosima opozicije prema KPJ i CRSVJ, kao i o njihovom međusobnom odnosu: »Jedan pokušaj rascepa«, »Jedna ispravka« i »Drugovima na znanje«.

Nakon osnovnih podataka o te dvije brošure-dokumenta, s obzirom na njihovu važnost za proučavanje odnosa ljevice u KPJ prema centrumaškoj opoziciji u njoj, smatram korisnim opširnije prezentiranje njihova sadržaja. To se naročito odnosi na brošuru *Naša sporna pitanja,* jer su u njoj izneseni stavovi srbijanskih i bosanskih centrumaša prema problemima organizacije Partije, svrsishodnosti njenog akcionog programa i njenoj internacionalnoj orijentaciji. Brošura *Prilozi za naša sporna pitanja* od manjeg je značenja kao izvor u tom pogledu, osim prvog članka, koji je potekao iz domaćeg pera, kao i onog dijela gdje se iznose stavovi o nekim aktuelnim problemima (npr. pitanje partijske krivnje onih članova KPJ koji se angažiraju na širenju Manifesta).

Obje su brošure kao izvorni dokumenti neophodne istraživaču koji se bavi proučavanjem historije KPJ u razdoblju njene legalne djelatnosti.

II

Nakon Vukovarskog kongresa centrumaši iz Hrvatske odbili su da priznaju likvidaciju Pokrajinskog izvršnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Hrvatsku i Slavoniju i nastavili djelovati u njemu.[12a] Samim tim činom oni su se isključili iz novoosnovane Komunističke partije Jugoslavije. Nasuprot tome, srbijanski i bosanski centrumaši, iako su se vrlo živo suprotstavljali ljevici na Vukovarskom kongresu, ostali su u KPJ kao članovi. Nitko od njih nije bio

[8] *Prilozi za naša sporna pitanja*, Izdanje grupe opozicije u Komunističkoj partiji, Beograd, s. a., štamparija »Mirotočivi«, Vuka Karadžića ul. 26, 53 stranice, ćirilica. U daljem tekstu Prilozi.

[9] Naziv izdavačkog poduzeća prema oglasu odštampanom na vanjskom dijelu stražnjih korica brošure Prilozi.

[10] Prilozi, 5.

[11] Prilozi, 3.

[12] Prilozi, 5.

[12a] CPV KPJ na sjednici od 24. i 25. lipnja 1920. god. imenovalo je likvidacione odbore, koji su trebali do prve slijedeće sjednice likvidirati sve poslove dotadašnjih pokrajinskih izvršnih odbora. PIO za Hrvatsku i Slavoniju odbio je da postupi u smislu te odluke.

izabran u Centralno vijeće KPJ. U Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije ostali su na rukovodećim položajima koje su držali i prije rascjepa u Partiji na ljevicu i centrum. Budući da su kao opozicija bili ograničeni u iznošenju svojih stavova putem partijske štampe, objavljuju brošure koje šalju partijskim organizacijama.

Prikaz sadržaja i analizu obaju dokumenata provest ćemo, zbog preglednosti, služeći se sadržajnom podjelom samih brošura.

Prvo poglavlje brošure *Naša sporna pitanja* — »O radu u partiji«, obrazlaže stavove centrumaške opozicije iz Srbije i Bosne i Hercegovine[13], o principu »homogenosti« Partije i sindikata, o odbijanju kandidacije na općinskim izborima, odnosno odbijanju svake eventualne kandidacije. Tekst je dan u obliku proglasa (manifest) i obraća se »drugovima« — eventualnim istomišljenicima u redovima Partije, koji bi trebali odobriti postupke potpisnika. Osnovnim uzrokom spora, zbog kojeg oni ne mogu prihvatiti stavove većine, potpisnici smatraju njeno stajalište da jedna komunistička partija mora biti jedinstvena — »homogena« i da u njoj nema mjesta onima koji ne prihvaćaju u cijelosti ili djelomično osnovne programske postavke KPJ. O tome pišu:

> »Vukovarski kongres naše partije usvojio je jedan za proleterski pokret vrlo koban princip — *homogenost* naime, da u partiji treba da *vlada* jedna struja. Svi koji ne dele poglede toga užeg kruga partiskih drugova, treba, po sistemu buržoaskog parlamentarizma, da idu u opoziciju. Mnogo je drugova držalo da će takav sistem vođenja partiskih poslova štetno delovati na razviće pokreta i njegovu borbenu sposobnost. Većina delegata na kongresu pošla je svojim putem ne obzirući se na ozbiljne primedbe onih drugova, koji su u tom i u mnogim drugim pitanjima bili suprotnog gledišta. Fiks-ideja nekih drugova — iznošena često na konferencijama, pa i u štampi, pred partiski kongres — da 'centrumaši' i 'desničari' sabotiraju partiski rad, te zbog toga akcije ne mogu da budu dovoljno revolucionarne, ta fiks-ideja osvojila je kongres koji ju je podigao na stupanj vrhovnog principa u budućem radu partije. Tako je izabrano Centralno Partisko Veće — potpuno 'homogeno'.«[14]

Autori Manifesta objašnjavaju da su se kao nadglasani povukli — »dajući mogućnost 'homogenom' vođstvu da partijske akcije vodi onim putem kojim ih je kongres uputio«.[15] Zatim navode da su njihovi istomišljenici bili izbačeni i iz nižih instanci pokreta, da im je odbijeno objavljivanje članaka u »Radničkim novinama«, nisu mogli rukovoditi zborovima za vrijeme izborne borbe, izbacivani su iz sindikalnih foruma, a ni inostranstvo nije »pošteđeno« od »nevernih obaveštenja o stanju

---

[13] Centrumašku opoziciju u KPJ iz Srbije i Bosne i Hercegovine odvajamo od centrumaške grupe iz Hrvatske zbog toga što oni u prvo vrijeme ne djeluju zajednički. Oni podržavaju međusobne veze, pa tako ujedinjuju svoje delegacije u jednu jedinstvenu — jugoslavensku, na zasjedanju Internacionalne socijalističke konferencije marksističkog centra, u Beču, mjeseca ožujka 1921. god. (Na toj je konferenciji osnovana Internacionalna radna zajednica socijalističkih partija — takozvana 2 ½ internacionala.) Na zemaljskoj socijalističkoj konferenciji, održanoj po povratku iz Beča u Beogradu, prisustvovali su kao promatrači Mijo Radošević iz Hrvatske i Rudolf Golouh iz Slovenije. Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije, koja je tamo osnovana, nisu pristupili ni hrvatski ni slovenski centrumaši. Tek stvaranjem Socijalističke zajednice Jugoslavije u Beogradu 1. i 2. kolovoza 1921, a zatim osnivanjem Socijalističke partije Jugoslavije 18. prosinca iste godine, također u Beogradu, završeno je ujedinjavanje centrumaša, kao i socijalpatriota iz čitave zemlje u jednu zajedničku partiju. (Prema knjizi J. Cazija, *Nezavisni sindikati*, knjiga prva, Zagreb, 1962, kao i prema suvremenoj radničkoj štampi.)

[14] Naša sporna pitanja, 3.

[15] Isto, 4.

našeg pokreta i o gledištima i držanju pojedinih drugova«.[16] Zbog svega toga oni su odbili kandidature na izbornoj listi KPJ za općinu beogradsku. Dalje se navodi da su na mjesnom partijskom vijeću u Beogradu, kad je utvrđivana lista kandidata, predloženi kandidati iz centrumaške grupe i njihovi istomišljenici predali izjavu kojom obrazlažu svoje odbijanje kandidature. Tu se, između ostalog, kaže:

»Ne primajući se kandidacije dokle se otvoreno i formalno ne izmeni raspoloženje kongresa, mi izjavljujemo: da ćemo se ne samo pokoravati odlukama većine kongresa, već i živo nastojati, da, u borbi s našim klasnim neprijateljima, izborni uspeh naše partije bude što potpuniji. Jedinstvo našeg proleterskog pokreta i jedinstvo naše proleterske akcije je uslov ne samo naših dnevnih i parcijalnih uspeha, već i konačne pobede nad klasnim protivnicima i trijumfa našeg klasnog ideala.«[17]

U obrazloženju svog postupka potpisnici izjave navode. da odbijaju sve kandidacije dok se ne izmijeni stanje »homogenosti« u Partiji. I zatim:

»Naše držanje u pitanju kandidacija i po drugim pitanjima i naš položaj u partiji određeni su stanovištem koje su načelno razvili na vukovarskom kongresu drugovi Dragiša Lapčević i Živko Topalović, stanovištem koje je dobilo izraza u pomenutoj izjavi povodom pitanja o kandidaciji za opštinske izbore u Beogradu kao odgovor na pogrešno usvojeni i sprovođeni princip homogenosti u svima partiskim instancama«.[18]

Na kraju poglavlja citirano je pismo koje je grupa opozicije uputila Izvršnom odboru KPJ i kojim traži da izjava o kandidacijama bude objavljena u »Radničkim novinama«.[19] Citiran je i odgovor na pismo, dobiven od sekretara KPJ.[20]

---

[16] Isto, 6.

[17] Izjava je navedena u cijelosti u brošuri Naša sporna pitanja, 8.

[18] Naša sporna pitanja, 9.

[19] Pismo je datirano sa 23. rujna 1920. god., a potpisali su ga Živko Topalović, Dragiša Lapčević, Miloš Timotić, Dušan Pešić, Nik. D. Nikolić i Milorad V. Belić.

[20] Odgovor od 8. X 1920. potpisao je Filip Filipović. U izvještaju FF (Filipa Filipovića) Izvršnom komitetu Komunističke internacionale (AIHRPH, KI—19) o tom problemu piše: »U vreme pripremanja partiskih organizacija za izbore za Ustavotvornu skupštinu istupaju sa svojim manifestom centrumaši koji su još ostali u partiji i koji su se okupili oko D. Lapčevića, Ž. Topalovića i Jakšića. Ubedivši se da lokalne organizacije nemaju nameru da ih istaknu kao kandidate za poslanike Ustavotvorne skupštine, centrumaši iz Srbije i Bosne organizovali su opozicionu grupu u partiji, sastavili svoj manifest i objavili ga. U tom manifestu gospoda centrumaši ponavljaju poglede i argumente Kauckog, Hilferdinga, Ota Bauera i kompanije, kritikuju metode ruske revolucije, polemišu sa Trećom internacionalom i uopšte negiraju naš program i taktiku. Manifeste koji su oni slali u lokalne organizacije dobivali su natrag sa pismima u kojima im je bilo iskazano potpuno nepoverenje i odvratnost zbog izdaje komunizma. Nijedna partiska organizacija nije im se priključila. Samo neki članovi partije — sitni sopstvenici i birokrati iz sindikata prišli su centrumašima. Na prvom redovnom opštem sastanku Centralnog partiskog veća, svi članovi partije koji su potpisali ovaj manifest bili su isključeni iz Partije. Što se tiče ostalih članova Partije koji nisu potpisali manifest ali su izjavili da se sa njim solidarišu, bilo je odlučeno da se odmah formira partiski sud i da se oni takođe isključe ako se dokaže da su zbilja dali takvu izjavu.«

Časopis »Komunistička internacionala« (br. 17, 1921, 4351—4363), donio je članak na ruskom bez naznake autora, »Ekonomski i politički položaj Jugoslavije«, u kojem se kaže: »I baš tada, kada je partija vodila žestoku izbornu kampanju, oni su (centrumaši — primjedba S.K.O.) izdali brošuru »Manifest Opozicije Komunističke Partije«. U prvom delu tog manifesta oni se žale na Centralni komitet, okrivljavajući ga da su oni, bez obzira što pripadaju partiji odstranjeni od svakog aktivnog partiskog rada, a takođe i od rada u sindikatima. U drugom delu Manifesta oni se bore protiv Kominterne i služe se istim argumentima kao Hilferding i kompanija u Nemačkoj. Kako po odlukama Centralnog veća partije, niko nije mogao biti kandidat na izborima, ako pre toga nije prihvatio 21 uslov, centrumaši nisu mogli biti iskorišteni ni kao kandidati ni u nekom drugom vidu.«

U članku se dalje navodi da su centrumaši u jeku izborne kampanje svojim postupkom zadali udarac u leđa partiji i da su zbog toga poslije izbora isključeni iz partije, a njihovi simpatizeri stavljeni pred partijski sud. Na istoj sjednici CPV na kojoj su isključeni centrumaši, odlučeno je da se na temelju odluke Drugog kongresa KI sazove u najkraćem roku, već u veljači izvanredni partijski kongres. Navedene izvore citirali smo opširno zato, da bi dobili što vjerniju sliku zbi-

Završavajući prvi dio Manifesta, potpisnici još jednom naglašavaju zašto su odabrali takav put da bi objasnili svoje stavove i izražavaju nadu da će, prihvaćanjem njihovih uvjeta, Partija moći opet — kao i ranije — iskorištavati sve snage pokreta za ubrzanje »naših krajnjih pobeda«.[21]

Glavni predmet spora — pitanje »homogenosti« Partije — po mišljenju centrumaša može se eliminirati tako, da se u KPJ sankcionira postojanje raznih struja, s različitim programskim stavovima. Nasuprot tome, stajalište novog Centralnog vijeća KPJ, izabranog na kongresu u Vukovaru, da je homogenost osnovni preduvjet za postojanje jedne komunističke partije, podržala je apsolutna većina delegata. CPV KPJ smatralo je da jedna komunistička partija čija organizacija počiva na principima demokratskog centralizma ne može unutar svojih redova imati opoziciju. Centrumaši su, prema tome, bili dužni da se kao disciplinirani članovi KPJ pokore odlukama većine. Ali oni nisu učinili tako. Jedan od razloga za to je i njihovo shvaćanje organizacije Partije. Novi tip radničke partije — Komunistička partija kao avangarda proletarijata — kao i principi na kojima počiva internacionalna organizacija takvih partija, njima su strani. Oni žele da Partija zadrži socijaldemokratski oblik organiziranja — da bude široka, masovna partija — jer masovnost organizacije smatraju osnovnim preduvjetom za akcije proletarijata koje će ga konačno, preko revolucije, dovesti do pobjede. Tvrdnja centrumaša, da su spremni pokoriti se odlukama većine kongresa, svodi se na frazu, jer se oni protive odlukama Vukovarskog kongresa. Osporavali su da su njegove odluke donesene u ime većine, odnosno da izražavaju mišljenje većine članova Partije. Zato su tražili da se provede referendum o programskim dokumentima donesenim na Kongresu. Osim toga, izjava da su spremni pokoriti se odluci većine Kongresa, u kontradikciji je s uvjetom koji su postavili za izborne kandidacije — da ne mogu surađivati s ljevicom dok postoji princip homogenosti u Partiji. Takvim istupima oni su ucjenjivali ljevicu u jeku izborne borbe, kada su zaista pokretu trebale sve snage, ali ne samo na riječima. Objavljivanjem Manifesta opozicija je sukob s komunistima zaoštrila do maksimuma i prisilila ih da prema partijskom statutu poduzmu sankcije protiv nje.

III

U drugom poglavlju brošure *Naša sporna pitanja* — »O internacionali« — iznose potpisnici Manifesta svoja mišljenja o Trećoj internacionali i odnosu KPJ prema njoj.

»Uvod« sadrži pismo upućeno 25. IX 1920. Izvršnom odboru KPJ, kojim opozicija traži, pozivajući se na 19. tačku »dvadesetjednog uslova«, da se odmah objave sve odluke Drugog kongresa Kominterne i »21 uslov«, i da se odmah o tim odlukama »otvori slobodna rasprava u svima partiskim organima i organizacijama«[22], a nakon te rasprave da se sazove CPV KPJ radi donošenja odluke o sazivu izvanrednog kongresa. Ako CPV tako ne postupi, opozicija će se obratiti direktno na partijsko članstvo i Izvršni odbor Kominterne u Moskvi.

---

vanja gledanu sa stajališta i jedne i druge strane u sporu. Centrumaši su svoje angažiranje uvjetovali likvidacijom principa homogenosti, a partijsko vodstvo je njima postavilo uvjet da prihvate »21 uslov« ako se žele kandidirati za Konstituantu. Naravno, niti jedna strana nije prihvatila uvjete one druge i spor je time zaoštren da bi završio potpunim razlazom.

[21] Naša sporna pitanja, 11.

[22] Isto, 15.

Izvršni odbor KPJ odgovorio je 8. X 1920, preko sekretara F. Filipovića, da će odluke i rezolucije Drugog kongresa KI biti štampane u posebnoj brošuri čim stignu korekture iz Beča, a za diskusije u organizacijama i kroz štampu odlučeno je da se ne vode odmah, jer je Partija »angažovana izbornom borbom za konstituantu«.[23]

Komentirajući odgovor CPV, potpisnici na kraju »Uvoda« ponovo traže diskusiju u organizacijama i štampi i saziv izvanrednog kongresa, radi donošenja odluka o Internacionali.

»Struje u Internacionali« odjeljak je u kojem su dani pogledi na prve dvije internacionale, kao i kratak historijat stvaranja Komunističke internacionale. Boljševike autori napadaju da im nije stalo »do jednog zdravog i solidnog razvića svetske revolucije«.[24] »Oni hoće na svoje puteve da povedu proletarijat i u ostalim zemljama. Otuda oni hoće isključivo boljševičku internacionalu.«[25] Zatim optužuju Drugi kongres Kominterne za djelo ponovnog velikog rascjepa svjetskog proletarijata.

U odjeljku »Međunarodna politika boljševika« optuženi su ruski boljševici da su odbacili marksističku nauku u njenim posljednjim rezultatima i uzeli je onakvu kakva je bila u doba »Komunističkog manifesta«, a to je po potpisnicima Manifesta, marksizam buntarski i neočišćen od anarhizma. Takav marksizam oni su razradili u jednu novu samostalnu teoriju »koja čini sredinu između anarhizma i naučnog marksizma«.[26] »Boljševizam je kao teorija jedna velika utopija, najveća utopija od pojave hrišćanstva i njegova teoriska antiteza. Boljševizam je od svih utopija nauci najbliža utopija ali ipak utopija.«[27] Takva je ocjena boljševizma koju daju pripadnici partijske opozicije.

Dalje se tvrdi da su prilike u ruskom društvu 1917, kada je izbila revolucija, dale poleta anarhomarksističkoj boljševičkoj teoriji i stvorile mogućnost da se ova u praksi iskuša. Rusko društvo proglašava se nezrelim za uspješan razvoj komunizma, iz čega se izvodi zaključak da je ruska revolucija osuđena na propast. O istom problemu govori i slijedeći odlomak:

> »Kad bi ruskim boljševicima bilo stalo do postepenog i jedino uspešnog sazrevanja revolucionarne misli u svetu, do postepenog stapanja svega svetskog proletarijata u jednu nepobedimu celinu, oni od svetskog proletarijata ništa drugo ne bi imali da traže, do da im obezbedi mir. Ali se ruski boljševici tim ne mogu da zadovolje, jer u miru u svojoj socijalnoj nezrelosti ne mogu ništa trajno da stvore. Oni ili moraju udariti nazad i povratiti revoluciju u Rusiji u njene istoriski jedino dopuštene granice ili je izneti van granice Rusije u Evropu i Ameriku, u prave zemlje kapitalizma, gde jedino može biti reči o organizovanju komunističke privrede.«[28]

Na kraju odjeljka autori se zalažu za međunarodnu akciju za zaštitu ruske revolucije, jer svjetski proletarijat, ma šta radili boljševici, mora zaštititi ruski proletarijat od sloma u borbi protiv međunarodnog kapitalizma. Takav bi slom ojačao svjetsku reakciju, »zadržao normalni revolucionarni razvitak u svetu i ostavio proletarijat neizlečen od jedne velike zablude: da se periodi u razviću društva mogu preskakati, da se u zemljama socijalno nezrelim silom da nametnuti komunizam. Mi moramo svu snagu založiti zato da se ruskom proletarijatu uštede ogromne žrtve usled ratnog poraza i da njegova revolucija sama nađe svoju pravu liniju. Time će opšti svetski

---

[23] Isto, 15—16.
[24] Isto, 20.
[25] Isto, 20.
[26] Isto, 24.
[27] Isto, 24.
[28] Isto, 26.

razvitak ka socijalizmu biti moćno ubrzan i svetski proletarijat izlečiti se od zabluda da se mogu vršiti istoriski skokovi«.[29]

Zanimljivo je istaći kako i naši i strani autori, s jedne strane, napadaju boljševizam, a s druge, brane rusku revoluciju. Da bi se mogle uskladiti te dvije kontradiktorne činjenice potebno je istaći slijedeće: s jedne strane, iznosi se tvrdnja da je ruska revolucija osuđena na propast, jer je rusko društvo nezrelo za nju; s druge strane, poziva se svjetski proletarijat u obranu te revolucije, da bi se ruskom proletarijatu uštedio poraz u sukobu s međunarodnim kapitalizmom. Zašto? Zato, jer bi takav slom ruskog proletarijata ostavio svjetski proletarijat i dalje u zabludi da je boljševizam moguć. Zaključak koji iz toga proizlazi: kada se zalažu za podršku ruskoj revoluciji, oni se istovremeno ograđuju od boljševizma, a kada tvrde da ruska revolucija mora sama naći svoju liniju, oni smatraju da će boljševizam propasti, jer je preuranjen, a društveni će razvoj u Rusiji »mirnijim tokovima«, ne preskačući pojedine epohe u razvoju, dospjeti do one zrelosti koja je, po njima, potrebna za ostvarenje socijalističkog društva.

Slijedeći odjeljak, »Organizacija Treće Internacionale«, interesantan je i zato što je jedino u njemu, stjecajem okolnosti objavljen poznati »21 uslov« za primanje u Kominternu. Najavljena brošura, koju spominje F. Filipović, a koja je trebala sadržavati sve materijale s Drugog kongresa Kominterne, nije mogla biti nikad objavljena. Nije održan niti planirani izvanredni kongres, pa tako KPJ nije više imala mogućnosti da na njemu i formalno prihvati »21 uslov«. No to je samo formalno pitanje, jer je KPJ poslije razlaza s opozicijom postala komunistička partija u smislu objavljenih uvjeta. Obznana, koja je bila razlog takvog stanja, suočila je revolucionarni radnički pokret i njegovu partiju u Jugoslaviji s nizom izvanredno teških problema i zadataka, od kojih je najvažniji bio prilagođavanje pokreta novim uvjetima borbe, odnosno stvaranje ilegalne organizacije.

U spomenutom odjeljku su nakon punog teksta »21 uslova« komentirane neke odredbe Statuta Kominterne, za koji se ističe da uvodi diktaturu u komunističkim partijama i guši demokratičnost. Naročito se ističe prigovor da su boljševici, budući da je centar Internacionale u Moskvi, u mogućnosti da uvijek budu u većini na svjetskom kongresu, osobito zato što mnoge komunističke partije nisu u stanju poslati onoliko delegata na koliko imaju pravo.

Autori Manifesta smatraju da izvršni odbor ima stvarnu vlast u Kominterni, a boljševici stvarnu vlast u izvršnom odboru, jer oni imaju pet članova[30] s odlučujućim glasom. Čak i ona desetorica, koju šalju najvažnije komunističke partije, zato što su ovisni o boljševicima, jer borave u Moskvi, bit će »sovjetski ljudi«.

Takvim statutom u Kominterni je, prema mišljenju potpisnika Manifesta, provedena stroga centralizacija. Kako se ta centralizacija i stroga disciplina protežu i na pojedine partije, u njima je lako moguća lična diktatura vođa.

Osim diktature vođa, predmet napada je i »ilegalna uprava« u Partiji, kojoj se zapravo potčinjava sva javna partijska djelatnost. Naročito je interesantan slijedeći odlomak:

---

[29] Isto, 27.

[30] »Glavni rad Izvršnog odbora pada na partiju one zemlje, gde po odluci Svetskog Kongresa Izvršni Odbor ima svoje sedište. Partija dotične zemlje šalje u Izvršni Odbor pet članova sa odlučujućim glasom. Osim toga deset najvažnijih Kom. Partija čiju listu potvrđuje redovni svetski kongres, šalju po jednog delegata u Izvršni Odbor sa odlučujućim glasom. Drugim organizacijama i partijama, koje su primljene u K.I. ostaje pravo da delegiraju u I.O. jednoga člana sa savetodavnim glasom.« (Citirano u odjeljku »Organizacija Treće Internacionale«, Naša sporna pitanja, 33.)

»Ovaj organizacioni poredak može imati za posledicu samo to da *uništi velike socijalističke partije masa* [potcrtala S.K.O.] i stvori ništavne i nemoćne komunističke sekte, gde će se od pravovernog odvajati pravoverniji i jedan drugog isključivati iz partije.«[31]

Potpisnici se naročito zalažu za partiju socijaldemokratskog tipa, koju nazivaju »partijom masa«, a izričito su protiv novog tipa organizacije kakav imaju komunističke partije:

»Za ostvarenje velikog dela preobražaja društva nužno je stvoriti socijalističku partiju ne kao usku sektu nego kao partiju širokih, organizovanih, klasno razvijenih masa, osposobljenih da mogu i umeju primiti u svoje ruke organizovanje jedne nove privrede i nove države. Zbog toga mi odlučno ustajemo protivu novih statuta, koji ubijaju partije masa.«[32]

Ukidanje zemaljskih partija kao autonomnih, i organizacija Internacionale na sekcije, također je predmet napada. Autori Manifesta smatraju da Internacionala treba samo da koordinira rad pojedinih partija, a ne da upravlja njima. Ne uzimaju u obzir što se u statutu kaže, da treba voditi računa o specifičnosti prilika u pojedinim zemljama.

Posljednji odjeljak, »Za slobodnu Internacionalu«, pledira za stvaranje jednog revolucionarnog saveza »sviju nereformističkih socijalističkih partija«.[33]

Potpisnici Manifesta i njihovi istomišljenici navode da smatraju svojom dužnošću da se jasno opredijele prema politici »oružane pobune protiv kapitalizma«, koju je kao svoju opću politiku formulirala Komunistička internacionala. Oni pišu:

»Mi izjavljujemo da za našu partiju ne možemo primiti politiku skore revolucije, skorog oružanog ustanka.«[34]

Slijedi argumentacija te tvrdnje u formi jedne ekonomsko-socijalne analize jugoslavenskih prilika. Ističe se da u jugoslavenskoj poljoprivredi prevladava tip »sitnog ličnog posjeda«. Podjelom zemlje u slobodnu svojinu seljacima, koja mora biti izvedena agrarnom reformom, bit će onemogućena »brza uspostava komunističke poljoprivrede«.[35] Proletarijat je pak, zbog slabog razvitka kapitalizma, kao klasa slab i »po svome broju i po ekonomskom značaju i po organizatorskim sposobnostima vanmogućnosti da još danas diktatorski zavlada i organizuje novu političku vlast i novu privredu«.[36]

Oružani ustanak, kako oni s omalovažavanjem zovu socijalističku revoluciju koja nije provedena po njihovoj recepturi, doživio bi u Jugoslaviji, zbog navedenih okolnosti, neuspjeh. Ističe se da situaciju još komplicira postojanje nacionalista »svih vrsta: arnautski, bugarski, mađarski, nemački«,[37] koji bi pomagali jedan takav oružani ustanak radi svojih ciljeva, da bi se odmah poslije pobjede okrenuli protiv nove vlasti. Vrlo je interesantan slijedeći odlomak koji navodimo u cijelosti da bi pokazali kako centrumaši kod nas pokazuju jedno potpuno nerazumijevanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. To nerazumijevanje daleko je jače izraženo kod njih nego u programskim dokumentima KPJ, koja u to vrijeme također smatra Jugoslaviju jednonacionalnom državom.

---

[31] Naša sporna pitanja, 34—35.
[32] Isto, 36.
[33] Isto, 41.
[34] Isto, 37.
[35] Isto, 37.
[36] Isto, 37.
[37] Isto, 38.

»U taj oružani ustanak umešali bi se isto tako plemenski separatisti svake vrste katolici, muslimani i pravoslavni, kojima je ne do komunizma nego do razbijanja ove državne celine. Na slučaj uspeha oni bi se svom snagom okrenuli i protivu nove vlade. Oružani ustanak na Balkanu, ma i počeo pod vidom jedne komunističke revolucije, imao bi za posledicu krah komunizma i radničke klase i ponovno otvaranje krvavih nacionalističkih orgija na celome Balkanu. Tako katastrofalnu politiku mi jugoslavenskom i balkanskom proletarijatu ne možemo preporučiti. Balkanski narodi danas trebaju mira. Ne na putu novih ratova nego na putu političkog i privrednog saveza i sporazuma oni mogu tražiti puta za rešavanje spornih nacionalnih pitanja. Pokret plemenskih separatista sve tri vere koji žele da razbiju nacionalnu celinu jugoslovena mi smatramo najodvratnijim i najreakcionarnijim pokretom i moramo odbiti svaku solidarnost sa njim.«[38]

Prema autorima Manifesta socijalistička revolucija ne bi riješila nacionalno pitanje, već bi ga još više zamrsila izazivajući nove sukobe među balkanskim narodima.

Provođenje oružanog ustanka na Balkanu, bez neposrednog oslonca na uspješne komunističke režime u susjednim zemljama srednje Evrope, oštro se osuđuje. Što se Jugoslavije tiče, smatra se, da tu klasna borba proletarijata i buržoazije nije dozrela za građanski rat. Takav bi građanski rat završio katastrofalno za proletarijat.

Rukovodstvo KPJ napadnuto je da vodi »mirnu skromnu, gotovo oportunističku politiku, politiku poverenja u buržoasku zakonitost i Državni Savet«[39], dok se istovremeno zaklinje na vjernost politici Komunističke internacionale.

Izjava Zinovjeva o jakom reformističko-socijalističkom krilu u nekoliko velikih partija, među kojima je i jugoslavenska, odbija se od strane autora Manifesta, jer se oni ne smatraju takovima. Naglašavaju da su oni zreli i iskusni revolucionarni marksisti koji se bore da bi spasili Partiju od »levog oportunizma«, »nezrelog buntarstva« i »pučizma«.

Autori Manifesta zatim napadaju Iliju Milkića, delegata KPJ na Drugom kongresu Kominterne, zbog izjava o revolucionarnoj situaciji i spremnosti proletarijata za revoluciju u Jugoslaviji, dok mu je dužnost bila da izjavi kako jugoslavenski proletarijat uz sve svoje revolucionarno raspoloženje nije u mogućnosti da provede oružani ustanak i osvoji političku vlast. Slijedeći odlomak, koji citiramo, govori o stavu naših centrumaša prema pitanju revolucije:

»Uporedo sa ekonomskim razvitkom i porastom proletarijata pooštrava se klasna borba. Za nas nikad nije bilo sumnje, da iako je proletarijat primoran da za jednu dužu periodu vremena vodi legalnu klasnu borbu, traži demokratiju i zakonitost, da bi se kao klasa podizao i organizovao na tom putu on neće doći do političke vlasti. On će tu vlast morati oteti u revolucionarnoj borbi — ali kad tome vreme dođe. Danas u našoj zemlji to vreme još nije došlo. Pobeda proletarijata u naprednijim i razvijenijim zemljama znatno će ubrzati i olakšati završne borbe u zaostalim zemljama. Ali je jedna suva besmislica hteti revolucionarna preduzeća u zaostalim zemljama dok proletarska vlast u zemljama velikog kapitalizma nije učvršćena.«[39a]

Na kraju potpisnici još jednom pledriaju za stvaranje jedne zdrave internacionale nereformističkih socijalističkih partija, a u zemlji za sazivanje izvanrednog kongresa na kojem bi KPJ načelno odbacila zaključke Drugog kongresa Kominterne.

[38] Isto, 38.
[39] Isto, 39.
[39a] Isto, 40.

Nakon teksta slijede potpisi pedeset trojice[40] članova KPJ iz Beograda, koji su direktno surađivali na Manifestu i usvojili ga[41], a zatim šezdeset dvojice potpisnika iz Sarajeva[42] i Zagreba[43], koji nisu surađivali na Manifestu ali su se načelno složili s njegovim postavkama.[44] Na kraju je dodano, da je »veliki broj partiskih drugova iz unutrašnjosti«[45] izrazio načelno slaganje s Manifestom.[46]

Kao što su centrumaši na unutrašnjem planu protivnici homogene, centralizirane i čvrsto organizirane partije, isto su tako na vanjskom planu protiv internacionalne organizacije kakva je Komunistička internacionala. Rascjep s komunistima, do kojega je došlo zbog različitih gledanja na osnovna pitanja, bio je nepremostiv.

---

[40] Edib Hasanagić navodi u radu »Revolucionarni polet u Jugoslaviji i stvaranje Komunističke partije Jugoslavije« *(Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, Zbornik predavanja,* Beograd, 1958), da su šezdeset dvojica srbijanskih centrumaša potpisala Manifest.

[41] Imena pedeset dvojice srbijanskih potpisnika nalaze se u originalu složena azbučnim redom po imenima (npr. Aleksa Majdanac, Aleksandar Nikolić, Aca Pavlović itd.). Mi ćemo ih, radi preglednosti svrstati abecedno po prezimenima. Zvjezdicom su označeni oni potpisnici koji su bili članovi CPV SRPJ(k): Banković Vladislav, Belić Milorad, Bračinac Blagoje, Dragović Milan, Đorđević Dimitrije, Đorđević Lazar, Đorđević Svetozar, Đurić M. dr Dragiša, Gošić P. Dragoljub, Ignjatović Svetozar, Ilić Ž. Milan, Ilić Negoslav, Ilić M. Radivoje, Ilić Radoslava, Isajilović Milorad, Jakovljević Voja, Jovanović Risantije, Kiklić A. Jevđ., Kostović Milorad, Košanin dr Nedeljko*, Lapčević Dragiša*, Levi Sofija, Ljujić T. Petar, Majdanac Aleksa, Manić Stojan, Milojević Tasa, Mirić Milan, Nikolić Aleksandar, Nikolić M. Dragutin, Nikolić D. Nikola, Nikolić Petar, Obradović Joca, Ostojić Vlada*, Pavičević Luka, Pavlović Aca, Pavlović Milorad, Peković Voja, Popović Radivoje, Radovanović Milisav, Radulović St. Radivoje, Rančić Jevta, Rebrić J. Simeun, Ristović Miloš, Spasić Petko, Stojiljković Dušan, Timotić Miloš, Tilinger Johan, Todorović Zdravko, Topalović-Đurić Milica, Topalović dr Živko*, Varga Karlo, Živković Marinko, Živković R. dr Milutin.

[42] Edib Hasanagić, n. dj., navodi da su pedeset dvojica sarajevskih centrumaša potpisala Manifest.

[43] Jedina osoba u spisku, za koju bi se djelomično moglo reći da predstavlja Zagreb, je Bogdan Krekić. On je u to vrijeme boravio u Zagrebu kao prvi sekretar Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika, čija se centrala nalazila u Zagrebu. Surađivao je sa zagrebačkom centrumaškom grupom, ali ga istovremeno nalazimo među potpisnicima proglasa bosansko-hercegovačkom proletarijatu koji su bosanski centrumaši objavili u listu srbijanskih centrumaša »Socijalist« (br. 52. i 53, 18. i 20. III 1921, »Radnicima i radnicama Bosne i Hercegovine«). Kako su hrvatski centrumaši u vrijeme kada je Manifest objavljen činili odvojenu grupu, oni nisu mogli surađivati na izradi Manifesta. Navođenjem uz Sarajevo i Zagreba, stvoren je dojam da su se i hrvatski centrumaši priključili ostalima u kritici politike KPJ.

[44] Šezdeset dvojicu sarajevskih potpisnika također smo svrstali abecednim redom po prezimenima, a članove CPV SRPJ(k) označili zvjezdicom. Druga varijanta prezimena ili imena, koja se nalazi u zagradi, uzeta je iz navedenog proglasa bosansko-hercegovačkom proletarijatu, jer se kod nekih potpisnika razlikuje od one u Manifestu: Abinum Danijel, Atijas (Atias) Leon, Bučar Dragutin, Čadek Oto, Čajić Krsto, Čolić Nikodim, Dušek (Dušak) Stjepan, Fatner Rudolf, Glazović (Glasović) Živorad, Glumac Dušan, Jakšić Jovo*, Jakšić Sreten*, Janjić Dimitrije, Jovanović Kosta, Kapor Savo, Katić Milan, Kišok Jakov, Knežević Mihailo, Koš Ljudevit, Kovačević Jovo, Kovačević Mato, Kraguljević (Kragujević) Veljko, Kralj Đuro, Krekić Bogdan, Krekić Panto*, Krekić Stevica (Štefa), Krnjajić Kuzman, Krstić Bogdan, Kurtović Ivan, Kurtović Nikola, Mačević (Močević) Đuro, Markičević Kosta, Medić Petar, Mele Jozef (Josip), Milivojević Milentije, Mitrović dr Pavle, Nešić (Nezić) Mirko, Peterlin Ivan, Poznić Robert (Rudolf), Rašević Špiro, Raušer Franjo*, Riđušić Lazar, Romano Albert, Savarić Ferdinand, Stanišić Bogdan, Stanišić Dušan, Starčević Matija, Suhlik (Stuhlik) Karlo, Stuhlik Rudolf, Šurkić Petar, Švarcbart Josip, Tafro Salih, Tamel Anka, Trifković Živko, Turbatović (Turubatović) Vlada, Unger Ivan, Veroneze Anton*, Vraćo (Vlaćo) Ačim, Zon dr Mojsije*, Žemva Rajko, Žižmond Marija, Žižmond Vinko.

[45] Naša sporna pitanja, 42.

[46] Manifest su prihvaćali pojedinci ili grupe članova KPJ iz Srbije i Bosne i Hercegovine, ali to je bio vrlo mali broj u odnosu na ukupan broj članova KPJ. (Vidi o tome dio citiranog izvještaja Filipa Filipovića u bilješci 20, koji govori o odnosu organizacija prema Manifestu.)

dubok i neminovan. Na jednoj strani stara, iz socijaldemokratskog vremena naslijeđena teorija o organizaciji partije, a na drugoj strani partija — avangarda, jezgra i udarna snaga proleterske organizacije koja se stvara.

U trenutku kada dolazi do tako dijametralno različitih gledišta rascjep je postao i potreban, jer je centrumaštvo postalo kočnica daljem razvoju revolucionarne partije, koja je tek oslobođena od njega mogla prijeći u novu i višu fazu svoga razvoja.

Osim što najodlučnije ustaju u obranu »velikih socijalističkih partija masa«, centrumaši vrlo oštro i u potpunosti odbacuju ilegalni rad i ilegalnu organizaciju. Oni predbacuju KPJ vođenje »gotovo oportunističke politike« u zemlji, ali ne zato što bi bili revolucionarniji — jer da su takvi oni bi njene slabosti nalazili upravo u onome što brane i smatraju neprikosnovenim — socijaldemokratsko nasljeđe u njenoj organizaciji, nesagledavanje nacionalnog pitanja kao jednog od osnovnih problema nove države i nepravilan odnos prema seljačkom pokretu.

Tačna je tvrdnja da situacija u Jugoslaviji, u to vrijeme, nije pogodna za provođenje revolucije, ali ono što se umjesto toga predlaže, neprihvatljivo je. Jer oni izričito naglašavaju da su apsolutno protiv bilo kakvih revolucionarnih skokova. Postepenost razvoja im je neprikosnoveno pravilo. I buržoazija i proletarijat moraju biti zreli za revoluciju. U toj revoluciji proletarijat će se boriti za vlast, ali da bi znao upravljati državom koju će osvojiti, mora se pripremati kroz vrijeme dok kapitalizam sazrijeva, i to kroz legalnu klasnu borbu i borbu za demokraciju i kroz marksistički odgoj u proleterskoj partiji.

Jedna od glavnih centrumaških teza je ta, da je revolucija na Balkanu nemoguća bez oslonca na razvijene zemlje srednje Evrope. Tek kada u njima pobijedi proletarijat bit će osigurana i pobjeda u malim i nerazvijenim zemljama Balkana.

Jugoslavenski centrumaši odbacuju lenjinizam kao avanturizam, anarhizam i utopiju, i idejne uzore i podršku traže u centrističkim partijama Evrope (Njemačka, Austrija, Francuska). Radovi njihovih teoretičara (Bauer, Hilferding, Adler, Longet) idejni su izvori za teoretske postavke naših centrumaša.

Potrebno je naročito istaći, da se centrumaši kod nas odlikuju izrazitim nerazumijevanjem nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i na Balkanu. Nacionalni pokreti, nacionalne manjine — sve su to nekakvi nacionalisti, separatisti koji samo čekaju priliku da razbiju »nacionalnu celinu«. Revolucionarni pokreti samo bi izazvali nacionalne sukobe i omogućili separatističkim tendencijama da dođu do izražaja. Jednom riječju — u ime mira i postojećih granica, a protiv svakog tko se usudi posumnjati u postojanje nacionalne cjeline.

Sadržajna podjela brošure *Prilozi za naša sporna pitanja* dana je već naprijed. Prema njoj ćemo ukratko prikazati sadržaj navedenih članaka.

»Tri godine sovjetske republike«, članak bez označenog autora, koristi treću godišnjicu oktobarske revolucije, da bi upozorio kako je — »jedino pod izuzetnim ruskim prilikama« — socijalizam mogao i morao uzeti izuzetni oblik boljševizma. Upozorava se da opasnost od boljševizma (za koji se povlači paralela s francuskim jakobinstvom, kao specifičnim oblikom evropskog liberalizma) prijeti evropskom proletarijatu zato jer je on neprenosiv. Osim toga, smatra se da on »preti da navede na taktičke metode, koje u našim zemljama ne mogu da dovedu do pobede već do sudbonosnih poraza«.[47] Iznosi se i teza, da je diktatura malobrojnog ruskog proleta-

[47] »Tri godine sovjetske republike«, Prilozi, 10.

rijata bila moguća samo zbog niskog kulturnog stanja i oskudnog političkog obrazovanja ruskog seljaka.

Na kraju članka naglašava se da je, usprkos svemu, potrebna puna proleterska solidarnost i pomoć sovjetskoj republici koja već tri godine odolijeva napadima kapitalističkog svijeta, ali i kritičko ocjenjivanje prihvatljivosti ruskih iskustava.

Slijedeći članak — »Mogućnosti internacionale« — iz pera Fridriha Adlera, interesantan je jer ukazuje na teoretske uzore naših centrumaša.

Adler naziva Komunističku internacionalu tipom internacionale — partije, jer je ona čvrsto organizirani spoj komunističkih partija svih zemalja, a Drugu internacionalu — tipom internacionale — radničkog vijeća, jer je bila sastavljena od svih socijalističkih partija kojima je ostvarenje socijalističkog poretka cilj, a sredstvo za njegovo postizanje klasna borba.

Internacionala tipa partije omogućava u mnogo širem opsegu jedinstvo akcije, ali ograničava opseg organizacije, dovodi do diktature i ograničenja autonomije partija članica. Kako je na Drugom kongresu Kominterne usvojen upravo takav strogo partijski tip, dovelo je to do cijepanja partija članica (primjer Italije).

Adler zaključuje, pozivajući se na ocjene koje je za Drugu internacionalu dao Kautsky u brošuri »Prošlost i budućnost internacionale«, da je Druga internacionala definitivno propala u ratu. Jedini izlaz u problemu internacionalnog povezivanja socijalističkih partija koje ne pripadaju ni Bruxellesu ni Moskvi Adler nalazi u ostvarenju jedne nove internacionale koja bi udružila klasno svjesne radnike sviju zemalja.

»Oto Rile o Trećoj Internacionali«, članak u kojem su izneseni Rileovi stavovi o Trećoj internacionali, a priređivači brošure ga nazivaju jednim od krajnjih »levičara komunističkih«.[48] Članak je interesantan iz istih razloga kao i Adlerov.

Rile Kominternu naziva ruskom »od az do ižice«, a zbog toga što je ruska ne može biti komunistička. Iako je Rusija prva zemlja u kojoj je revolucija pobjedonosno provedena, po mišljenju Rilea, ona će biti posljednja zemlja u kojoj će doći do ostvarenja komunizma. Boljševici su preskočili jednu čitavu epohu u razvitku kapitalizma, za njih su revolucija i socijalizam bili u prvom redu politički posao. Rile zatim oštro kritizira organizacione principe na kojima djeluje RKP(b), pokazujući pri tome potpuno nerazumijevanje biti tih principa:

> »Partija je *disciplina. Partija je gvozdena disciplina.* Partija je *vodstvo.* Partija je *najstrožiji centralizam.* Partija je *militarizam.* Partija je najstrožiji, gvozdeni, apsolutni militarizam.«[49]

Na kraju Rile izjavljuje da ruske metode revolucije kategorički odbija kao moguće za njemački proletarijat.

Članci »Preobraženski o stanju Komunističke partije u Rusiji« i »Zinovjev o stanju Komunističke partije u Rusiji« doneseni su kao primjeri za tvrdnju, da su i ruski rukovodioci prisiljeni priznati kako u Partiji ima vrlo mnogo problema. Zaključak koji se iz toga izvlači — proleterski pokret ne može doći do cilja bez aktivne suradnje masa, a u Rusiji je osuđen na propast zbog diktature vođa.

Samo radi se o tome, da navedeni članci ne izazivaju u objektivna čitaoca takav dojam. U njima su Zinovjev i Preobraženski iznijeli jednu stvarnu i objektivnu kritiku nekih nezdravih i štetnih pojava u Partiji, koje dolaze s njenim razvojem i širinom zadataka i problema koje objektivno stvara revolucionarna situacija. Ta kritička

[48] »Oto Rile o Trećoj Internacionali«, Prilozi, 21.
[49] Isto, 25.

analiza Partije i njenih problema dana je zato da bi se greške ispravile, a ne da to posluži kao dokaz kako je svemu kriv boljševizam i diktatura vođa.

»Ukrajinski komunisti protivu ruskoga centralizma« — sadrži odlomke iz članka ukrajinskog komuniste Viničenka »Pismo radnicima i seljacima«, objavljenog u Beču, u službenom organu inostrane grupe ukrajinskih komunista »Novo doba«. Doneseni su i odlomci rezolucije navedene grupe, izdane u Beču 3. XI 1920.

Viničenko napada »bezgranični, apsolutni centralizam« kao politiku sovjetskog vodstva, ne samo u partiji nego i u cjelokupnom državnom aparatu, a rezolucija napada režim RSFSR kao diktaturu kaste komesara i birokrata.

Iz drezdenskog lista »Komunist« uzet je članak »Saradnici antiboljševičke lige«, koji su uređivači brošure uvrstili zato da bi upozorili na metode kojima se služe komunisti u raznim zemljama, napadajući sve koji se ne slažu s njima kao »saradnike antiboljševičke lige«. Članak je interesantan jer pruža mogućnost upoznavanja atmosfere u kojoj diskutiraju i vode međusobnu borbu njemačke radničke partije.

Slijedeći dio brošure odnosi se na domaća pitanja.

U članku »Jedan pokušaj rascepa« autori naglašavaju da je »manifest opozicije Komunističke Partije Jugoslavije naišao na vrlo dobar prijem u širokim redovima pokreta«.[50] Zatim se ističe kako je valjevska partijska organizacija isključila one članove koji su prodavali Manifest, a centralne instance su putem »Radničkih novina« obilježile izdavanje Manifesta kao povredu discipline. U povodu postupka valjevske organizacije grupa opozicije je uputila dopis Izvršnom odboru CPV KPJ, tražeći da se odluka o isključenju poništi, jer to isključenje znači »jedan samovlasan akt rascepa partije«[51], za čije će posljedice biti odgovoran Izvršni odbor.

U povodu jednog isključenja pripadnika opozicije iz članstva u pododboru Saveza krojačkih radnika, također su uputili dopis centrali SKR, CRSVJ i Radničkoj komori.

»Jedna ispravka«, članak u kojem opozicija daje ispravak na izjavu CRSVJ koju su donijele »Radničke novine«, a odnosi se na otvaranje radničkog doma u Subotici, gdje su bili prisutni pripadnici opozicije. U ispravci se ističe da oni tamo nisu došli nepovlašteno, već s urednim punomoćima sindikalnih centrala.

Na kraju brošure, pod naslovom »Drugovima na znanje«, objavljeno je pismo Dragiše Lapčevića, kojim obavještava Tasu Milojevića o svom povlačenju iz aktivnog partijskog života, pa prema tome i iz opozicione grupe.[52]

Nakon Lapčevićeva pisma slijedi komentar potpisnika Manifesta, datiran sa 1. XII 1920, da se od njega razlikuju u slijedećem:

> »1) Što se mi nalazimo u partiji kao opozicija, a što je drug Lapčević istupio iz partije;
>
> 2) Drug Lapčević veli da njega ne samo od vukovarskog, nego i od beogradskog kongresa ujedinjenja dele duboke, osnovne, principijelne razlike. Međutim kad smo kao opozicija počeli rad, mi smo na predlog druga Lapčevića usvojili gledište da u partiji radimo u smislu odluka kongresa ujedinjenja sa dodatkom predloga koji su sa strane opozicije bili podneti vukovarskom kongresu, a Manifesta Opozicije kao gledišta o internacionali. Mi ta gledišta smatramo da su stara socijalistička gledišta primenjena na nove pojave u međunarodnom i jugoslovenskom političkom i društvenom životu.«[53]

---

[50] Prilozi, 43.

[51] Isto, 45.

[52] Dragiša Lapčević uputio je pismo i Simi Markoviću kao sekretaru KPJ, kojim izjavljuje da se povlači iz aktivnog političkog života.

[53] Isto, 53.

IV

Na sjednici CPV KPJ održanoj 10. prosinca 1920. god., isključeni su iz Partije potpisnici Manifesta, a za one koji su izjavili suglasnost s njima formiran je partijski sud da se tačno ispita stupanj njihove krivnje i odluči o pitanju njihova članstva u KPJ. Tim činom takozvana »opozicija u KPJ« prestala je postojati. Isključenjem te grupe završena je jedna razvojna faza u historiji jugoslavenske Komunističke partije.

Brošure — dokumenti koje su bile predmet našeg istraživanja prvorazredan su izvor za proučavanje idejnih stavova jugoslavenskih centrumaša.

Prvi dio Manifesta koji se odnosi na pitanja organizacije KPJ, osim obrazloženja principa »homogenosti« i spora oko kandidacija, nije po opsegu podataka toliko značajan izvor za idejne stavove opozicije. Drugi dio, koji se odnosi na pitanja internacionalne organizacije, mnogo je bogatiji kao izvor za teoretske poglede opozicione grupe. Osim stavova o organizaciji Internacionale tu se nalaze i stavovi o mogućnosti provođenja proleterske revolucije u Jugoslaviji, ocjena ruskog boljševizma, negiranje lenjinizma, negativna ocjena oktobarske revolucije, plediranje za stvaranje jedne nove internacionale.

Brošura »Prilozi za naša sporna pitanja« dopunjuje naše poznavanje opozicije, jer izbor članaka stranih autora ukazuje na teoretske izvore našeg centrumaštva. Svoj položaj u Partiji smatraju legalnim i napadaju CPV kao krivca za eventualni rascjep u Partiji.

U obliku kratkih teza pokušat ćemo sumirati osnovne poglede i stavove opozicije u KPJ:

— oni smatraju da KPJ mora zadržati stari oblik organizacije, strukturu partija socijaldemokratskog tipa, partiju masa;

— da u jugoslavenskoj Komunističkoj partiji mogu postojati grupe koje imaju odvojeno mišljenje o osnovnim pitanjima;

— da Partija ne smije zadržati kao osnovno pravilo princip »homogenosti«, nego omogućiti opoziciji normalnu partijsku aktivnost na svim nivoima, znači i ulaženje u rukovodstvo;

— osnovni princip nacionalnog programa opozicije, da ga tako nazovemo, jest obrana nacionalnog jedinstva. Proleterska revolucija ne smije tražiti saveznike u ugnjetenim nacijama jer oni nisu pouzdani. Postojeće državne granice treba poštivati, jer bi svako postavljanje tog pitanja s bilo koje strane izazvalo nacionalističke ratove na Balkanu;

— u pogledu internacionalne organizacije komunističkih partija oštro su protiv Kominterne. Smatraju da tamo prevladavaju boljševici i da je potpuno ugušena autonomija pojedinih partija. Prema tome, na internacionalnom planu zastupaju tip organizacije kakav je imala Druga internacionala;

— oštro napadaju boljševizam kao najveću utopiju poslije kršćanstva, utopiju koja je najbliže nauci, ali je neostvariva. Utopijom smatraju koncepciju o mogućnosti provođenja proleterske revolucije u uvjetima imperijalističkog rata i u nerazvijenim kapitalističkim zemljama;

— oktobarska revolucija ocijenjena je na slijedeći način: ne mogu se preskakati etape u razvoju društva. I kapitalizam kao društveni poredak i proletarijat kao klasa moraju sazreti za provođenje revolucije. Oktobarska revolucija predstavlja jedan takav skok, prema tome ona će propasti sama od sebe, a revolucionarni tokovi u Rusiji sami će naći pravi put;

— revolucija u Jugoslaviji kao nerazvijenoj kapitalističkoj zemlji nemoguća je, jer bi značila prelaženje u višu etapu društvenog razvoja skokom, istina revolucionarnim, ali skokovi su nedopustivi. Zato proletarijat treba da se sprema na revoluciju učeći, da bi u danom trenutku bio sposoban za razvlašćenje buržoazije revolucionarnim putem, a zatim za izgradnju svoje države. Revolucija u Jugoslaviji nemoguća je dok socijalizam ne pobijedi u razvijenim evropskim zemljama, na koje se ona mora oslanjati.

Teoretski pogledi naših centrumaša odveli su ih postepeno na put otvorenog oportunizma i suradnje s buržoazijom, pa čak i obrane buržoaskog društva i aktivnog angažiranja na njegovoj strani u toku socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

RÉSUMÉ

SUR LE MANIFESTE DE L'OPPOSITION EN 1920

Le sujet de ce traité sont les deux brochures parues à Belgrade par les centristes de Serbie et de Bosnie et Herzegovine («groupe d'opposition dans le Parti communiste») en deuxième moitié du mois d'octobre, c'est-à-dire au commencement du mois de décembre 1920. Ce sont: *«Nos Points Litigieux — le Manifeste d'Opposition du Parti Communiste de Yugoslavie»* et *«Contributions à Nos points litigieux»*.

La première brochure donne des attitudes des centristes de Serbie et de Bosnie concernant les problèmes d'organisation du parti, son programme d'activités et l'orientation internationale. L'autre brochure renferme dans la plus grande partie des articles traduits de divers auteurs étrangers se rapportant au problème de l'organisation internationale du prolétariat, et moins à celui des auteurs yougoslaves ayant le même thème, ainsi que le thème sur la scission dans le Parti Communiste de Yougoslavie.

Les auteurs de la brochure *«Nos Points Litigieux...»*, par ses contemporains déjà et plus tard dans la littérature nommée brièvement *«Le Manifeste d'Opposition»*, — ont été expulsés du P. C. Y. pendant la conférence du Conseil Central du Parti (CPV) du 10 decembre 1920.

Les attitudes principales des centristes sont exprimées concisément dans:

1) La demande que le P.C.Y. garde l'ancienne forme d'organisation, héritée de l'époque de democratie sociale (le parti de masses et non pas le parti d'avant-garde).

2) Dans la résistance au principe d'homogénéité (l'opposition ne peut exister dans le parti unique) et l'exigeance que leur groupe soit reconnu comme »le groupe d'opposition du P.C.Y.«

3) Quant à la question nationale ils défendent explicitement le principe de l'unité populaire.

4) En question d'organisation internationale des partis communistes ils s'opposent vigouresement au Kominterna et se prononcent pour le principe de conservation de l'autonomie des partis singuliers.

5) D'après leur opinion la révolution en Yougoslavie pourrait se réaliser quand la bourgeoisie et le prolétariat seraient parvenus à la maturité, et en s'appuyant sur les pays sousdéveloppés de l'Europe centrale.

Telles attitudes théoretiques de nos centristes les ont menés successivement à la voie d'opportunisme ouvert et à la collaboration avec la bourgeoisie, même à la défence de la société bourgeoise et à l'engagement actif de son côté pendant la Révolution Socialiste en Yougoslavie.

LJUBICA PETROVIĆ

Prilozi proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine

SINDIKALNI pokret u razdoblju između dva rata, iako jedna od najvažnijih komponenata u razvoju radničkog pokreta, kod nas je samo djelomično obrađen. O toj problematici postoje samo manji i fragmentarni radovi, izuzevši radove Josipa Cazija, koji je, međutim, težište svoga rada stavio na Nezavisne sindikate. Reformističkim i drugim sindikatima nije posvećena posebna pažnja i literatura o njima je vrlo oskudna.

Ovaj rad je samo prilog proučavanju i rasvjetljavanju nekih važnih momenata u povijesti sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u periodu šestojanuarske diktature i cilj mu je da razjasni neka pitanja oko osnivanja ilegalnih sindikata, koje je Komunistička partija pokušala stvoriti umjesto zabranjenih Nezavisnih sindikata, i pitanje ulaska komunista u reformističke sindikate.

Rad je pripremljen uglavnom na temelju arhivske građe, suvremene štampe i sjećanja nekih aktivista Komunističke partije i sindikalnih funkcionera.

I

1

Od 1929. godine kapitalistički svijet bio je zahvaćen jednom od najtežih ekonomskih kriza. S obzirom na broj nezaposlenih radnika i namještenika koji je u 1930. dosegao 12 milijuna[1], a 1932. oko 30 milijuna nezaposlenih u svijetu[2], svjetska kriza započeta 1929. svakako je najveća u usporedbi s ranijim ekonomskim krizama.

U vezi s krizom u cijelom svijetu pojavila se i kriza u Jugoslaviji, gdje je naročito pogodila poljoprivredu, a ubrzo i druge grane proizvodnje.

Posljedice ekonomske krize u Jugoslaviji bile su: pad vrijednosti poljoprivrednih proizvoda, dezorganizacija izvoza poljoprivrednih produkata, pad kupovne moći i osiromašenje seljaštva, pad cijena industrijskim proizvodima[3] i propadanje obrtnika,

[1] Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (dalje: IHRPH), Radnička komora (dalje: RK), 1930, kut. 153. Rezolucija radnika i namještenika grada Zagreba od 5. X 1930. Svi dokumenti RK nalaze se u IHRPH.

[2] *Radničke novine*, Zagreb, 9. XII 1932, »Iz drvodjelske internacionale«; Živko Topalović, »Radnička nezaposlenost u krizi«, Bgd., bez godine izdanja, str. 3.

[3] Živko Topalović n. dj. Za vrijeme privredne krize od 1929. do kraja 1932. cijene robi su stalno padale i kapitalisti su je morali prodavati po nižoj cijeni. Pozivajući se na to, da su cijene robi pale, oni su odmah snižavali nadnice, otpuštali radnike, a one neotpuštene prisiljavali da rade prekovremeno. Nižim nadnicama i prekovremenim radom kapitalisti su nadoknadili onaj manjak koji je nastao uslijed pada cijena njihove robe. Ukratko, kapitalisti su sav teret svjetske privredne krize prebacili na radnike, od čije su zarade otrgli upravo toliko za koliko su jeftinije morali davati svoju robu.

smanjenje kupovne moći gradskog stanovništva, sve veća nezaposlenost radnika i iseljavanje radništva u inozemstvo.[4]

Ukupan broj nezaposlenih prema izvještaju Burze rada u 1929. god. iznosio je 188.233, a od njih su posao dobili svega 41.617 ili 22% prijavljenih, dok je oko 150.000 ostalo bez posla.[5] Godine 1930. bilo je nezaposlenih 158.522.[6] Ukupan broj nezaposlenih se u 1932. god. prema nekim statistikama penje na 300.000.[7]

Položaj nezaposlenih radnika bio je vrlo težak, jer su oni dobivali samo malu potporu preko Burze rada, a i tu pomoć je primala jedva jedna petina nezaposlenih.[8] No, ni položaj zaposlenih radnika nije bio mnogo bolji, s obzirom na stalno padanje novčane nadnice.

Prema podacima »Indeksa« zagrebačke Radničke komore, ukupni mjesečni minimalni troškovi za izdržavanje radničke porodice u prosincu 1930. god. iznosili su 2255,63 dinara, tj. radnička nadnica bi morala iznositi 90 dinara da bi pokrila troškove porodice.[9] Međutim, prosječna osigurana radnička nadnica prema prijavama samih poslodavaca, kako je iskazano u radničkom osiguranju, iznosila je 1930 — 27,76 dinara; 1931 — 26,19 dinara; 1932 — 24,58 dinara.[10]

2

Osim privrednom krizom, Jugoslavija je tridesetih godina bila pogođena i dubokom državno-političkom krizom, tj. krizom cjelokupnog sistema.

U težnji da očuva svoje vladajuće pozicije velikosrpska buržoazija na čelu s kraljem Aleksandrom, a uz podršku Francuske i Engleske, pošla je putem otvorene diktature, računajući da će tako uspjeti konsolidirati svoje hegemonističke pozicije i klasnu vladavinu u Jugoslaviji.

Izvršenim udarom i proglasom »Mome dragome narodu« kralj je istakao da je nastupio čas »kada između naroda i kralja ne može i ne smije više biti posrednika«.[11]

U vezi s izvršenim udarom pisala je i svjetska štampa, komentirajući različito taj događaj. Dok je buržoaska štampa povoljno ocijenila taj događaj, komunistička i druga lijeva štampa upozoravaju na pravi karakter izvršenog udara, gledajući u njemu jačanje reakcije i uvođenje fašističke diktature.

---

[4] Prema »Iskazu o statistici iseljavanja iz Kraljevine Jugoslavije u 1929. g.« (Iseljenički Komesarijat Kr. Jugoslavije) ukupan broj osoba koje su emigrirale iznosi 18.189, od čega 12.114 muškaraca i 6.075 žena. RK, 1930, k. 150, Opći politički i društveni život.

[5] *Statistički godišnjak za 1930*, Bgd., 1933, knj. II; Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931. g., str. 33.

[6] *Statistički godišnjak za 1930*, Bgd., 1933, knj. II.

[7] Prema »Indeksu« Benka Grada, koji je proučavao kretanje nezaposlenosti na temelju popisa zaposlenih radnika u 66 tipičnih poduzeća u Savskoj banovini od 1930—1936. god., ukupan broj nezaposlenih 1932, a koji su ranije bili uposleni, iznosio je 175.000. U to, međutim, nisu uračunani poljoprivredni radnici i stalni priliv mladeži sa sela, što bi svakako povećalo brojku nezaposlenih. Usp. i Ž. Topalović »Radnička nezaposlenost u krizi«, str. 13.

[8] Isto, str. 17.

[9] Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931. g., str. 37.

[10] Opadanje nominalne radničke nadnice iznosilo je prema 1930. god. 1931 — 5%; 1932 — — 15%; 1933 — 16%. Nominalna nadnica po statistici radničkog osiguranja pokazuje samo stanje dnevne nadnice a ne i zbroj mjesečnih zarada ili godišnjih prihoda, a veliki dio radnika je radio samo povremeno ili sezonski. B. Krekić, Radnički štrajkovi 1936, str. 17—18.

[11] Proglas kralja Aleksandra od 6. I 1929. o ukidanju Ustava objavljen je u Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 6. I 1929; V. o tome opširnije F. Tudman »Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije«, Forum, br. 5, maj 1963, str. 840.

Što se tiče građanskih stranaka u zemlji, one su primile uvođenje diktature bez otpora, pa čak i s izvjesnim olakšanjem. Već 7. I 1929. god. Maček je izjavio na sjednici članova vodstva HSS-a: »Kak vidite lajbek je raskopčan«.[12]

Dok su pojedini političari postali oslonac režimu, drugi dio političara primio je diktaturu pasivno i očekivao kako će se situacija dalje razvijati.

Sličan stav zauzeli su i socijalisti na čelu sa Ž. Topalovićem, koji su se sve više pokazivali kao aktivni suradnici i saveznici režima. Odmah nakon proglašenja diktature socijalisti su pozdravili telegramima taj akt kralja i istovremeno napadali komuniste, ističući da su socijalisti uvijek stajali na pozicijama integralnog jugoslavenstva, dok su komunisti tu politiku potpuno napustili.[13]

Nakon proglašenja diktature formirana je i nova vlada na čelu s generalom Perom Živkovićem, koja je odmah započela svoj zakonodavni rad donošenjem niza novih i pooštravanjem već postojećih zakona. Zakonom od 8. I 1929. osnovan je Državni sud za zaštitu države, kao posebni organ za progon komunista i drugih antidržavnih elemenata.[14]

Propisan je i novi Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, koji je dopunio i izmijenio istoimeni Zakon od 2. VIII 1921. a kojim se, osim već prije zabranjene Komunističke partije, zabranjuju i sve druge stranke koje imaju političko i vjersko ili plemensko obilježje. Zakonom o štampi zabranjena je svaka sloboda riječi. Ukinuto je pravo zbora i dogovora.[15]

II

Prvim aktima diktature izvršen je i novi udar protiv revolucionarnog radničkog pokreta. 11. siječnja zabranjen je rad Nezavisnim sindikatima na temelju člana 3. i 4. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.[16]

Nasuprot tome reformistički sindikati su i dalje produžili rad, favorizirani od režima[17] za koji nisu značili nikakvu opasnost. Vlada se nije usudila da zabrani sve sindikate bojeći se revolta radničke klase protiv režima, a s druge strane, njihovo postojanje je trebalo, među ostalim, da pokaže inozemstvu da u Jugoslaviji i poslije 6. siječnja i ukidanja parlamenta postoji demokratska sloboda.

---

[12] *Obzor*, Zgb., 7. I 1929; V. F. Tuđman »Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije«, Forum, br. 5, maj 1963, str. 845.

[13] *Politika*, Bgd., 6. XII 1929, iz članka Ž. Topalovića »Nacionalna politika jugoslovenskih radnika«. U istom članku se uz ostalo kaže i ovo: »Nužno je ovih dana učiniti jedan istorijski osvrt i pokazati da je od prvih početaka radničkog pokreta u dosadašnjim jugoslovenskim pokrajinama politika jugoslovenskih radnika trajno bila i ostala integralno jugoslovenska. Komunisti su tu politiku potpuno napustili. Toj politici mi ostajemo verni . . .«

[14] *Obzor*, Zgb., 9. I 1929; F. Tuđman, n. dj., str. 841.

[15] *Službene novine Kraljevine SHS*, Bgd., 6. I 1929; F. Tuđman, n. dj., str. 841.

[16] »Uprava grada Beograda rešenjem svojim Pov. broj 27 od juče zabranila je rad centralnom radničkom sindikalnom (veću) odboru Jugoslavije i svima organizacijama nezavisnih sindikata, koje su začlanjene kod CRSOJ na osnovu čl. 3 i 4 zakona o zaštiti Javne bezbednosti i poredka u državi od 6. ov. meseca . . .« IHRPH, Dešifrirani telegram ministra P. Živkovića o zabrani Nezavisnih sindikata, Pov. br. 551. CRSOJ — kratica za Centralno radničko sindikalno veće (odbor) Jugoslavije.

[17] Ono što se nije dozvolilo ni buržoaskoj opoziciji, bilo je dozvoljeno socijalistima — izdavanje novina, održavanje zborova, produžetak rada njihovih sindikata, sudjelovanje u raznim vladinim komisijama itd. Ljeti 1929. Ž. Topalović je bio pozvan i da uđe u vladu, o čemu se je žučno raspravljalo među socijalistima, jer su jedni bili za, a drugi protiv. RK, 1929, URSSJ. V. o tome i članak M. Uradina »Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata«, *Putovi revolucije*, br. 3—4, str. 189.

Kako su socijalisti ipak naslućivali da će Nezavisni sindikati biti zabranjeni, URSSJ je već 9. I 1929. poslao u vezi s tim jednu predstavku Radničkoj komori u Zagrebu, ističući da s obzirom na odredbe Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, »koji doduše ne tangira radničke stručne organizacije«, smatra »ipak za nužno, da svrati pozornost Komore na potrebu, da radi nesmetanog rada sindikalnih organizacija i njihovih podružnica poduzme potrebne korake kod nadležnih vlasti«.[18] Uprava URSSJ-a je predviđala da će možda u početku u pokrajini vlasti iz neznanja stvarnog stanja sprečavati i rad legalnih sindikalnih organizacija, što je doista i bilo,[19] pa je jednom općom predstavkom za sve slobodne sindikate u državi isposlovala da je Ministarstvo unutrašnjih dela potkraj siječnja 1929. svim područnim organima izdalo upute o dozvoli njihova rada.[20] Po javnom pozivu policijskih upravnih vlasti u zemlji, sve organizacije koje nisu bile u sklopu CRSOJ-a morale su biti ponovo registrirane, da bi se provjerilo da li imaju plemenski, vjerski ili neki drugi karakter koji je zakonom nedozvoljen.

Dok su, prema tome, reformistički sindikati nesmetano nastavili rad, Nezavisnim sindikatima bio je onemogućen svaki dalji legalni rad. Revolucionarni dio radničkog pokreta, tj. oko 30.000[21] članova Nezavisnih sindikata ostalo je bez svoje organizacije.

Već idući dan poslije zabrane, 12. I 1929, zagrebačka je policija izvršila odluku o zabrani Nezavisnih sindikata i raspustila ih, a njihovu arhivu i imovinu zaplijenila. Isti dan je obavljena i premetačina u svim prostorijama Nezavisnih sindikata, kod koje su sudjelovali funkcioneri pojedinih saveza.[22]

Odmah poslije zabrane daljeg rada Nezavisnih sindikata KPJ je organizirala u Zagrebu protestne mitinge. Takvih mitinga i zborova bilo je ispred više tvornica i radionica. Zborovi su jasno pokazivali da radnici ne poštuju odluku vlasti o zabrani sindikata.[23]

Neke organizacije Nezavisnih sindikata su doista produžile i dalje svoju aktivnost, prenoseći rad sindikata na radničke povjerenike koji su još bili izabrani na listi Nezavisnih sindikata,[24] ili na odbore za rad o sindikalnim pitanjima koji su bili formirani u samim poduzećima, ili pak preko raznih radničko-kulturnih i pjevačkih društava.

Drvodjelci su na primjer, svoj rad u prvo vrijeme prebacili u tvornice i radionice. Članarinu su ubirali redovno i to sve do svibnja 1929. god.[25] U Rafineriji nafte

---

[18] RK, 1929, k. 5, Predstavka URSSJ-a Komori od 9. I 1929.

[19] Iako se odluka o zabrani Nezavisnih sindikata nije odnosila i na radničke stručne organizacije evidentirane u Komori, mnogi kotarski poglavari su iz neznanja počeli raspuštati i njihove podružnice. Tako su bile raspuštene slijedeće organizacije: na području osječke oblasti u Daruvaru, Andrijevcima i Pitomači; na području zagrebačke oblasti u Turopolju; na području primorsko-krajiške oblasti u Gomirju, Vratima, Gerovu i Jasenku. RK, 1929, k. 19, Zapisnici sjednica; Politička situacija 1929 — 9. žandarmerijski puk, pov. br. 308.

[20] Izvještaj Uprave URSSJ II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931, str. 43.

[21] Josip Cazi: »Komunistička partija Jugoslavije i sindikati«, str. 56.

[22] IHRPH, Izvještaj zagrebačke policije o zabrani Nezavisnih sindikata, br. 643.

[23] IHRPH, Izjava Stjepana Šalamuna, str. 71.

Toga je bila svjesna i zagrebačka policija, što se vidi iz dopisa od 18. II 1929. Kr. državnom odvjetništvu u Zagrebu, gdje se navodi da je Savez hotelskih, kavanarskih i gostioničarskih namještenika uplatio porez, dakle Savez koji je bio u sklopu raspuštenih Nezavisnih radničkih sindikata, pa je prema tome vidljivo da je taj Savez premda raspušten ipak i dalje radio. IHRPH, Dopis zagrebačke policije o izigravanju naredbe o zabrani Nezavisnih sindikata.

[24] Rješenjem ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Z. R. br. 301/29 od 15. I 1929. zabranjen je izbor radničkih povjerenika za 1929, pa je produžen mandat povjerenicima izabranim u 1928. god. do kraja 1930.

[25] Po naređenju Partije Stjepan Šalamun je 23. I 1929. morao ići u pokrajinu da tamo uputi funkcionere raspuštenih organizacija u dalji rad, da prenesu rad s podružnice na radničke

u Sisku Nezavisni sindikati su poslije zabrane djelovali putem raznih kružoka i grupa.[26]

Jedan od oblika rada zabranjenih sindikata, neposredno poslije zabrane, bilo je i organiziranje zabava u korist nezaposlenih. Takve zabave bile su održavane pod imenima raznih radničko-kulturnih i pjevačkih društava (Savez metalaca u Osijeku),[27] ili pod imenom odbora u korist nezaposlenih radnika (pekari i konobari u Zagrebu).[28]

Dok su se pojedini savezi neposredno poslije zabrane snalazili i produžili rad kako su mogli, dotle je rukovodstvo KPJ tražilo mogućnosti za dalji rad. Neki određeni stav o tom pitanju ono tada još nije imalo. Drugi dan poslije zabrane Nezavisnih sindikata sastao se Pokrajinski odbor Nezavisnih sindikata u Zagrebu.[29] Na tom sastanku raspravljalo se o sindikatima i o mjerama koje treba poduzeti da se oni ponovo legaliziraju. Gotovo svaki drugi dan održavani su sastanci partijskih i sindikalnih funkcionera, na kojima se tražio najpogodniji način rada u ilegalnim uvjetima.

Na jednom takvom sastanku bilo je predloženo da se organiziraju ilegalni sindikati.[30] Međutim, o tome se mnogo diskutiralo, jer su postojala različita mišljenja. Dok su jedni bili za osnivanje ilegalnih sindikata (Andrija Žaja, Ivan Tomanić i dr.), drugi su bili protiv (Ivan Krndelj, Đ. Salaj, S. Šalamun i dr.).

Budući da je postojala razlika u mišljenjima između članova PB-a i nekih članova MK, kao i sekretara PS-a[31] o daljem radu sindikata, zaključeno je na sjednici MK Zagreb da se sazove partijski aktiv i da se prodiskutira to pitanje.[32]

U siječnju 1929. CK KPJ je još stajao na stajalištu da »celokupna partija kao jedan čovek treba da izvrši sve pripreme za izvođenje jedinstvene kampanje za legalizaciju sindikalnog pokreta« ističući da: »Ignorisanje i podcenjivanje sind. rada jeste sektaštvo najgore vrste, što se ogleda u stvarno begstvo od ozbiljnog rada u širokim masama radničke klase. Sindikati treba da budu jedan od mnogih kanala kroz koje se naša partija vezuje sa najširim redovima proletarijata.«[33]

U svibnju 1929. u pismu Švarca[34] Agitprop odsjecima PS-a, CK i MK se ističe da: »Pitanje rada u sindikatima jeste pitanje osvajanja masa« i da treba prora-

---

povjerenike, a u samim tvornicama da formiraju odbore za rad o sindikalnom pitanju. U vezi s tim Šalamun je putovao u Suboticu, Sentu, V. Bečkerek, Sombor, N. Sad, Vukovar i Popovaču. IHRPH, Izjava Stjepana Šalamuna, str. 72.

[26] IHRPH, Izjava Mirka Vanića, str. 6—13.

[27] Pododbor Saveza metalaca u Osijeku prešao je u ilegalnost i nastavio s ilegalnim radom do osječke provale 1929. *Crvena zvezda*, 3. X 1961, Julijana Vrčinac »Naša najnovija istorija«.

[28] IHRPH, Izvještaj zagrebačke policije o izigravanju naredbe o zabrani Nezavisnih sindikata od 18. II 1929; Izjava Rudolfa Mlinarića.

[29] Prema sjećanju Stjepana Šalamuna tom sastanku koji je održan na Pantovčaku 104 prisustvovali su Đ. Đaković, Đ. Salaj, Žorga, Ivan Krndelj i Kamilo Horvatin. U vrijeme zatvaranja Nezavisnih sindikata u Zagrebu predsjednik Pokrajinskog odbora bio je S. Šalamun, a članovi Ivan Krndelj, Đ. Salaj, Gabrijel Kranjec, Ivan Tomanić i Rudi Mlinarić. IHRPH, Izjava Stjepana Šalamuna, str. 71.

[30] Prema sjećanju Franje Debeuca, on se u veljači 1929. sastao s Đakovićem i predložio mu da osnuju ilegalne sindikalne organizacije u Zagrebu i uopće u Jugoslaviji, po uzoru na KP Italije, koja je na konferenciji sindikalnih predstavnika Italije u Milanu 20. II 1927. donijela odluku o stvaranju ilegalnih sindikata u Italiji. IHRPH, Izjava Franje Debeuca, str. 265—271.

[31] Sekretar Pokrajinskog sekretarijata bio je tada Matija Brezović (pseudonim Agić i Beg). Poslije hapšenja 1929. god. postaje provokator; PB — Politički biro; MK — Mjesni komitet; PS — Pokrajinski sekretarijat.

[32] IHRPH, KI/124, Zapisnik sjednice PB CK KPJ — sekretarijat, od 7. II 1929. na kojoj su prisutni članovi sekretarijata PB — Albert (Đ. Salaj), Dragović (Žika Pecarski) i Banić (pseudonim nije dešifriran).

[33] IHRPH, KI/125—1, Cirkularno pismo PB CK KPJ od siječnja 1929. Svim P. Sekretarijatima.

[34] Švarc — pseudonim za Martinovića, političkog sekretara CK KPJ 1929. god.

diti »rešenje PB KPJ o organizaciji nelegalnih sindikata kao i direktive nelegalne sindikalne centrale.«[35]

Iz toga je vidljivo da je partijsko rukovodstvo u periodu između siječnja i ožujka donijelo odluku o osnivanju ilegalnih sindikata, osuđujući najoštrije svaku akciju jednog dijela sindikalnih funkcionera okupljenih oko druga br. 1,[36] koji su se suprotstavljali toj odluci rukovodstva. U jednom pismu CK KPJ iz početka lipnja 1929, upućenom svim PS, OK i MK KPJ, osuđuje se rad sindikalnih funkcionera pa se kaže: »Tako, kako vrhovi sindikalnog vodstva i dalje produžuju politiku suprotstavljanja sindikata Partiji, odbijajući da sprovode politiku Partije u sindikatima iz uverenja u nemogućnosti prelaska na nelegalni rad istih ... potrebno je baš sada preduzeti sve mere da u ovoj situaciji vrhovi sindikalnog foruma se nateraju na sprovođenje partijske politike... Odmah i bez odlaganja pristupiti organizaciji ilegalnog rukovodećeg centra ...«[37]

Nekoliko mjeseci kasnije, na Plenumu CK KPJ u listopadu 1929, diskutirajući o sindikalnom pitanju također je oštro osuđena svaka akcija za legalizaciju zabranjenih sindikata i istaknuto da se »legalizacija zabranjenih revolucionarnih sindikata može izvojevati ne pregovorima sa policijom ne moljakanjima i davanjem garancija[38] zlikovačkom režimu već aktivnom borbom širokih proleterskih masa pod rukovodstvom Komunističke Partije«.[39]

Dok su najviši partijski forumi, izolirani od članstva, vodili teoretske diskusije kako da se organiziraju ilegalni sindikati, dotle se sam rad na njihovu organiziranju, ili bolje reći pokušaji da se to provede, odvijao vrlo teško i to, s jedne strane, zbog pojačanog terora državnih vlasti, a s druge, zbog nedovoljnog iskustva za takav način rada u sindikatima. Ubrzo se pokazalo da je gotovo nemoguće voditi ilegalnu borbu u sindikalnom radu (nemoguće je štrajk organizirati ilegalno). Sav rad se manje-više svео na neke manje akcije, održavanje sastanaka, davanje pomoći za Crvenu pomoć i plaćanje članarine.

Prema sjećanju Franje Debeuca, poslije jednog sastanka s Đakovićem i na njegovu preporuku da pokuša s pokretanjem ilegalnih sindikata u Radioni državne željeznice, on je održao na poslu dogovor s Adamom Vajgandom već drugi dan, pa je na prvom sastanku partijske ćelije stavljeno na dnevni red osnivanje ilegalnih sindikalnih grupa po pogonima. Debeuc je na tom sastanku iznio da će ilegalne sindikate organizirati bez ikakvih članskih iskaznica i markica i da će se učlanjivanje vršiti na taj način što će svaki član imati neki zadatak i što će davati novčani doprinos za pokriće troškova u sindikalnom radu. Kako je rad bio strogo ilegalan, nekih vidnijih akcija, osim akcija za veće akordne cijene, nije bilo.[40]

U Vukovaru su komunisti u početku pokušali organizirati ilegalne sindikate, ali su se oni ubrzo sveli, zbog stroge ilegalnosti, na nekoliko grupa, sastavljenih

---

[35] IHRPH, KI/125—7.

[36] Br. 1 — šifra Sime Markovića.

[37] IHRPH, KI/125-9 — Svim PS OK i MK KPJ, lipnja 1929. god.

[38] Na plenumu CK KPJ, kao i na I zemaljskoj konferenciji Revolucionarnih nezavisnih sindikata u listopadu 1929. osuđen je rad desničarskog dijela vodstva Nezavisnih sindikata kao likvidatorski, kapitulantski i saboterski. Prema zaključcima Plenuma likvidatorstvo se ispoljilo u tome »što su izvesni rukovodeći part. i sind. funkcioneri smatrali, da treba rev. sind. likvidirati«. Kapitulantstvo se ispoljilo u »davanju garancija policiji, da bi ona dozvolila i dalje leg. egzistenciju nezavisnim sindikatima«. Sabotaža se ispoljila u »onemogućivanju izgradnje ilegalnog sind. aparata«.

[39] IHRPH, KI/123 — Rezolucija o borbi protiv desne opasnosti u KPJ, donesena na Plenumu CK KPJ u listopadu 1929. god.

[40] IHRPH, Izjava Franje Debeuca, str. 265—271.

od »isključivo članova Partije, tako da je u Vukovaru koncem 1929/30 godine bilo oko dvanaest članova Partije i sindikata organiziranih na sistemu trojki«.[41]

Iz jednog izvještaja Ivana Tomanića PB-u o radu u zemlji u 1929. god., vidi se da je i on uspio okupiti neke članove starih centralnih uprava pojedinih saveza i obnoviti sindikalni rad, a neke nanovo organizirati i formirati tri trojke. Tomanića su u radu na organizaciji navedenih sindikata pomagali Petar Fratrović, Viktor Lojen i Josip Kolombo. Zbog vrlo teške situacije i terora režima, kao i stalnih hapšenja, i taj rad je uskoro bio onemogućen.[42]

Nakon osmomjesečnog iskustva u radu ilegalnih sindikata održana je potkraj listopada 1929. prva ilegalna zemaljska sindikalna konferencija, na kojoj su bile zastupljene važnije pokrajine.[43] Sve pokrajine nisu mogle poslati svoje delegate zbog terora vlasti.

»Za razliku od svih dosadašnjih kongresa, konferencija itd.« — pisao je *Proleter* — »na ovoj konferenciji nije bilo ni traga od frakcijskog nastrojenja. Sva pitanja koja su rešavana prošla su u znaku drugarske samokritike... Konferencija je najoštrije osudila likvidatorstvo, kapitulanstvo i sabotažu partijskih odluka sa strane sindikalnih funkcionera.«[44]

S konferencije je upućen letak pod naslovom: »Radničkoj klasi Jugoslavije«, u kojem je opisana situacija u zemlji i težak položaj radničke klase. U letku se nadalje osuđuju pregovori desničarskog vodstva Nezavisnih sindikata s režimom i poziva radnička klasa »da kao odgovor na zatvaranje Nezavisnih sindikata, svi kao jedan stupe u Ilegalne Revolucionarne Sindikate u tvornicama i radionicama«.[45]

U vezi sa zaključcima konferencije, da se treba i dalje raditi na organiziranju ilegalnih sindikata, izabrana je centralna sindikalna trojka u koju su ušli Ivan Tomanić,[46] Rista Samardžić,[47] dok je treći član trebao biti naknadno kooptiran.

Nakon konferencije Tomanić se vratio u zemlju na rad, dok je Samardžić došao naknadno, ali se je do 9. svibnja 1930. zadržao na radu u Sloveniji, i tek onda došao u Zagreb. Tu ga je dočekao Josip Kolombo[48] i povezao s Tomanićem.[49]

Da bi ilegalni sindikati mogli pravilno raditi, Tomanić je nakon povratka s konferencije sastavio *Statut Nezavisnih Revolucionarnih Sindikata* i to na principu trojki.[50]

Po tom principu svi sindikalno organizirani radnici neke tvornice ili poduzeća bili bi organizirani u trojke, a rukovodstvo triju trojki činilo bi novu, višu trojku

---

[41] Josip Cazi, Vukovar u klasnoj borbi, Zgb., 1955, str. 285.

[42] IHRPH, Optužnica D. T. br. 1417—30 Ivanu Tomaniću i drugovima.

[43] Postoje dva mišljenja o mjestu gdje je održana konferencija. U *Proleteru* br. 6, 1. XII 1929. i letku koji je konferencija izdala navodi se da je održana u Beogradu. U Optužnici Tomanića i izjavama Riste Samardžića i još nekih optuženih kao mjesto održavanja konferencije navodi se Beč.

[44] *Proleter*, 1. XII 1929.

[45] IHRPH, KI/140, letak »Radničkoj klasi Jugoslavije«.

[46] Ivan Tomanić (ilegalna imena: Kludsky, Riger, Žeman, Šoštarić, Glažar, Kokotović, Stelzel Johan, Martinčević Šandor, Sefir, Sotir, Jože) 1929. god. član MK KPJ u Zagrebu. Sudjeluje kao delegat na Zemaljskoj konferenciji ilegalnih revolucionarnih sindikata. Uhapšen 5. VIII 1930. Osudom Državnog suda za zaštitu države 16. VI 1931. osuđen na 3 godine robije. 1935. ponovno hapšen u vezi sa Zemaljskim biroom CK KPJ. Umro 1936. god.

[47] Rista Samardžić (ilegalna imena: Nosonja, Nović, Nooskov, Rinda), član CK i PB CK KPJ. Uhapšen je 10. VIII 1930. Ubijen na policiji u Zagrebu 15. X 1930.

[48] Josip Kolombo (ilegalna imena: Stanko, Galjev, Karlo), sekretar CK SKOJ-a, član PB CK KPJ. Poginuo u sukobu s policijom 15. VIII 1930. u Zagrebu.

[49] IHRPH, Optužnica D. T. br. 1417—30 Ivanu Tomaniću i drugovima.

[50] Statut je priložen uz ovaj rad, a nalazi se u IHRPH, kut. 3, Sindikat 1930—1936.

itd. Najviši sindikalni forum u zemlji bio bi Centralni komitet Nezavisnih revolucionarnih sindikata, koji bi rukovodio cjelokupnim radom u zemlji.

Takav princip trojki pokazuje sektaški karakter i nesposobnost tadašnjeg partijskog rukovodstva da sindikalni rad postavi na masovnu bazu, iako je u spomenutim rezolucijama isticano »da pitanje rada u sindikatima jeste pitanje osvajanja masa«.[51]

Zbog jakog terora režima Tomanić je tek u 1930. god. počeo ponovo raditi na organiziranju ilegalnih sindikata u Zagrebu. U okolici Zagreba i na Sljemenu održao je nekoliko sastanaka. Tim sastancima su prisustvovali neki partijski funkcioneri i članovi bivših Nezavisnih sindikata — Risto Samardžić, Josip Kolombo, Milivoj Magdić, Antun Heder, Slavko Petrinec, Drago Mlinarić i Ćiro Brezovac. U Hrvatskoj su sindikati radili osim Zagreba još i u Brodu, a prema izvještaju koji je sindikalno rukovodstvo poslalo PB-u CK KPJ sindikati rade ukupno u 11 mjesta u zemlji.[52]

Zbog čestih hapšenja i mučenja na policiji, radnici su teško stupali u organizaciju.

5. VIII 1930. započele su provale u Zagrebu. Uhapšen je Tomanić, a ubrzo zatim i svi oni koji su s njim radili u sindikatu. Sudio im je Državni sud za zaštitu države.[53] Svaki dalji rad na osnivanju ilegalnih sindikata u Zagrebu bio je prekinut.[54]

Iako je organiziranje ilegalnih sindikata u Zagrebu i u drugim mjestima doživjelo neuspjeh, novo rukovodstvo KPJ na čelu s Antunom Mavrakom[55] ostalo je i dalje na liniji politike ilegalnih sindikata.[56] Međutim, ništa se više nije moglo učiniti, te je sam Mavrak morao konstatirati u izvještaju Profinterni da se »o oformljenom Sindikalnom pokretu danas ne može govoriti, jer ne postoji«.[57]

III

Analizirajući događaje koji su se odigrali u zemlji poslije uvođenja monarhističke diktature, kao što su: slaba veza Partije i revolucionarnih sindikata s radnicima u poduzećima, teror režima, potcjenjivanje rada u sindikatima, oportunistička pasivnost itd., rukovodstvo je došlo do zaključka da je to sve »dovelo do izvesne pometnje i političkog vrludanja kod niza naših drugova u pojedinim organizacijama, do otvoreno likvidatorskog stava nekolicine drugova u pitanju sindikalnog rada i do velike slabosti i osamljenosti naših nelegalnih sindikalnih grupa«[58] i upravo zbog toga i donijelo odluku o odlučnom zaokretu u sindikalnoj taktici.

---

[51] IHRPH, KI/125—7, pismo Švarca Agitprop-odsjecima PS-a, CK i MK od svibnja 1929.

[52] IHRPH, KI/142, Zapisnik zajedničke sjednice PB i ZB od 26. i 27. srpnja 1930.

[53] Presudom Državnog suda za zaštitu države Prs. D. S. 246/30 od 16. VI 1931. Tomanić je suđen na 3 godine robije. Policijski karton T/118.

[54] IHRPH, KI/142, Protokol sjednice CRI KPJ od 18. IX 1930.

CRI — Centralna rukovodeća instanca, koja je u kolovozu 1930. god. zamijenila CK. Predsjednik CRI bio je Filip Filipović.

[55] Antun Mavrak (ilegalno ime: Kerber, Glazer i Bauer) 1930. god. organizacioni sekretar KPJ.

[56] U travnju 1931. Mavrakovo rukovodstvo šalje u zemlju grupu od petoro ljudi — Milan Kalafatić, Stjepan Kradijan, Antun Šarić, Đuro Špoljarić i Gojko (prezime nije utvrđeno). Između ostalih zadataka ta grupa je imala i zadatak da radi na osnivanju ilegalnih sindikata. IHRPH, Izjava Đure Špoljarića.

[57] IHRPH, KI/144, Zapisnik sjednice CRI KPJ od 16. IV 1931.

[58] IHRPH, KI/153, Svim mesnim organizacijama i članovima KPJ — Komunisti u sindikate.

Taj zaokret je učinjen u srpnju 1932. kada je težište sindikalnog rada, za razliku od ranije politike stvaranja sindikalnih grupa izvan reformističkih sindikata, preneseno na taktiku njihova stvaranja unutar legalnih reformističkih sindikata.[59]

U vezi s tim CK po odobrenju Kominterne (KI) daje svim organizacijama i članovima Partije slijedeću direktivu: »Svi komunisti moraju ulaziti u postojeće reformističke sindikate (URS, ORS), stvarati tamo revolucionarnu sindikalnu opoziciju organizujući u nju naše pristaše i sve opozicione reformističkim vođama elemente, a u cilju jačanja te opozicije privlačiti i organizovati radnike u te sindikate. Tamo, gdje reformistički sindikati ne postoje komunisti moraju sami organizovati sindikate pod ma kakvom firmom i prikrićem, pa ako nema druge mogućnosti, ili ako je to sa stanovišta jačanja naših pozicija unutar reformističkih sindikata celishodno, i pod firmom reformističkih sindikata.«[60]

Ulazak u reformističke sindikate trebalo je prema direktivi CK dobro pripremiti i organizirati, i prethodno ispitati u kojoj od reformističkih organizacija ima više mogućnosti za organizaciju što većeg broja radnika i u kojoj od tih organizacija postoji veća mogućnost za samostalno rukovodstvo u njenim mjesnim organizacijama.[61]

Zadatak komunista u reformističkim sindikatima bio je u prvom redu da iskoriste sve mogućnosti rada unutar sindikata — na sastancima, sjednicama, prosvjetnim i kulturnim društvima itd., a najvažniji od svega bio je rad u poduzeću i u nižim organizacijama. Osim toga, trebali su voditi stalnu agitaciju, organizirati i pripremati radnike za borbu za veće plaće i poboljšanje uvjeta rada, pripremati i organizirati tarifne pokrete i štrajkove itd.

U vezi s osnivanjem Revolucionarne sindikalne opozicije u poduzećima i tvornicama, u direktivi je naglašeno da se njenim članovima »imaju smatrati svi oni radnici u preduzeću i organizaciji, koji primaju i bore se za našu platformu zahteva suprotstavljenu reformističkoj, koji podupiru naše predloge, stalno biraju naše i na našoj listi istaknute drugove u razne odbore za poverenike, delegate itd.«[62]

Rukovodeći organi Revolucionarne sindikalne opozicije (RSO) trebali su biti ilegalni, a o njihovu postojanju mogli su znati svi radnici, samo nisu smjeli znati lični sastav rukovodstva.

Organizacione forme Revolucionarne sindikalne opozicije trebale su biti slijedeće: »1) osnovna organizaciona jedinica RSO jeste grupa u preduzeću, ili u većim preduzećima, grupa u odeljenju i radionici, 2.) iz ovih grupa se uzimaju pojedini predstavnici u rukovodeći organ RSO u mesnoj podružnici dotičnog saveza. Kod sitnozanatskih radnika, mesto grupa po poduzećima imaju se formirati grupe RSO po pojedinim strukama i sekcijama sindikalnih podružnica (pododbora) kao krojači, krznari, obućari, opančari itd., a iz ovih grupa rukovodeći organ RSO u podružnici, 3.) iz ovih podružničkih rukovodećih organa i iz drugih sposobnijih drugova, mesna partijska organizacija ima za prvo vreme da podabere i naznači rukovodeći organ

---

[59] IHRPH, KI/175, Rezolucija o sprovođenju direktive CK KPJ o radu u Sindikatima; KI/156, CK KPJ Oblasnom komitetu u Sarajevu 22. XII 1932; *Proleter*, br. 26, septembar 1932 — Komunisti u sindikate.

[60] IHRPH, KI/153, Svim mesnim organizacijama i članovima KPJ — Komunisti u sindikate.

[61] Isto; ZB — KOM — 2/36, »Zadatak je naših mesnih organizacija« — ističe se u Instrukcijama CK KPJ iz 1933 god. — »da pristupe odmah prikupljanju i organizaciji naših pristalica u reformističkim savezima, naročito metalaca i rudara u Sloveniji; tekstilaca, drvodeljaca, železničara i drugih u Hrvatskoj... Radi pojačanja našeg uticaja i uspešnije organizacije borbe, treba organizovati i uvoditi naše članove i pristalice koji se danas nalaze van sindikalnih organizacija u reformističke saveze...«

[62] Isto

RSO za čitavo mesto, u kome organu treba da bude i predstavnik mesne partijske organizacije. Prema razvoju rada i mogućnostima ovi naznačeni organi treba da se docnije zamene izabranim na konferencijama predstavnika sekcija i grupa po preduzećima, ali se to u dani momenat mora podčiniti interesima i mogućnostima rada, 4.) Frakcije u pojedinim centralnim upravama saveza koje ne podržavaju nikakve *neposredne nelegalne veze* s mesnim rukovodećim organima, nego samo u važnijim slučajevima s pojedinim njihovim članovima preko mesne partijske organizacije.«[63]

Cjelokupnim sindikalnim radom u poduzeću trebalo je da rukovodi partijska ćelija, a svi komunisti članovi ilegalnih grupa u poduzećima i reformističkim sindikatima, morali bi se najstrože pokoravati partijskoj organizaciji u dotičnom poduzeću i mjestu.

Iako je partijsko rukovodstvo, držeći se direktive KI, sve od zabrane Nezavisnih sindikata pa do sredine 1932. god. ostalo na stajalištu da treba osnivati ilegalne sindikate i vršilo agitaciju protiv ulaska u reformističke sindikate, radnici bivši članovi Nezavisnih sindikata i članovi Partije u Zagrebu, Sisku, Brodu, Osijeku i drugim mjestima počeli su od 1930. god. a neki čak i potkraj 1929. i mimo instrukcija CK ulaziti u legalne sindikalne organizacije URSSJ i ORS.

Ti radnici su, naime, već u 1929. god. uvidjeli ono što rukovodstvo nije vidjelo sve do 1932, a to je, da je nemoguće voditi borbu za poboljšanje nadnica, za smanjenje radnog vremena i pokretati štrajkove dok su organizirani u ilegalne organizacije, pa je baš zbog toga potrebno da ulaze u reformističke sindikate.

URSSJ, a donekle i ORS su usprkos krize i napada diktature na radničku klasu već u 1930. god. brojčano jačali. Nakon pada članstva URSSJ-a u 1929. god. — 22.114 u odnosu na 1928. god. — 25.921, u 1930. broj članova URSSJ-a penje se na 31.150.[64] Iz toga se vidi da je u 1930. god. ušlo u URSSJ oko 10.000 novih članova, a to su bili prvenstveno raniji članovi Nezavisnih sindikata. Od toga broja oko 2.500 bilo je iz Hrvatske. Osim toga porastao je i broj platišta i podružnica URSS-ovih organizacija. U Hrvatskoj se od 59 popeo na 85 i to »isključivo u onim mjestima gdje ranije nije bilo URSS-ovih organizacija već su postojale samo organizacije Nezavisnih sindikata«.[65]

Ulaženje u URSSJ nije bilo plansko i organizirano[66] već su članovi pojedinih saveza ulazili prema konkretnoj situaciji i prema tome kada im je dan znak od bivših funkcionera da se učlanjuju. Proces ulaženja u URSSJ nije bio lak zbog otpora Centralne uprave URSSJ-a. Adolf Kunčić, tadašnji predsjednik Saveza metalskih radnika Jugoslavije i referent Komore za Hrvatsku, već u srpnju 1929. god. piše: »Ono što žele komunistički ćelijaši da provedu na naš račun, moramo u svakom pogledu bez obzira na sredstva da ih u začetku onemogućimo . . .«[67]

---

[63] Isto

[64] Prema Izveštaju Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zgb. 27—28. IX 1931. u 1931. god. bilo je 35.261 član, dok je prema Izveštaju izvršnog odbora IV kongresu URSSJ-a 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu — 1931. god. bilo 28.496; 1932 — 29.293 člana.

[65] J. Cazi, Vukovar u klasnoj borbi, Zgb., 1955, str. 282. Podaci o tome nalaze se i u »Instrukcijama« CK KPJ, gdje se između ostaloga kaže: »Reformistički sindikati su znatno brojčano porasli naročito u Hrvatskoj (u Zagrebu) . . . i to u prvom redu zato, što su im prišli naši drugovi i bivši članovi Nezavisnih sindikata . . .« IHRPH, ZB-KOM-2/36.

[66] Dajući ocjenu rada u sindikatima poslije donošenja direktive o ulasku komunista u reformističke sindikate i izdajući upute za organizaciju i provođenje sindikalnog rada, CK KPJ je 1933. izdao «Instrukcije«, u kojima se između ostaloga ističe: »Ono što uglavnom karakteriše ulazak naših drugova i pristalica u reformističke saveze to je *što ono nije izvršeno organizovano i pripremljeno i što sve do danas naše partijske organizacije ne sprovode organizovan sistematski rad unutar reformističkih sindikata.*« IHRPH, ZB-KOM-2/36.

[67] Matija Uradin »Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata«, *Putovi revolucije*, br. 3—4, str. 192.

Takvo stajalište je Centrala zauzimala još i 1931, što je došlo do izražaja na II kongresu URSSJ-a te godine, gdje se između ostalog kaže: »Kako su neke radničke organizacije raspuštene jer su bile u sukobu sa zakonom, nije isključivo bilo da u redove slobodnih sindikata pokušaju da uđu i dojučerašnji naši protivnici, sa ciljem da pod našim okriljem razviju svoj stari rad. To je trebalo sprečiti. Naši sindikati ne smeju sići sa svoga terena rada.«[68]

Odgovarajući na dopis Vojina Đuraševića[69], od 5. XII 1931, koji je tražio da se članovi Nezavisnih sindikata prime u URSS-ove organizacije i da se riječ »komunist« ne smije upotrebljavati, jer su, kako on veli, »drugovi koji su prišli 's one strane' bili organizovani u sindikalnom pokretu a nikako partijski orijentisani«[70], Blagoje Bračinac[71] je oštro reagirao: »Mi sada otvaramo naša vrata tima koji su razbijeni organizaciono i komunistički pokret zvanično uništen (dali je sada i faktički to je druga stvar) — da bi im dali mogućnost da se organizaciono bore čisto za zaštitu svojih moralnih i materijalnih interesa... Mi nemožemo pristati na to da izvesnom pokretu sa drugim idejama koji je radnički budemo most za prelaz ka svome prigušenome cilju, a njihov prigušeni cilj jeste uništavanje nas sviju, jer je sigurno da za sada zbog ovakve političke situacije u zemlji nemaju mogućnosti da razviju svoje akcije... mi smo sa njima tek par meseci zajedno,[72] ali simptomi govore ... da im je cilj da tamo gde su nadmoćniji uzmu naš pokret u svoje ruke... nije... moguće politički uništiti jedan pokret koji je postojao i koji ima još prilično pristalica i privrženika koliko u novo pristupajućim članovima, toliko još i među one koji još nisu prišli organizaciji.«[73]

Za razliku od Centralne uprave, radnici i pojedine podružnice dobro su primili članove bivših Nezavisnih sindikata, ističući da je to »naskroz pouzdan i svijestan kadar«.[74]

U siječnju 1929. raspuštanjem Nezavisnih sindikata prestalo je djelovanje podružnice građevinskih radnika. U toku cijele godine građevinari su bili bez organizacije. Potkraj 1929. počeli su građevinari u Zagrebu ulaziti u URSSJ. Najprije je u studenom osnovana sekcija pećara, pa zatim zidara, dok je sekcija soboslikara i ličilaca osnovana tek u ožujku 1930. godine.[75]

U početku su upravu podružnice činili socijalisti. Već u proljeće 1930. komunisti su uzeli upravu u svoje ruke. Podružnica je obuhvaćala građevinske radnike na području Zagreba.[76]

Raspuštanjem Nezavisnih sindikata većina radnika na željeznici, koji su prije bili učlanjeni u Nezavisne sindikate, našla se pred mnogim problemima. Ilegalni rad

---

[68] Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu od 27—28. IX 1931. —str. 43; *Proleter*, br. 22. od XII 1931, O kongresu URSS-a.

[69] Vojin Đurašević je bio predsjednik Oblasnog odbora SMRJ u Zagrebu.

[70] IHRPH, SMRJ 1931/49, Dopis Blagoja Bračinca od 10. XII 1931. Podružnici SMRJ u Zagrebu. SMRJ — Savez metalskih radnika Jugoslavije.

[71] Blagoje Bračinac je tada bio predsjednik Upravnog odbora URSSJ-a i sekretar Izvršnog odbora SMRJ.

[72] Odnosi se na metalce.

[73] IHRPH, SMRJ 1931/49, Dopis Blagoja Bračinca Podružnici SMRJ u Zagrebu od 10. XII 1931.

[74] IHRPH, SMRJ 1933, Dopis podružnice SMRJ Zagreb od 28. II 1933.

[75] Izvještaj Saveza građevinskih radnika Jugoslavije — podružnice Zagreb, 1931. god. U 1928. god. Pokrajinski odbor SGRJ u Zagrebu imao je 88 članova, 1929 — 90, 1930 — 342, 1931 — 845, 1932 — 770 članova. Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931; Izvještaj izvršnog odbora IV kongresa URSSJ-a 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu.

[76] IHRPH, Izjava Franje Korošeca, str. 72—74.

je ubrzo onemogućen. U radionici su ostala dva sindikata — Ujedinjeni savez željezničara Jugoslavije (u sklopu URSSJ-a) i Nacionalno udruženje željezničara i brodara (tzv. »žuti«). »Članovi Partije su veoma brzo uvidjeli da se ne može raditi bez sindikata i da postoji mogućnost da se Ujedinjeni savez željezničara Jugoslavije, koji su do tada držali socijal-demokrati stavi pod uticaj KPJ. Početkom 1930. godine Partija je donijela odluku da se ide u URSS. Tako su u Oblasni odbor Ujedinjenog saveza željezničara za Hrvatsku tada izabrani članovi Partije (paritet između komunista i socijalista) Adam Vajgant, kao potpredsjednik, Stjepan Pečnik i Ivan Andrijević, kao tajnici, i Malarić, a od socijaldemokrata Franc Kmet, kao predsjednik, Đuro Brlić i Klokočovnik. Upornim radom i zalaganjem komunista taj sindikat je postao najjača i najaktivnija organizacija u Željezničkoj radionici u Zagrebu, preko koje su se vodile uglavnom sve akcije za poboljšanje uslova radnika na željeznici.«[77]

U 1930. godini dan je i drvodjelcima u Zagrebu znak da ulaze u URSS. Iako su mnogi vrlo teško ulazili, već 1933. godine komunisti su preuzeli upravu podružnice drvodjelaca u svoje ruke.[78]

Iste godine, 1930. i tekstilci ulaze u reformističke sindikate. Za razliku od radnika iz drugih saveza, koji su ulazili u URSSJ, tekstilci ulaze u ORS. Do toga je došlo zato što je još u Nezavisnim sindikatima, u Savezu krojačko-tekstilnih radnika u Zagrebu postojala grupa socijalista koja je poslije zabrane Nezavisnih sindikata počela okupljati krojačke i tekstilne radnike u ORS. Kako su se ostali radnici iz raznih saveza učlanjivali u URSSJ, jer je njegova organizaciona struktura bila povoljnija za rad, to su i tekstilni i krojački radnici odlučili da pređu u URSSJ radi grupiranja i povezivanja svih snaga u jednom centru. Taj prijelaz je izvršen u 1931. godini. Nakon prelaska u URSSJ počeo je intenzivni rad na okupljanju tekstilaca. »Rad na okupljanju tekstilnih radnika iziskivao je veće napore, umješnost i taktiku, jer su vlasnici tvornica otpuštali s posla svakoga za koga su saznali da je pristupio sindikalnoj organizaciji.«[79]

Uprava podružnice u Zagrebu ujedno je bila i uprava podsaveza šivačko-odjevnih radnika za Hrvatsku u Zagrebu (centrala tog saveza bila je u Beogradu). Prvi članovi uprave bili su Danijel Radanović, Marijan Šokić i Miroslav Pintar. Kasnije su u upravu ušli Drago Marušić, Đuro Bermanec, Ćiro Brezovac i drugi.[80]

U vezi s izborima za radničke povjerenike 1931. god. u Rafineriji Shell u Sisku, MK KPJ daje upute da komunisti idu na izbore i da ulaze u ORS (u Sisku URSSJ nije imao svoje organizacije).[81]

---

[77] Ivan Krajačić, »Komunisti radionice državnih željeznica u Zagrebu«, *Četrdeset godina*, knj. II, Bgd., Kultura, 1960, str. 54. Pokrajinski odbor Ujedinjenog saveza željezničara Jugoslavije u Zagrebu imao je 1929. godine 622 člana, a 1930. godine 716. Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931.

[78] IHRPH, Izjava Stjepana Šalamuna, str. 81—85. Pokrajinski odbor Saveza drvodjeljskih radnika Jugoslavije u Zagrebu ima 1929. god. 90, 1930 — 113, 1931 — 347, 1932 — 423 člana. Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931; Izvještaj izvršnog odbora IV kongresu URSSJ-a 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu.

[79] IHRPH, Izjava Miroslava Pintara, str. 28.

[80] Isto.

Pokrajinski odbor Ujedinjenog saveza šivačko-odjevnih radnika Jugoslavije u Zagrebu 1929. god. nije postojao, 1930. ima 10, 1931 — 76, 1932 — 163 člana. Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931; Izvještaj izvršnog odbora IV kongresu URSSJ-a 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu.

[81] IHRPH, Izjava Mirka Vanića, str. 6—13.

Živežari u Osijeku koji su prije raspuštanja Nezavisnih sindikata većinom bili njihovi članovi, a oni koji to nisu bili stajali su izvan svake organizacije, počeli su već u 1929. god. osnivati svoje organizacije u sklopu URSSJ-a.[82]

U Slavonskom Brodu funkcioneri URSS-ovih organizacija su, međutim, za razliku od stava Centrale kao i nekih podružnica koje su se protivile ulasku »nezavišnjaka« u URSSJ, provodili agitaciju među članovima bivših Nezavisnih sindikata da ulaze u URSSJ. U dopisu Oblasnom odboru SMRJ u Zagrebu Stevo Klas, funkcioner u Sl. Brodu, piše o tome: »... Podržajem kontakt sa izvesnim radnicima iz bivših nezavisnih organizacija bilo koje struke i nastojim iste prikloniti da se otresu iluzija u kojima su do sada živeli i radili i da gledaju realnosti u oči i pridu savremenom radu na primenjivanju onoga što se može i sme u današnjim datim i određenim prilikama... Do sada je među njima zapaženo da su naklonjeni da prilaze Ursu samo je potreban most koji treba da taj prelaz omogući. Krojači su se izjasnili da će to da učine tako isto Kožarsko-preradivački radnici i sada je na redu da to učine i metalci u tvornici vagona.«[83]

U studenom 1931. grupa od 25 metalaca, a u prosincu još 15 građevnih bravara, ponudili su da uđu u URSS-ov Savez metalskih radnika Jugoslavije pod uvjetom da im se prizna prijašnje članstvo u Nezavisnim sindikatima.[84] U vezi s tim, Podružnica SMRJ u Zagrebu uputila je dopis Centrali u Beogradu tražeći da se tim članovima prizna uplaćeni ulog kod Nezavisnih sindikata s određenim karenčnim vremenom od 52 tjedna.[85]

Centrala je aktom br. 2087 — 121 od 28. XI 1931. saopćila Podružnici da usvaja taj prijedlog iz »agitacionih razloga«, time da se svim članovima priznaju uplaćeni ulozi kod Nezavisnih sindikata ako uplate 52 tjedna.[86] »Dok taj uslov ne ispune ne može im se priznati i ono što su platili kod komunista. Oni su za jednu godinu novi članovi, a kad uplate jednu godinu onda su oni stari članovi.«[87]

»Nakon zabrane Nezavisnih sindikata Partija i u Dalmaciji pokušava da organizira ilegalne sindikalne trojke. Ta forma okupljanja radnika nije, međutim, dala rezultate, koji su se očekivali. Partija je zbog toga imala slabe veze sa širokim masama radničke klase. Ne mogavši jaču povezanost postići, preko ilegalnih trojki a nemajući mogućnosti za formiranje vlastitih sindikalnih organizacija, Partiji nije preostalo drugo nego da iskorištava za to postojeće reformističke sindikate.

---

[82] IHRPH, RK, 1930, k. 3, Izvještaji za III i IV mjesec Pokrajinskom odboru URSSJ-a u Zagrebu. Pokrajinski odbor Saveza radnika životnih namirnica Jugoslavije u Zagrebu 1929. god. ima 20, 1930 — 32, 1931 — 535, 1932 — 697 članova. Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu u Zagrebu 27—28. IX 1931; Izvještaj izvršnog odbora IV kongresu URSSJ-a 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu.

[83] IHRPH, RK, 1929 — Pismo Oblasnom odboru SMRJ Zagreb od 19. VI 1929.

[84] IHRPH, SMRJ, 1931/49, Dopis Podružnice SMRJ Zagreb od 5. XII 1931.

[85] IHRPH, SMRJ, 1933. Dopis Podružnice SMRJ Zagreb od 28. II 1933. Karenično vrijeme, termin iz sindikalne prakse, je vrijeme za koje član mora uplatiti članarinu pojedinom sindikatu da bi mu se priznalo sindikalno članstvo prilikom prelaska u drugi sindikat ili kod davanja pomoći članovima sindikata itd. Ono je bilo različito određivano — već prema tome kakav je bio interes za primanje novih članova. Socijalisti su iskorištavali ovu mogućnost da bi u prvo vrijeme onemogućili ulazak komunista u svoje redove.

[86] IHRPH, SMRJ, 1931/49, Dopis Podružnice SMRJ Zagreb od 28. XI 1931; 1933, Dopis Podružnice SMRJ Zagreb od 28. II 1933.

[87] IHRPH, SMRJ, 1931/49, Dopis SMRJ Beograd — Podružnici SMRJ u Zagrebu od 28. XI 1931; Isti dopis v. SMRJ 1933/107. Pokrajinski odbor SMRJ u Zagrebu 1929. god. ima 521, 1930 — 677, 1931 — 824, 1932 — 693 člana. Izvještaj Uprave URSSJ-a II redovnom kongresu Zagreb 27. i 28. IX 1931; Izvještaj izvršnog odbora IV kongresu URSSJ-a 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu.

Po direktivi Partije komunisti i klasno svijesni radnici u 1932. g. počinju i u Dalmaciji da ulaze u redove reformističkih sindikata, URSSJ. Komunisti postepeno pretvaraju te sindikate u klasni borbeni sindikalni pokret, uprkos oštre borbe s vrhovima URSSJ-a.«[88]

Kako se iz ovog izlaganja vidi, ideja stvaranja ilegalnih revolucionarnih sindikata i agitacija protiv ulaska u reformističke sindikate, tj. parola njihova razbijanja, bila je nepravilna i pogrešna, jer su sami radnici u danoj stvarnosti, tj. poslije zabrane Nezavisnih sindikata, i mimo instrukcija CK počeli ulaziti u reformističke sindikate, koje su svojom prisutnošću i svojom politikom unatoč najvećem otporu vodstva URSS-a pretvorili u pravom smislu riječi u klasne, tj. svoje sindikate.[89] »Takva direktiva«[90] — istakao je J. Broz Tito na V zemaljskoj konferenciji 1940. god. — »značila je zapravo potpunu izolaciju od radničkih masa, ona je značila razvijanje i podupiranje sektaštva ne samo kod članova Partije, nego i kod članova bivših nezavisnih sindikata i ostalih radnika.«[91] U takvim sindikatima, ukoliko su bili i stvoreni, okupili su se jedino članovi Partije i simpatizeri. Iako se uvijek i svugdje naglašavalo da ilegalni sindikati trebaju biti baza za masovni utjecaj Partije poslije zavođenja šestojanuarske diktature, oni kao takovi to nisu mogli biti. Postojali su vrlo kratko vrijeme i raspali se. Međutim, bez obzira na takve rezultate u sindikalnoj politici parola o stvaranju ilegalnih sindikata se zadržala do 1932, jer je tadašnje partijsko rukovodstvo smatralo da bi ulazak komunista u druge sindikate — reformističke značio napuštanje klasne borbe i oportunizam. Već 1931. god., za vrijeme svog boravka u mariborskoj kaznioni, u diskusiji s drugovima Josip Broz Tito koji je bio iskusni sindikalni funkcioner dokazivao je »da komunisti, ako hoće da se bore za radničke interese i da stiču povjerenje radnika, moraju ići onamo gdje se oni okupljaju i tamo djelovati, bez obzira ko je i radi čega je stvarao takve organizacije. To nikako ne znači napuštanje klasne borbe; naprotiv, jedini je način da je vodimo na pravom poprištu — u fabrikama, rudnicima, radionicama, okupljajući oko sebe radnike, budeći njihovu svijest, organizujući akcije za odbranu njihovih svakodnevnih interesa. Učeći u toj školi oni će sticati vlastito borbeno iskustvo i sazrijevati, prihvatiti i druge stavove komunista, postajati sposobni i spremni da ih slijede i u drugim akcijama proleterske borbe«.[92]

»STATUT NEZAVISNIH REVOLUCIONARNIH SINDIKATA

Da bi mogli obuhvatiti najšire mase i rukovoditi svim borbama radnih masa, kako u, tako i izvan preduzeća, organizuju se revolucionarni sindikati prema ovoj osnovi i načelu:

1. Princip organizovanja jeste: jedno preduzeće jedan savez bez obzira na raznovrsnu kvalifikaciju manjine radnika. Za pripadnost jednog preduzeća jednom savezu, odlučuje vrst preduzeća i kvalifikacija većine radnika uposlenih u tom preduzeću.

---

[88] Drago Gizdić, Dalmacija 1941, Zgb., 1959, str. 59.

[89] Već 1932/3. komunisti koji su ušli u URSSJ aktivno rade u svojim savezima, vrše povjereničke dužnosti, zauzimaju razne funkcije u podružnicama i savezima, rade u kulturnim organizacijama itd.

[90] Odnosi se na direktivu CK o ulasku u reformističke sindikate.

[91] J. Broz Tito, referat na V zemaljskoj konferenciji, »O dosadašnjem radu i zadacima Partije«, *Komunist*, br. 1, oktobar, 1946.

[92] R. Čolaković, »Kazivanje o jednom pokoljenju«, Zagreb, Naprijed, 1964, str. 434.

2. Svi savezi organizuju se prema industrijskim granama. Savez saobraćajnih i transportnih radnika, Savez rudarskih radnika, Savez fabričkih radnika i nekvalifikovanih radnika, Savez metalnih radnika, drvodeljskih, građevinarskih, poljoprivrednih i Savez zdravstvenih rad. i radnica.

3. Sve sindikalne forume od najnižeg do najvišeg sačinjavaju tri lica i to: predsednik, tajnik i blagajnik. Svako ovo lice ima najsavesnije ispunjavati sledeće dužnosti: predsednik sazivati sednice svog foruma, sastanke članstva aktiva i rukovoditi s njima te organizovati rasturanje štampe i letaka. Tajnik popisivanje i izveštavanje među forumima te rukovoditi agitacijom i akcijom. Blagajnik rukovoditi saveznim materijalom uplate i obračunavanjem članskih priloga i u isto vreme pomaže tajniku u agitaciji. Svi forumi drže jedamput tjedno sednice kojima se rešavaju tekući poslovi. Svaki član foruma mora podneti izveštaj o svome radu.

4. Osnovica rev. Sindikata je preduzeće. Ako jedno preduzeće imade više zasebnih odelenja, onda se ono organizuje na sledeći način: članovi uposleni u dotičnom odelenju biraju tri lica u odbor odelenja, ta tri lica konstituišu se međusobno. Sva odelenja dotičnog preduzeća a po svojim izabranim predstavnicima biraju opet tri lica u tvornički komitet, koji je najviši forum u dotičnom preduzeću. Aktiv odbora po odelenjima sačinjava sveukupno članstvo dotičnog odelenja, dok aktiv tvorničkog komiteta sačinjavaju sekretari odbora pojedinih odelenja. Odbori odelenja izvještavaju tvornički komitet i primaju od njega uputstva za daljnji rad. Tv. kom. dužan je o dobivenom izvještaju i izvršenom radu odmah izvjestiti viši nadležni forum. U preduzeću gdje nema odelenja bira se po članstvu direktno tvornički komitet.

5. Sledeći viši forum podružnička uprava ili komitet. Podružnički komitet biraju sekretari svih tvorničkih i rajonskih komiteta (sekcija) koje ujedno sačinjavaju i aktiv podružničkog komiteta. Dužnosti podružničkog komiteta jesu: da rukovode celokupnim pokretom radnika dotične industrijske grane u mjestu. Da snabdeva uputama i materijalom tvorničke, rajonske i sekcijske komitete. Da vrše obračunavanje sa svojim savezom, te da sprovodi odluke viših foruma među članstvom i da izveštava više forume, o svim događajima u mjestu. Podružnički komitet stoji u direktnoj vezi sa svojim savezom od kojega prima uputstva i materijal.

6. Da bi sindikalni pokret u jednome mjestu bio što tesnije vezan imaju se osnivati mesni sindikalni komiteti. Mesni S.K. biraju sekretari svih podružničkih komiteta u tome mjestu, koji sačinjavaju ujedno aktiv istog. M.S.K. je najviši sindikalni forum u dotičnom mestu i rukovodi sa celokupnim sindikalnim pokretom. On stoji u direktnoj vezi sa pokrajinskim sind. komitetom i izveštava ga o svim događajima u mjestu i sprovodi njegove odluke među članstvom.

7. Najviši sindikalni forum u jednoj pokrajini je pokr. sind. kom. kojega imenuje centralni sind. komitet nezavisnih revoluc. sindikata. Na predlog organizacija u mjestu opredeljuje mjesto njegovog sedišta prima izveštaje i daje upute svim m. kom. u svojoj pokrajini, te rukovodi celokupnim sind. pokretom u dotičnoj pokrajini.

Prima upute i izveštava C. S. Kom. i provodi njegove odluke.

8. Najviši sindikalni forum u zemlji jeste Centralni Kom. Nez. Rev. Sind. On rukovodi celokupnim sindikalnim pokretom u zemlji i stoji u vezi sa Pok. Sind. Komitetom, daje im uputstva i prima izveštaje. On stoji u vezi sa centralnim Sav. Kom. daje uputstva i prima izveštaje.

9. Najviši forum jednog saveza jeste: Centralni Savezni komitet on rukovodi celokupnim sindikalnim pokretom dotične struke u zemlji, snabdeva materijalom i uputstvima svoje podružnične struke u zemlji, snabdeva materijalom i uputstvima svoje podružnice komitete te sprovodi odluke Ce. S. Kom. Nez. Rev. Sind. među članstvom, izveštava isti

(C.K.) o svima događajima i akcijama dotične struke radnika u zemlji. On prima obračune od podružničkih komiteta i plaća kvotu C.K.N.R.S.

10. Da bi se uspešnije organizovalo zanatsko radništvo u svim gradovima organizuju se rajoni. Članovi rajona biraju rajonski komitet. Sekretar rajona ulazi u aktiv podružničkog komiteta. Rajonski komiteti stoje pod rukovodstvom podružničkog komiteta i imadu ista prava i dužnosti kao i tvornički komitet. U slučaju potrebe dozvoljava se organizacija rajona po branšama, ali se u prvom redu traži organizovanje rajona po principu industrijskih grana.

11. Ako bi potrebe iziskivale organizovanje rajona po branšama onda svi rajoni dotičnih branša sačinjavaju jednu sekciju. Sekcijski komitet ima ista prava i dužnosti kao i fabrički komitet. Sekcijski komitet biraju sekretari svih rajona u dotične branše u mjestu, koji sačinjavaju ujedno aktiv sekcijskog komiteta. Sekretar sekcijskog komiteta ulazi u aktiv podružničkog komiteta.

12. U slučaju prestanka delovanja ma koje od navedenih organizacija sva imovina imade se predati prvoj višoj a po statutu nadležnoj orgnizaciji na čuvanje.

ADMINISTRACIJA

U cilju što strože konspirativnosti članstvo pojedinih saveza podružnica vodi se na sledeći način.

1. Svaka mesna organizacija vodi svoje članstvo pod svojim mesnim i tekućim brojem tako da svaki član svoj broj mora upamtiti i kod uplate članskih prinosa spomenuti. Blagajnik ili poverenik kada upiše broj člana i članski ulog u listu koju na koncu meseca predaje zajedno sa obračunom mesnom (podružničkom blagajniku).

2. Mesni blagajnik na isti način obračunava centrali koja vodi članstvo po podružnicama i njihovim brojevima. Mjesni blagajnik rukovodi svim financijskim manipulacijama u duhu uputa svoje centrale te je odgovoran istoj za sve svoje čine.

3. Visinu članskog uloga određuje centrala u sporazumu sa nadležnim centralnim forumima i članstvom tako da članski ulog nikome ne onemogući pristup u članstvo zbog njegove visine.

4. Mjesni tajnik dužan je najmanje jedanput nedeljno izvestiti centralu o radu podružnice kao i svim događajima u mjestu koji se tiču pokreta i života radnika. On je dužan da prikuplja sve statističke podatke i da ih sprovodi centrali. On rukovodi svom administrativnom prepiskom i izveštajima te uopšte radi po uputama svoje centrale.

5. Predsednik mesnog komiteta rukovodi celokupnim agitaciono-organizacionim poslom u mjestu kao i rasturanjem štampe. On se brine za održanje tvorničkih i sekcijskih komiteta, kontrolira njihov rad i daje upute u duhu zaključaka M.K. i centrale. Kontrolira rad tajnika i blagajnika mesnog komiteta kao i svih ostalih foruma dotične branše u dotičnom mjestu.

6. Svi forumi N.R.S. pokretu izvršiti će raspodelu rada i organizacije i administracije po gornjoj shemi i tako voditi pokretom u svom delokrugu.

7. Pripremanje, rukovođenje i završavanje tarifnih štrajkačkih odbrambenih i drugih ekonomsko pol. pokreta vrši se pod strogom kontrolom centrale koja su M.K. dužni o svakoj svojoj akciji na vreme izvestiti.

8. Sredstva sakupljena od članskih uloga upotrebljavaju se u prvom redu za borbene svrhe dotične branše te za agit. i org. i za potpomaganje onih članova koji su stradali zbog njihovog rada u organiz.«

SUMMARY

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE TRADE UNION MOVEMENT IN CROATIA FROM 1929 TO 1932

This article deals with only one part of the Trade-Union movement in Croatia during the King Alexander's dictatorship 1929—1932.

The position of the working class at the time when the dictatorship was established was very severe owing to the economic crisis that since 1929 had taken hold of the entire capitalist world. The crisis in Yugoslavia, as a part of the general one, especially affected the agriculture and subsequently soon afterwards all the other branches of production. The number of the unemployed was constantly increasing whereas the wages were sinking.

The revolucionary workers' movement suffered a heavy blow by the introduction of the dictatorship in January 1929 and by a number of new laws. Any further legal activity of the Independent Communist Trade-Unions was forbidden, while the non-revolutionary Trade-Unions where allowed to continue their work. Thus the revolutionary part of the workers' movement was left without its Trade-Union organisation.

However, some organisations of the Independent Trade-Unions nevertheless went on with their activity by transfering the work of the Trade-Unions to different committees, workers' trustees etc. While some unions, shorthly after their abolition, continued their work as well as they could, the leadership of the Yugoslav Communist Party (KPJ) had to find out possibilities for its further activity. After extensive discussions it was decided to form illegal Trade-Unions. At the end of October 1929 the first illegal Trade-Union conference of Croatia took place, which made a decision to go on with forming illegal organizations on the three-member principle.

Owing to the extreme terror imposed by the regime and to the frequent arrests and persecutions of communists, the organizing of the Trade-Unions was rendered more difficult and it finally stopped when the prominent organizers — Tomanić, Samardžić and others — had been arrested. In spite of a situation like this and the failure of the illegal Trade-Unions to succeed in the practical work, the party's leadership insisted, up to the middle of 1932, on the need of forming illegal Trade-Unions. Not until the middle of 1932 it brought forth a new instruction according to which communists should enter the non-revolutionary Trade-Unions, in fact the conference actually confirmed what the workers' — members of the former Independent Trade--Unions — had started to do as early as the end of 1929 and had continued throughout the period from 1930 to 1932.

MATIJA URADIN

Prilog za biografiju Đure Cvijića*

RODIO se 25. listopada 1896. u Zagrebu u siromašnoj porodici knjigovođe. Osnovnu školu i dva razreda realne gimnazije završio je u Zagrebu. Poslije smrti oca 1909. prisiljen je da prekine dalje školovanje, jer kao trinaestogodišnji dječak postaje hranitelj majke i dvoje mlađe braće. Stupio je u neko građevinsko poduzeće kao naučnik pa kroz praksu i polaganjem stručnih ispita postaje građevinski tehničar.

Bijedni život porodice navodi ga na razmišljanje o nacionalnom potlačivanju, o klasnoj eksploataciji i o političkoj borbi. Tako se opredjeljuje i stupa u redove naprednog revolucionarnog omladinskog pokreta, u čijim redovima ubrzo postaje jedan od rukovodilaca u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje.

U vezi s imenovanjem mađarona Slavka Cuvaja za bana, odnosno komesara Hrvatske, Cvijić u razdoblju siječanj-ožujak 1912. organizira masovne demonstracije i uličnе borbe s policijom. On je i jedan od organizatora generalnog protestnog štrajka srednjoškolaca 12. ožujka 1912. u cijeloj Hrvatskoj, u kojem sudjeluje 10 tisuća štrajkaša.

Budući da ove akcije nisu donijele željenih rezultata, mladi Cvijić sudjeluje u organizaciji Jukićeva atentata na Cuvaja. U kolovozu iste godine osuđen je na tri godine teške tamnice. Više od polovice te kazne izdržao je u Srijemskoj Mitrovici. U ožujku 1914. bio je pušten na uvjetni dopust.

U toku 1914—1917. Cvijić radi kao publicist (za *Novosti* i *Obzor*). U kolovozu 1917. bio je mobiliziran u vojsku, a kao politički nepouzdan dodijeljen je u administrativnu službu (računovodstvo) i poslan na rumunjsku frontu. Zbog upale pluća i oboljenja očiju u lipnju 1918. otpušten je iz vojske na jednogodišnji dopust.

Nakon dolaska u Zagreb odmah stupa u obnovljeni sindikalni i socijalistički pokret; biran je za sekretara strukovnog saveza službenika, surađuje u socijalističkoj štampi: *Slobodi, Pravdi, Novom društvu* itd., a 15. studenog 1918. postaje odgovorni urednik *Slobode*. U rujnu je Cvijić izabran za tajnika zagrebačke organizacije Socijaldemokratske stranke za Hrvatsku i Slavoniju, a u danima prevrata i za drugog tajnika Akcionog odbora te stranke.

Na konferenciji Socijaldemokratske stranke Hrvatske u siječnju 1919. vodi borbu protiv desnih socijalista na čelu s Vitomirom Koraćem. Sudjeluje u formiranju stranačke lijeve opozicije, biran je u njen agitacioni odbor pa obilazi mjesne organizacije u pokrajini i upoznaje ih s revolucionarnim stavom ljevice i s oportunističkom i revizionističkom politikom desnog krila stranke, a usporedo radi i na pripremama za Kongres ujedinjenja. Na konferenciji lijevog krila stranke Cvijić je izabran u agitacioni odbor i zastupa ljevicu iz Hrvatske u općoj komisiji u Beogradu za izradu projekta statuta i programa za ujedinjenje jugoslavenskih socijalističkih stranaka na Kongresu ujedinjenja, koji se imao održati u Slavonskom Brodu.[1]

Na mjesnoj konferenciji zagrebačke organizacije 19. ožujka 1919. izvršen je konačan obračun s oportunističkim desnim krilom stranke, koje je istupilo protiv

* Pseudonimi: Čulić, Đuka, Krešić i Kirš.

[1] IHRPH, Dosje Afera Diamantstein — Izjava Đure Cvijića.

ujedinjenja i otvorene revolucionarne klasne borbe proletarijata u Jugoslaviji. Desnica je zastupala suradnju s buržoazijom i sudjelovanje u vladi.

Budući da je ljevica imala na svojoj strani golemu većinu članstva, desnica na čelu s Koraćem napušta ovu konferenciju; ljevica je produžila rad, i tom je prilikom izabrano 30 delegata (među ostalima Đuka Cvijić, Vladimir Čopić, August Cesarec itd.) za Kongres ujedinjenja.

Ovu pobjedu ljevice u Zagrebu pod rukovodstvom njezina tajnika Cvijića pozdravile su sve pristaše ujedinjenja u zemlji.[2]

Ministarstvo unutrašnjih djela, da bi omelo rad Kongresa ujedinjenja, u posljednji je čas dopustilo njegovo održavanje u Beogradu a ne u Slavonskom Brodu.

Budući da su tada još bile potrebne dozvole za putovanje, a ostala su svega tri dana do početka kongresa, Cvijić, kao tajnik zagrebačke organizacije Socijaldemokratske stranke, šalje dopis Kr. zemaljskoj vladi (Odjelu za unutrašnje poslove), kojemu prilaže popis 30 izabranih delegata iz Zagreba i traži da se izda kolektivna dozvola za putovanje u Beograd, jer više nije bilo vremena da se traže pojedinačne dozvole.[3]

Sloboda, organ stranke, ostaje nakon rascjepa u stranci u rukama desnice. Ljevica ostaje bez svoga lista, i Cvijić, kao rukovodilac agitacije ljevice, uoči kongresa pokreće njen novi organ — *Slobodnu riječ*, ali vlasti zabranjuju njeno izlaženje. Na Kongresu ujedinjenja Cvijić je bio izabran u Centralno partijsko vijeće Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), a i u Pokrajinski izvršni odbor za Hrvatsku, u kojem je na prvoj sjednici izabran za tajnika.

Poslije kongresa na zajedničkoj sjednici partijskog i sindikalnog pokrajinskog vijeća odlučeno je da se pokrene zajednički organ novoosnovane Partije i sindikata pod naslovom *Istina*, a za glavnog urednika toga lista bio je izabran Đuro Cvijić.[4] U prvom broju *Istine* (19. lipnja 1919) donijet je apel Pokrajinskog izvršnog odbora SRPJ(k) proletarijatu Hrvatske, u kojem se tumači bit odluka Kongresa ujedinjenja i demaskira uloga desnice na čelu s Vitomirom Koraćem kao cjepačem pokreta.

U svibnju 1919. mjesna partijska organizacija SRPJ (k) u Zagrebu osnovala je i socijalističku radničku školu. Tvorac nastavnog programa za tu školu bio je Cvijić, a uz ostale predavače on predaje slušaocima historiju socijalizma.[5]

Devetog kolovoza 1919. Cvijić je uhapšen u povodu tzv. afere Diamantstein, pod optužbom da je pripremao obaranje postojećeg poretka u zemlji. Diamantstein je optužio Cvijića i drugove da primaju za financiranje pokreta i partijskih listova velike svote novca iz Mađarske i da on, Diamantstein, može posvjedočiti da je od Cvijića Cesarec primio 10.000 kruna u njegovu stanu. Cvijić je kategorički poricao Diamansteinove iskaze i time se na sudu obranio, pa je zbog pomanjkanja dokaza za te optužbe pušten na slobodu.[6]

Kompromisne odluke na Kongresu ujedinjenja sve su više dolazile u pitanje. Zbog suprotnog istupanja centrumaša, obračunavanja s njima poslije Kongresa ujedinjenja, a i zbog potrebe da se izradi program, statut i razradi taktika Partije za budući rad, u lipnju 1920. održan je Vukovarski kongres.

U toku priprema za taj kongres Partija je organizirala preko svojih organa javnu diskusiju o tim pitanjima. Cvijić je kao urednik *Nove istine* bio vrlo aktivan u tim diskusijama. Na Vukovarskom kongresu on kao delegat zajedno s Čopićem u ime dvije trećine delegata osuđuje centrumaše iz Hrvatske i njihovu sabotažu na

---

[2] *Radničke novine*, Beograd, 27. III 1919, *Glas slobode*, Sarajevo, 21. III 1919.
[3] IHRPH, Dopis Đuke Cvijića Kr. zemaljskoj vladi od 17. IV 1919.
[4] IHRPH — Izjava Cvijića 15. VIII 1919.
[5] *Istina*, Zagreb, I/1919, br. 1, 19. VI i br. 10, 7. VIII.
[6] IHRPH — Izjava Đ. Cvijića str. 6—7.

tom skupu.[7] Na kongresu je Cvijić ponovno izabran u Izvršni odbor Centralnog partijskog vijeća KPJ.[8] Na općoj skupštini u Helios-kinu u Zagrebu 10. kolovoza 1920. radnici su izbacili centrumaše iz dvorane i pozvali Cvijića da im on govori. Na godišnjoj skupštini mjesne organizacije KPJ u Zagrebu 31. kolovoza 1920. Cvijić i Horvatin podnose izvještaj s kongresa u Vukovaru. Na toj partijskoj skupštini grupica zagrebačkih centrumaša bila je jednodušno osuđena i samim tim izbačena iz Partije.[9]

Budući da su centrumaši u Zagrebu prisvojili *Novu istinu* i blagajnu sa 300 tisuća kruna, Izvršni odbor Centralnog vijeća KPJ postavio je Cvijića za glavnog urednika novog pokrajinskog partijskog organa, koji je pokrenut pod naslovom *Novi svijet*, a kao član Centralnog vijeća Cvijić ulazi i u Oblasni sekretarijat KPJ zagrebačke oblasti.[10]

Iako Partija uoči Vukovarskog kongresa idejno nije bila jedinstvena, ona se dobro pripremila za općinske izbore, na kojima je odnijela i veliku pobjedu, a naročito u Hrvatskoj prije kongresa (u ožujku) i u Srbiji poslije kongresa (u kolovozu) 1920.

U Hrvatskoj je Partija dobila oko 30 tisuća glasova i 725 općinskih i gradskih odbornika, a u 29 gradova i 25 sela i relativnu većinu, dok su u 16 gradova komunisti izabrani i za gradonačelnike ili njihove zamjenike. Za te uspjehe velike je zasluge imao upravo Cvijić kao urednik partijskog organa, član Centralnog vijeća KPJ i kao agitator na javnim izbornim skupštinama u Hrvatskoj.

Unatoč masovnim progonima i oduzimanju prava glasa desecima tisuća radnika u Zagrebu i u drugim industrijskim centrima[11], Partija je na izborima za konstituantu potkraj studenog 1920. dobila u Hrvatskoj 40 tisuća glasova (10 tisuća više nego na općinskim izborima) i 9 poslanika. To pokazuje da je utjecaj KPJ u redovima radnih ljudi od proljeća iste godine znatno porastao. (U cijeloj zemlji KPJ je dobila 200 tisuća glasova i 58 poslanika.)

Poslije održanih izbora KPJ organizira 5. prosinca u Zagrebu javnu skupštinu u Helios-kinu. U svom govoru na toj skupštini Cvijić se osvrnuo i na ulogu naših i buržoaskih poslanika u parlamentu: »Parlamentarizam za buržoaske stranke« — rekao je Cvijić — »predstavlja zakulisnu tržnicu koncesija, podjelu ministarskih mjesta, demagogiju i prevaru radnih masa itd. Međutim, KPJ će svoju revolucionarnu borbu, koju je (...) do sada vodila samo preko štampe, zborova, demonstracija i preko sindikata, preneti još i u parlament (...) Od sada će i naša frakcija u parlamentu stajati budno na braniku radničke borbe, sa parlamentarne će tribine razotkrivati sve zločine buržoazije i u svima našim partijskim i sindikalnim akcijama bit će nam čvrsto uporište(...) mi šaljemo u parlament 58 naših poslanika (...) da u parlamentu skidaju masku s lica buržoaskom poretku i ostvaruju sve idejne i kulturne podloge za buduću, našu republiku (...)

Preko polovice njih stoje kao sindikalni funkcioneri na prvim položajima svakodnevne borbe protiv kapitala. Veliki broj njih borio se u Ruskoj revoluciji. Svi oni bili su i sami ganjani, zatvarani i zlostavljani. Muke koje su upoznali i sami izdržali, duboko poznavanje patnja radnog naroda, iskustvo koje su stekli u borbi protiv kapitala, sve nam je to pored željezne partijske discipline i visoke komunističke

[7] *Novi svijet*, Zagreb, I/1920, br. 5, 27. VII.
[8] *Novi svijet*, Zagreb I/1920, br. 2, 20. VII.
[9] IHRPH — Komiterna I/1—40, dokument br. 11, Izvještaj S. Markovića Komiterni.
[10] *Novi svijet*, Zagreb I/1920, br. 1, 17. VII i br. 34, 5. X.
[11] Josip Cazi: Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj. Od Kongresa ujedinjenja do Obznane (1919—1920), Zagreb, 1956, str. 11.

svijesti najbolja garancija za uspjeh i nove trijumfe naše Partije i komunizma u Jugoslaviji. (Burno odobravanje).«[12]

Cvijić vodi oštru borbu protiv centrumaša i u centralnim rukovodstvima u Beogradu. U toku općeg štrajka rudara u Bosni i Sloveniji potkraj 1920. godine Izvršni odbor Centralnog vijeća KPJ i Izvršni odbor Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije postavili su na dnevni red svoje zajedničke sjednice 27. prosinca pitanje proglašenja generalnog štrajka u znak solidarnosti sa štrajkom rudara. No u Izvršnom odboru CRSVJ Partija je imala neznatnu većinu, pa su srpski i bosanski centrumaši ustali protiv tog generalnog štrajka. Ti su centrumaši svojom sabotažom spriječili proglašenje i provođenje generalnog protestnog štrajka 30. prosinca 1920. protiv uvođenja Obznane. Centrumaši osnivaju i svoje posebne sindikate u Bosni i Srbiji — Glavni radnički savez. Policija im je uručila svu imovinu zabranjenih revolucionarnih sindikata.[13]

Međutim, Cvijić se hitno vraća s te zajedničke sjednice u Zagreb, gdje organizira generalni protestni štrajk protiv Obznane. U štrajku sudjeluje deset tisuća radnika, koji demonstriraju i vode trosatnu borbu s policijom na ulicama grada. U toj borbi bili su ranjeni i uhapšeni deseci radnika. Tako je Zagreb na inicijativu Cvijića odgovorio na objavu Obznane, kojom je bila zabranjena KPJ, revolucionarni sindikati, Savez komunističke omladine i njihova štampa.[14]

Uz taj odgovor na Obznanu generalnim protestnim štrajkom Cvijić je s članovima Oblasnog sekretarijata za Hrvatsku istoga dana protestirao protiv donošenja Obznane kod bana i šefa policije. Tom prilikom »oni su im cinično i izazovno rekli, da znaju da je na komunističkoj strani narod i radništvo, 'ali vi treba da znate da je na našoj strani oružje i vojska, pa sad birajte, ako hoćete možemo da mjerimo snage' . . .«[15]

Sutradan nakon donošenja Obznane, 30. XII 1920, održan je ilegalni sastanak Oblasnog sekretarijata u nekom privatnom stanu na Pantovčaku, na kojem je Cvijić referirao o nastaloj situaciji i zaključeno je da se prijeđe na ilegalan rad.[16]

Budući da je na dan generalnog protestnog štrajka protiv Obznane u Zagrebu policija zabranila opću skupštinu u Helios-kinu, Oblasni sekretarijat je pokušao da slijedećih dana uveče održi masovnu ilegalnu skupštinu u šumi Zelengaj, na kojoj bi drugovi objasnili radnicima značenje Obznane. Policija je primijetila smjer kretanja kolone radnika i preko Pantovčaka pošla da spriječi taj skup. Cvijić je tada također zamislio da se pokrene i jedan novi legalni partijski list pod nekim drugim naslovom.

Odmah poslije Obznane Cvijić putuje u Beograd na sjednicu Centralnog vijeća KPJ[17] i po odluci toga foruma putuje u Beč. O Cvijićevu putovanju u Beč nalazimo podatak u pismu Georgija Dimitrova od 9. siječnja 1921, u kojem Dimitrov navodi da već dva dana traje vrlo korisna informativna konferencija s drugovima Rumunjima i s »Cvijićem koji je došao da informira evropsku komunističku štampu i Komunističku internacionalu o novonastaloj situaciji u Jugoslaviji«.

Dimitrov o posljedicama Obznane kaže: » . . . Za Jugoslaviju su ovdje primljene veoma loše vijesti (. . .) Štampa je objavila fantastične izmišljotine o pripremi

---

[11] *Novi svijet*, I/1920, br. 62, 7. XII, str. 2—3.

[13] IHRPH, Otokar Keršovani: Pregled historije radničkog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, str. 18. i 22.

[14] *Jutarnji list, Obzor, Novosti*, Zagreb, 1921, br. 1, 3. I, str. 2.

[15] IHRPH, citirano prema izjavi Nikole Pupavca, str. 64—65.

[16] IHRPH, isto. Na tom sastanku su uz ostale prisustvovali August Cesarec, Slavko Kaurić, Miroslav Krleža, Dušan Palandžić, Nikola Pupavac itd.

[17] Isto.

boljševičkog prevrata. Ministarski savjet donio je odluku o zabrani Komunističke partije, zabranjena je sva komunistička propaganda i svi su komunisti stavljeni izvan zakona. Svi su radnički domovi zatvoreni i zaposjednuti vojskom, partijska štampa je zabranjena; izvršena su masovna hapšenja, rudari štrajkaši su mobilizirani. U cijeloj Jugoslaviji bjesni užasan bijeli teror nad komunistima. Naši srpski[18] drugovi imaju izdržati još jedan izvanredno težak ispit. Osim toga, Lapčević i Topalović osnivaju posebnu partiju uz podršku vlasti...«[19]

Poslije izvršenog zadatka u Beču Cvijić se vraća u zemlju, gdje aktivno radi na obnovi Obznanom zabranjenih revolucionarnih sindikata, a tu je akciju tada vodio Izvršni odbor CV KPJ preko članova Centralnog vijeća sindikata. Pod pritiskom te akcije režim je poslije nekoliko pokušaja nametanja policijske kontrole nad sindikatima potkraj svibnja 1921. odobrio rad ovih sindikata, pod uvjetom da budu »politički neutralni«.

U Hrvatskoj su sindikati nastavili svoj prijašnji rad iz 1919—1920, jer su već ranije bili uspješno likvidirani centrumaši, dok su se u Srbiji i Bosni centrumaši usprotivili obnovi revolucionarnih sindikata sa svojom novom centralom — Glavnim radničkim savezom, a u tome ih je pomagala i policija.[20]

U Zagrebu su već u lipnju 1921. pokrenuta i dva legalna sindikalna lista: *Drvodjelac* i *Radnički list.*

Cvijić je imao velike zasluge za pokretanje ovih dvaju listova. Do ponovne zabrane rada sindikata izašlo je pet brojeva prvog i šest brojeva drugog lista.

Pokušaj atentata na regenta Aleksandra u lipnju i ubistvo ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića u srpnju 1921. god. poslužili su režimu kao povod da 2. kolovoza donese protiv komunista Zakon o zaštiti države, kojim je likvidiran poslanički klub KPJ i oduzeti mandati 58 komunističkih poslanika. Oni su uhapšeni pod optužbom da su organizatori atentata i predani sudu.

Prema 1. i 2. članu ovog Zakona, za komunističku usmenu ili pismenu propagandu predviđena je bila kazna smrti ili robija od 20 godina. Zagrebačka je policija samo u toku jednog dana na osnovi toga zakona uhapsila 80 drugova. Cvijić tada prelazi u ilegalnost i odlazi u emigraciju. Tim povodom zagrebačke su *Novosti* pisale: »... Naročito je karakteristično, da su svi boljševički vođe, kao Horvatin, Cvijić, Cesarec, Miljuš (...) ostavili Zagreb i da se kriju...«[21]

Cvijić je u Beču član a zatim sekretar[22] Zagraničnog komiteta KPJ, gdje radi na izdavanju marksističke literature koja se imala raspačavati u Jugoslaviji i drži predavanja u Klubu studenata marksista iz Jugoslavije. U listopadu 1921, također u Beču, Cvijić je na prijedlog Kominterne jedan od rukovodećih potpisnika odluke o povratku u Jugoslaviju svih nekompromitiranih članova Partije. Potkraj godine Cvijić se i sam vraća u zemlju i odmah radi na pokretanju jednog legalnog lista KPJ.

Na početku siječnja bio je završen pripremni rad za izdavanje legalnog organa KPJ. Trebalo je samo naći prikladnu formu za traženje dozvole. Kao izdavač i odgovorni urednik Franjo Saletto 11. siječnja 1922. obavještava Kr. državno odvjetništvo da će od 15. veljače pokrenuti nezavisni radnički dnevnik pod naslovom *Borba* i moli odobrenje za izdavanje toga lista. Četrnaestog siječnja molba je bila odobrena. Uoči izlaska prvoga broja lista Saletto ponovno obavještava Kr. državno

[18] Autor pisma vjerojatno misli na Jugoslavene (op. M. U.).
[19] Georgi Dimitrov, Pisma, br. 62, 63 i 64, str. 91—95, Sofija, 1962, na bugarskom.
[20] Pregled istorije SKJ, Beograd, 1962, str. 73. i 76.
[21] *Novosti*, Zagreb, XV/1921, br. 204, 31. VIII, str. 2. i br. 206, 2. VIII, str. 3.
[22] Prema izjavi Stamenka Radojkovića.

odvjetništvo da *Borba* počinje izlaziti 17. veljače, i to privremeno kao tjednik svakog četvrtka ujutro,[23] a ne kao dnevnik, kako je to bilo predviđeno.

Međutim, stvarni urednik *Borbe* u toku njezina izlaženja 1922—1929. bio je Cvijić, kao član CK KPJ, osim od veljače do srpnja 1924, kad je tu dužnost vršio Vladimir Čopić. Cvijić je dvaput i oficijelno pred vlastima figurirao kao izdavač i odgovorni urednik *Borbe*, i to od travnja 1922. do ožujka 1923. i od listopada 1927. do svibnja 1928. Uz Cvijića su bili urednici *Borbe:* August Cesarec, Kamilo Horvatin, Vladimir Čopić i Ivan Krndelj. Budući da je policija stalno progonila urednike, kod vlasti je figuriralo šest drugih osoba koje su bile prijavljene kao izdavači i urednici. To su bili tzv. urednici za zatvor[24], da bi stvarni urednici mogli nesmetano raditi.

Međutim, policija je strogo pratila rad komunističkih novinara. Svi su policijski organi 15. svibnja 1922. strogo povjerljivo obaviješteni da je — »već dulje vremena upao (...) zagrebačkom redarstvu u oči politički rad poznatih komunista novinara Gjure Cvijića, Kamila Horvatina i Augusta Cesarca (...)

Iz Rusije su stigli zarobljeni oficiri koji čekaju naredbu o akciji iz Moskve, koja će doći (...) preko ovdašnjih funkcionera komunističke partije tj. Gjure Cvijića, Kamila Horvatina, Augusta Cesarca i dr.«[25]

Cvijić je bio uhapšen 2. svibnja 1922. godine zbog članka »Protiv reakcije, Zakona o zaštiti države i terora nad radničkom klasom«, zbog veza s Izvršnim odborom KPJ i zbog novca iz Amerike koji su drugovi poslali kao pomoć za radničku štampu i žrtve reakcije. Za te optužbe Cvijić je odsjedio u zatvoru četiri mjeseca, a izlaženje *Borbe* bilo je zabranjeno u toku sedam mjeseci.[26]

Godine 1922. i 1923. Cvijić sudjeluje na I i II konferenciji KPJ, na kojima je biran u Centralno partijsko vijeće KPJ. U siječnju iste godine na osnivačkoj zemaljskoj konferenciji Nezavisne radničke partije Jugoslavije zajedno s Mošom Pijade bio je referent o pitanju štampe.[27]

Prvomajska proslava 1923. bila je u Zagrebu zabranjena, pa su zagrebački radnici organizirali skupštinu u Maksimiru. Na toj je skupštini u ime Nezavisne radničke partije Jugoslavije govorio Đuka Cvijić. U policijskom izvještaju o tom se govoru kaže: »Svojim govorom najviše se isticao novinar i urednik *Borbe* Gjuro Cvijić, koji je odmah poslije završetka skupštine iz Zagreba nestao, te se nije mogao uapsiti. Potraga je za njim određena.«

U izvještaju pokrajinskom namjesniku kaže se da se Cvijić »obara na iznimne zakone, koje je donijela jugoslavenska buržoazija kao Obznanu i zakon o zaštiti države, te kaže, da su austrijske metode u tlačenju radničke klase bile mnogo lakše od sadašnjih (...) zagrebačka policija progoni pripadnike radničke klase, meće ih u tamnice, provađa izgone po austrijskim patentima, a tu glavnu riječ da vodi sam šef zagrebačke policije jedan Urbany, koji je bio sluga austrijskog cesara...«[28]

---

[23] IHRPH, *Borba.*

[24] Franjo Salleto, Mahmut Basarić, Mustafa Begić, Mihajlo Vraneš, Andrija Car i Blaž Valjin.

[25] IHRPH, Povjerenstvo pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, broj 1193, Povjerljivo, 1922, 15. V.

[26] *Borba,* Zagreb, I/1922, br. 7, 29. IV, str. 2—3, i br. 8, 1. XII, str. 1.

[27] *Borba,* Zagreb, II/1923, br. 3, 31. I, str. 1.

[28] IHRPH, Predsjednički ured Kr. redarstvenog ravnateljstva, broj 5888 (Prs. 5. V. 1923) i ZB-S-8/28, Sudbeni stol.

Dalje je Cvijić kazao da će 25.000 zagrebačkih radnika prisiliti policiju da iduće godine dozvoli održavanje prvomajske skupštine u Zagrebu. Zbog toga govora Cvijić je bio uhapšen u kolovozu 1923.

Na III konferenciji KPJ u siječnju 1924. u Beogradu Cvijić je bio referent o nacionalnom pitanju, a projekt rezolucije o tom pitanju bio je prethodno objavljen u *Borbi*. Osim toga, on aktivno sudjeluje s više priloga u diskusiji o nacionalnom pitanju sa Ciligom i Simom Markovićem, gdje opravdano kritizira njihove stavove, ali ni sam još nema pravilan stav o tom pitanju.[29]

Zbog frakcijske borbe u redovima KPJ Kominterna je u travnju 1925. smijenila rukovodstvo KPJ i donijela odluku da se održi III kongres KPJ na kojem će se osuditi i odstraniti frakcionaši iz rukovodstva. Za rukovođenje partijskim radom i za pripremu toga kongresa formirano je privremeno rukovodstvo.

Sekretar toga privremenog rukovodstva bio je Cvijić. U svibnju 1926. održan je III kongres KPJ u Beču. Cvijić je otvorio kongres i podnio politički izvještaj. Osim toga, sudjeluje u radu komisija za rezoluciju i izabran je u CK KPJ. Na kongresu istupa protiv frakcionaških borbi i za jedinstvo Partije, ali u praksi je i dalje ostao jedan od glavnih vođa lijeve frakcije.

U rujnu 1927. Đuro Cvijić je kao urednik *Borbe* nosilac liste radničko-seljačkog bloka za izbore narodnih poslanika za Narodnu skupštinu za ličko-krbavsku i bjelovarsko-križevačku županiju. Iste su godine Cvijić, Horvatin i Gabrijel Kranjec izabrani za gradske odbornike, ali je predsjednik vlade i ministar unutrašnjih djela poništio njihove mandate.[30] U vezi s tim izborima Cvijić je organizirao brojne skupštine u Zagrebu i u svojim izbornim okruzima i u povodu toga bio više puta hapšen.

U listopadu 1928. sudjeluje na IV kongresu KPJ u Drezdenu i radi u raznim komisijama za rezolucije. Međutim, na tom su kongresu sve istaknute ličnosti lijeve i desne frakcije bile odstranjene iz rukovodstva, prema tome i Cvijić. U zemlji je u listopadu 1928. bila raspisana potraga za Cvijićem, i zagrebačka policija tvrdi da Cvijića nije mogla pronaći jer da se navodno nalazi u inozemstvu.

Jedanaestog prosinca 1928. Cvijić je uhapšen; zagrebačka policija predala ga je Sudbenom stolu s optužbom po Zakonu o zaštiti države »zbog komunističke propagande« kao bivšeg urednika *Borbe* i zbog ilegalnog boravka u inozemstvu.

U povodu tog hapšenja Cesarec u *Zaštiti čovjeka* piše:

»Uhapšen je u Zagrebu Đuro Cvijić, bivši odgovorni urednik *Borbe* i jedan od onih u posljednjim izborima izabranih gradskih zastupnika u Zagrebu, kojima je uz optužbu da su eksponirani komunisti, režim poništio mandat. Policijski konfidenti da su utvrdili da se on sklonio od hapšenja u Austriju i Moskvu ilegalno i da se tako ilegalno i vratio u Zagreb.« Isti list od 3. siječnja 1929. traži puštanje na slobodu Đure Cvijića.[31] Proglašenje šestojanuarske diktature zateklo je Cvijića u zatvoru.

Zbog objavljivanja Lenjinove slike i članka u *Borbi* u vezi s četvrtom godišnjicom Lenjinove smrti Cvijić je osuđen 9. travnja 1929. na mjesec dana zatvora, a Stol sedmorice, na žalbu Cvijića, povisio je ovu osudu na šest mjeseci.

U 1928. godini cenzura je u toku 52 tjedna zaplijenila 52 broja *Borbe* od 106 brojeva, koliko ih je ukupno izašlo te godine. U vezi s tim protiv Cvijića su podignute 32 optužnice, koje su kasnije spojene u jednu opću optužnicu s više od

---

[29] *Borba*, Zagreb, II/1923, br. 36. 4. X, br. 40. 2. XI, br. 41. 7. XI, br. 42. 15. XI, br. 43. 22 XI i br. 46. 13. XII.

[30] *Borba*, Zagreb, VI/1927, br. 45. 1. X, str. 1.

[31] *Zaštita čovjeka*, I/1928, br. 22, 13. XII i II/1929, br. 1, 3. I.

200 stranica, na osnovi koje je 6. svibnja 1930. osuđen na dvije i po godine zatvora. Poslije izdržavanja kazne pušten je iz zatvora i emigrira u Beč.

U Beču Cvijić radi u sovjetskoj agenciji Tass, suradnik je listova *Balkanska federacija* i *Crvena dunavska straža*, koju je izdavao klub lađara i lučkih radnika na Dunavu. Osim toga, surađivao je s članovima CK KPJ u različitim djelatnostima i sudjelovao u raznim komisijama.

Uoči procesa Dimitrovu u Leipzigu istaknuti svjetski pravnici antifašisti organizirali su paralelni proces u Londonu, koji je trajao četiri dana uz sudjelovanje 80 pravnika.

Na tom je procesu svjedočio i Đuro Cvijić, emigrant i suradnik Dimitrova. On je 26. i 27. veljače 1933. provodio sve vrijeme zajedno s Dimitrovim u Münchenu, gdje su držali konferenciju. Dimitrov je popravljao zube kod jednog minhenskog liječnika, tako da se i s te strane vidi da Dimitrov 27. veljače nije bio u Berlinu, kao što optužnica tvrdi. Toga dana, 27. veljače, Cvijić je bio s Dimitrovim sve do 8 sati uveče, kada je Dimitrov brzim vlakom otputovao u Berlin. Prema tome, vijest o požaru u Reichstagu objavljena je još dok je Dimitrov bio u vlaku.[32]

Istraga međunarodnog odbora pravnika otkrila je uzrok i krivce požara u Reichstagu. Odbor je ustanovio da su optuženi nevini, a požar da su podmetnuli sami fašisti, čime sada terete Dimitrova i njemačke komuniste.

Godine 1934. Cvijić po odluci CK KPJ odlazi iz Beča u Moskvu na rad u Agrarni institut, gdje radi do 1938. U toku tadašnje staljinske »čistke« uhapšen je i likvidiran. Posmrtno je rehabilitiran odlukom Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR 10. listopada 1963. godine.

РЕЗЮМЕ

ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ БИОГРАФИИ ДЖУРЫ ЦВИИЧА

Джуро Цвиич вступает в революционное молодежное движение в 1912 году одним из организаторов массовых демонстраций в борьбе против венгерского бана, т.е. комиссара Хорватии, Цувая. В том же году он участвует в организации атентата на Цувая, из-за чего приговорен на три года тяжелой тюрьмы.

После демобилизации в середине 1918 года активно включается в возобновленное рабочее движение. Выбран секретарем Социалдемократической партии для Хорватии и Славонии и сотрудничает в ее органах. Он является одним из основоположителей КПЮ в стране в 1919 году. Непримиримый боец против правых социалистов, а затем и »центрумашев«. Сотрудник и редактор партийных газет в Загребе »Правда«, »Новая правда« и »Новый мир« (1919—1920), »Борьба« (1922—1929) и ряда газет и журналов в стране и заграницей.

Со съезда объединения в 1919 году по IV съезд КПЮ в 1928 году он находится в составе ЦК КПЮ. После объявления 1921 года в Вене был секретарем Заграничного комитета КПЮ, а с 1925 по 1926 и секретарем временного руководства КПЮ. Он был одним из вождей левой фракции в рядах КПЮ. Как редактора партийных изданий и одного из вождей КПЮ полиция его часто арестовывала, преследовала и приговаривала к разным временным штрафам, а часто он должен был эмигрировать.

В моменте объявления шестоянварьской диктатуры Цвиич находился в тюрьме. В мае 1930 года он приговорен на два с половиной года тюрьмы из-за распространения »коммунистической пропаганды«. После выдержанной тюрьмы, в 1932 году эмигрирует в Вену, где работает в советской агенции »ТАСС« сотрудником газет »La Federation Balkanique« и в аппарате ЦК КПЮ.

В 1934 году Цвиич уезжает на работу в Аграрный институт в Москве, где в сталинской чистке ликвидирован. Посмертно рехабилитирован решением Военного Коллегия Верховного суда СССР в октябре 1963 года.

[32] *Politika*, Beograd, XXX/1933, 22. IX, str. 4.

FIKRETA BUTIĆ

O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma*

Zbog potpune unutrašnje organizaciono-političke nemoći, koju je u prvom redu obilježavala rascjepkanost teritorija i njegovo neprestano smanjivanje, zbog sve većeg širenja narodnooslobodilačkog pokreta, pojačao se u drugoj polovini 1943. ubrzani proces raspadanja ustaške Nezavisne Države Hrvatske. Njezina uloga u sistemu sila Osovine, koju joj je u prvom redu Treći Rajh namijenio prilikom osnivanja, u provođenju novoga evropskog poretka na Balkanu, potpuno je izgubila svoje značenje i u očima Nijemaca. To je osobito došlo do izražaja prilikom kapitulacije fašističke Italije, 8. rujna 1943, kada Nijemci nisu dopustili da NDH pripoji sebi hrvatske krajeve koji su do tada bili pod Talijanima i za koje su se ustaški vrhovi nadali da će ih dobiti.

Pripreme vlade NDH za preuzimanje teritorija koji su držali Talijani počele su, doduše, još u sredini kolovoza 1943, ali nisu postigle veći uspjeh. Budući da su osim znatnog dijela tog teritorija koji su oslobodile snage NOP-a i Nijemci preuzeli vlast na jednom dijelu teritorija koji su napustili Talijani, ustaškim predstavnicima, koji su u ime vlade NDH s istim ciljem stigli u Trst, bilo je naređeno da se vrate.[1] Polovinom listopada 1943. od dotadašnjih talijanskih provincija Trsta, Gorice, Istre, Kvarnera i Udina, te Ljubljanske pokrajine i područja koja su Talijani prisvojili 1941. u Hrvatskom primorju, formirana je posebna operativna zona Jadransko primorje. Za vrhovnog komesara građanske uprave u njoj postavljen je Rainer, gaulajter Koruške i šef civilne uprave u Gorenjskoj.[2]

Kapitulacijom Italije nisu, prema tome, bile ostvarene nade ustaša u »preporod« NDH, koja bi se — prema njihovu mišljenju — poništenjem Rimskih ugovora, kao »glavnog tereta«, proširila na Jadran.[3] Budući da su bili svjesni potpune slabosti NDH, Nijemci su znali da ona nije sposobna da preuzme područje koje su napustili Talijani jer se na njemu u to vrijeme NOP potpuno razvio u opću narodnu borbu protiv okupatora. Međutim, ni njihova brza vojna intervencija u vezi s razoružanjem

* Referat na Simpoziju u povodu 20-godišnjice oslobođenja koji je održan u siječnju 1966. godine u Zagrebu.

[1] Nakon saopćenja njemačkog poslanika Kaschea Paveliću o odluci Hitlera da se hrvatski krajevi gornjeg Jadrana priključe NDH, poglavnik je posebnom odredbom proglasio njihovo pripojenje i imenovao ustaškog funkcionera Turinu »glavarom građanske uprave za oslobođeno područje«. Ovu svoju neuspjelu misiju Turina je opisao u posebnom izvještaju Paveliću, sastavljenom od tri tzv. promemorije. (IHRPH, fond NDH, MUP 1943.)

O kapitulaciji Italije i vojnim operacijama jedinica NOV i njemačke vojske, o zauzimanju jadranske obale i njezina zaleđa vidi: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, Beograd 1957, 525—546; D. Plenča, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962, 197—199; D. Gizdić, Dalmacija 1943, Zagreb, 1962, 517—571.

[2] S. Odić, Neostvareni planovi, Zagreb, 1961, 139—140.

[3] Nijemci su, doduše teoretski, priznali da dijelovi Hrvatskog primorja na koje se protezala operativna zona Jadransko primorje, a koji su do 1941. pripadali Jugoslaviji, potpadaju pod suverenitet NDH (grad i kotar Sušak, zatim kotari Kastav, Čabar i otok Krk). Od ovih krajeva formirano je u okviru Riječke provincije Upravno povjereništvo Sušak—Krk. Osim što je talijanski jezik u administraciji zamijenjen hrvatskosrpskim, ovo tijelo nije imalo nikakve pravne veze s NDH. (S. Odić, n. dj., 140.)

talijanskih snaga i osvajanjem dalmatinske obale radi osiguranja od eventualnog iskrcavanja anglo-američkih trupa nije postigla željeni cilj, nego je završila samo privremenim zaposjedanjem nekih većih luka.[4]

Glavno obilježje politike jednog dijela ustaških vrhova poslije sloma fašističke Italije postaju različite kombinacije kako da se bez većih potresa provede preorijentacija prema zapadnim Saveznicima, tako da NDH dočeka kraj rata na strani pobjednika. Dakako da akcija u tom pravcu, koja je bez sumnje označavala novi politički kurs, nije bila karakteristična za čitav ustaški pokret, nego za pojedine grupacije u njemu. Premda se zasad zbog oskudice dokumentarne građe ne mogu preciznije i detaljnije sagledati sve ustaške kombinacije koje su se pojavljivale i vodile od tada pa do sloma NDH, ipak se među njima mogu u osnovnim crtama uočiti one najvažnije. Bez sumnje se može ustvrditi da je zajedničko obilježje svih tih pokušaja bilo isticanje neophodne potrebe očuvanja »nezavisne hrvatske države«. Smatralo se da bi upravo ta ideja bila argument koji će privući pažnju Saveznika i privoliti ih na neko povoljno rješenje. Tom je idejom potreba hrvatske države predstavljana kao jedino sigurno jamstvo održanja političke ravnoteže na Balkanu, što bi bez sumnje bilo, prema njima, od bitnog interesa za političku stabilizaciju situacije u čitavoj Evropi.[5] Podloga opravdanja te ideje tražila se u »historijskom razvoju hrvatske državnosti«, koju su, prema ustaškoj propagandi, obilježavale tri osnovne političke komponente: jadranska, srednjoevropska i balkanska. »Hrvatska mora danas« — ističe se u uvodniku ustaškog organa *Spremnost* od 3. rujna 1944 — »voditi aktivnu balkansku politiku. Ona mora politički djelovati u Srednjoj Europi, ali prije i više od svega Hrvatska mora voditi jadransku politiku. Od položaja Hrvatske u Sredozemlju ovisi jakost njezinog položaja i značenje njezine politike na Balkanu i Srednjoj Europi. Sredozemlje je naša veza s velikim svietom. Jakost našeg položaja na Jadranu ujedno znači i sigurnost, da će na Balkanu vladati ravnoteža, koja je jamstvo, da će Balkan sve više postati europskim.«

Prvi izrazitiji pokušaj u pravcu pripremanja NDH za takvu preorijentaciju nastao je pod dojmom vrlo nepovoljne vojne situacije za Njemačku i njezine saveznike u ljeto 1944, kada se u ustaškim vrhovima dolazi do konačne spoznaje tko će izaći kao pobjednik iz rata. U toj situaciji ustaše obnavljaju pregovore s pojedinim predstavnicima Hrvatske seljačke stranke o stvaranju koalicione vlade i jedinstvenih vojnih snaga — hrvatskog domobranstva, kojemu bi bile priključene rasformirane jedinice ustaške vojnice, tj. ustaškog pokreta. Poslije toga tražilo bi se kompromisno rješenje sa Saveznicima, dakako, s osnovnim uvjetom da oni poslije rata priznaju NDH kao državu.

Ovaj pokušaj — poznat pod imenom »puč Vokić—Lorković«, tj. po najvažnijim ustaškim učesnicima[6] — imao je osnovni cilj da omogući približavanje NDH

---

[4] Oslobodilački rat, I, 539—546.

[5] Ova ideja bila je programatski razrađena u uvodniku *Spremnosti* od 6. VIII 1944, koji je list u ustaškoj štampi najvidljivije zagovarao potrebu novog kursa. U uvodniku se među ostalim ističe ovo: »Rat će jednom ipak svršiti. Mislimo, da se s razlogom možemo nadati, da će dotle kod svih izvanblokovskih činbenika sazrieti spoznaja sliedećih temeljnih istina: 1. Jaka i nezavisna hrvatska država je zahtjev europske zajednice naroda. Ona je temeljna obćeeuropska i zapadnjačka hipoteka na europsko-azijskom putu Soča-Dardaneli; 2. Na Balkanu je nemoguće političko jedinstvo a najmanje ono, koje je provodila Srbija, koja za to ima najmanje i tvarnih i duhovnih uvjeta; 3. Na Balkanu je jedino moguća i korisna politička ravnoteža, te 4. Bitan elemenat balkanske ravnoteže je jaka i nezavisna hrvatska država.«

[6] Vidi: V. Dedijer, Dnevnik, III, Beograd, 1950, 251; M. Rajković, Prošlost na optuženičkoj klupi: Posljednji manevar, *Vjesnik u srijedu*, 3. IX—5. XI 1958; D. Plenča, n. dj., 305; B. Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd, 1964, 18—19.

zapadnim Saveznicima, tj. da spasi bar donekle postojeće pozicije ustaškog pokreta i onog domaćeg kapitala koji je stajao iza njega. Da bi se taj cilj sigurnije ostvario, ozbiljno se računalo na pomoć HSS-a i onih zapadnih krugova koji su u planovima poslijeratnog preuređenja Evrope zastupali ideju stvaranja jedne podunavske državne zajednice.

Premda je s tom akcijom bio upoznat i sam Pavelić, ipak sankcije koje je on poduzeo protiv njezinih glavnih učesnika, nakon što su Nijemci otkrili te pregovore,[7] pokazuju da njegova privrženost prema Nijemcima nije dolazila u pitanje. Naprotiv, slijedeći događaji jasno su pokazivali da je on održanje svoje vlastite pozicije vidio isključivo u osloncu na Treći Rajh. Kada je, naime, potkraj ljeta 1944. došlo do ubrzanih promjena na Istoku zbog sve bržeg nastupanja sovjetskih trupa prema Rumunjskoj i Bugarskoj, u kojim su zemljama Nijemci uskoro izgubili dotadašnje pozicije, u njihovim strategijskim planovima NDH dobiva posebno mjesto, tj. da se preko njezina područja osigura prolaz relativno jakim njemačkim jedinicama u njihovu povlačenju iz Grčke i Albanije. Pavelić je u razgovoru s Hitlerom, do kojeg je došlo 18. i 19. rujna 1944, upravo u vezi s nastalom situacijom, jasno dao do znanja da mu je osobito stalo da na području NDH budu stacionirane što jače njemačke snage, jer nije uopće u mogućnosti da vlastitim vojnim jedinicama brani preostali teritorij od jedinica NOVJ i osigura potreban prolaz Nijemcima.[8]

Međutim, slom puča Vokić-Lorković nije znatnije pokolebao dalje propagiranje ustaške koncepcije o potrebi »sačuvanja konkretne hrvatske države«. Teško je ustvrditi koliko su pojedine političke grupacije u NDH vjerovale u »hrvatsku

---

[7] Njemački poslanik u NDH Kasche u opširnom je izvještaju izvijestio ministarstvo vanjskih poslova o razgovorima koje je vodio s Pavelićem u vezi s »otkrivanjem puča Vokić—Lorković«. U njemu se — među ostalim — ističe da je Pavelić bio upoznat s čitavim tokom pregovora s predstavnicima HSS-a jer su mu »oba ministra (Lorković i Vokić, op. F. B.) predlagali, prilikom svojih referiranja, da se uspostavi veza sa bivšim anglofilski nastrojenim pripadnicima Seljačke stranke, te da se on tome nije suprotstavljao, jer je htio da dobije zaokruženu sliku o toku ovih misli i o mjerama koje su već poduzete. Njemu da je sada jasno da mora stupiti u djelstvo, da bi spriječio daljnji razvoj i da bi snage koncentrisao i usmjerio u pravcu zajedničke borbe«. (S. Odić, n. dj. 333.)

Svakako je zanimljivo iznijeti i verziju »puča« koju donosi M. Martinović, jedan od predratnih funkcionera HSS-a i bivši ministar jugoslavenske vlade u Londonu, objavljenu u kalendaru *Hrvatski glas*, koji pristaše HSS-a izdaju u Kanadi (Winnipeg).

»Dr Lorković i Vokić uvidjeli su odmah nakon pada Italije potpuni poraz Njemačke, pa su s toga nastojali, da se NDH čim prije odvoji od Njemačke i poveže uz zapadne Saveznike. Putem Ivana Farolfija stupili su u izravne veze sa britanskom obavještajnom službom u Švicarskoj. S ovom akcijom je bio sporazuman i sam poglavnik dr Ante Pavelić, koga je o samoj stvari i njezinom razvoju stalno obavještavao dr Lorković. Nakon dužeg pregovaranja britanska obavještajna služba poručila je zavjerenicima, da su Saveznici spremni poduprijeti njihovu akciju koja je imala započeti početkom rujna 1944. god., ako se budu ispunili slijedeći uvjeti: dr Pavelić i dr Maček imaju upraviti zajednički proglas na narod, da se kidaju svi odnošaji sa Nijemcima i njihovim saveznicima i da se prelazi na stranu Saveznika sa cjelokupnim hrvatskim oružanim snagama. Dr Maček se ima postaviti za predsjednika Hrvatske Republike, koju Saveznici priznaju de facto i pomažu je odmah zračnim snagama. Hrvatske oružane snage imaju zaposjesti i braniti što veće područje, napose na Jadranu i dočekati Saveznike kod iskrcavanja kao prijatelje. Vlada je imala biti sastavljena od umjerenih ustaša i HSS. Za predsjednika vlade je bio predviđen sada pok. dr Stijepo Perić. Sa dr Pavelićem bi se prema ovim uvjetima postupalo »kulturno«, tj. mogao je slobodno ostati bilo u Hrvatskoj ili poći u koju britansku koloniju po svom izboru.«

Što se tiče verzija o tome tko je otkrio Nijemcima tu akciju, Martinović konstatira da ih ima više, ali ističe ono mišljenje prema kojemu je to učinio sam Pavelić »da se riješi takmaca u nadi, da će on biti priznat od zapadnih Saveznika kao prirodni saveznik protiv komunističke ekspanzije u slučaju sukoba sa Rusijom, na što je Pavelić računao sa sigurnošću i u najkraćem roku nakon završetka rata«. (M. Martinović, Mukotrpni rad dra Krnjevića za vrijeme rata u Londonu, kalendar *Hrvatski glas*, 1955, 66—79).

[8] U vezi s tim vidi bilješke Kaschea u: S. Odić, n. dj., 345—347.

državu« kao postojeću činjenicu, ali treba istaći da je upravo ona bila polazna tačka u svim njihovim planovima. Tek je postojanjem te činjenice, prema njihovim riječima, »otvorena mogućnost rješavanja pitanja političkog režima, družtvovnog poredka i obće političkih pitanja...«, pa je zato uvijek i naglašavano »nepokolebivo ustrajanje uz stvarnost konkretne hrvatske države«, i da na tu politiku ne smiju utjecati »nikakve ideološke simpatije, nikakav teoretski stav u pitanjima međunarodne politike«.[9]

Budući da se pred svjetskom javnošću nije mogla demantirati očita činjenica postojanja i stalnog jačanja NOP-a, koji se stvarno razvio u dominantan faktor i koji je priznavala antifašistička koalicija, ustaška je politika bila prisiljena da nađe vlastito obrazloženje postojećeg stanja. Zaključujući da se protiv NDH, koja je — po ustaškom tumačenju — imala sve elemente državnosti, vodi borba iznutra, koja ima samo »značaj pobune«, ustaška propaganda nastojala je označiti takvo stanje »paradoksalnim«. Radilo se zapravo o tome da se nije pravila diferencijacija između NOP-a i četničkog pokreta, iako je ona ustašama bila bez sumnje jasna, što pokazuje i međusobna suradnja ustaša i četnika, nego se sve svodilo na isticanje »velikosrbskog ekspanzionizma«, pa je zato borba protiv njega nazivana »hrvatskim ratom«, koji ima svoj »nacionalni smisao«.[10]

Osobito uzbuđenje u ustaškim vrhovima izazvala je konferencija predstavnika triju velikih savezničkih sila u Jalti, u veljači 1945, koja je, među ostalim, bila i dalji značajan korak u borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije.[11] Na zaključak konferencije da sporazum Tito—Šubašić odmah stupi na snagu, i da se na osnovi njega priđe sastavljanju nove vlade, što je nedvojbeno ukazivalo na činjenicu da Saveznici definitivno računaju sa stvaranjem Jugoslavije, vlada NDH je na svojoj sjednici u vezi s tim događajima — 8. ožujka 1945 — donijela posebnu izjavu u kojoj je istakla svoj stav.

U izjavi je težište postavljeno na obranu »hrvatske države«, koja je — prema ustaškim tvrdnjama — stvorena na osnovu prava na samoodređenje u tzv. »ustaškom ustanku 1941«, a koja je priznata od novostvorenog ustaškog sabora kao »mjerodavnog predstavnika hrvatskog naroda«.[12] Prikazujući se na taj način kao jedini predstavnik hrvatskog naroda, i braneći svim sredstvima već izgubljene pozicije

---

[9] *Spremnost*, 10. rujna 1944. Naglašavajući da »treba ulagati maksimum napora i maksimum odgovornosti, da bi sačuvali konkretnu hrvatsku državu«, u članku se, među ostalim, kaže: »Naš zemljopisni smještaj, naša politička problematika, naš odnos prema velikoj međunarodnoj politici — određuju nam pravac naše politike. U najtežem vremenu, u toku sukoba gorostasa svjetske politike, treba očuvati državu, koja nije samo naša, već i europska potreba. Za vođenje takve politike treba imati osjećaj najpunije odgovornosti. ...Hrvatska je država nastala u vremenu rata. Njezina politika uvjetovana je tom temeljnom činjenicom. Dok traje rat, Hrvatska ne može i ne smije zaboraviti na one stvarnosti, koje se javljaju u vezi s ovakvim njezinim nastankom.

Svoj izlazak iz ovog velikog rata Hrvatska mora dočekati kao država. Onda će tek biti osigurani rezultati, koji su već postignuti tiekom ratnog zbivanja. Onda će biti podpuno dobiven naš, hrvatski rat. Do tada treba ulagati maksimum napora i maksimum odgovornosti, da bude sačuvana konkretna hrvatska država.«

[10] *Spremnost*, 11. II 1945, članak: Činjenice govore. U *Spremnosti* od 25. III 1945. ustaška ideja hrvatske državnosti dobila je još potpuniji komentar: »10. travnja 1941. mi smo se vratili na 1918. godinu u toliko, što je tada uzpostavljena prekinuta nit hrvatske državnosti. Međutim, mi smo pošli dalje i uzpostavili podpuno vrhovništvo hrvatske države nad čitavim hrvatskim narodnim i poviestnim područjem i time ostvarili hrvatski nacionalni program...«

[11] O konferenciji na Jalti vidi: D. Plenča, n. dj. 382—384 (i upotrijebljenu literaturu).

[12] Radi se o tzv. priznanju koje je izrekao sabor NDH 28. II 1942: »Hrvatski državni sabor, kao predstavnik hrvatskog naroda, u svom njegovom historijskom i državnom obsegu, izjavljuje, da su svi državni čini, koji su od 1. prosinca 1918. god. i poslije toga sve do osnutka Nezavisne Države Hrvatske dana 10. travnja 1941. godine doneseni, a tiču se hrvatskog naroda i državne njegove samobitnosti, za nj bez svake pravne moći i zato ništetni. Ujedno ovaj Državni sabor izjavljuje, da sve državne čine, donesene prigodom osnutka Nezavisne Države Hrvatske

ustaškog pokreta, vlada NDH htjela je svojom izjavom izazvati dojam o neodrživosti odluka konferencije na Jalti zbog toga što su one, prema njoj, bile »popraćene pokušajima krivotvorenja volje hrvatskog naroda«.[13]

U cilju propagiranja stavova iznesenih u spomenutoj izjavi vlade NDH svim organiziranim pripadnicima ustaškog pokreta bio je upućen osobiti apel, koji je objavilo Doglavničko vijeće kao njegov vrhovni organ.[14]

Da bi se ovoj ustaškoj propagandi dao naglašeniji oblik masovnosti, tj. privid šire podrške, inscenirano je nekoliko političkih skupština, od kojih se ističe ona održana u Zagrebu 10. ožujka 1945, kojoj su prisustvovali svi članovi vlade NDH na čelu s Pavelićem.[15]

U glavnim govorima na toj skupštini, koje su održali Pavelić i predsjednik ustaške vlade Mandić,[16] istaknuta je u prvom redu potreba daljeg očuvanja pozicija ustaškog pokreta i njegova poglavnika, koji jedini može biti »državni poglavar voljom hrvatskog naroda«. Ova je skupština očito ukazala na bojazan ustaša za dalje održanje vlastitog položaja u situaciji koja je za njih postala potpuno bezizlazna i u kojoj su im demagoški apeli ostali jedino raspoloživo sredstvo.

Određenu ulogu u kombinacijama za spasavanje NDH imali su i neki krugovi u katoličkoj crkvi. Premda Vatikan nije službeno priznao ustašku državu, ipak su između njih postojali izvjesni odnosi.

Ustaški vrhovi nastojali su u svojim planovima spasavanja NDH iskoristiti i utjecaj crkve. U tu svrhu vlada NDH uspjela je organizirati potkraj ožujka 1945. u Zagrebu biskupsku konferenciju na kojoj je sudjelovalo nekoliko biskupa s još neoslobođenog područja NDH na čelu s nadbiskupom Stepincem.[17]

Rezultat tog sastanka bilo je donošenje posebne Poslanice, koja je odmah razaslana po evropskim zemljama preko ustaških predstavništava. U toj Poslanici, koja je izrađena na osnovi nacrta šefa ustaške propagande Bogdana,[18] a po naređenju Pavelića, oštrica je bila usmjerena u prvom redu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, a pod vidom »obrane vjere«.[19] Politički karakter Poslanice jasno pokazuje

---

i poslije toga do danas, pozdravlja i prihvaća u punoj moći na čitavom državnom području hrvatskoga naroda.« (Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942, Zagreb, 1942, 166.)

[13] *Spremnost*, 11. III 1945, izjava vlade NDH štampana pod naslovom: Hrvatski narod za obranu svoje državne slobode.

[14] U Zaključku Doglavničkog vijeća — donesenom na sjednici od 8. III 1945 — ističe se da ustaški pokret »u svim svojim dielovima i sa svim sredstvima, koja mu stoje na raspolaganju založit će se najodlučnije za stvar hrvatske narodne slobode i samostalnosti Nezavisne Države Hrvatske, te njezine zemljištne cjelokupnosti i u tom pravcu sve učiniti u smislu i duhu izjave Hrvatske državne vlade...« (*Spremnost*, 11. III 1945.)

[15] Slične skupštine održane su u N. Gradiški, Koprivnici, Karlovcu i dr. Ustaške organizacije na Zagrebačkom sveučilištu i u Društvu srednjoškolskih profesora u Zagrebu također su u povodu zaključaka konferencije u Jalti sazvale posebne skupštine. (IHRPH, fond KP, kut. 76.)

[16] *Hrvatski narod*, 11. III 1945.

[17] Inicijativu za sazivanje ove konferencije dala je u stvari tzv. Promemoria tadašnjeg ministra pravosuđa i bogoštovlja NDH Pavla Cankija. (Promemoria je objavljena u Dokumentima o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb, 1946, 405—407. — Dalje u tekstu: Dokumenti.) Konferenciji su prisustvovali ovi biskupi: Alojzije Stepinac, Ivan Šarić (Sarajevo), Jozo Garić (Banjaluka), Janko Šimrak (Križevci), Antun Akšamović (Đakovo). O konferenciji vidi izjave ustaških funkcionara Nikole Mandića i Radoslava Glavaša u: Dokumenti, 398—400.

[18] Nacrt Poslanice, koji je po naređenju samog Pavelića izradio Bogdan, predan je biskupu Šimraku, koji je Poslanicu redigirao. Redigiranu Poslanicu, u kojoj su stvarno bile preuzete političke sugestije Pavelića, odnosno Bogdana, Pavelić je u cijelosti odobrio. (Poslanicu su potpisali spomenuti biskupi. Vidi o tome: Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb, 1946, 205. — Dalje u tekstu: Suđenje).

[19] »Naglašavajući suverenost Katoličke crkve u duhovnim pitanjima, priznajemo i svjetovnu suverenost, pa kao što mi nosimo odgovornost za upravljanje Crkvom, tako i svjetovne oblasti

da je ona bila sastavljena po intencijama ustaških vrhova, dok joj je religiozna strana sadržaja bila sporedna.[20] Premda je tom dokumentu bio dan velik publicitet, ne samo u katoličkoj i ustaškoj štampi u zemlji nego i u inozemstvu, on ipak nije izazvao očekivani odjek.

Ovdje svakako treba spomenuti i onu kombinaciju za spasavanje NDH koja nije nastala u njoj samoj, nego su je inicirali slovenski kvislinški krugovi na čelu s Rupnikom i s biskupom Rožmanom, u nastojanjima da sebe također prikažu pred Saveznicima kao politički faktor na koji treba računati u rješavanju pitanja budućeg režima u Jugoslaviji. Težište njihove koncepcije bilo je na potrebi okupljanja svih postojećih reakcionarnih snaga u zemlji s ciljem da se na toj antikomunističkoj platformi stvori politička koalicija koja bi pružanjem organiziranog otpora snagama NOP-a uspjela izazvati pažnju i naklonost Saveznika. U memorandumu koji su Rupnik i Rožman uputili Paveliću, Stepincu i Mačeku 21. travnja 1945.[21] ističe se u vezi s tom akcijom, među ostalim, ovo: »Nameće se, prema tome, problem političkog aranžmana koji je, nesumnjivo, vrlo teško ostvariti, ali koji je, s druge strane, jedini u stanju da 'probleme Jugoslavije' nametne, da postavi problem građanskog rata i da Angloamerikancima pruži mogućnost da se umiješaju i da uspješno interveniraju u korist nacionalnih snaga.«[22]

Uoči samog završetka rata vlada NDH pokušala je jednom tajnom akcijom uspostaviti ovaj put izravnu vezu sa Saveznicima. U vezi s tim ona je sastavila poseban memorandum koji je ustaški ministar Vrančić kao specijalni emisar predao zapovjedniku savezničke komande za Sredozemlje.[23]

Osnovno težište memoranduma postavljeno je također na obranu NDH, tj. na potrebu njezina daljeg održanja. Argumenti za to slični su svim onim propagandnim dokazima ustaških vrhova iz proteklih spomenutih akcija i kombinacija. Ovaj put je samo izričito naglašeno da NDH ne pripada fašističkom bloku i da borba koju ona vodi nije u službi fašističke ideologije, nego ima karakter »čisto hrvatskog nacio-

---

odgovaraju za djelovanje na svom području. Hrvatski su katolički svećenici i vjernici imali po naučavanju Crkve da daju Bogu božje, a Hrvatskom Narodu što je njegovo. Povijest svjedoči, da Hrvatski Narod kroz cijelu svoju tisuću tristogodišnju prošlost nije nikada prestao *plebiscitarno* naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost koju on od srca želi i svakom drugom narodu. *A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj državi, hrvatski su katolički biskupi poštivali volju Hrvatskog Naroda.* Nitko prema tome nema prava opuživati bilo kojega građanina Hrvatske države, pa ni hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju hrvatskoga naroda, kad on na to ima pravo i po božjim i po ljudskim zakonima.

Hrvatski katolički biskupi su sa svoje strane učinili sve, što je u njihovoj moći, da se u Hrvatskoj Državi svuda provede prava zakonitost prema načelu: Justitia fundamentum regnorum; zakonitost prema svima, bez obzira na rasu, narodnost, vjeru ili stalež.« [*Katolički list*, 27. III 1945. Tekst Poslanice u cijelosti je objavio V. Novak, Magnum crimen, Zagreb, 1948, 1038—1041. Vidi i B. Petranović, Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945—septembar 1946), Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd, 1963, 266—271.]

[20] Što je stvarno ustaška vlada htjela postići Poslanicom, jasno svjedoči kasnija izjava ministra Cankija pred organima narodne vlasti (29. V 1945): »Da se održi kompaknost naroda u borbi protiv četnika, a naročito partizana, i da se manifestira politički protest protiv odluka II Zasjedanja AVNOJ-a i III Zasjedanja ZAVNOH-a. Vjerujem da je inicijator toga htio sačuvati ne samo kompaknost teritorija nezavisne državne Hrvatske nego i ustaški režim...« (Dokumenti, 402.)

[21] Memorandum je gotovo u cijelosti donesen u spomenutoj knjizi: Suđenje, 49—52.

[22] Suđenje, 50. — »Nasuprot tome« — ističe se dalje u memorandumu — »ako se ovdje na terenu, u okviru antikomunističkog bloka izgradi jedno kompromisno gledanje, makar ono vidilo i konfederativno rješenje problema buduće državne zajednice, nema nikakve sumnje da će mjerodavni politički faktori, kako u Engleskoj, tako i u Sjedinjenim Državama Amerike uzeti u obzir. Na taj bi način bila dana mogućnost, da u izvjesnoj većoj mjeri utičemo na razvoj događaja kod nas. To bi bio još jedan i ne najmanji dobitak od političkog aranžmana, da bi do niega došlo.« (Isto 51.)

[23] Memorandum je gotovo u cijelosti donesen u spomenutoj knjizi: Suđenje, 46—48.

nalnog obrambenog rata«.[24] Ističući stalno ove zahtjeve u ime hrvatskog naroda, ustaška vlada je tim memorandumom davala do znanja Saveznicima svoju želju da stupi pod njihovo okrilje. U tom smislu ona je, dakako, bila spremna »prihvatiti arbitražu Velike Britanije i Sjedinjenih Država Amerike«. Zbog toga se zahtjev za pomoć od strane ovih sila na kraju memoranduma posebno izražava ovim riječima: »Hrvatska državna vlada želi i moli, da čim prije bude upućena u Hrvatsku vaša vojnička misija, kako bi mogla dobiti uvida u činjenično stanje. Ujedno molimo, da vaša vojska dođe na naše državno područje, da olakša ovo teško i pogibeljno stanje. Time se stavlja hrvatski narod u svojoj državi pod vašu moćnu zaštitu.«[25]

Sa spomenutim koncepcijama i akcijama ustaških vrhova za spasavanje NDH bez sumnje je bila dijelom povezana i ideja o potrebi reorganizacije postojećih vojnih snaga. Ta reorganizacija sastojala se u aktu ujedinjavanja oružanih jedinica ustaškog pokreta i domobranstva, kako bi se tim činom, među ostalim, istaklo postojanje tzv. jedinstvenih »hrvatskih oružanih snaga«, a one, prema ustaškoj propagandi, predstavljaju »hrvatsko borbeno jedinstvo« ili »naoružani hrvatski narod«, koji vodi »hrvatski rat«.[26] Pavelić je, među ostalim, tim okupljanjem preostalih i prisilno mobiliziranih vojnih snaga u posljednjim danima NDH računao na njihovo što brojnije prebacivanje u emigraciju, gdje bi mu poslužile za eventualnu buduću akciju. To potvrđuje i činjenica da su u tim reorganiziranim snagama sva ključna komandna mjesta zauzeli visoki ustaški funkcioneri.

Budući da planovi i akcije ustaških vrhova nisu imali željenog odjeka kod onih faktora kojima su bili upravljeni, i na koje se računalo, ustaška propaganda u posljednjem času donekle mijenja dotadašnji karakter. Pisanje ustaških listova *Hrvatskog naroda* i *Spremnosti*, koji su bili glavni stupovi te propagande, ima cilj da prikaže stvaranje NDH kao isključivu stvar hrvatskog naroda, a tu politiku obilježava potpuni neutralizam u ratu.

U tom cilju vlada NDH pokušala je oživiti barem formalno djelatnost ustaškog sabora, koji je raspušten u prosincu 1942,[27] kako bi na taj način pod vidom toga tobožnjeg najvišeg predstavničkog tijela omogućila svoju akciju i poslije rata.[28]

U okvir ove propagande svakako ulazi i Zakonska odredba o izjednačenju pripadnika Nezavisne Države Hrvatske s obzirom na rasnu pripadnost, koju je Pavelić potpisao 3. svibnja a *Hrvatski narod* objavio 5. svibnja 1945. U njoj se ističe: »Sve zakonske odredbe, prema kojima se pripadnici Nezavisne Države Hrvatske razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredaba, gube pravnu moć.«

To je u stvari bio početak one propagande koju će ostaci ustaškog pokreta prenijeti u emigraciju i razvijati je s ciljem da obrane ulogu koju su imali u drugom svjetskom ratu.

---

[24] »Dokaz za to« — htjelo se posebno istaći u memorandumu — »jest i činjenica, da je mjeseca listopada 1944. — kada se vjerovalo, da će doći do angloameričkih iskrcavanja na hrvatskoj obali u Dalmaciji — bila izdana hrvatskim vojnim postrojbama u tome području zapovied, da se hrvatske oružane snage nemaju opirati ni suprotstavljati pokušaju bilo kakvog vojničkog iskrcavanja i vojničkih djelatnosti angloameričkih četa na našem državnom teritoriju.« (Suđenje, 47.)

[25] Isto, 48.

[26] Prema planu te reorganizacije — izrađenom u ožujku i travnju 1945 — sve vojne snage organiziraju se u pet tzv. ustaških zborova koji su po sastavu i broju bili vrlo heterogeni. (IHRPH, fond KP, kut. 75.)

[27] Vidi: Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942, Zagreb, 1942; F. Butić — I. Jelić, Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine, *Putovi revolucije* 1—2, Zagreb, 1963, 341—343.

[28] U vezi s tim, u posebnoj odredbi — kojom se u stvari dijelom mijenja i nadopunjuje Zakonska odredba o Hrvatskom državnom saboru, donesena u siječnju 1942 — utvrđuje se produženje sabora »na vrieme do šest mjeseci nakon svršetka rata«. (Odredba je objavljena u *Hrvatskom narodu*, 5. IV 1945.)

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBER EINIGE POLITISCHEN AKTIONEN DES NDH (UNABHÄNGIGEN STAATES CROATIEN) IN ANGESICHTS SEINES ZUSAMMENBRUCHES

Das Hauptmerkmal der Politik einzelner Ustaschen-Gruppen, nach dem Zusammenbruch des faschistischen Italien, sind die verschiedensten Kombinationen, wie man ohne grösseren Erschütterungen die Umstellung auf die Seite der Westmächte durchführen könnte, so dass das Ende des Krieges NDH an der Seite der Siegermächte antreffe. Obzwar man in Ermangelung dokumentarischen Urkundenmaterials nicht präziser und detaillierter alle Ustaschenkombinationen, die sich von da ab bis zum Zusammenbruch des NDH kundtaten, überblicken vermag, kann man trotzdem in grundliegenden Zügen die wichtigsten unter ihnen erkennen. Zweifelsohne kann man feststellen, dass das gemeinsame Kennzeichen aller dieser Versuche das Hervorheben des unbedingten Bedürfnisses der Erhaltung des »unabhängigen kroatischen Staates« war. In allen Gruppen, die die Aktion zur Rettung NDH-s führten, hielt man eben diese Idee für das Argument, das die Aufmerksamkeit der Verbündeten erwecken würde und sie zu irgendeiner günstigen Lösung bestimmen könnte.

Die beschleunigte Entwicklung der politischen und militärischen Situation im Lande und in der Welt nebst der immer stärker werdenden Freicheitsbewegung zu einem entscheidenden Faktor, waren zweifelsohne die Grundursache die alle Aktionen zur Rettung des NDH illusorisch machten.

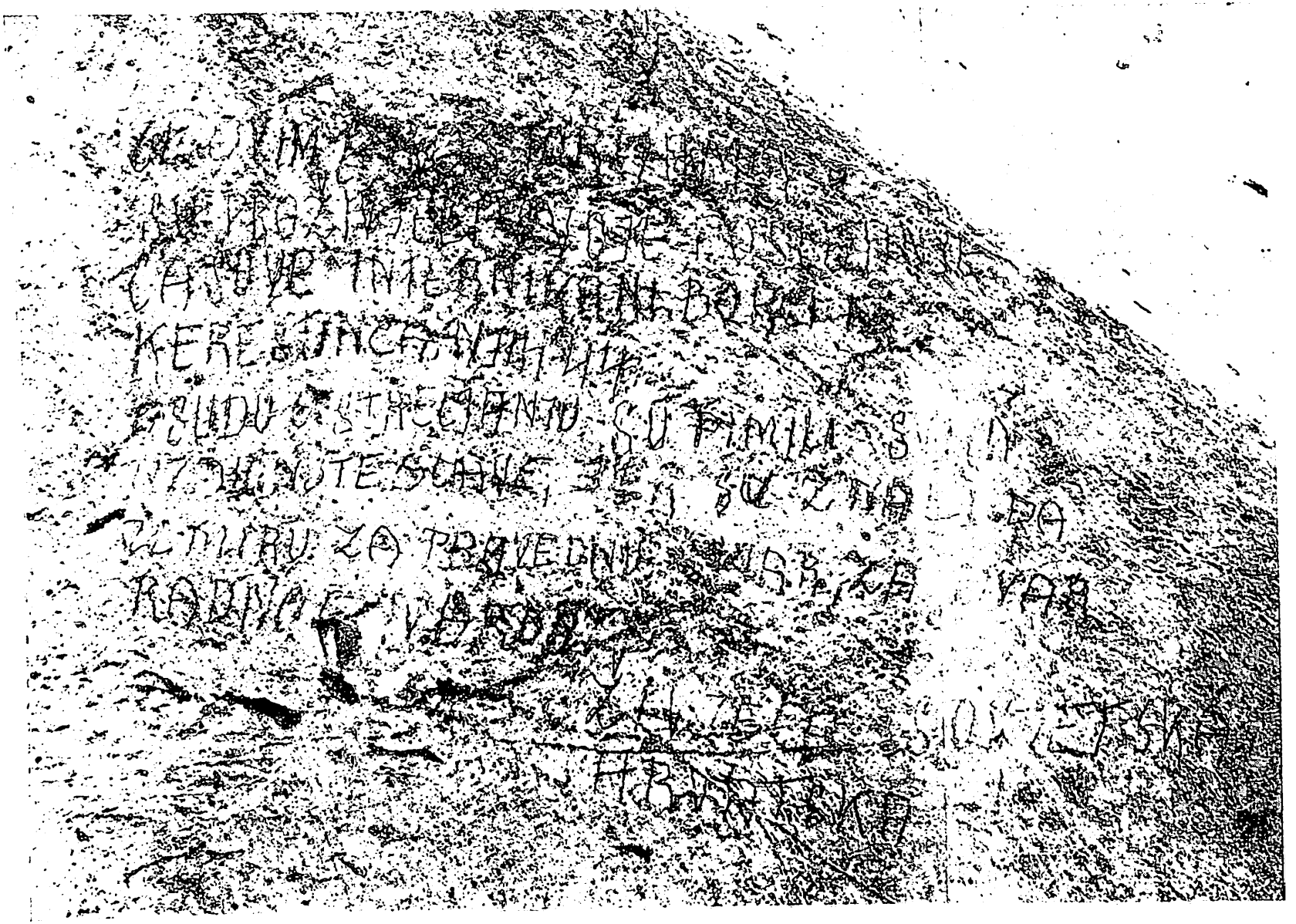

NARCISA LENGEL

Zapis komunista pred strijeljanje na zidu ćelije ustaškog zatvora u Zagrebu i neki podaci o sudbini zatočenika nakon pokušaja bijega iz logora Kerestinec u srpnju 1941. godine

(U povodu 25-godišnjice)

Prije šest godina u Ulici Račkoga broj 9 u Zagrebu, gdje se u toku rata nalazio jedan od ustaških zatvora, pronađen je ovaj zapis ucrtan u vlažan podrumski zid. Dokumenat u cijelosti glasi:

U ovim prostorijama proživjeli svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestinca njih 44. Osudu o strijeljanju su primili svi (!) uzdignute glave jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda. Živjela sovjetska Hrvatska!

Iz teksta se razabire da su svi osuđeni prije bili internirani u logoru Kerestinec[1]. Na osnovi dosad prikupljenih podataka, ukupan broj zatočenika u logoru kretao se oko 130 ljudi, a prema datumima hapšenja vidi se da su to znatnim dijelom bili aktivisti uhapšeni u vremenu prije okupacije i da su bili izručeni ustašama.[2] Zatočenici su bili najvećim dijelom aktivisti iz Zagreba, smješteni u glavnom dijelu logora, a k njima su se u toku svibnja 1941. priključile i pojedine grupe uhapšenih komunista iz pokrajine: travnička (Abid Lolić, Hamdo Begovac, Muhamed Kulenović, Izet Sujoldžić, Petar Božić, Slavko Gavrančić, Tajib Dautović), bijeljinska (Milivoj Daskalović, Mihajlo Stanimirović, Izidor Perera, Dimitrije Lopandić, Slobodan Glumac), vinkovačka (Stjepan Jelić, Lavoslav Šrajer, Vinko Milinković) i druge. Uz njih se nalazio i Rigolleto Martini-Quatro, jedan od sekretara talijanske Komunističke partije.[3] U ostalim dijelovima logora (gospodarskim zgradama dvorca) bila je smještena grupa od 25 interniraca, koji su bili svrstani u dvije grupe pod nazivom »Jugoslaveni« i »Židovi«, a uhapšeni su u toku svibnja i lipnja 1941, najviše u Zagrebu.

Prva grupa zatočenika — dr Božidar Adžija, Ognjen Prica, dr Ivo Kuhn, Zvonimir Richtman, Ivan Korski, Viktor Rosenzweig, Alfred Bergman, Sigismund Kraus, Otokar Keršovani i Simo Crnogorac — bila je odvedena iz logora 8. srpnja 1941. i slijedećeg dana strijeljana u Dotorščini. Samo nekoliko dana kasnije, u noći 13/14. srpnja, zagrebačka partijska organizacija organizirala je bijeg svih preostalih interniraca.[4] Poslije proboja iz logora zatočenici su se razdvojili u dvije grupe, koje

[1] Logor je bio smješten u dvorcu bivšeg bana Mihalovića, udaljenom 18 km od Zagreba, južno od današnjeg auto-puta Zagreb—Ljubljana. Logor je bio formiran u početku svibnja 1941. a rasformiran već u drugoj polovici srpnja iste godine.

[2] Simovićeva vlada raspustila je koncentracione logore i tzv. radne čete 3. IV 1941, ali odluku o djelomičnoj amnestiji političkih zatvorenika donijela je tek 12. IV 1941, kada su Nijemci već bili u Zagrebu. Zbog toga je velik broj komunista, osobito na području Banovine Hrvatske, ostao u zatvorima i logorima i tako predan okupatoru.

[3] Rigolleto Martini-Quatro bio je uhapšen u Zagrebu 12. I 1941, predan ustaškoj vlasti i interniran u u Kerestinec. U lipnju je bio organiziran njegov bijeg iz logora. Nakon jednomjesečnog ilegalnog boravka u Zagrebu Martini je otišao u Italiju.

[4] Prema pronađenom popisu, brojčano stanje u logoru Kerestinec na dan 9. srpnja 1941, dakle nakon strijeljanja prve grupe, iznosilo je 111 zatočenika. Na tom se popisu ne nalaze imena

su poslije razdvajanja izgubile međusobnu vezu i više je, usprkos obostranim pokušajima, nisu uspjele uspostaviti.

Jedna od grupa od oko 25 odbjeglih interniraca bila je opkoljena 14. srpnja kod sela Obreža. Od te grupe u borbi su poginuli: Milan Basić, Ante Božac, Ivan Čubelić, Milivoj Daskalović, Marijan Đanešić, Dimitrije Lopandić i Lavoslav Šrajer. Živi su bili uhvaćeni: August Cesarec, Divko Budak, Dušan Grković, Lavoslav i Petar Kazić, dok su Andrija Žaja, Stjepan Vlahek i Slavko Frdelj izvršili samoubistvo da ne bi pali živi u neprijateljske ruke. Iz ove grupe u Zagreb je stigao jedino Blaž Valjin.

Druga grupa bila je napadnuta u toku istoga dana kod Stupničke šume. Na mjestu borbe poginuli su: Franjo Babić, Petar Božić, Slavko Gavrančić, Jovan Kević, Muhamed Kulenović, Izet Sujoldžić, Josip Šiber i Niko Tomić, dok su živi bili uhvaćeni: Pavao Markovac, Ivan Kazić, Hugo i Ljudevit Kon, Ivan Krndelj i Aleksandar Turković. Iz neprijateljskog obruča uspjeli su se probiti i uhvatiti vezu s partijskom organizacijom Zagreba: Vladimir Božac, Hamdo Begovac, Dragutin Dakić, Emil Frojndlih, Slobodan Glumac, Stjepan Jelić, Zvonimir Komarica, Abid Lolić, Ante Milinković i još neki.

15. i 16. srpnja nastavilo se hvatanje odbjeglih interniraca. Neki su bili uhvaćeni, drugi su bili ubijeni u okolici grada, pa čak i na prilazima Zagrebu. Pri tom su stradali i aktivisti iz zagrebačke partijske organizacije koji su im krenuli u pomoć (Kata Dumbović, Branko Malešević, Tibor Zelinka i drugi).

Grupa od 44 uhvaćena zatočenika bila je smještena u zajedničku prostoriju u podrumu zatvora u Ulici Račkoga br. 9. U dnevniku *Hrvatski narod* od 18. srpnja 1941. bilo je objavljeno: »... Većina pobjeglih (misli se iz Kerestinca — nap. a.) je uhvaćena i zbog pokušaja pobune protiv Državnoj vlasti stavljena pred senat pokretnog prijekog suda, koji ih je osudio na smrt. Osuda nad njima izvršena je strijeljanjem.«[5] U obavijesti nisu bila navedena imena ni broj strijeljanih, ali se na osnovi ovdje izloženog može rekonstruirati jedan (veći) dio grupe. Sigurno je da su se u njoj nalazili: Juraj Bermanec, Divko Budak, August Cesarec, Pavao Markovac, Ivan Krndelj, Dušan Grković, Aleksandar Turković, Valent Šuh, Petar i Lavoslav Kazić, Ivan Kleščić, Branko Babić, Albin Vincek, Adolf Kete, Stjepan Jelić, Josip Horvat, Franjo Humski, Ernest Rado, Hugo i Ljudevit Kon, Zdravko Pavešić, Stjepan Šeremet, Franjo Sauha, Josip Rendić, Jaroslav Hvala, Izrael Štajnberger, Mirko Kesler, Lavoslav Koričan, Mirko Nojman, Henrik Telč, Izrael Osias, Dimitrije Lopandić i Blaž Vidatić.

Od grupe uhvaćenih interniraca spasio se Ivan Kazić, koji je na mnogobrojne intervencije pušten kao jedini od (uhvaćene) trojice braće.

Prilikom ove rekonstrukcije poslužio je podatak da su se nakon bijega iz logora uspjela spasiti samo trinaestorica interniraca. Od njih su u toku NOB-a poginuli: Vlado Božac, Hamdo Begovac, Ćiril Brezovac, Lovro Horvat, Abid Lolić, Aleksandar Obratil, Josip Turković i Blaž Valjin. Rat su preživjeli: Dragutin Dakić, Emil Frojndlih, Slobodan Glumac, Zvonimir Komarica, Ante Milinković i Ivan Tahi, koji je također bio uhvaćen, ali je stjecajem okolnosti ipak ostao živ.

Vlade Mađarevića i Vinka Jeđuta, koji su se toga dana nalazili u Zagrebu na liječenju, zatim Franje Sauha i još nekolicine drugova, ali su bila unijeta imena oko 20 osoba iz grupe »Jugoslavena« i »Židova« koji nisu sudjelovali u bijegu. Prema približnom uvidu, u proboju iz logora sudjelovala su 92 zatočenika. Ovaj je popis pronađen 1960. u arhivama žandarmerijske stanice u selu Brckovljanima kraj Dugog Sela. Opširnije vidi: Komarica Zvonimir, Grobovi bez sjene, Zagreb, Lykos, 1962, 14—17.

[5] Zbornik NOR-a, V, 1, 257.

MARIJAN KRMPOTIĆ

Putovi privredne politike Zajedničkog tržišta šestorice

KROZ nekoliko posljednjih desetljeća položaj Evrope u svijetu iz temelja se promijenio. Niz događaja u tom razdoblju doveo je do propasti gospodstvo evropskih sila nad drugim kontinentima. Jedan od razloga bila je pojava Sjedinjenih Država Amerike kao svjetske sile; drugi — nagla industrijalizacija i militarizacija Japana; treći — političko ujedinjenje Njemačke i njezini stalni zahtjevi za novu podjelu svijeta, što je dovelo do svjetskih ratova koji su dva puta u toku jednog pokoljenja poharali Evropu; četvrti — preobražaj Rusije od pretežno zaostale agrarne zemlje u visoko razvijenu industrijsku silu i prvu socijalističku zemlju svijeta. Posljedica razvitka tih događaja bila je, uz ostalo, gubitak prekomorskih posjeda evropskih država.

Od dviju danas najvećih sila na svijetu jedna leži potpuno izvan Evrope (SAD), a druga (SSSR) je isto toliko azijska koliko i evropska. Neposredno, a i putem savezničkih konstelacija, ove se sile sukobljavaju i u samoj Evropi. Ona je u mnogo navrata bila jedno od ključnih područja gdje su se odigravali ti sukobi, u kojima ona nije ostala neopredijeljena; Zapadna Evropa traži svoje putove privrednog osamostaljenja, političke nezavisnosti i ustrojstva svoje obrane. U tom nastojanju da se Zapadna Evropa ponovo podigne na svoje noge dolazi do stvaranja privrednih i političkih grupacija, što je u biti uvjetovano objektivnim razvitkom proizvodnih snaga modernog svijeta, a olakšano političkim zbivanjima i ideološkom konfrontacijom poslijeratnih godina.

Korijeni zamisli o ujedinjenju Evrope poslije rata mogu se naći već u krilu pojedinih pokreta otpora,[1] donekle u politici Sjedinjenih Država Amerike[2] i u podršci pojedinih evropskih državnika[3].

Politički imperativ poslijeratnih godina nalagao je pronalaženje načina da se industrijski potencijal Njemačke ponovno podigne a da ne izmakne kontroli Saveznika, a nalagao je i izmirenje dvaju vječnih rivala: Francuske i Njemačke. Zato se pribjeglo zamisli o stvaranju ujedinjene Evrope kao jedine realne mogućnosti kako bi se Zapadna Evropa učinila ekonomski jakom i politički samostalnom. Ideja o ujedinjenju Evrope dobiva i svoju materijalnu bazu poslije demonstrativnog Molotovljeva napuštanja Konferencije o programu privredne obnove (Marshallov plan) u Parizu u srpnju 1947. Nesumljiva je činjenica da je hladni rat u mnogočem pridonio ostvarenju Atlantskog pakta i političkih i privrednih grupacija u Evropi.

U pokretu za ujedinjenje Evrope nailazimo uglavnom na dvije jače struje. Prva, »federalna«, kasnije »supranacionalna«, teži k potpunoj integraciji i postepenom odstupanju od suverenih prerogativa država članica, koji se prenose na zajedničke organe; druga, »konfederativna«, koja označava međunarodnu suradnju

[1] Denis de Rougemont: Vingt-huit siècle d'Europe, Payot, Paris, 1961, str. 407/408, i Olivier Philip: Les problèms de L'union européenne, Edition de la Baconnière, Neuchatel, 1950, str. 167/174.

[2] Hans A. Schmit: The Path to European Union, Louisiana State University Press, Baton Rouge 1962, str. 14.

[3] Denis de Rougemont: op. cit., str. 408/409.

vlada na specifičnim područjima i pod specifičnim uvjetima, gdje vlade država članica zadržavaju svoj formalni suverenitet i slobodu konačne odluke.

Poslije Kongresa u Montreuxu 1947, koji je bio skup evropske elite, održan je Kongres u Hagu 1948. Bio je to sastanak svih pokreta i ličnosti koji su težili ujedinjenju, a imao je zadatak da izgladi nesuglasice i izmiri ove dvije struje.[4] Kako suglasnost nije postignuta, uglavnom zbog stajališta predstavnika iz Engleske, Kongres se zadovoljio izglasavanjem razvodnjenih rezolucija i osnivanjem Evropskog pokreta (Le Mouvement européen), na čiju je inicijativu, godinu dana kasnije, osnovano Evropsko vijeće (Le Conseil de l'Europe), u koje je danas učlanjeno 17 evropskih država. Evropsko je vijeće, međutim, namjesto da ispuni očekivanja autora Političke rezolucije Kongresa u Hagu, pokazalo Amerikancima, koji su računali na naoružanje Njemačke u sklopu jedne evropske vojske,[5] da su nacionalni osjećaji evropskih država važan faktor u evropskoj politici, i Evropsko vijeće postalo je više-manje ostvarenje Memoranduma koji je predsjednik francuske vlade Aristide Briand podnio Društvu naroda 1930. godine želeći ublažiti antagonizme evropskih sila.

Međutim, kako se u Hagu nije mnogo postiglo, dolazi, pod sve jačim pritiskom Sjedinjenih Država, do rađanja ideje o prvoj »supranacionalnoj zajednici«[6], Zajednici za ugljen i čelik (CECA) 1951. Integracijom »sektor po sektor« privreda država članica — prema zamisli Jeana Monneta, direktora za plan pri vladi Republike Francuske, i na prijedlog tadašnjeg ministra vanjskih poslova Francuske Roberta Schumana[7], a pod kontrolom jedne supranacionalne vlasti — trebalo je da dođe do bezbolnog spajanja nacionalnih suvereniteta država članica, a da to one i ne osjete, kako se često isticalo, u jednu vrstu političke federacije.

Zbog popuštanja hladnog rata i sve većeg osamostaljivanja privrednih potencijala evropskih država dolazi do jačanja nacionalne osjetljivosti, u kojem je vidnu ulogu odigrala velika političko-ideološka rasprava u francuskoj javnosti između siječnja 1953. i kolovoza 1954. o supranacionalnoj ideji. Uz to, težnja da se ponovo naoruža Njemačka i nepopularnost u Francuskoj svega onoga što su forsirale Sjedinjene Države Amerike doveli su do toga da je Skupština u Parizu u kolovozu 1954, u kombinaciji degolista, komunista, radikala i nekih socijalista, odbila ratifikaciju Ugovora o obrambenoj zajednici (CED) koji su već bile potpisale i ratificirale sve ostale države članice, a time propada i plan o evropskom političkom jedinstvu koji je bio vezan uza nj.

---

[4] Na Kongresu u Hagu nisu prisustvovali službeni predstavnici socijalističkih stranaka Evrope. Studijski i akcioni međunarodni komitet za socijalističke sjedinjene države Evrope (Le Comité international d'étude et d'action pour les Etats-Unis socialistes d'Europe) osnovan 1947, koji je bio pod jakim utjecajem lijevog krila socijalističkih stranaka, ispoljava neprijateljski stav prema stvaranju jedne Evrope koja bi bila kolonija Wall Streeta i izraz evropskog suprakapitalizma. Pod pritiskom Laburističke stranke i poslije direktne intervencije direktorija SFIO (Section française de l'internationale ouvrière) i ostavke nekih rukovodilaca, pokret mijenja ime potkraj 1949. u Socijalistički pokret za sjedinjene države Evrope (Le Mouvement socialiste pour les Etats-Unis d'Europe) i priključuje se Evropskom pokretu. Pokret je još jednom promijenio ime i danas se zove Evropska ljevica (La Gauche européenne).

[5] U Statutu Evropskog vijeća nema više ni riječi o »federalnoj vezi« ni o »prijenosu suvereniteta«, već samo o »užoj povezanosti«. Član 1. tačka d) Statuta izričito kaže da pitanja koja se odnose na nacionalnu obranu nisu u nadležnosti Vijeća. Situacija se ponovila nekoliko godina kasnije, kad je političko ujedinjenje Evrope doživjelo u francuskoj skupštini svoj krah baš na pitanju osnivanja Evropske obrambene zajednice.

[6] Izraz »supranacionalna organizacija« primjenjuje se na organizacije na koje su prenijete izvjesne ovlasti koje su prije imale nacionalne vlade. Odluke upravnog tijela organizacije obavezne su za sve vlade članice, a mogu se donijeti jednoglasno ili većinskim glasanjem.

[7] Konferencija za štampu od 9. svibnja 1950.

Da je težnja za ujedinjenjem Zapadne Evrope uglavnom rezultat objektivnog razvoja proizvodnih snaga, a u mnogo manjoj mjeri političkih prilika, pokazuje činjenica da je kriza zamisli o supranacionalnim organizacijama kratka vijeka. U lipnju 1955. ministri vanjskih poslova šest zemalja (Francuske, Italije, Savezne Republike Njemačke, Belgije, Nizozemske i Luksemburga) započinju u Messini razgovore o idućoj fazi u izgradnji ujedinjene Evrope, koja mora da se temelji na privrednom polju.

Rimski ugovor o Evropskoj privrednoj zajednici (CEE) (čiju bi reviziju danas željela Francuska) potpisan je u Rimu 1957. godine zajedno s Ugovorom o Evropskoj atomskoj zajednici (Evroatom). Ugovor o CEE predviđa postepeno ukidanje carinskih barijera i svih zapreka slobodnoj cirkulaciji robe, kapitala i radne snage na područjima država članica, doslovno: ustrojstvo sveobuhvatnog »Zajedničkog tržišta«. Moderna tehnologija proizvodnje traži ne samo veća tržišta već i područja s jakom kupovnom i potrošačkom moći, a opća politička situacija zahtijevala je od Zapadne Evrope nezavisnu političku, a time i privrednu djelatnost.

Radnički i sindikalni pokret unutar Zajednice kao da nije odgovorio većoj koncentraciji kapitala većom i jačom koncentracijom radničkih organizacija. Oko 16,5 milijuna organiziranih članova sindikata podijeljeno je u gledištima.[8] Generalna konfederacija rada Francuske (CGT) i Italije (CGIT), s više od 4 milijuna članova, slijedile su politiku komunističkih partija svojih zemalja i smatrale Zajednicu formacijom svjetskog monopolističkog kapitala, uperenom prvenstveno protiv Sovjetskog Saveza[9], pa su se potpuno izolirale, zajedno s komunističkim partijama svojih zemalja, od procesa integracije, što se osjeća i u djelatnosti Zajednice. Međutim, danas se možemo slobodno upitati nije li to bilo baš ono što su reakcionarni krugovi priželjkivali. Ogradivši se od procesa integracije, ove snažne radničke organizacije nisu unutar institucija Zajednice mogle vršiti nikakav utjecaj i pritisak. Iako izvjesno vrijeme zapostavljeno, jedinstvo radničke klase bilo je prijeko potrebno, jer je ono važan uvjet za normalan razvitak politike Zajednice i društveni napredak. Gledišta se stoga u posljednje vrijeme mijenjaju uz zahtjev za jedinstvom svih radničkih sindikalnih organizacija i njihovo aktivno uključivanje u upravljanje Zajednicom.[10] Predstavnike ljevice, socijalističke poslanike u Evropskom parlamentu u Strasbourgu, njih 35 prema 106 poslanika ostalih partijskih pripadnosti (veljača 1963)[11], i vrlo mali postotak (svega jedna trećina) predstavnika sindikata proevropskih tendencija u Ekonomsko-socijalnom komitetu Zajednice, koji je samo savjetodavnog karaktera (čl. 193. Ugovora o CEE)[12], vrlo lako nadglasaju predstavnici organizacija poslodavaca i ostalih članova s drugih područja javnog života, što je bilo i uzrokom da Savjetodavni komitet Zajednice za ugljen i čelik nije mogao ispuniti nade koje su bile u nj polagane.[13] Osim toga, poslanici Parlamenta nisu izabrani slobodnim izborima, već su delegirani iz nacionalnih parlamenata, a članove Komiteta predlaže svaka država članica Vijeću ministara koje ih imenuje poslije konzultiranja Komisije (čl. 195 Ugovora o CEE), što praktično znači da

[8] *Prilog* I.

[9] *Le Drapeau Rouge*, organ Komunističke partije Belgije, 4. srpnja 1950 (Berlinski manifest).

[10] *L'Humanité*, organ Komunističke partije Francuske, Paris, 10. prosinca 1965. Rimska deklaracija predstavnika CGT i CGIT.

[11] The Parliament of the European Communities P. E. P. London, March 9. 1964, str. 29/30.

[12] Traité instituant la communauté économique européenne et documents annexés, Service des publications des Communautés Européennes 8012/I/III/1962/5.

[13] Hans A. Schmitt: op. cit. str. 116/125.

su imenovani predstavnici sindikata proevropskih tendencija podvrgnuti trostrukoj kontroli i selekciji: onoj vlada država članica, pa Vijeću ministara i, naposljetku, komisije Zajednice.

Djelovanje borbe radničke klase unutar Zajednice — iznosi se danas — valja da se odrazi i na jačanje međunarodne solidarnosti proletarijata, na razvijanje ravnopravnih odnosa između Zajednice i trećih zemalja, na postepeno razbijanje novog privrednog imperijalizma zatvorenog tipa integracije, protekcionizma i diskriminacije, zbog čega mnoge zemlje žele da se udruže ili asociraju u Zajednicu.[14] Sve užim povezivanjem u privredne integracije visoko razvijene industrijske zemlje svojom privrednom silom sve više vrše pritisak na manje razvijena područja i pomoću visoke podjele rada i tržišta i diktiranjem cijena dovode nerazvijene zemlje u sve veću privrednu zavisnost[15]. Da bi se to ispravilo, valjalo bi postepeno mijenjati međunarodne privredne odnose i sve više uspostavljati ravnotežu na svjetskom planu, a ne samo na planu pojedinih integracionih grupacija, jer privredna integracija nema smisla bez protekcionističke privredne politike, što bi dovelo do sve racionalnije međunarodne podjele rada. Koraci koji se u tu svrhu poduzimaju vrlo su spori (Konferencija za trgovinu i razvoj OUN, GATT, pregovori u Kennedy Roundu), i baš zbog toga pritisak radničkih snaga dobiva mnogo na težini.

Jugoslavija je danas uz Irsku, Španjolsku, Albaniju i Grenland jedna od zemalja koja nije povezana ni s jednom integracionom grupacijom u Evropi. Zbog izrazito važnog i specifičnog političkog statusa u suvremenom svijetu, u skladu s principima miroljubive koegzistencije njen položaj u Evropi sve više čini most Istok—Zapad, čiji odnosi iz dana u dan postaju sve fleksibilniji i poprimaju normalnije oblike, naročito na polju privredne suradnje, što je od presudnog značenja za dalji napredak čovječanstva i mir u svijetu.

Jugoslavensko stajalište prema evropskim integracijama jasno je izraženo u Programu Saveza komunista. »Socijalistička Jugoslavija, polazeći od današnje situacije u svijetu i raznih negativnih utjecaja na postojeće oblike regionalnih ujedinjavanja, nije se uključila ni u jednu ekonomsku regionalnu integraciju. Cijeneći perspektivni značaj razvitka međunarodne ekonomske suradnje, pozitivnu ulogu elemenata novog koje suvremeni oblici ujedinjavanja, usprkos svojim ograničenjima, ipak već nose u sebi, polazeći od ekonomskih i političkih interesa, kao i od interesa ekonomskog razvitka i mira u Evropi — socijalistička Jugoslavija razvija suradnju s različitim evropskim ekonomskim regionalnim organizacijama, u oblicima koji su u skladu s ravnopravnim odnosima s gledišta uzajamne koristi.«[16]

U skladu s tim stajalištem, na temelju objektivne zakonitosti razvitka svoje privrede, Jugoslavija nastoji da se njena privreda što više uključi u međunarodnu podjelu rada, što je danas isto tako važno kao i njeni unutarnji tokovi privrednog života, te je uspostavila odnose s Vijećem za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) 17. rujna 1964. godine i vodila od 25. do 29. siječnja 1965. tehničke razgovore s Komisijom Zajedničkog tržišta o budućem razvoju trgovinske razmjene između Jugoslavije i Zajednice, osim pregovora sa Zajednicom o carinskim tarifama u sklopu pristupa Jugoslavije GATT-u.[17]

---

[14] Prilog II.

[15] Janez Stanovnik: Regionale Wirtschaftsintegration als Mittel der Weltpolitik, *Evropa* Archiv 10/62.

[16] Program i Statut SKJ, *Komunist*, Beograd 1962, loc. cit. str. 64.

[17] Radovan Vukadinović: Pravna struktura SEV, *Politička misao*, Zagreb 1965/1, str. 46., i Rapport général de la Commission de la CEE, Bruxelles, lipanj 1965, P—42, str. 23.

Jugoslavija je danas povezana sa Zajednicom kao institucijom samo preko svog izvoza-uvoza[18], to jest negativnih ekonomskih posljedica koje integraciona privredna politika Zajednice ima na nj. Razvoj naše međurazmjene odražavat će se sve više na standard radnog čovjeka u nas. Postoji, naime, opasnost opadanja vrijednosti našeg izvoza ne samo u Zajednicu već i u Zonu slobodne trgovine (EFTA). Već u 1962. godini drug Sergije Krajger dao je za vrijeme svoga boravka u Londonu izjavu da je jugoslavenski izvoz u Englesku podvrgnut carinskoj tarifi za 9% većoj nego što su tarife za proizvode iz država članica Zone slobodne trgovine.[19] Stalno snižavanje međucarina između država članica u Zajedničkom tržištu i njihove vanjske zajedničke barijere prema trećim zemljama, koje su za mnoge proizvode veće nego što su bile pojedinačne[20] i količinske restrikcije uvoza uveliko smanjuju

Nomenklatura		Italija	Francuska	Benelux	SR Njemačka	Tarifa Zajednice
02.01	Jestivo govođe meso	11,2%	isključeno	6,5%	8,2%	16%
08.12	Suho voće: šljive	8,40%	15,4%	8,4%	4,8%	18%
16.04	Sardine u konzervama	19,5%	22,75%	13,0%	7,7%	25%
22.05	Vina: s više od 15% ali ne više od 18% alkohola: a) s naznakom porijekla, u posudama: 1) od 2 l ili manje	18,20%	21%	50,40% FrB	58,10% DM	15% UC
24.01	Duhan sirov ili prerađen: a) od vrijednosti 280 UC ili više za 100 kg	isključen	isključen	7,4%	4,5%	15%
	c) Duhan za pušenje (prerađen)					180%
61.01	Odjeća muška i ženska	9,0%	8,0%	12%	18%	20%
94.03	Namještaj i dijelovi namještaja: IIa) od savijenog drveta	8,0%	7,5%	8,0%	6,0%	17%

Carinske tarife pojedinih zemalja iz Tarifnih pravilnika određenih po Briselskoj konvenciji. UC — Unité de compte — jedinica vrijednosti koja odgovara 1 USA dolaru.

konkurentsku sposobnost naših proizvoda u zemljama koje su naši tradicionalni trgovinski partneri. Čak i ako isključimo kao moguću činjenicu da bi moglo doći do potpunog zastoja u trgovinskoj razmjeni između Jugoslavije i zemalja Zajednice, kada tržište uskoro bude potpuno i kada Komisija uz suglasnost Ministarskog vijeća država članica (čl. 113. Ugovora o CEE) bude jedina ustanova koja će odobravati

[18] Prilog III.

[19] La Tribune de Genève (prenijeti iz Financial Times), 15. listopada 1962.

[20] Neke od carinskih stavki iz *Les tarifs des droits d'importation de la CEE* (postotak ad valorem) i ranijih pojedinačnih tarifa, prije uspostavljanja Zajedničkog tržišta.

vanjskotrgovinske aranžmane svojih članica s trećim zemljama, Jugoslavija mora znatno povećavati volumen dobara za izvoz u to područje kako bi mogla sačuvati vrijednost svog izvoza na dosadašnjem nivou. To doslovce znači prodavati jeftino i mnogo da bi se malo zaradilo i kupilo. Ako Jugoslavija ne uspije postići olakšice i specijalne bilateralne aranžmane sa Zajednicom, što danas imaju već mnoge zemlje, u trgovinskoj razmjeni s integracionim područjima, ona mora skrenuti tokove privrednog razvitka na proizvodnju dobara koja su pod malim ili nikakvim carinskim udarom integracija, ili razviti svoju turističku privredu do te mjere da može nadoknaditi gubitke na drugim stranama ili sklopiti ugovore s nekim drugim integracionim grupacijama. Ako joj to ne uspije, posljedica bi bila nedostatak sredstava za kupovinu novih kapitalnih dobara u Zajednici, koja su našoj privredi toliko nužna za modernizaciju i povećanje već postojećih kapaciteta, a i usporenje otplate našega dugovanja inozemstvu. Takav položaj naše privrede rezultat je tradicionalnih veza, i danas više ne možemo bezbolno prebaciti tokove naše trgovinske razmjene na druga područja. Time bi, među ostalim, doveli u pitanje i održavanje i kupovinu rezervnih dijelova za već postojeću opremu, jer je znatan dio naše industrijske i druge opreme upravo iz tih zemalja. Isto tako valja stupanj do kojeg je jugoslavenska privreda povezana s privredama tih zemalja gledati i kroz prizmu uklapanja jugoslavenske privrede u evropsku, a time i u svjetsku podjelu rada. Naime, što je naša privreda na višem stupnju razvitka, ona se, prirodno, uže povezuje s razvijenijim zemljama zbog kupovine proizvoda kapitalnih vrijednosti, a i izvoza industrijskih proizvoda, a ne samo, kako se obično misli, poljoprivrednih proizvoda i sirovina. Jugoslavenska privreda mora stoga u vrlo kratkom vremenu podići svoju proizvodnju na konkurentski nivo s drugim razvijenijim zemljama i sve više liberalizirati ne samo trgovinsku razmjenu već i razmjenu kapitala i radne snage i organizirati svoju proizvodnu suradnju s privredama drugih zemalja na temelju najracionalnije upotrebe rada i modernih tehničko-tehnoloških postupaka, što će neminovno dovesti do toga da će vanjske privredne oscilacije snažno utjecati na tokove privrednog kretanja u nas. Jugoslavija stoga mora budno pratiti kretanja privreda u svijetu i Evropi, a mora i dobro poznavati mehanizam njihova funkcioniranja. Osim toga, ne smijemo zaboraviti da su Evropska privredna zajednica i jugoslavenska zajednica naroda obje višenacionalne tvorevine, gdje su mnogi problemi (razvoj nerazvijenih krajeva, problemi planiranja i dr.) ne samo slični nego se rješavaju gotovo na iste načine.

Mjerama Privredne reforme 1965. stvaraju se uvjeti privređivanja u kojima nosioci ekonomskih odluka teže postizavanju optimalnih rezultata u privredi, što bi ojačalo ulogu tržišta, a istodobno se traži i mjesto društvenom planiranju u procesu društvene reprodukcije. Otvarajući svoja privredna vrata svijetu, planiranje će na svim nivoima u nas utvrditi samo realna ekonomska politika. Ali koliko god ćemo dobiti koristi od otvorenosti privrede svjetskim tokovima, toliko ćemo postati i na njih osjetljiviji i morati često spretnom brzinom donositi nove odluke i mijenjati i ispravljati prije utvrđene smjernice. Tu će nam iskustva drugih biti od neprocjenjive koristi. S obzirom na te i razne druge faktore za našu je zemlju od znatnog interesa kako se organizira privreda i kako funkcionira privredni mehanizam evropskih integracija, a naročito zemalja Zajedničkog tržišta.

Zajedničko tržište nije klasično tržište, već »institucionalno« tržište, pa se ono javlja, što se tiče njegova sadržaja, s jakim supranacionalnim tendencijama. Ustrojstvo tog tržišta nema, dakle, samo privredne već i društvene implikacije. One u izvjesnom smislu donose novu kvalitetu u društvenim odnosima u Zajednici, što proizlazi iz činjenice da Zajedničko tržište nije samo jednostavni zbroj proiz-

vodnih snaga zemalja članica, kao što je slučaj u Zoni slobodne trgovine, nego sa sobom donosi i nove društeno-ekonomske odnose. Dok su djelomična tržišta, kao što su tržište ugljen-čelik ili Evroatom, umetnuta u nacionalne privrede, podvrgnuta centrifugalnim silama privrednih politika i politika nacionalne solidarnosti država članica, u općem zajedničkom tržištu ta je perspektiva obratna. Orijentacija snaga i pokretača privreda nije više divergentna, već konvergentna. To je ujedinjenje cjelokupnih nacionalnih privreda u homogenu cjelinu, gdje cirkuliraju svi proizvodi, ali također i faktori proizvodnje. Dok se djelomična tržišta teškom voljom akomodiraju nejednakosti nacionalnih privreda, Zajedničko tržište teži suprotnom, da ih ujednači. Jednom riječju, dok sektori ugljen-čelik tvore vrlo labavu vezu između privreda koje nisu nikad koordinirane i koje su često divergentne, Zajedničko tržište nameće jednu zajedničku orijentaciju svim sektorima. Stoga se trgovinska politika, društveno i privatno planiranje pripremaju kao funkcija ove zajedničke perspektive.

Ali ugovor o Zajedničkom tržištu ne izražava otvoreno ovu volju. On sadržava samo detaljne odredbe za uklanjanje prepreka slobodnoj cirkulaciji robe i za nesmetano funkcioniranje Tržišta (čl. 12—37. i 48—94) i o već spomenutoj trgovinskoj politici prema trećim zemljama. Sve ostale odredbe, za koje u Ugovoru postoje samo preporuke, donose se kasnije, u vrijeme triju prelaznih razdoblja. Kako vidimo, carinskoj je uniji, najstrukturalnijem faktoru Zajedničkog tržišta, pridodana samo suptilna liberalizacija, da ne kažemo neprecizna, faktora proizvodnje i jedan sramežljivi pokušaj koordinacije privrednih politika. Razlog je u isto vrijeme politički i privredni. Politički, jer su zamršenost problematike, teškoće pri sastavljanju Ugovora i politička situacija 1954—1958. diktirali autorima Ugovora, koji su prije svega željeli da se ugovori prihvate, krajnju opreznost iz straha da ne doživi sudbinu Evropske obrambene zajednice ili da se njegova supranacionalnost ne slomi na na nacionalnoj osjetljivosti država članica, kao što se zbilo sa Zajednicom za ugljen i čelik u vrijeme krize ugljena; privredni, jer su autori svoje nade polagali u ekspanziju koju će Zajedničko tržište sa sobom donijeti. Stoga i kažemo da je Ugovor o Evropskoj privrednoj zajednici »traité-cadre«, a ne »traité-loi«, kao ugovor o Zajednici za ugljen i čelik, i na prvi nam se pogled čini da je on manje supranacionalan od ugovora ugljen—čelik. Računalo se da će se ekspanzija pojačati dobivši početni impuls i sa sobom donijeti potrebu formiranja zajedničke privredne i novčane politike. Bitni mehanizam Zajedničkog tržišta uz carinsku uniju uključuje antitrust zakonodavstvo i mjere protiv distordiranja konkurencije, usklađivanje zakonodavstva, korektive privrednim tokovima, pomoć nerazvijenim krajevima i drugo.

U mehanizmu razvitka zajedničke privrede pristaše planiranja u privredi vidjele su obećanje za razvitak zajedničke planske privrede, a pristaše krajnjeg liberalizma uvjete za razvitak liberalne nedirigirane ekonomije. Zato je kasnije i došlo do podvojenosti u gledištima i do pokušaja da se nađe sredina koja bi zadovoljila obje tendencije kad je došlo do nemilih pojava i recesionih tendencija u privrednim tokovima.

Slobodno se može reći da se gotovo ništa ili vrlo malo učinilo ili se pokušalo učiniti u prve četiri godine života Evropske privredne zajednice na polju zajedničke privredne politike za cijelu Zajednicu. Djelovanje Zajednice odnosilo se uglavnom u to vrijeme (1958—1962) na ukidanje unutrašnjih prepreka trgovini, na izradu zajedničkih pravila konkurenciji i započelo uokvirivanje privrednih politika u pojedinim sektorima. To je uvjetovano činjenicom što nije bilo potrebe da se izradi zajednička privredna politika za šestoricu dok glavne prepreke trgovini i plaćanju unutar Zajednice nisu barem djelomično otklonjene. Potreba za takvom politikom osjećala

se još manje i zato što je sama privredna situacija u Zajednici, u prve četiri godine, bila općenito dobra i nije bilo znakova ili opasnosti od recesije. Osim toga, Rimski je ugovor o Evropskoj privrednoj zajednici rekao malo konkretnog o uspostavljanju zajedničke privredne politike. Ugovor općenito spominje (čl. 6. i 105) potrebu da države članice »koordiniraju« svoje privredne politike i daje Vijeću ministara Zajednice zadatak (čl. 145) da to provede u djelo. Član 2. Ugovora ide možda najdalje tvrdeći: »Zadatak je Zajednice da pomoću Zajedničkog tržišta i polaganog usklađivanja privrednih politika država članica unapređuje u cijeloj Zajednici skladan razvoj privrednih djelatnosti, stalnu i uravnoteženu ekspanziju, povećava stabilnost te ubrza rast standarda života i razvitak tješnjih veza između država članica.«

Osim ovih općenitosti u Ugovoru nema ništa određenije što bi se odnosilo na uspostavljanje zajedničke privredne politike. Poglavlje o privrednoj politici sadržava samo detaljne odredbe za zajedničku trgovinsku politiku prema trećim zemljama (čl. 110. i 116), ali su njegove preporuke što se tiče monetarne i financijske suradnje i potrebe da se »anticiklička« politika prihvati kao »opća stvar« mnogo općenitije. Što se pak tiče privrednog planiranja, o njem u Ugovoru nema ni riječi.

Prvih se godina Zajednice, međutim, poduzelo nekoliko koraka u pravcu usklađivanja privrednih politika zemalja članica. U skladu s Ugovorom osnovan je Monetarni komitet i nešto kasnije, u 1960, Komitet za privrednu politiku, oboje čisto administrativnog statusa. Sastanci između ministara šestorice održavaju se redovito i, na više neslužbenoj nego službenoj bazi, između guvernera centralnih banaka. U 1962. bilo je dogovoreno da svaka zemlja članica izradi nacrt općeg privrednog »predviđanja« za iduću godinu na temelju, koliko je to moguće, jedinstvenog plana, i da on bude predan Komisiji. Naposljetku, u lipnju 1962. radno je tijelo stručnjaka imenovanih od Komisije podnijelo izvještaj u kojem je bilo učinjeno globalno predviđanje za privredni razvitak Zajednice do 1970.

Prvi važniji korak prema ustrojstvu zajedničke privredne politike došao je potkraj 1962. kada je Komisija podnijela svoj Akcioni program[21] za drugo prelazno razdoblje Zajednice, to jest za razdoblje od 1962. do 1966. Komisija je utvrdila da je došlo vrijeme da se pođe dalje od carinske unije Zajedničkog tržišta, prema ostvarenju prave privredne unije. Tražilo se ujedinjenje i usklađivanje utjecaja na privredu na takav način da svih šest članova djeluje jedinstveno na novo privredno područje i slijedi zajedničku privrednu politiku.

U poglavlju 7. Akcionog programa Komisija je prvi put ocrtala kakva bi imala biti zajednička privredna politika. Prvo, Program traži postepeno ustrojstvo zajedničke kratkoročne anticikličke politike. Glavni i konkretni prijedlog bio je da »privredni budžeti« i prije spomenuta nacionalna predviđanja budu upotpunjeni konfrontacijom nacionalnih budžeta. U svom većem dijelu, međutim, Program govori o ustrojstvu zajedničke kratkoročne politike od 4—5 godina unaprijed. Komisija preporuča stvaranje »programa« ili »programiranja« privrednog razvitka Zajednice.

Mnogi detalji ovoga Programa ostali su općeniti i nejasni, ali konačan je cilj imao biti uspostavljanje »koordinirajućeg« programa za razdoblje 1964—1968, koji bi obuhvatio:

a) najpoželjniji tok privrednog razvoja Zajednice za vrijeme drugoga razdoblja;

[21] Mémorandum de la Commission sur le Programme d'action de la Communauté pendant la 2e étape, 24. listopada 1962, str. 3.

b) projektiranje prihoda i rashoda država članica i drugih javnih tijela u Zajednici, koje bi imalo samo »vrijednost pokazatelja«;

c) vjerojatnu, poželjnu i prihvatljivu podjelu bruto nacionalnog produkta između glavnih sektora privredne djelatnosti;

d) predviđanje o ponudi i potražnji radne snage, uzimajući u obzir rast stanovništva i fluktuaciju radne snage među sektorima privrede;

e) predviđanje o volumenu privatnog investiranja i načinu na koji se taj volumen može uskladiti sa zahtjevima Zajednice;

f) razvoj vanjskotrgovinske razmjene Zajednice u cjelini.

Usporedo s tim Komisija će proučavati mogućnosti koordinacije u politici dohodaka.

Interesantno je da je u poglavlju 7. istaknuta potreba da se konzultiraju veće privredne i socijalne grupe unutar Zajednice za vrijeme izrade ovoga programa, tvrdeći da će to dovesti do šire svijesti i da će svaka grupa i javna vlast usmjeriti sve svoje napore k postizavanju optimalnih rezultata u Zajednici.

Poglavlje 7. nije jedini dio Akcionog programa koji se odnosi na ustrojstvo zajedničke privredne politike. Poglavlje 8. raspravlja o monetarnoj politici. Ovdje Komisija preporučuje, iako ne sasvim otvoreno, da neslužbeni sastanci guvernera banaka prerastu u komitet; da se prije donošenja svih važnijih odluka u vezi s monetarnom politikom obavi međusavjetovanje svih država članica, uključujući ovdje ne samo odluke koje se odnose na kurs valuta već i one koje djeluju na kamatnu stopu, minimalne rezervne zahtjeve, politiku otvorenog tržišta i slično; da se ova predsavjetovanja eventualno razviju u sistem preporuka jedne države članice drugoj; da Zajednica dođe do zajedničkog stava u vanjskim monetarnim odnosima; da priroda zajedničke pomoći što se daje državi članici koja se nalazi u poteškoćama s platnom bilancom (spomenuto u Rimskom ugovoru) bude tačnije definirana i da postepeno budu ukinuta ograničenja koja još postoje u cirkulaciji kapitala. Poglavlje završava tvrdnjom da će potpuna monetarna unija biti cilj trećeg prelaznog razdoblja Zajednice (1966—1970), kad se odluke u vezi s veličinom i strukturom nacionalnih budžeta budu donosile na nivou Zajednice, a Komitet guvernera centralnih banaka postane centralnim organom federalnog bankovnog sistema.

Ovakav program, koji je, čini se, bio pod jakim utjecajem francuske ideje »plana pokazatelja«, čim je objavljen, bio je podvrgnut oštroj kritici.

Kao što se moglo očekivati, najjača kritika došla je od strane SR Njemačke, gdje se na zamisao o privrednom planiranju — iz raznih razloga — gleda s dubokom sumnjom. Dr Erhard je u studenom 1962. izrazio Evropskom parlamentu svoje duboko neslaganje s privrednom politikom kako je ona iznesena u Akcionom programu Komisije[22]. Prvo, po mišljenju dra Erharda, centralizacija odlučivanja u privredi, koja se može naslutiti u nekim postavkama Komisije, proturječi samom federalnom političkom sistemu. »Nije puka slučajnost da su baš one zemlje koje su najjasnije orijentirane na privredu slobodnog tržišta, kao SAD, Švicarska i SR Njemačka, također organizirane politički na federalnoj bazi...« Drugo, o nekoj centralizaciji odlučivanja u privredi u Rimskom ugovoru nema nijedne riječi, već se govori samo o koordiniranju nacionalnih privrednih politika. Treće, nedistor-

[22] Evropski parlament, Débats, zasjedanje 1962—63. Sjednice od 19. do 23. studenog 1962, str. 51—6.

dirana konkurencija efikasniji je regulator privrednog procesa, bolji od bilo kojeg plana ili programa, naročito zbog toga što ona dopušta privredi da reagira i da se prilagođava brzo i bez velikih trzavica. Četvrto, ne može se uskladiti povjerenje u slobodno tržište — kako se to iznosi u poglavlju 2. Akcionog programa, koje govori o pravilima konkurencije za koje dr Erhard tvrdi da ih je mogao on sam napisati — s istovremenim povjerenjem u privredno planiranje. »Ono što mi se čini važnim«, iznosi dr Erhard, »ako to smijem još jednom ponoviti, jest da moramo shvatiti da ova dva tipa privredne organizacije mogu koegzistirati samo s poteškoćama. Nemoguće je vjerovati istodobno u slobodno tržište i u planiranje ili programiranje. Ma kako diskretno ili blago ime da dadete predviđanjima, nikada nećete moći izmiriti ova dva sistema, čak kad iz planiranja uklonite sve elemente obaveznosti.« I na kraju, iako je dr Erhard odao priznanje poželjnosti kratkoročnih jednogodišnjih predviđanja u privredi, stavio je u sumnju vrijednost i tačnost srednjoročnih ili dugoročnih predviđanja. »U tržnoj privredi zacijelo nije zabranjeno razmišljati. U SR Njemačkoj uvijek smo nastojali, koliko je to moguće, razmišljati o budućnosti i praviti predviđanja. Ali nikada nismo vjerovali da se život može na dugi rok uklopiti u cifre. Uvjeren sam da, čak ako se i smatraju običnim pokazateljima, ova privredna i budžetska predviđanja ili zaostaju za stvarnim životom ili vrše nad njim nasilje.«

Toliko o karakterističnoj njemačkoj kritici planiranja kako je ono izraženo u Akcionom programu Komisije. Akcioni je program tvrdio da će Komisija iznijeti konkretne prijedloge u vezi s uspostavljanjem privredne politike Zajednice u 1963. To je ona i učinila 26. srpnja 1963, kada je dala preporuku Vijeću ministara o »srednjoročnoj privrednoj politici Zajednice«.

Ova preporuka jasno izražava činjenicu da je izrađena pod pritiskom kritike Akcionog plana Komisije od strane SR Njemačke. Kroz cijeli tekst može se slijediti napor da se usklade ideja o privrednom planiranju ili programiranju, s jedne strane, i ona o maksimalnoj konkurenciji na slobodnom tržištu, s druge strane. Izvan svake je sumnje da je program znatno razvodnjen u toku same izrade Preporuke.

Kako proizlazi iz Preporuke 1963, srednjoročna se privredna politika pojavljuje kao metoda koordinacije djelatnosti raznih ureda nacionalnih vlada i evropskih institucija da one ne bi bile ni inkoherentne, ni inkompatibilne. Zamisao da privredno programiranje može biti efikasnija metoda postizavanja privrednog rasta nego mehanizam slobodnog tržišta ovdje je pomno izbjegnuta.

Predložene su dvije etape u razradi ove srednjoročne privredne politike, koja treba da obuhvati razdoblje od 4—5 godina. Najprije će se izraditi studije i projekti privrednog razvitka za cijelu Zajednicu. Naglašeno je da su to više studije o vjerojatnom razvoju nego određeni ciljevi. Da trgovina i industrija ne bi stekle uvjerenje da takvi planovi obavezuju vlade ili institucije Zajednice, Komisija predlaže da ih na nivou Zajednice izrade nezavisni stručnjaci, koji će u tu svrhu biti pozvani iz odgovarajućih javnih i privatnih organizacija. Osim toga, ovi eksperti ne smiju se ograničiti na samo jednu mogućnost privrednog razvitka, već treba da razmotre razne varijante koje bi mogle proizići iz raznih pretpostavki razvitka privredne politike.

Uzeta je u obzir i granica do koje dubine ovi projekti treba da budu razrađeni po sektorima; zaključeno je da najdetaljniji studij valja posvetiti srednjoročnom razvitku onih sektora u kojima vladina politika ili politika Zajednice igra predominantnu ulogu, npr. poljoprivreda, energetika, transport ili stambena izgradnja.

U drugoj etapi slijedila bi izradba »zajedničkog srednjoročnog privrednog programa« (ova posljednja riječ izbjegavana je koliko je to bilo moguće u cijelom tekstu Preporuke), na temelju najvjerojatnije pretpostavke o razvoju prema predviđanju stručnjaka. Ponovno je naglašeno da bi takav program bio instrument za koordinaciju privredne politike, a koordinacija srednjoročne privredne politike ne smije ni u kojem slučaju dovesti do povećanja intervencije vlade u privredi.

Istaknuto je također da vlade neće biti obavezne da ostvare nijedan predviđeni cilj, već će samo ići u pravcu koordiniranja privredne politike, koja će vjerojatno osigurati najbolji mogući rast privrede i istodobno zadržati stabilnost cijena. Ali u kojoj će mjeri koordinacija podrazumijevati arbitražu Zajednice, odrediti što jest za dobrobit Zajednice a što nije, ili koje su norme za djelatnost vlada, u Preporuci nije jasno objašnjeno. Program kao da se na kraju reducira u dvije glavne misli (čl. 24—28)[23]:

1. traži razmjenu informacija između nacionalnih vlada i organa Zajednice o koracima koji će biti poduzeti u budućnosti, a otuda valja da proizađe neka forma koordinacije u zajedničkoj privrednoj politici;

2. traži razmjenu gledišta kad god privredni razvoj odstupa od predviđanja stručnjaka.

Najkonstruktivniji je prijedlog Komisije u toj Preporuci bio da se formira Komitet za srednjoročnu privrednu politiku. Također valja napomenuti da je Komisija u lipnju 1963, u suglasnosti s postavkama iz Akcionog programa, izradila nacrt izvjesnog broja odluka Vijeća ministara u vezi s formiranjem Komiteta guvernera centralnih banaka i komiteta koji bi omogućivao održavanje predsavjetovanja između država članica u slučaju promjene pariteta njihovih moneta.

Prema tome, nastojanja Komisije da Zajednica dođe do svoje zajedničke privredne politike razvodnila su se u pokušaju da se zadovolje stavovi i mišljenja svih članova Zajednice, pa Akcioni program 1962. i Preporuka 1963. nisu dali tako reći nikakve rezultate.

Međutim, idući podstrek za uspostavljanje zajedničke privredne politike, podstrek koji je uveliko uspio otupiti doktrinarne razlike o prednostima planiranja ili neplaniranja, proizašao je iz godišnjeg izvještaja koji je o privrednoj situaciji u Zajednici podnio Evropskom parlamentu potpredsjednik Komisije Robert Marjolin u siječnju 1964[24].

Iako je, kako je rekao R. Marjolin, sveukupna proizvodnja u Zajednici nastavljena sa zadovoljavajućim porastom za vrijeme 1963, a vjerojatno će se nastaviti i u 1964. godini, postoje određeni uznemirujući podaci što se tiče privredne situacije. Troškovi proizvodnje, kako se odražavaju na nivou nadnica, rasli su brže u zemljama Zajednice nego u Engleskoj ili Sjedinjenim Državama u razdoblju 1959—1963. Cijene su isto tako rasle brzinom koja je bila povod uznemirenosti. Govoreći o svakoj pojedinoj zemlji Zajednice, R. Marjolin je skrenuo pažnju na jake inflacione tendencije koje su se pojavile u Francuskoj i u Italiji u 1963. i, nešto kasnije ali zato oštrije, u Nizozemskoj. Bez brzih i djelotvornih protuakcija, zaključio je R. Marjolin, izgledi Zajednice za budućnost nisu vrlo optimistički.

R. Marjolin dao je uglavnom četiri preporuke:

1. najvažnija je smanjiti troškove javne uprave;

2. monetarna politika mora biti usmjerena u pravcu smanjenja rasta ionako prekomjernih likvidnih sredstava u privredi;

---

[23] *Supplement to the Bulletin of the European Economic Community*, br. 8, 1963. str. 13.

[24] Evropski parlament, Débats, zasjedanje 1963—1964, sjednice od 20. do 24. siječnja 1964.

3. važno je povezati sve glavne privredne i socijalne grupe da bi sve više i više sudjelovale u naporima za jačanje stabilizacije i poticati ih da prilagode svoje zahtjeve trenutačnoj situaciji;

4. bilo bi potrebno poduzeti mjere da se stimulira mobilizacija proizvodnih sredstava.

Opasnost od inflacije bila je dobro došla Komisiji i bez sumnje je poslužila kao ujedinjujuća snaga unutar Zajednice. I pristaše planiranja i pristaše neplaniranja složile su se da se mora nešto poduzeti. Evropski je parlamenat diskutirao o preporukama Komisije koje su upućene zemljama članicama za poduzimanje mjera koje bi imale ponovo dovesti do unutarnje i vanjske stabilnosti Zajednice. Ove su preporuke značajne po svom otvorenom načinu iznošenja problema i odvažnosti kojom se traži da se utječe na odluke koje se normalno smatraju najvažnijima sa stajališta nacionalnog suvereniteta. Otvorenost i odvažnost Komisije bila je proračunana i usmjerena na lomljenje nacionalnih osjetljivosti država članica, kako bi Zajednica dobila što više na supranacionalnosti. Prvorazredna važnost, međutim, dana je strogoj politici javnih troškova.

Pomalo prestrašeni izgledima za budućnost, ministri u Vijeću, osim ove preporuke, prihvaćaju također i prijedlog Komisije iz 1963. da se uspostavi Komitet za srednjoročnu privrednu politiku[25], Komitet za budžetsku politiku, Komitet guvernera centralnih banaka. Osim toga, donijeta je odluka koja proširuje polje djelatnosti Monetarnog komiteta i na kraju objavljena deklaracija u kojoj se kaže da treba održati predsavjetovanja između zemalja članica u slučaju izmjena pariteta njihovih moneta. Tako je Komisija, zbog postojećih inflacionih tendencija, uspjela da ipak budu prihvaćeni svi njezini prijedlozi koje Vijeće ministara do tada nije željelo prihvatiti.

Ne treba, međutim, ni pretjerivati u pogledu važnosti i značenja ove nagle promjene u stavovima Vijeća ministara. No ipak valja istaknuti specifičnost i djelokrug samih komiteta. Navedimo kao primjer da je ustrojstvom Komiteta za srednjoročnu privrednu politiku Vijeće ministara u stvari sankcioniralo prednacrt jednog privrednog »programa« za cijelu Zajednicu, koji neće dati samo široke okvire unutar kojih će se kretati privredne politike zemalja članica i institucija Zajednice, već i cilj, što osigurava njihovu međusobnu koordinaciju. Važno je isto tako da je konfrontacija nacionalnih budžeta povjerena Komitetu za budžetsku politiku, a Komitet guvernera centralnih banaka treba da podvrgne ispitivanju sve glavnije mjere koje poduzimaju centralne banke na monetarnom polju, i to, koliko je to moguće, još prije njihova provođenja u život. Ne bi trebalo izostaviti ni odluku da se svaka važnija mjera koja se tiče vanjskih monetarnih odnosa prethodno prodiskutira među državama članicama.

Tako je ostvaren početak, doduše čedan, koordinacije privredne politike država članica. Koordinacija treba da se usredotoči na srednjoročni privredni program, ali će taj program, kako se čini, imati malo sličnosti s privrednim planiranjem u francuskom smislu te riječi.

Do tada postignuti napredak bio je rezultat privrednih tokova u dobrom i u lošem smislu (privredna ekspanzija i inflacione tendencije). Komisija nastoji iskoristiti obje da bi postigla svoj cilj — stvaranje privredne unije, kamena temeljca političkog jedinstva Evrope, gdje je jedinstveni srednjoročni privredni program samo

[25] Odluka Vijeća od 15. travnja o imenovanju Komiteta za srednjoročnu politiku, Journal officier des communautés européennes, 22. travnja 1964, str. 1031/64.

jedna stepenica na tom putu. Komisija ne odstupa od svoje postavke da život Zajednice ovisi o putovima privredne politike u budućnosti. Konjunkturna privredna politika danas je, prema tome, usko vezana uz srednjoročnu privrednu politiku i više se ne može govoriti o problemima samo u okvirima godišnjih predviđanja.

Preporuka Komisije iz 1963. dala je u 1964. samo djelomične rezultate, kako se to vidi iz Rezolucije Evropskog parlamenta.[26] Inflacione tendencije su, istina, u toku godine popustile, pa je i porast cijena i troškova bio znatno manji, a plaćevna bilanca Zajednice u cjelini ipak se saldirala s malim dobitkom. Privredna će ekspanzija u 1965. biti nešto manja nego 1964, što je rezultat usporenja porasta sveukupne potražnje novca, prema ekspozeu Roberta Marjolina Evropskom parlamentu 19. siječnja 1965.[27]

Cijelu Zajednicu još uvijek tišti tendencija povećanja cijena i troškova, iako oslabljena, slab porast proizvodnje i nedostatak radne snage. To dovodi u pitanje dalju politiku usporavanja privrednog rasta, provođenu uglavnom u toku 1964, koja je imala sputati porast cijena i troškova. Od važnosti je i činjenica da Komisija više ne traži samo konzultaciju pojedinih socijalnih grupa kao u Akcionom programu od 1962, već traži tijesnu suradnju socijalnih grupa (naročito sindikata) i privatnih privrednih grupacija. One bi u slobodnom dogovoru s vladama morale zajednički disciplinirano djelovati na povećanje svojih zarada i tako ublažiti inflacione tendencije, čime bi se izbjeglo predugo zadržavanje razvoja potražnje i privredne ekspanzije i stabilizirali troškovi proizvodnje i cijene. Općenito, u 1965, uz spomenutu preporuku, po riječima R. Marjolina, treba da ponovo započne ekspanzija, naročito u zemljama gdje je nivo produktivnih investicija slab ili nedovoljan.

Opasnost od inflacije, koja je poslužila 1963. kao sredstvo da se umanje razlike u shvaćanjima o prednostima planske odnosno neplanske privrede u vezi s daljim razvojem privrede Zajednice, Komisija nastoji iskoristiti do maksimuma. Robert Marjolin traži podršku Evropskog parlamenta, ali ga istodobno opominje da se u predviđanjima razvoja javnih investicija valja strogo čuvati svih mogućih nedostataka koji se u nj mogu potkrasti, što bi u Evropi za nekoliko godina moglo razviti tip društva orijentiranog samo na zadovoljavanje individualne potrošnje, dok bi socijalne službe ostale zapuštene. Program može uroditi plodom samo:

1. uz svestranu usrdnu suradnju svih socijalnih i privrednih grupa i javnih vlasti radi davanja poticaja djelatnostima i njihovu koordiniranju;
2. uz cjelovit, skladan razvoj privrede, što znači da se privredna politika svake zemlje uključuje u opću, zajedničku privrednu politiku;
3. uz planska predviđanja u okviru od nekoliko godina (srednjoročna).

Komisija stoji na stajalištu da je problem koji mora dominirati pri izradi evropskog programa privrednog razvoja problem odnosa i uske povezanosti privrednih i socijalnih faktora. »Kako nema politike povećanja produktivnosti bez ambiciozne socijalne politike, tako maksimalna produktivnost traži najrazvijeniji sistem stručnog obrazovanja, maksimalnu pokretljivost radne snage i aktivnu stambenu politiku«,[28] istakao je Robert Marjolin. Međutim, to se može postići samo progra-

[26] Résolution du Parlement Européen sur l'exposé du 19 janvier 1965 de la Commission de la CEE relatif à la situation économique de la Communnauté économique européenne. *Bulletin de la CEE*, svibanj 1965, br. 5, str. 61.

[27] *Bulletin de la CEE*, ožujak 1945, br. 3, str. 5—17. La situation économique de la Communauté économique européenne en 1964 et les perspectives pour 1965. — Discours de M. Robert Marjolin, vice-president de la Commission de la CEE, devant le Parlement européen, à Strasbourg, le 19 janvier 1965.

[28] Ibid., str. 13.

mom za nekoliko godina (srednjoročnim) kolektivne privredne i socijalne izgradnje, koja se nužno integrira u jedan opći program troškova i prihoda država članica. Važno je da u politici prihoda svake zemlje članice rast novčanih zahtjeva ne prijeđe znatno rast raspoloživih dobara i da se odgovarajuće sume iz privatne štednje mogu upotrijebiti za investicije. Pri tome se računa na suradnju svih društvenih faktora, kako bi se utvrdila što djelotvornija i pravednija razdioba plodova ekspanzije.

Parlamentu je rečeno da se ne nada munjevitom napretku, već mnogim poteškoćama, pa čak i zakašnjenjima u ispunjavanju programa. Program zajedničkog privrednog razvoja je novost, jer treba da bude izrađen kolektivno od svih članova jedne privredne cjeline, i prema tome se razlikuje od nacionalnih planova. On uključuje proceduru međunarodne arbitraže i ispunjenje kolektivnih zadataka od strane pojedinih država. Programi koji već postoje u pojedinim državama članicama morat će, prema tome, biti prilagođeni dvostrukoj preradi, koja proizlazi iz liberalizacije vanjskih međurazmjena uz ubrzanu privrednu evoluciju i iz potrebe za jačom racionalizacijom privredne politike.

Grupa eksperata koja izrađuje srednjoročni program privrednog razvoja Zajednice 1966—1970. u svom je prvom izvještaju obuhvatila glavne crte privrednog razvoja zemalja članica od 1950. i predviđanja za 1970, a završava propozicijama rasta privrede šestorice. Ova se predviđanja tiču, s jedne strane, demografske evolucije, i, s druge strane, uravnoteženja cjelokupnih resursa, zaposlenosti i usluga, a i njihove razrade u velike privredne grane (poljoprivreda, industrija, usluge). Ovako razrađena predviđanja potakla su iznošenje izvjesnih pretpostavki o privrednom razvoju Zajednice, što je opet dovelo do izmjene gledišta i borbe mišljenja u Komitetu za srednjoročnu privrednu politiku. Taj Komitet treba da u suradnji s Komitetom za budžetsku politiku, čiji su članovi direktori uprava za budžet država članica, i s Komitetom guvernera nacionalnih banaka ustanovi srednjoročni program financijskih operacija svake države članice i da u toku prvog semestra 1965. završi prednacrt programa privrednog razvoja Zajednice 1966—1970.

U ekspozeu Roberta Marjolina u Evropskom parlamentu riječ »program« upotrebljava se otvoreno, bez straha od kritike sa strane protivnika privrednog programiranja, bilo stoga što se uvidjelo da stabilnost Zajednice ovisi o skladnom privrednom razvitku, bilo zbog toga što taj program koji treba da materijalizira srednjoročnu privrednu orijentaciju Zajedničkog tržišta ne smije biti shvaćen kao dokumenat koji kruto definira norme koje valja slijediti u idućih pet godina.

Polazeći sa stajališta da tokovi i razvoj privrede sadržavaju velik procenat neizvjesnosti, što može dovesti do nemilih iznenađenja, a mogu doći u pitanje i mnoge pretpostavke i prihvaćene smjernice, program i predviđanja bit će prepravljani svake godine u idućih pet godina. Preispitivanje i kritika programa ulazi u zadatak što ga je Vijeće ministara dalo Komitetu za srednjoročnu privrednu politiku. Time bi srednjoročni program morao prerasti ulogu običnog indikatora i postati tumačem privrednih tokova koji bi objašnjavao i usmjeravao odluke javnih vlasti uz poštovanje djelatnosti svih privrednika.

Jasno je da je takvo ustrojstvo programa pokušaj usklađivanja potrebe za kratkoročnim jednogodišnjim predviđanjima, kako je to izložio dr Erhard u kritici Akcionog programa Komisije iz 1962, s nužnošću stvaranja srednjoročnog privrednog programa koji se ne bi kosio s Rimskim ugovorom. Komisija smatra da će takav program privrednog razvoja poslužiti svojoj svrsi usprkos kritikama i krizama unutar Zajednice i da će biti glavni stimulans za dalji napredak.

PRILOG I

SINDIKALNE ORGANIZACIJE U ZEMLJAMA ZAJEDNIČKOG TRŽIŠTA I PRIBLIŽAN BROJ NJIHOVA ČLANSTVA

1. BELGIJA

Fédération Générale du Travail de Belgique (FGTB) (socijaldemokrati)	700.000
Confédération des Syndicats Chrétiens (CSC) (katolici)	680.000

2. FRANCUSKA

Confédération Générale du Travail (CGT) (komunisti)	1,200.000
Confédération Générale du Travail — Force Ouvrière (CGT — FO) (socijaldemokrati)	450.000
Confédération Française des Travailleurs Chrétiens (CFTC) (katolici)	650.000

3. SAVEZNA REPUBLIKA NJEMAČKA

Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB) (socijaldemokrati)	6,100.000

4. ITALIJA

Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL) (komunisti i socijaldemokrati)	3,500.000
Confederazione Italiana Sindicati Lavoratori (CISL) (katolici)	2,000.000
Unione Italiana del Lavoro (UIL) (socijaldemokrati)	250.000

5. NIZOZEMSKA

Nederlands Verbond van Valkverenigingen (NVV) (socijaldemokrati)	500.000
Nederlandse Katholieke Arbeiderbeweging (KAB) (katolici)	400.000
Chrostelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (CNV) (protestanti)	230.000

Podaci iz publikacije PEP od 1. svibnja 1962.

PRILOG II

EVROPSKA PRIVREDNA ZAJEDNICA

ČLANOVI:

Francuska, Italija, Savezna Republika Njemačka, Belgija, Nizozemska, Luksemburg.

PRIDRUŽENI ČLANOVI (u Africi):

Mauritanija, Mali, Senegal, Obala Slonove Kosti, Gornja Volta, Togo, Dahomej, Niger, Čad, Centralna Afrička Republika, Kamerun, Gabon, Kongo (Brazzaville), Kongo (Léopoldville), Somali, Malgaška Republika, Ruanda, Burundi, Alžir (status neizvjestan).

PRIDRUŽENI ČLANOVI (u Evropi):

Grčka (srpanj 1961), Turska (rujan 1963).

MOLBE ZA PRIDRUŽENJE:

Izrael (rujan 1960), Španjolska (veljača 1962), Austrija (srpanj 1962), Nigerija (rujan 1963), Kenija, Uganda, Tanganjika, Tunis (listopad 1963), Maroko (početak pregovora, siječanj 1964).

POSEBNI UGOVORI:

Iran — trgovački sporazum, listopad 1963, Indija — carinski sporazum, listopad 1963, Libanon — tehnička pomoć, prosinac 1963.

Podaci iz The Economist, 8. veljače 1964.

PRILOG III

RAZVOJ TRGOVINSKE RAZMJENE SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE

Struktura po vrijednosti izražena u % u sveukupnoj razmjeni

	1938.	1956.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.
EVROPA								
Uvoz:	83,9	60,6	67,0	73,5	68,8	64,0	64,0	69,4
Izvoz:	88,8	77,3	76,7	77,3	76,4	68,4	74,7	76,6
ZAPADNA EVROPA								
Uvoz:	66,8	38,3	42,1	47,7	53,9	43,6	41,7	41,0
Izvoz:	74,6	56,2	45,6	45,3	45,8	43,9	48,1	42,6
ZAJEDNIČKO TRŽIŠTE								
Uvoz:	52,3	23,6	28,7	32,5	36,9	28,2	26,9	28,6
Izvoz:	58,6	34,8	26,2	25,7	25,5	26,0	33,7	27,5
SEV								
Uvoz:	17,6	22,1	24,8	25,7	18,9	21,0	22,4	28,4
Izvoz:	15,5	22,1	31,0	32,1	30,2	24,1	26,5	34,0
SSSR	0,0	14,8	8,4	5,9	3,7	7,5	6,7	7,5
Uvoz:	0,0	13,1	9,9	9,3	9,4	5,8	10,5	13,0
Izvoz:								
SAD	6,0	27,9	20,4	10,7	18,9	20,3	17,7	13,0
Uvoz:	5,7	8,5	6,5	6,8	6,9	7,2	5,4	5,7
Izvoz:								
ZEMLJE NA PUTU RAZVOJA	8,1	9,1	10,4	13,1	5,8	12,0	13,4	13,3
Uvoz:	4,5	11,6	15,6	14,8	15,9	22,2	17,7	15,5
Izvoz:								
DRUGE ZEMLJE	1,6	2,6	1,8	2,6	2,5	3,1	4,8	4,3
Uvoz:	0,4	1,6	1,3	1,0	1,2	2,6	2,3	2,2
Izvoz:								

Podaci za 1938. iz *Statistike Spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije;* podaci za razdoblje 1956—1964. iz *Statističkog godišnjaka SFRJ.*

RÉSUMÉ

VOIES DE LA POLITIQUE ECONOMIQUE DU MARCHE COMMUN DE SIX

L'article informe brièvement sur les phases du dévéloppement européen et sur les idées qui ont abouti à la formation des communautés européennes et expose leur fonctionnement. L'auteur explique la politique économique communautaire du Marché Commun et ses conséquences sur les relations économiques de la CEE. En général ce problème est traité dans l'aspect des tendences économiques de la Yougoslavie après la réforme de 1965 et ceci dans le but pour que la Yougoslavie prenne sa place dans la distribution internationale du travail.

VLADISLAV MUSA

Socijalistička štampa Hrvatske o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini 1878—1894. godine

NAKON austrougarske okupacije 1878. u Bosni i Hercegovini dolazi do prodora novih kapitalističkih društvenih odnosa, koji su izazvali duboke promjene u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu zemlje i njenog stanovništva. Pored ostalog one su uvjetovale i pojavu radničke klase koje do tada u Bosni nije bilo.

Izvrgnuto eksploataciji novog gospodara bosansko-hercegovačko radništvo već početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća otpočinje borbu za poboljšanje svog nezavidnog položaja. Jedan od oblika te borbe bilo je i upoznavanje šire javnosti o njegovom životu, načinu eksploatiranja, malim nadnicama, dugom radnom vremenu i sl., putem socijalističke štampe. S obzirom na to da još tada nisu imali svoj vlastiti list, bosanski dopisnici su uglavnom svoje priloge slali uredništvima hrvatskih socijalističkih listova, koji su u tom razdoblju izlazili u Zagrebu, i to *Radničkom glasniku* i *Slobodi*. Njihova zapažanja o položaju zaposlenih radnika na bosansko-hercegovačkom području vrlo su zanimljiva, pa smo najinteresantnije dopise izdvojili. Navedeni prilozi su popraćeni i našim kraćim objašnjenjima, koja se nalaze odmah ispod navedenog naslova lista koji ga je objavio.

I

Radnički glasnik, br. 17. od 15. rujna 1888, str. 3, rubrika: Dopisi. (U dopisu se navode primjeri iz kojih se vidi da radnici katoličke vjeroispovijesti moraju raditi čak i za vrijeme blagdana, a da im se za taj rad ne plaća, što nije slučaj s radnicima ostalih vjera.)

Sarajevo, 8. rujna.

Evo prvi put u naš *Radnički glasnik* i glas iz Bosne ponosne. Ovaj put ću braći radnikom javiti najviše o današnjemu blagdanu, a drugi put ću preći na radnički život ovdje.

Kako će svaki od štovanih čitatelja »Radničkoga glasnika« znati, pada na 8. rujna veliki blagdan, te što je katolika, svaki taj blagdan svetkuje, te od najvećega do najmanjega obrtnika niti taj dan radi a niti svojim radnikom nalaže raditi. Nu kod nas u Sarajevu nije tako. Ovdje su četiri vjeroizpovjesti, koje vlada za zemaljske drži, i od kojih [se] sastoji bosanski narod. Prva i najrazprostranjenija je Muhamedova, te ju narod po strogom Muhamedovom nalogu i ovršuje, tako, da na svaki blagdan nijedan Muhamedovac ništa radio ne bi. Druga po broju pučanstva

je pravoslavna. Isto tako i pravoslavni obrtnici svoju vjeru ovršuju, te na blagdane (kojih imaju više nego katolici) niti jedan obrtnik niti trgovac ne vodi posao, niti dade raditi. Treća po broju pučanstva bosanskoga je vjera katolička, pa budući da je kod nas u Hrvatskoj katolička vjera prva, to sam nakanio nešto obširnije o njoj pisati. Padne li u tjednu naš koji blagdan, to se na ulicah niti ne pozna, a zašto? Kod nas u Sarajevu ima najviše iz Austro-Ungarije doseljenih obrtnika, koji su malom iznimkom svi katolici, te da im dan, kad u tjednu blagdan dodje, po zlu ne prodje, zapovjede jednostavno svojim radnikom raditi.

Imade medju njima i hvalevriednih obrtnika, koji svoga radnika kao člana svoje obitelji štuju[1]. Ovakovi su riedki, dočim ih ima mnogo više onakovih kakovih je naš »Radnički glasnik« u crnu knjigu upisao. Dakle danas se malom iznimkom na tako veliki blagdan kod svih trgovaca i obrtnika radi, akoprem se više puta kao dobri katolici i u crkvi pokažu; oni pako obrtnici, koji odvise od nadbiskupskoga stola[2] takodjer rade, samo što zatvore prozore i vrata, te si moraju radnici i u onako nezdravih stanovih na velike blagdane oči kvariti. Ovdašnja pako zem. vlada ima svoju knjigostikarnu, u kojoj radi do 50 osoba; na muhamedovske blagdane ne rade muhamedanci kao ni pravoslavni na svoje, dočim na katoličke moraju katolici cielo prije podne raditi, bez da im se za taj rad štogod plati. Rado bi znao, da li i u Zagrebu kod »Nar. Nov.« takodjer takovu naredbu imadu. (Kod »Nar. Nov.« kao i u inih tiskara ne radi se ni nedjeljom ni blagdanom, izim ako je prieka nužda, nu tad se posebno radno vrieme plaća. Ur.) Usudi li se koji radnik, pa ne dodje raditi prije podne, tad odmah neka računa, da za njega u zemaljskoj tiskarni posla više nema.

Četvrta vjeroizpoviest je Židovska, i to staroga zakona, te ovdašnji Židovi (Španjolci zvani) ne samo da na blagdane svoje trgovine zatvore, već je i svake subote svaka Španjolska trgovina zatvorena.

S ovim mislim da sam bar nešto malo braći radnikom dao u Sarajevo zaviriti, a svaki, koji je ovdje bio, potvrditi će, da je sve ovo istinito. Drugi put, kao što sam već obećao, opisat ću Vam radnički život ovdje.[3] *Hrv. radnik*

II

Radnički glasnik, br. 19. od 15. listopada 1888, str. 2, rubrika: Dopisi. [Ponukan pismom jednog svog druga — radnika iz Bjelovara — sarajevski dopisnik *(Hrvatski radnik)* daje upute preko *Radničkog glasnika* Privremenom slav. odboru rad. društva u Bjelovaru kako da pospješi slab rad novoosnovanog pjevačkog radničkog društva.]

Sarajevo, 7. listopada.

Žalostno, al je istina, da se iz Bosne mora pisati o hrvatskom radničkom družtvu.

Tako ja i danas iz Sarajeva obavješćujem u našem listu, što se radi u blizini Zagreba, premda bi iz toga grada sami radnici mogli novosti u naš list pisati, ili možda nije nijedan radnik vješt pisanju, što nevjerujem.

---

[1] Kako sam uvidio, radnici ovih obrtnika su sasvim drugi ljudi; kod njih ne dodje, da bi u ponedjeljak bio »blau«.

[2] Graditelji stolne crkve.

[3] Taj dopis je većim dijelom objavio J. Cazi u knjizi: »Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895)«, knj. II, Izd. Savez sindikata Jugoslavije — Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1958.

Tako mi piše prijatelj iz Bjelovara između inoga i o radničkom družtvu sliedeće:

»Poslje Vašega odlazka ustrojili smo i pjevački zbor. Kapelnikom je bio odabran g. Walenfels. U prvu pjevačku sjednicu došlo je osim pravih članova i mnogo nečlanova (što je dobar znak, da je bilo volje), te su po redu pristupili. U toj sjednici bude izabran pjev. odbor, određeni dani pjevanja itd. U tom sam odboru obnašao čast privremenog blagajnika, tu čast sam dakako i platiti morao, jer za vrieme od dva mjeseca (tako dugo se pjevalo) izdao sam dobrovoljnimi prinosi sakupljen novac i jošte k tomu do 3 for. iz mojega džepa. (A gdje je bila trećina za naobrazbu? Op. dop.) Mislit ćete, kako to? Posve jednostavno. Kod uplaćivanja naime nije imao nitko sitnih novaca, a ja onda svakoga prvoga primetni, pa nikomu ni petka. Pod ovakovimi okolnostimi nije moglo dugo obstojati, ali možda bi se bilo kako i proturalo, nego je tu bila i druga bolest, nije se naime dolazilo k pjevanju. Prvi put je došlo 20 pjevača, nu poslije sve manje, tako, da na posljedku nije nikoga bilo. (Valjda nije bilo ljudih, koji bi na stvar bodrili. Op. dop.) Isto tako je bilo i sa podpornim družtvom. Uplaćivalo se je sve slabije, pa onda ovu i onu nedjelju nije imao g. blagajnik vremena (A gdje je bio g. zamjenik? Op. dop.), i tako je došlo do toga, da se već više nego 3 mjeseca *neuplaćuje ništa* (Žalostno! Op. dop.). No sada, gdje je vojnička svetčanost prošla, a vis. vlada pravila potvrdila i na gradsko poglavarstvo poslala, počelo se je opet nastojati oko toga, kako da se družtvo oživi.

Pravila su dakako još uviek kod gradskoga poglavarstva, jer ih je vis. vlada tek nekoliko dana pred dolazkom Njegovoga Veličanstva u Bjelovar potvrdila, a tu dakako nije bilo vremena na rad. družtvo misliti.«

To je dakle list, što mi piše prijatelj, a evo i od mene nekojoj gospodi molba. Ovim sjećam g. Dimitrovića, gradskoga bilježnika, da bi izvolio sada izvršiti ono, što je meni pred gradskim poglavarstvom rekao: *»Ja ću gledati, da svi radnici moraju biti članovi toga družtva.«* Dao bog, te se ove rieči i obistinile, jer je ne samo korist radniku, ako je u družtvu, već i obrtniku, i gradu, i županiji, i zemlji. Znadem, da će sada gg. obrtnici stvar za istinu uzeti, te će i svaki obrtnik svoga radnika sigurno nagovarati za družtvo.

Kako su liepo od početka primila gg. obrtnici stvar za koristnu, svjedoči i to, da se je u mjesec dana sakupilo 80 podupiratelja i jedan utemeljitelj, a bože daj, da nam ovakve gg. i više bude, jer je utemeljitelj stvar u pravom smislu shvatio.

Prije nego svršim, imam molbu i na privremeni slav. odbor rad. družtva u Bjelovaru.

Sada je dakle polje za rad otvoreno, te će slavni odbor za cielo sada stvar *ozbiljno i točno* upravljati, jer budući da je većina gg. i kod drugih družtava u odboru, s toga su i radnici Vas gg. izabrali, da im točnije sve ide. Ugledajte se, gospodo, u grad Sisak, gdje radnici za svoga pokojnoga prvaka Pravdicu sakupljaju novce za spomenik, dakle i poslije smrti ga štuju, te će sigurno i vama bjelovarski radnici zahvalni biti.

Jošte jednu. Slavni odbor će ugoditi radnikom mnogo, ako uzme stan u privatnoj kući, te kupi nuždno pokućtvo, i naruči 2 ili 3 novine, da se ne poteže naš radnik po gostionah. Nadam se nadalje, da će se koji radnik ipak sjetiti, te će nam javiti u ovomu listu, što i kako se dalje radi. Hrv. radnik.

III

Radnički glasnik, br. 2. od 30. siječnja 1889, str. 2, rubrika: Dopisi [Dopisnik iz Sarajeva *(Jedan radnik)* prenosi članak »Radnički odnošaji u Bosni« koji je *Bosnische Post* objavila na njemačkom jeziku 8. prosinca 1888. god. U dopisu se također govori i o potrebi osnivanja radničkog društva u Sarajevu.]

Sarajevo, početkom siečnja 1889.

Radnički odnošaji u Bosnoj. Pod ovim naslovom doniela je u broju od 8. prosinca minule godine ovdje na njemačkom jeziku izlazeća »Bosnische Post« zanimiv članak o radničkih odnošajih u Bosnoj od jednoga ovdje obitavajućega radnika, pa držim, da ću samoj stvari ovdješnjih radnika donekle koristiti, a i čitateljem »Radničkoga glasnika« ugoditi, ako Vam taj članak na hrvatskom jeziku u cielosti priobćim. Evo ga:

»Tečajem moga višegodišnjega boravka u Sarajevu imao sam dosta prilike, da se upoznam sa živovanjem u Bosnu se uselivših stranih obrtnika, te opazih, da oni prema obrtnikom u inih gradovih i zemljah uživaju veoma malo upliva i štovanja. Čim si stavih pitanje, odkuda li krivnja toj žalostnoj činjenici, pa dodjoh do spoznaje, da ovdješnji obrtnici vrlo malo ili baš ništa ne posjeduju od toga, što mi zovemo naobrazbom i inteligencijom. S toga ja dakle držim, da je upravo ovaj manjak inteligencije i naobrazbe kriv tomu, da obrtnici u Bosnoj neuživaju ugleda, uzmu li se pako u obzir odnošaji, pod kojimi tamošnji obrtnici žive, to se nemožemo baš čuditi, da je tomu tako. Obrtnik bo u Bosnoj bez svake je zaštite, te prepušten u svemu slučaju, da li su vremena dobra ili zla, da li radnik ima posla ili ne, bio bolestan ili zdrav, živ ili mrtav, nitko se neskrbi za nj, on ne ima ni uporišta ni zaštite, što bi mu mnogo potrebnije bilo tamo, nego li u njegovoj domovini. U gradovih naše monarhije nasuprot ima svuda radničkih družtava, dozvoljenih po oblasti, u kojih se obrtnikom daje prilika, da nešto urade za svoj napredak, te si takodjer pribave potrebno im znanje i način obćenja; takav brižljivi, inteligentni obrtnik biti će i rado primljen u boljih krugovih, što na nj takodjer napredno djeluje, te mu njegova okretnost i inteligencija tada i kod vršenja zvanja njegova dodje u prilog, podjedno može biti i temeljem boljoj eksistenciji; on bo nadje i dobije laglje posla, odnosno više steče mušterija i kupaca, nego obrtnik surovi i bez svake naobrazbe.

Spomenuta pako radnička družtva u inih gradovih i zemljah skrbe takodjer za svoje članove i za slučaj bolesti, tako, da oni nisu na teret niti svojim domarom, ni nadležnoj obćini, a tu svu skrb i zaštitu plaća radnik, kad je zdrav i kad radi, po nekoliko novčića u družtvenu blagajnu.

Ovo nekoliko redaka napisah u nadi, da će možda ovdješnji obrtnici moju dobru nakanu spoznati, te i moje rieči usvojiti. Ja naime držim, da bi se kod nas ovdje imalo s mjesta pristupiti *k utemeljenju radničkoga družtva*, te nipošto čekati, dok koji od pomanjih gradova pod pritiskom odnošaja inicijativu u tom pravcu poprimi, jer svakako dolikuje zemaljskomu glav. gradu, da on prednjači na prvom mjestu svim dobrim primjerom.

Kola doduše glas medju ovdješnimi radnici, da zemaljska vlada bosanska nebi dozvolila ustroj radničkoga družtva; al to ne mogu vjerovati, jer ako je takvo družtvo osnovano na solidnoj podlozi, te bez ikakvoga političkoga smjera, to isto može biti samo u korist dotičnikah, te može očekivati moralnu podporu od strane inih slojeva pučanstva.

'Napried!' dakle kličem mojim drugovom kao lozinku: *'Napried k utemeljenju radničkoga družtva!'* Jedan radnik.«

IV

Sloboda, br. 7. od 6. travnja 1894, str. 3, rubrika: Iskre. (O protjerivanju prvih socijalističkih agitatora i suzbijanju širenja socijalističkih ideja u Bosni.)

U Bosni mora da je veselo.

Kad je naime mašinista tiskare, u kojoj se naš list tiska, ostavio ovdješnje svoje mjesto, pa otišao u Sarajevo u posao, ponio je sa sobom nekoliko brojeva našega lista i »Srbobrana«, koji se u istoj tiskari štampa, ponio ih je, da ih pokaže novome svome gazdi, kao svjedočbu svoga rada.

Kad al on u Sarajevo, pa da će izići iz vagona, dočeka i prime ga ondješnja policija na najsusretljiviji način, pograbiv ga jedva što dodje za šiju, pa ga odvede u — buharu, da promišlja o nestalnosti ljudske sreće. On se je svemu tomu naravno čudio, a imao je i uzroka — jer policija premetala mu sve stvari, koje je sobom donio, prebrkala mu ih do tančine — i našla — papir štampan na ime »Slobode« i »Srbobrana«. A to je bilo dosta, da ga je smjesta odsudila na zatvor od 10 dani i *stavila ga dalje pod policajni nadzor!*

Nu sad istom dolazi najljepše. U njega se naime našao jedan list, koga je ponio od ovdješnjega jednoga slagara jednom ondješnjem slagaru. — List je list, a svakako u njemu mora nešto biti, mislili su valjda policaji sarajlije — pa otišli do onoga, na koga je list glasio i premetali mu sve stvari. — I sreća ih je poslužila, nadjoše što su naći željeli — njekoliko socijalističkih brošurica i sliku »Lassalea«. Nad tim nalazkom morala ih svakako groza spopasti, kosa im se valjda naježila, — i oni pozvali stante pede dotičnoga nesretnika slagara preda se pa mu priobćili, *da mora za 24 sata ostaviti Bosnu!*

Nije li to divno, može li [se] ljepšega nješto u tako razvikanoj baćuški Rusiji dogoditi, koja otčinskom skrbi svakoga, koji bi bio u posjedu nješto sličnoga, kano ta dvojica u Sarajevu, šilje na razmišljanje u Sibiriju. Mi se usudjujemo pomisliti da nema.

Kod obojice nadjeno je u posjedu nešto, za to misli bosanka vlada, da su Bosanci »nezreli« čitati, rekli smo u *posjedu*, jer oni su te stvari jedino *imali*.

Oni nisu zatečeni, da bi ih drugome nudjali, a ipak s mjesta ih se ovako odsudilo. Da mašinista *Bratić*, koga zatvoriše odmah čim stiže u Sarajevo, nije na svoju — sreću ili nesreću — Sarajlija, mogao bi bio valjda okrenuti odmah i za uviek ledja Sarajevu bez da bi ga bio i vidio.

Nu da natuknemo još jedno. Kod ciele te stvari upade nam naime jedno u oči, da je *policija u Sarajevu znala*, da mašinista iz ovdašnje tiskare putuje tamo, on joj nije valjda sam brzojavio. Kako — mi nemislimo ništa, jer mislimo, da će naši čitatelji sami pogoditi.

V

Sloboda, br. 16. od 17. kolovoza 1894, str. 3, rubrika: Iskre. (*Sloboda* se kritički osvrće na trodnevni put Frana Folnegovića u Bosnu i njegovo mišljenje o načinu austrijske uprave, koje je iznio po svom povratku u Zagreb. *Sloboda* se pri tom poziva na jedan članak koji je objavio list *Ostdeutsche Rundschau* o teškom životu radnika — došljaka u Bosni.)

»U Bosni je napredak«, raztrubio je prošlih dana zastupnik »naroda« g. Folnegović, kad je bio na *tri* dana otišao u Bosnu, pa se natrag vratio. Njekoliko dana iza povratka trubio je taj pučki korifej u »Hrvatskoj«, kako su tamo upravo

rajske okolnosti, vlada koja usrečuje tamošnji narod, da je tako valjana, tako dobra, da bi on »jedan Folnegović«, valjda iz veselja bio sve vladinovce u Bosnoj redom poljubio.

Mi smo se tom kadjenju tamjanom čudili, to jest nismo se čudili, jer čemu se je od »jednog Folnegovića« čuditi, ne, mi smo se divili sliepačkom daru »jednoga Folnegovića«. On je vidio, a nije vidio, on je čuo, a nije čuo, a to je ono što nam se je učinilo osobitim darom. Za nas jednostavne smrtnike, koji nismo »jedan« vlada u Bosnoj pričinjavala se je od uvjek »bosanska«, a tko hoće, on nas razumije, kakva nam se je pričinila. Mi smo u svoje vrieme donieli primjer, kako su se iz Bosne šubom otjerala dva radnika, kojih je sav grieh bio u tome, da su im se u posjedu našle njeke knjižice, koje govore o socijalizmu; mi smo javili, kako se je stavio pod policajni nadzor jedan sarajlija kojega je veliki grieh bio u tome, da je bio mašinista tiskare u kojoj se »Sloboda« štampa. To smo javili. I »civilizirani« ljudi znali su za još više sličnih primjera. Nu dakako »jedan Folnegović« nebavi se takvimi lapalijami, on kad putuje u Bosnu, putuje za mnogo »pametnije« stvari, mi bi skoro rekli mnogo »praktičnije«.

Ali ukraj svega toga, mi prema svojoj dužnosti, kano branioci radničkog naroda, dižemo na ovome mjestu glas i prosvjedujemo proti slikama »jednoga Folnegovića«. I prosvjedujući upozorujemo »jednoga Frana Folnegovića«, na jedan članak lista »Ostdeutsche Rundschau«, koji opisuje držanje veletrgovačke firme *Morpurgo i Parente (Rotschild)* kao i ljubezno držanje bosanske vlade sprama tih izrabljivača. Tvrtka ta sklopila je sa bosansko hercegovačkim erarom ugovor za rezanje drva na 10 godina, koji je ugovor sada na tri godine produljen. Taj je ugovor za tvrtku neiscrpivo vrelo bogatstva: posao donio je od g. 1887. do 1891. *čistoga dobitka 5 milijuna.* A vlada, koju »jedan Fran Folnegović« toliko hvali, ta je naravski valjana i kao takova sviestna si je svoje »prosvjetne« zadaće, a da jest evo šta piše taj list:

»Tvrdka uposluje u kupljenih šumah, dulje vremena u godini, svake godine više tisuća šumskih radnika iz monarhije. Ovi radnici bivaju po namještenicih ili bolje agentih *Rotschilda* pod raznim mamili, kano obećanjima za veliku plaću itd. u *Kranjskoj i Hrvatskoj* najmleni, i nakon što im se još podaje maleni *putni predujam*, šalju se u Bosnu. I kad tamo dodju, nadju istom ti sirotani, da su prevareni. Radnja je, raznimi okolnosti, kao osobitim ustrojstvom tla i hrastovine bosanske, težka i ide lagano; a to su ti agenti izrabljivača već sve prije znali, oni pogodiše već unapred ciene sa radnici, i ti su sad kratkih rukava, umjesto da što zasluže za svoju muku, nezaslužuju ništa. Plaća im je već unapried tako uredjena, da si ne mogu ništa zaslužiti. Izim toga, poduzetničtvo *Rotschildovo* izrabljuje te siromahe na još jedan način. Oni uvedoše kantine za dobavu živeža i pića. Izrabljivanje je tako bezsramno, da si kukavni radnik jedva izdržavanje zaslužuje o preteku neima govora. Na taj način dolazi onda, da ti sirotani šumski radnici, kad završe posao nesamo ništa neimaju za kući ponieti, nego se dapače *mnogi od njih zakopa u dug*, pa je tako po poduzetničtvu već zakaparen za roba za iduću godinu.«

»Radnici se proti tim nepravdama naravski bune, pa daju oduška svojoj nevolji u većih i manjih pokušajih štrajkovanja, ali u takvom slučaju, tad dolaze iz zla u gore. *Bosansko-hercegovačka zemaljska vlada ima dosta žandara, ili ako hoće i vojnika, a Rotschild treba samo dojaviti koliko ih treba. Kad to učini bivaju dotične šume okružene kordonom žandara i na taj način zatvorene od svieta »da nedodu izvana nikakvi mir vriedjajući elementi«. A ako treba, tad zatvori Rotschild u šumi svoje kantine i birtije — i tad mogu nezadovoljni u miru štrajkovati!«*

»Zadnji veći pokušaj štrajka radnika uposlenih kod Morpurgo-Parente bio je prošle jeseni.«

Hej gospodine Frane, jeli to ta tolika po vami razvikana puk upravo oslobadjajuća vlada? Zar je ovakav postupak sa jadnom izrabljenom sirotinjom dostojan 19. stoljeća i Evrope? Hej gospodine Frane, što li je *vaše* mnienje? Ili vi možda ne znate za te stvari, ako neznate, kako možete onda, kano »jedan Fran« pjevati pjesmu od veselja, gdje se drugim ljudima dižu vlasi, kako možete držati ono za prosvjetu, što nije nego barbarizam.

Mi pako tražimo: 1. od zastupnika »naroda« onih kotara, kojih se sirotinja na tako brutalan način izrabljuje i smatra nižim od čovječjih bića, da se zauzmu za siromašne šumske radnike; 2. od vlade, da se zakonodavstvenim putem pobrine, da izrabljivanje čovjeka po čovjeku na ovako barbarski način nebude moguće. Zar su se državljani ove zemlje, zato rodili, da čifutskom nezasitnom ždrelu jednoga Rotschilda i kumpanije budu sredstva milijuna?

Napred gospodo, dužnost je vaša štititi sirotinju, mi vas sjećamo!

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Rukopisna ostavština Otokara Keršovanija u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske

I. Uvod

INSTITUT za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu posjeduje u svojoj arhivi nekoliko rukopisnih ostavština, među kojima se svakako ističu ostavštine Augusta Cesarca i Otokara Keršovanija.

S obzirom na značenje i ulogu Otokara Keršovanija u predratnom političkom životu i radničkom pokretu, potrebno je ovom istaknutom ljevičaru i komunistu posvetiti punu pažnju i time pripremiti teren za izradu jedne naučne monografije.

Ovaj je rad doprinos tom zadatku; napisan je nakon sređenja rukopisne ostavštine i izrade analitičkog inventara,[1] sa svrhom da se znanstveni radnici i šira javnost informiraju o sadržaju i vrijednosti materijala pohranjenog u Institutu i da se tako olakša dalji rad na istraživanju života i rada tog značajnog revolucionara. Za tu svrhu izrađena je i kratka biografija s periodizacijom, bibliografija štampanih radova Otokara Keršovanija i bibliografija radova o Otokaru Keršovaniju. Stoga ovaj rad nema zadatak da dade ocjenu Keršovanijeve ličnosti, niti da ulazi u analizu njegova političkog djelovanja.

II. Rukopisna ostavština

1

Ako danas sumiramo ono što nam je ostalo od djelatnosti Otokara Keršovanija, vidjet ćemo da nam je ostalo vrlo malo. Sačuvani su nam njegovi potpisani članci i radovi štampani u raznim novinama i časopisima, a ostala su i sjećanja ljudi.

Upravo je zato dragocjena ova mala rukopisna ostavština (četiri kutije građe, računajući tu i recentne prijepise), pohranjena do godine 1961. u Historijskom odjeljenju CK KPH, a od tada u arhivi Instituta.[2]

[1] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Mira Kolar-Dimitrijević, Analitički inventar rukopisne ostavštine Otokara Keršovanija, Zagreb, 1965, str. 1—65, rukopis.

[2] Rukopisnu ostavštinu O. Keršovanija spominje već god. 1944. Mladen Iveković u brošuri »Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani« na str. 6. i kaže da je Keršovani donio s robije »čitav jedan sanduk ispisanih bilježnica, skica za opsežnija djela iz raznih grana nauke, pa i manje-više dovršena djela . . .«. Prema tome, čini se da je u toku rata ostavština pretrpjela izvjesne gubitke. Osim rukopisne ostavštine u IHRPH-u, zasad možemo evidentirati rukopis »Hrvatska historija« u Institutu za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu i tekst predavanja O. Keršovanija »Predkapitalističke forme agrarnih odnosa« koji je Lazar Včkov zapisao u bilježnicu u Srijemskoj Mitrovici u vremenu od 1934. do 1936, a sada je pohranjen u Institutu za nacionalnu historiju u Skoplju u zbirci »Varia« pod br. 124. Keršovanijev rukopis »Ante Kovačić« spominje Tone Dobrila u radu »Otokar Keršovani« (*Riječka revija*, X/1961, br. 5—6, str. 271). Na temelju ankete upućene arhivima došlo bi se možda i do bogatijih rezultata. God. 1952. Agitprop Hrvatske zamislio je da se u izdanju »Kulture« štampa rukopisna ostavština Otokara Keršovanija, ali to nije realizirano.

Materijal je nazvan rukopisnom ostavštinom jer je nastao većim dijelom Keršovanijevom djelatnošću. Naime, ostavština sadržava, osim materijala pisanog rukom Otokara Keršovanija, i nekoliko rukopisa pisanih pisaćim strojem, koji su stavljeni u ostavštinu poslije smrti Keršovanija, a nastali su vjerojatno prijepisom danas izgubljenih originalnih rukopisa, dakle su različite provenijencije, ali međusobno organski povezani Keršovanijevom ličnošću. Osim toga, prema Meisneru,[3] ostavština se sastoji od: 1. biografskog materijala (personalnih papira i autobiografskog materijala) i materijala s podacima o imovnim odnosima; 2. građe izrasle iz službene djelatnosti (rukopisi, bilješke o razgovorima, izvaci iz literarnih i arhivskih izvora, predradovi itd.); 3. poslovne i privatne korespondencije; u Keršovanijevoj ostavštini od nekih grana njegove djelatnosti nije ostalo ni traga. Ipak, unatoč svim tim razlozima, usvojili smo naziv »rukopisna ostavština« jer se radi o arhivskoj građi određenog javnog radnika.[4]

Ostavština O. Keršovanija daje nam uvid u njegovo djelovanje za vrijeme tamnovanja, tj. za 1928. godinu, kad je bio zatvoren u Zabeli kod Požarevca, i za razdoblje mitrovačkog robovanja od 1933. do 1940. godine. Iz razdoblja 1940—1941. imamo sačuvano nešto pisama i dopisnica. Iz razdoblja 1930—1933. nije sačuvano ništa, što se može objasniti činjenicom da su zatvorenicima u to vrijeme bile oduzete knjige i bilježnice.[5] Zato je tek poslije 1933. Keršovani uspio sačuvati većinu svojih bilježaka i bilježnica, a brojevne oznake na bilježnicama govore da je tih bilježaka bilo mnogo više.

Materijal je složen u nekoliko grupa:

1. radovi (rukopisi) Otokara Keršovanija,
2. bilješke,
3. korespondencija,
4. sudski postupci vođeni protiv O. Keršovanija,
5. razno.

Poslije završenog sređivanja, pri čemu se vodilo računa o kronologiji, izrađen je analitički inventar u kojem je građa opisana po grupama, s napomenom o njezinu smještaju i količini, a radi potpunosti inventara dodana je bibliografija štampanih radova Otokara Keršovanija i bibliografija članaka i knjiga o Otokaru Keršovaniju.

U daljim tačkama ovog poglavlja donosi se pregled materijala sačuvanog u rukopisnoj ostavštini. Od prikazanog materijala štampana su samo dva, i to studija *Rat i mir*[6] i *Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije*.[7]

2

Radovi (rukopisi) Otokara Keršovanija u ovoj ostavštini mogu se grubo svrstati u tri grupe: a) radove s područja povijesti; b) radove s područja ekonomije i c) radove s područja književnosti i novinarstva.

---

[3] H. O. Meisner, Privatarchive und Privatarchivalien, *Archivalische Zeitschrift*, sv. 55, 1959, str. 118.

[4] Ivan Beuc, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, *Arhivski vjesnik*, br. 3, 1960, str. 247. Godine 1959. na stručnom radnom sastanku u Arhivu Hrvatske utvrđeno je koja se arhivska građa ima registrirati kao rukopisna ostavština.

[5] To nam potvrđuju događaji u mitrovačkoj kaznionici 1932. godine, kada su politički zatvorenici za vrijeme dvanestodnevnog štrajka tražili da im vrate knjige i bilježnice. U štrajku od 19. X do 3. XI 1933, u kojem je sudjelovalo 117 kažnjenika, pod tač. 3. stavljen je zahtjev za slobodno čitanje i prikupljanje svih knjiga, časopisa i novina koje su dopuštene u Jugoslaviji, a i držanje pisaćeg pribora.

[6] Vidi bibliografiju štampanih radova O. Keršovanija u ovom radu za god. 1946.

[7] Isto za god. 1964.

a) Radovi iz povijesti. Shvaćanje historije kakvo su ispoljavali u Jugoslaviji i u drugim zemljama građanski historičari nije zadovoljavalo Keršovanija. On je, kao i Veselin Masleša, kojem je bio dobar prijatelj, došao do uvjerenja da se zadatak historije »ne sastoji samo u hronologiji događaja, nego u njihovoj rekonstrukciji i istoriskoj povezanosti u kojoj su se oni uistinu javljali... Naučno ispitivanje istorije, prema tome, ne može se ograničiti samo na prikupljanje podataka o činjenicama putem arhiva i raznih spomenika, i utvrđivanjem njihove istoriske autentičnosti. To je samo, metodološki, prvi deo posla; tek posle ovog prethodnog rada koji mora biti slobodan od svih savremenih nacionalnih, državnih ili socijalno-političkih uticaja — i koji istovremeno sadrži i sistematizovanje — može se pristupiti ispitivanju kauzalnosti tih činjenica, utvrđivanju njihovog mesta i njihove veze u ukupnom društvenom procesu, otkrivanju njihovih determinata, rasvetljavanju njihovih odnosa prema državi kao dominirajućoj organizaciji vladajuće sile.«[8] Zbog toga Keršovani pokušava pisati povijesne radove, podvrgavajući svaki događaj, društvenu pojavu i ličnost temeljitoj analizi. Proučavanjem klasičnih djela marksizma on je dobro upoznao dijalektičku metodu i onda je primjenjivao u praksi. Takvim postupkom Keršovani je napisao nekoliko historijskih djela, koja bi, da su štampana prije rata, mnogo pridonijela razvitku hrvatske historiografije. Danas su ona samo primjer primjene marksističke metode u našoj historiografiji međuratnog razdoblja.

Među rukopisima s područja historije na prvo mjesto dolaze *Bilješke o historiji južnih Slavena*, djelo sačuvano u originalnom rukopisu, ali, na žalost, nedovršeno. To se vidi iz uvoda gdje se kaže da je ta historija zamišljena u tri dijela. Sačuvan je samo prvi dio, tj. »Historija južnih Slavena do 1918 godine«. Rukopis je pisan vjerojatno 1939. godine.[9] Keršovani nailazi pri pisanju tog rada na velike poteškoće, kako u pogledu literature tako i zbog toga što »buržoaska historiografija u nas slabo je pripremila teren za jednu naučnu historiju, te će zbog toga i ovaj pokušaj biti neizbježno nepotpun, a neke će konstatacije kasnija detaljnija istraživanja možda i demantirati«.[10] Međutim, za vrijeme kad su pisane, »Bilješke...« su bez sumnje bile novost na polju historiografije u odnosu na kritičko-genetsku metodu, kojom je Šišić pisao svoje radove.

Originalni rukopis *Historija klasnih borbi u zemljama Jugoslavije* pisan je u dvije teme, a trebalo je da posluži kao skripta za političke zatvorenike (Komunistički univerzitet). Prva tema obuhvaća razdoblje rodovskog uređenja i feudalizma, a druga razdoblje kapitalizma do 1918. godine. Djelo je slabije od »Bilješki o historiji južnih Slavena«, a vjerojatno je pisano ranije. Prevladava prikaz hrvatske historije, što je možda bilo uvjetovano nedostatkom literature za druga područja. Osim toga, u prvoj temi nije obrađena svaka pokrajina, odnosno nacija, posebno, a skupna obrada, s obzirom na različit historijski i ekonomski razvitak pojedinih krajeva, svakako nije bila moguća. Druga je tema bolje obrađena, ali nije nikako povezana s prvom. Može se ipak reći da je taj rad ispunio zadatak radi kojeg je bio pisan.

Hrvatska historija sačuvana je samo u prijepisu pisaćim strojem.[11] Taj je rad podijeljen u šest tema, a obuhvaća vrijeme od doseljenja Slavena na Balkan do 1918. godine (nedostaje treća tema za razdoblje od 1526. do 1790). Dodan je i opći uvod o historiografiji. U tom uvodu Keršovani je spomenuo uzroke koji su ga naveli na pisanje hrvatske historije: »Nagomilano je mnogo izvornog materijala, ali nisu riješena čak ni osnovna pitanja feudalne epohe kojom su se historičari bavili... Buržoaska historiografija dala je niz političkih monografija, veći broj nedovršenih historija — mnogo izvora i dokumenata, uglavnom feudalne ere, ali nije napisana ekonomska, socijalna i kulturna historija,

[8] Veselin Masleša, »Uvod u pravilno shvatanje istorije«, *Dela*, III, Sarajevo, 1956, str. 304.
[9] Na jednom mjestu spominje se Horvatova »Politička povijest Hrvatske« II dio, a taj je izašao 1938. god.
[10] Citat iz uvoda »Bilježaka...«
[11] Originalni rukopis nalazi se u Institutu za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu.

koja bi riješila pitanje razvoja građanstva i kapitalizma, seljaštva, kao i pitanje formiranja nacija... Mi nemamo ni jednu pravu ukupnu historiju pisanu organski i dijalektički.«[12] Keršovani je znao da je i taj njegov rad samo pokušaj pisanja takve historije, o čemu svjedoči citat iz uvoda: »Prava historija hrvatskog naroda, njegova borba za ujedinjenje i oslobođenje njegovih radnih klasa ima tek da dođe. Ona mora biti povezana s historijom okolnih naroda, naročito južnih Slavena — nju će dati prolet, koji je i u politici i u teoriji slobodan od kompromisnosti prema feudalizmu i kapitalizmu.«[13] Pri pisanju ovog rada Keršovani se obilato služio literaturom i štampanim izvorima koje su mu prijatelji slali iz zagrebačkih[14] i beogradskih biblioteka. Dobivao je knjige čak iz Jugoslavenske akademije.

Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije, sačuvane u originalnom rukopisu, čine kratku studiju u kojoj su obrađeni elementi dalmatinske politike i kulture na desetak stranica. Keršovani razotkriva »revolucionarnost« Riječke rezolucije, nosilac koje je nacionalno orijentirana buržoazija, on daje i izvrsnu ocjenu Supila, za kojega kaže da je posljednji krupni političar hrvatske buržoazije »u čijem se imenu usredotočuje nepomirljiva borba... protiv svake kompromisnosti, potkupljivosti i puzavosti, borba koju je Supilo prije rata skoncentrirao u borbi protiv Franka, tog tuđinskog plaćenika, a za vrijeme rata u borbi protiv svakog pokušaja da se lakoumno proigraju životni interesi hrvatske nacionalne budućnosti«.[15] Osim toga Keršovani je dao sumaran pregled razvitka kulture u Dalmaciji od XVI do XIX st.

Godine 1937. Keršovani je napisao *Pregled istorije radničkog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji*, sačuvan u prijepisu pisaćim strojem na 64 stranice. Rukopis je nepotpun (nedostaje prvo poglavlje, »O radničkom pokretu u predašnjoj Turskoj«, i završetak četvrtoga poglavlja, »O Sloveniji 1914—1918«), ali, usprkos tome, to je vrlo dobro pisan rad, koji u šest poglavlja obrađuje historiju sindikalnog pokreta Jugoslavije do 1929. Pisan je jednostavnim stilom, obiluje lucidnim zapažanjima i kritičnošću. Suvremeni autori imaju golemu prednost pred Keršovanijem jer se mogu služiti izvornom arhivskom građom Radničke komore i pojedinih saveza, a Keršovani je, svjestan toga, i napomenuo da se pri pisanju toga rada služio samo štampanim materijalima, da mu nedostaju mnogi važni dokumenti, a nisu uzeta u obzir ni sjećanja ljudi koji su radili u pokretu. U tom radu Keršovani je obradio samo revolucionarne sindikate, o reformističkima je dao samo nekoliko podataka, a o neutralnima i neklasnima ne govori ništa.

Studija *»Rat i mir«* pisana je 1940. god., ali je štampana tek 1946. u izdanju Male političke biblioteke »Naprijeda« kao četvrti svezak. Studiji je dodan predgovor nepoznatog autora, koji je i štampan. U rukopisnoj ostavštini nalazi se samo prijepis pisaćim strojem na 41 stranici. Budući da je rad štampan i u *Republici* i tako lako dostupan, neću ga opširnije opisivati.

U manuskriptu je sačuvan Keršovanijev rad O *Albaniji*, gdje je dan prikaz reakcionarnog režima Zogua, s ekonomskom i socijalnom analizom, a i kritički historijski osvrt. Dane su i preporuke za ekonomsko i političko angažiranje demokratskih država kako bi se ubrzao proces oslobođenja Albanije i time spriječilo dalje prodiranje fašizma na Balkan. To oslobođenje Keršovani zamišlja putem borbe rodoljubnih i demokratskih snaga Albanije, »koje će voditi borbu za demokratizaciju zemlje, za progresivne ekonomske reforme i za otrgnuće Albanije ispod ugnjetačkog jarma talijanskog monopolnog kapitala i imperijalizma«.[16]

---

[12] Citat iz uvoda o historiografiji.
[13] Isto.
[14] O Keršovaniju vodi brigu istarski emigrant Klement Fabris, koji posuđuje i knjige za njega; Dr Srećko Šilović također mu je nekoliko puta poslao nešto štampanih stvari (IHRPH, Memoari dra Srećka Šilovića, 47/V—5).
[15] Citat iz »Bilježaka...«
[16] Citat iz rada »O Albaniji«.

U rukopisnoj ostavštini nalaze se i konspekti nekih radova koje je Keršovani mislio napisati (*O nacionalnom pitanju, O seljačkom pitanju*), ali zbog objektivnih razloga ideje nisu bile nikada realizirane. Konspekti su tako fragmentarno očuvani da se o njima ne može mnogo kazati.

b) Radovi iz područja ekonomije. Uz svoj interes za historiju Keršovani je veliku pažnju posvećivao ekonomskim problemima videći njihovu uzajamnu povezanost, u čemu je opet imao iste sklonosti kao i Veselin Masleša.[17] Još 1929. godine Keršovani je štampao članak »O desetgodišnjici agrarne reforme«, a za vrijeme tamnovanja godinama prikuplja bilješke za *Ekonomsku historiju Jugoslavije* te se služi časopisom *Indeks* Artura Benka Grada i drugim štampanim podacima o ekonomskim kretanjima jugoslavenske privrede. Međutim, »Ekonomska historija Jugoslavije« nije nikada bila dovršena. U ovoj rukopisnoj ostavštini sačuvan je fragmentarni plan toga djela,[18] poglavlje VII (»O modernim zadrugama«), poglavlje VIII (»O agrarnoj reformi«) i poglavlje IX (»Perspektiva razvitka agrara u budućnosti«).

U poglavlju VII, »O modernim zadrugama«, Keršovani putem historijata raznih vrsta zadruga razotkriva skromnu ulogu gradskih i seoskih zadruga u kapitalizmu, koje se u izvjesnom razdoblju pojavljuju čak kao neki organ u borbi protiv krupnog kapitala, ali su zapravo sredstvo srednjih i krupnih seljaka koje olakšava razvitak novčane privrede na selu, dakle ubrzava kapitalistički razvitak. Objašnjavajući zadatak modernih zadruga, Keršovani kaže da je zadatak zadruga da pruže malim proizvođačima prednosti velikih poduzeća i da su na kraju krajeva zadruge u stvari izraz utopističke ideje sitne buržoazije da se socijalizira cirkulacija robe i kapitala a da se ne socijalizira sama prozivodnja, tj. da se ne ukine kapitalistički sistem proizvodnje.

U poglavlju VIII, »O agrarnoj reformi«, Keršovani najprije objašnjava pojavu, uvjete i opći tok agrarne reforme u svijetu, a zatim daje karakteristike agrarne reforme u Jugoslaviji, dijeleći je u nekoliko faza za razdoblje 1918—1936, a na kraju daje kritiku i opću ocjenu agrarne reforme u Jugoslaviji.

U IX, nedovršenom poglavlju dana je perspektiva razvitka agrara u budućnosti, pri čemu su donesene neke preporuke i zaključci.

Vjerojatno u svrhu predavanja na Komunističkom univerzitetu, Keršovani je počeo pisati *Osnove političke ekonomije*,[19] od kojeg je djela sačuvan plan i poglavlja »O vrijednosti«, »Prosta robna proizvodnja« i »Kapitalistička robna proizvodnja«, gdje na jednostavan način, uz navođenje primjera, objašnjava osnove političke ekonomije.

c) Radovi iz područja novinarstva i književnosti. Keršovani je čovjek sa širokim rasponom interesa, a to dokazuju njegovi štampani radovi s područja književnosti, muzike i umjetnosti.

U ovoj rukopisnoj ostavštini ostao je sačuvan plan studije *O štampi*, pisan vjerojatno godine 1937, u kojem je u devet poglavlja razrađen postanak štampe, utjecaj štampe, štampa u fašizmu i štampa radnika i seljaka, štampa u kapitalizmu s posebnim osvrtom na štampu u Jugoslaviji, način čitanja novina i, na kraju, o filmu. Na žalost, iako je plan detaljan, šteta je što taj rad nije dovršen, jer bi bio vrijedan doprinos historiji novinarstva.

Isto tako pedantno dan je i plan studije *O Krleži*, pisan u povodu dvadeset petogodišnjice književnog rada Miroslava Krleže (dakle 1939), ali je, na žalost, također nedovršen. Prema planu se vidi da bi Krleža, kao proleterski, revolucionarni pisac, koji je »doprinio ostvarivanju idejne hegemonije proletarijata«,[20] bio prikazan u vremenu u kojem živi, odnosno preko svojih djela.

---

[17] Vidi »*Dela*« Veselina Masleše, knj. I, Sarajevo, 1954.
[18] Plan je vrlo opširno iznijet u analitičkom inventaru, str. 9—14.
[19] Budući da je djelo bez naslova, fingirani naslov dala je autorica ovoga rada.
[20] Citat iz studije.

3

Bilješke Otokara Keršovanija čine drugu grupu u rukopisnoj ostavštini. Keršovani ih je ekscerptirao čitajući najraznovrsniju literaturu s područja povijesti, ekonomije i književnosti, a onda ih je upotrijebio ili ih je namjeravao upotrijebiti pri pisanju svojih radova.

Zbog toga što se Keršovani služio bilješkama pri pisanju radova navedenih pod tačkom 2. ove radnje, kao i pri pisanju radova štampanih 1940. i 1941. godine, provedena je ista sistematizacija rukopisnih radova i bilježaka u analitičkom inventaru, što pruža mogućnost brzog uvida u upotrijebljenu literaturu, a ne obavezuje da se prejudicira, možda pogrešno, literatura upotrijebljena za svaki pojedini rad.

Kao što je već napomenuto, bilješke su sačuvane za razdoblje od 1933. do 1940. godine, kad je zatvorska uprava dopuštala držanje pisaćeg pribora i knjiga. Osim toga, rukopisna ostavština sadržava i jedan notes pisan u požarevačkoj kaznionici 1928. god., i jednu bilježnicu iz 1920. god., u kojoj se nalaze literarne bilješke iz vremena kad je Keršovani bio osmoškolac u Karlovcu.

Bilježnice za koje je bilo moguće ustanoviti vrijeme kada su pisane složene su u rukopisnoj ostavštini kronološkim redom. U analitičkom su inventaru složene, kao što je već navedeno, prema grupama (povijest, ekonomija, književnost, razno), a unutar grupe abecednim redom po autoru ili naslovu djela, odnosno predmetno, ako ih je već sam Keršovani tako grupirao prikupljajući za to podatke iz različitih pristupačnih izvora (uglavnom novina, jer je do njih najlakše dolazio).

Izvanredno marljiv i sistematičan, Otokar Keršovani je pravio bilješke pri čitanju svake knjige, časopisa i novina, a često je stavljao, ekscerptirajući knjigu, vlastite primjedbe s pitanjima ako mu se činilo da je neki problem krivo interpretiran. Velika je šteta što su bilješke pisane najčešće olovkom, obično na sitnim komadićima papira istrgnutog iz nekog bloka, ili pak u malim bilježnicama koje je Keršovani sam izradio i onda kasnije proširivao umecima. U svakoj je bilježnici pravio bilješke iz najrazličitijih područja, već prema tome kako mu je koja knjiga dolazila pod ruku. Osim toga, naslovi djela citirani su nepotpuno, a negdje ih i ne navodi. To je katkada činio svjesno s obzirom na zatvorski režim i povremene preglede ćelija (npr. Lenjin—Tulin, Staljin—Džug.). Stoga je pri obradi bilješke najprije trebalo pronaći stvarno upotrijebljeni izvor i prema katalogu Nacionalne sveučilišne biblioteke, odnosno Jugoslavenskog leksikografskog zavoda u Zagrebu, izvršiti upotpunjavanje naslova. No unatoč svim nastojanjima nekoliko je bilježaka ostalo nedešifrirano.

Mislim da ovdje nije potrebno navoditi literaturu iz koje je Keršovani vadio bilješke, jer je to bio zadatak analitičkog inventara. Napomenut ću samo da rukopisna ostavština sadržava bilješke iz 72 povijesna, 20 ekonomskih i 26 književnih djela, ne računajući ovdje djela koja su složena u bilješkama predmetno.

Kao primjer Keršovanijeva rada i velike ustrajnosti navest ću njegov pokušaj da Mažuranićeve »Prinose za hrvatski pravno-povijesni rječnik« (izdanje JAZU, 1908—1912) razradi po skupinama. (Skupine su ove: plemenska organizacija i staro pravo, feudalizam, razno, gradovi, crkva, opći ekonomski podaci i termini, krivično pravo i pravni postupak, seljaštvo, latinski termini, stare hrvatske i slavenske riječi.) Za taj je rad dao prijedlog Mažuranić u uvodu »Prinosa . . .«, a Keršovani je to izvršio na 200 stranica bilježnice velikog formata, doslovno prepisavši pojmove iz Mažuranićeva rječnika, nadopunjujući ih iz literature gdje mu je to bilo moguće.

Spomenut ću još i to da je Keršovani uspio, usprkos zatvorskoj cenzuri, doći do nekih časopisa i knjiga koje su u staroj Jugoslaviji bile stavljene na indeks (npr. »Marxov zbornik o 50 g. smrti«, izd. Međunarodnog agrarnog instituta, 1933; časopise »Die Internationale«, »Zeitschrift für Praxis und Theorie des Marxismus« i niz Lenjinovih i Stalji-

novih djela), a koje ni danas ne posjeduje Nacionalna sveučilišna biblioteka u Zagrebu upravo zato što je to bila zabranjena literatura. Bilo bi interesantno saznati kojim je kanalima Keršovani dobavljao te knjige čak u samu kaznionicu.[21]

4

Treću grupu u rukopisnoj ostavštini sačinjava *korespondencija* Otokara Keršovanija. Ta se skupina sastoji iz 31 dokumenta (21 dopisnice, 7 pisama i tri razglednice) pisana Keršovaniju u razdoblju od 16. X 1940. do 25. III 1941.

Iz 1940. godine sačuvano je 13, a iz 1941. 18 dokumenata. Od toga su 16 dokumenata napisali Keršovaniju drugovi iz mitrovačke i lepoglavske kaznionice, a ostalo su pisma Veselina Masleše, Mije Mirkovića, Radovana Zogovića i drugih, povezana uglavnom s Keršovanijevom publicističkom i redaktorskom djelatnošću u *Hrvatskoj nakladi*.

Najvredniji dio korespondencije svakako su dopisnice iz mitrovačke kaznionice, koje nam, sudeći po sadržaju i po brojnim potpisima na gotovo svakoj dopisnici, pokazuju koliko su Keršovanija njegovi drugovi cijenili i voljeli i da su ga i nakon izlaska iz zatvora smatrali učiteljem, savjetnikom i pomagačem.

Ovdje ćemo naći dopise Voje Osmokrovića, Milana Marinkovića, Paška Romca, Nikole Stihovića, Andrije Hebranga, Riste Lekića (?), Rafaila Battine, Zvonka Svetličića, Spasoja Stejića, Nikole Špehara, Trajka Stamenkovića, Radivoja Davidovića, Ivana Mačeka, a u potpisima susrećemo i imena Žarka Ačimova, Lale Milankova, Lojza Sedeja, Milinka Kušića, Vukadina Vukadinovića, Jovana Veselinova (?), Jordana Nikolića, Milana Milankovića Baje, Stanka Paunovića, Petra Grubora, Sekule Popovića i V. Stojkića. U njima Keršovaniju čestitaju Novu godinu (Spasoje Stejić i drugovi uoči 1941) ili ga mole neku knjigu, lijek ili neku drugu uslugu. Osim toga, obavještavaju ga da su primili *Izraz*, da su ga proučili i da su neki članci iz njega ili iz nekih drugih novina izazvali živu diskusiju. Uzgred se daju obavještenja o promjenama u kaznionici, o izlasku nekog druga na slobodu ili o odlasku u bolnicu i uopće o svemu što se zbiva u sredini u kojoj je Keršovani proveo deset dugih godina. Na tim se dopisnicama ličnosti spominju samo po imenu ili po nadimku, pa dešifriranje te korespondencije nije ni danas potpuno završeno, a možda neće nikada ni biti.

Svakako, ova je korespondencija materijal značajne vrijednosti; daje nam podatke o ljudima koji su Keršovanija poznavali, a preko kojih bismo danas mogli doći do dragocjenih podataka o Keršovanijevu životu i radu u tamnici.

5

Četvrtu grupu rukopisne ostavštine čine fragmenti *sudskih spisa* koji sadržavaju kaznene postupke vođene protiv Otokara Keršovanija zbog povrede § 46. Zakona o štampi.

Iz 1926. godine imamo dva predmeta iz kojih se vidi da je Radomir Pašić tužio Keršovanija kao odgovornog urednika beogradskih *Novosti* zbog članaka u kojima se javnost obavještava o njegovim korupcionaškim poslovima,[22] a koji su bili povod poznatoj aferi zbog koje je Pašićeva vlada morala dati ostavku 4. travnja 1926. godine.

[21] Vidi bilješku 14. ovoga rada.

[22] U beogradskim *Novostima* br. 1314. od 16. I 1926. štampan je članak »Šta je s procesom Rade Pašića — Drag. Stojadinovića«, a u br. 1315. od 17. I 1926. članak »Šta je s tužbom, kojom je vlada g. Ljube Davidovića optužila g. Radomira Pašića za samovlasni naplat dva državna čeka u vrednosti od 600.000 fr. franaka.« Afera je, međutim, dosegla kulminacionu tačku člankom u *Novostima* od 22. II 1926.

Iste godine policija pokreće tužbu protiv Otokara radi članka »Jedna kuća užasa — u tomrucima Glavnjače«, štampanog u br. 1688. beogradskih *Novosti* od 18. VIII 1926. U ostavštini je sačuvana tužba s inkriminiranim novinama.

Iz 1927. god. imamo tužbu Božidara M. Raškovića, šefa administrativne uprave drž. monopola u Solunu, zbog napisa »Zašto«, štampanog u *Novostima*,[23] u kojem je Rašković »oklevetan« zbog korupcije.

6

Petu grupu čini skupina *miscelanea*. Ovdje nalazimo engleski rječnik Otokara Keršovanija iz 1929. godine, kad je počeo učiti engleski, i nekoliko rukopisa koji su vjerojatno bili pripremani za štampu u *Hrvatskoj nakladi*, npr. »Kratki filozofski rječnik«[24] u prijevodu R. Zogovića, s primjedbama O. Price upućenima Keršovaniju, i memoari Gorodovikova »V bojah i pohodah« na ruskom jeziku.

U tu smo grupu smjestili i »Prijedlog programa« Narodne seljačke stranke iz 1927. godine (zapravo Hrvatske seljačke stranke, kojoj je Radić promijenio ime želeći tako proširiti njezino djelovanje na Srbiju i na Makedoniju) s Keršovanijevim marginalijama.

Toj skupini pripadaju i tri brošure, novine i novinski izresci nađeni u rukopisnoj ostavštini.

III. Biografija Otokara Keršovanija

Za arhivističku obradu rukopisne ostavštine a i za pisanje naučne monografije potrebno je poznavati biografiju.[25] Arhivistička obrada završena je izradom analitičkog inventara. No u želji da istraživačima bude olakšan dalji rad, donosim kratku biografiju Otokara Keršovanija, svrstanu u nekoliko razvojnih faza determiniranih vremenom i mjestom djelovanja.

Prvo razdoblje: 1902—1921. Otokar Keršovani rođen je u Trstu 23. II 1902. Gimnaziju polazi u Pazinu, ali zbog pripojenja Istre Italiji i ukidanja te jedine hrvatske gimnazije u Istri završava gimnaziju u Karlovcu. Ovdje surađuje u srednjoškolskom listu *Timor*.

Drugo razdoblje: 1921—1924. Godine 1921. Keršovani se upisuje na Šumarski fakultet u Zagrebu, ali zbog rada u Jugoslovenskom akademskom klubu »Jurislav Janušić« i suradnje u časopisu toga studentskog društva *Mladoj Jugoslaviji* i u novinama toga društva *Podravski glasnik* zapušta studije. God. 1921. i 1922. Keršovani je i predsjednik Jugoslovenskog akademskog potpornog društva.

Keršovani zastupa jugoslavenske studente na međunarodnim studentskim skupovima, a o tome onda piše članke. Počeo se javljati i u zagrebačkim *Novostima* i u *Slobodnoj tribuni*. Od 1. IV 1924. do 15. IV 1925. namješten je u Novinskom uredu kraljevske vlade u Zagrebu.

U toj fazi Keršovani je zastupnik integralnog jugoslavenstva i slavenofilstva, a osim toga zahtijeva socijalni napredak za široke mase. Upravo ta posljednja nota dovela je u trećem razdoblju do njegova razvoja u komunista.

---

[23] *Novosti*, br. 1900. od 3. V 1927.

[24] Godine 1943. počelo je među borcima u NOV kružiti djelo »Iz kratkog filozofskog rečnika« (Redakcija Rozentala i Judina). Izdanje CK SKP/b/ 1940. — Djelo nije bilo štampano, već se umnožavalo na pisaćoj mašini, ciklostilu ili šapirografu i tako raspačavalo. Radi se o istom djelu koje je imao Keršovani, uz neke izmjene.

[25] Najopširniju biografiju O. Keršovanija izradio je Nusret Seferović, koji se nekoliko godina bavio proučavanjem života i rada ovog revolucionara. (Vidi bibliografiju radova o O. K.)

Treće razdoblje: 1925—1930. Razočaran društvom »Jurislav Janušić«, a potaknut i teškim materijalnim prilikama koje su ga prisilile da se zaposli u Celju, Keršovani se uz pomoć predsjednika Kluba napredne omladine Krznarića uposlio 1. X 1925. kao urednik političke rubrike u beogradskim *Novostima*, a već 25. XI 1925. postaje i glavni urednik.

Vrlo živa aktivnost O. Keršovanija u *Novostima* u toku 1926. i 1927. godine pokazala je da je Keršovani izgrađena ličnost, s jasnim stavom prema pojavama u društvenom životu i pročišćenim pojmovima o političkom životu stare Jugoslavije, a niz procesa (oko 11) zbog povrede § 46. Zakona o štampi pokazao je kako je Keršovanijevo pisanje tangiralo pojedine političke ličnosti. Većina uvodnika u *Novostima* iz toga vremena potječe od Keršovanija. Moglo bi se reći da su djelovanje i život Otokara Keršovanija bili ograničeni s jedne strane zatvorom a s druge cenzurom.

Keršovanijevo shvaćanje »da su samo nemir, sukob, borba plodni, samo oni nose nove vrednosti, nove puteve, nove ciljeve«[26] moralo ga je dovesti u komunističke redove. Odmah po dolasku u Beograd Keršovani se povezao s pokretom SKA (Grupa za socijalnu i kulturnu akciju). Uskoro ulazi u rukovodstvo te grupe, kojoj je svrha da privede inteligenciju radnom narodu. Surađuje u organima te grupe *Rad* i u programatskom zborniku *Generacija pred stvaranjem*. Godine 1927. postaje član SKOJ-a, zatim član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju, a 1928. god. ulazi u redove Komunističke partije. Ilegalno mu je ime bilo Jović. Time je Keršovani definitivno stao na stranu radničkog pokreta i usvojio marksizam kao svoj pogled na svijet.

Godine 1927. Keršovani je jedan od pokretača časopisa za privredna, društvena i politička pitanja *Novi pokret*.[27] Radi i na uređenju *Biobiblioteke studenata marksista*.

Godine 1928. Keršovani i još 24 komunista optuženi su za komunističku djelatnost. Suđenje je održano 13—16. II 1928. pred Prvostepenim sudom za grad Beograd, pod predsjedanjem Milutina Petrovića. Zbog nedostatka dokaza Keršovani je osuđen na šest mjeseci zatvora, a tu je kaznu Apelacioni sud povisio na godinu dana.[28] Kaznu je izdržao u kazneno-popravnom zavodu u Zabeli kod Požarevca, a po izlasku na slobodu radi u Beogradu kao partijski funkcioner na učvršćenju partijske organizacije i organiziranju Crvene pomoći.

S Veselinom Maslešom i uz pomoć naprednih intelektualaca u zemlji i inozemstvu Keršovani pokreće nešto prije proglašenja šestojanuarske diktature časopis *Novu literaturu*, koja ima zadatak da na polju umjetnosti i kulture preuzme ulogu zabranjene Krležine *Književne republike*.

Četvrto razdoblje: 1930—1940. U veljači 1930. Keršovani se na povratku iz Beča, gdje je bio na nekoj konferenciji, zadržao u Ljubljani. Tu je uhićen 14. II 1930. i osuđen na deset godina tamnovanja na temelju njegova usmenog priznanja da je u zemlju unio komunistički materijal (popise svih komunističkih rukovodilaca u zemlji).[29] Presudu je izrekao Milutin Petrović, sudac Državnog suda za zaštitu države u Beogradu 19. IX 1930.

Keršovani je počeo robovanje u Lepoglavi, a 1933. je prebačen u Srijemsku Mitrovicu. Na robiji nosi nadimak Ćiro. Vrijeme tamnovanja iskorištava za učenje i poučavanje drugih.

---

[26] Otokar Keršovani: »O umetnosti, životu, književnim anketama i drugim stvarima«, *Izbor članaka*, Beograd, 1960, str. 246.

[27] List *Novi pokret* izlazi u Beogradu od svibnja do prosinca 1927, kad je definitivno zabranjen. Od ukupno 18 izašlih brojeva cenzura je zaplijenila 17 brojeva.

[28] Dragan Marković i Ljubiša Ristović, Pred nepriznatim sudom, I, Beograd, 1959, str. 370. i d. Autori donose opširan prikaz suđenja dvadeset četvorici komunista, među kojima su se nalazili Josip Cazi, dr Sima Marković, Ivan Brijaček i drugi.

[29] Detalje o hapšenju donosi dr Srećko Šilović u svojim memoarima koji su pohranjeni u IHRPH u Zagrebu. (Memoarska građa, kut. 47/V—5.)

Bavi se historijom, ekonomijom, političkim naukama i književnošću, a onda piše studije i skripta iz tih područja.[30]

Vjeran svom novinarskom pozivu, Keršovani jedanput tjedno daje referate o političkoj situaciji, a 1936. pokreće ilegalni robijaški list *Udarnik*. Sve te aktivnosti omogućile su mu da uvijek bude u toku događaja, pa se po izlasku na slobodu mogao odmah uključiti u prve komunističke redove.

Peto razdoblje: 1940—1941. Izašao je iz zatvora 17. II 1940. i nastanio se u Zagrebu. Brzo nalazi zaposlenje u *Hrvatskoj nakladi;* to je poduzeće zapravo partijski organ koji radi po instrukcijama Kardelja i izdaje naprednu literaturu. Keršovani se javlja u *Izrazu*[31] izvanrednim člancima, koji se mogu uvrstiti u najbolje stranice naše napredne publicistike. Iz tog razdoblja potječe i studija »Rat i mir«, štampana tek poslije rata. Keršovani je u okviru *Hrvatske naklade* osnovao ediciju *Mala biblioteka* (Ma Bi), koja je imala zadatak da popularizira nauku, a izdavala je uglavnom brošure o Sovjetskom Savezu.[32]

30. III 1941. godine, poslije demonstracija u povodu Trojnog pakta, Keršovani je bio zatvoren, a 9. VII strijeljan u šumi Dotorščini kraj Maksimira u Zagrebu, zajedno s Božidarom Adžijom, Ognjen Pricom i drugima.

IV. Bibliografija štampanih radova Otokara Keršovanija

Pri izradi bibliografije upotrijebljen je abecedni katalog Jugoslavenskog leksikografskog zavoda i literatura o Otokaru Keršovaniju. Popisani su samo radovi za koje je sigurno utvrđeno autorstvo. Za radove u *Podravskom glasniku* ključ za dešifriranje dao je Vladimir Blašković, za radove u *Izrazu* suradnik *Izraza* Marijan Jurković, dok su neke radove dešifrirali Sl. Komadinić i Ivan Babić u Leksikografskom zavodu.

Bibliografske jedinice složene su kronološki, a unutar godine po abecednom redu naziva novina i časopisa. Na kraju opisa označava se kako je rad potpisan (do 1941. godine, jer su radovi poslije rata izašli pod punim imenom i prezimenom Otokara Keršovanija) i bilješka.

1922.

— Naši đaci bez sredstava za studij. Kriza Centralne akademske menze. Bijedan položaj studenata. Što kani učiniti vlada? *Novosti* (Zagreb), XVI/1922, br. 265, str. 2. (Potpis: Otokar Keršovani.)

— Potreba nove orijentacije. Zagreb, 25. IV 1922. *Mlada Jugoslavija,* I/1922, br. 2, str. 29—32. (Potpis: O. K.)

1923.

— Revizija slovenske politike. *Mlada Jugoslavija,* II/1923, br. 1, str. 5—11. (Potpis: Keršovani Otokar.)

— Studentski problemi. *Mlada Jugoslavija,* II/1923, br. 2, str. 53—55. (Potpis: Otokar Keršovani.)

— Naš pokret. *Mlada Jugoslavija,* II/1923, br. 3, str. 74—76. (Potpis: Otokar Keršovani.)

— Problem jedne orijentacije. *Mlada Jugoslavija,* II/1923, br. 4, str. 96—99, br. 5, str. 134—141. (Potpis: Otokar Keršovani.)

---

[30] Skripta se prepisuju i cirkuliraju unutar kaznionice, razumije se, bez naznake autora.

[31] *Izraz* je časopis Hrvatske naklade. Urednik mu je Josip Pavičić.

[32] S. Rapić i E. Maglajlić, «Nastavnici Veterinarskog fakulteta u Zagrebu u narodnoj revoluciji«, *Vetserum,* IX/1961, br. 11—12, str. 30.

— O. H. Č. S. *Mlada Jugoslavija*, II/1923, br. 5, str. 150—153. (Potpis: Otokar Keršovani. — O. H. Č. S. je kratica za preporodni pokret čehoslovačkih studenata.)
— Naš kongres. *Mlada Jugoslavija*, II/1923, br. 7—8, str. 206—209. (Potpis: Otokar Keršovani. — Kongres kluba »Janušić«.)
— Misli povodom desetgodišnjice smrti Jovana Skerlića. *Naša domovina*, II/1923—1924, br. 9, str. 2—3. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Dva kongresa. *Novosti* (Zagreb), XVII/1923, br. 217, str. 5. (Potpis: Otokar Keršovani. — Članak govori o kongresima studenata u Oxfordu i Ženevi.)
— Centralna akademska menza. 17. IX 1923. *Novosti* (Zagreb), XVII/1923, br. 259, str. 4. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Naša prosvjetna politika. *Novosti* (Zagreb), XVII/1923, br. 282, str. 1. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Novi putevi. *Podravski glasnik*, V/1923, br. 5, str. 1. (Potpis: O. K.)
— Inteligencija i narod. *Podravski glasnik*, V/1923, br. 6, str. 1. (Potpis: O. K.)
— Potreba zajedničkog rada. *Podravski glasnik*, V/1923, br. 7, str. 1. (Bez potpisa.)
— Tri velika pokojnika. *Podravski glasnik*, V/1923, br. 8, str. 1—2. (Bez potpisa. — Posvećeno Aloisu Rašinu, Grgi Tuškanu i Ivanu Tavčaru.)
— Za jednu skladniju akciju mladih. Glasovi iz omladinskih redova. Nacionalizam i socijalni progres. Akcija jugosl. Akademskog Kluba Janušić. *Slobodna tribuna*, III/1923, br. 487, str. 10. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Juriślav Janušić. *Slobodna tribuna*, III/1923, br. 487, str. 10. (Potpis: O. K. — U članku se govori o postanku, razvitku i radu Akademskog kluba »Janušić«.)
— Odnosi među omladinom. (»Janušić«, J. A. P. D. i »Orjuna«.) *Slobodna tribuna*, III/1923, br. 493, str. 10. (Potpis: O. Keršovani.)
— Studenti i inozemstvo. Zagreb, 8. VIII 1923. *Slobodna tribuna*, III/1923, br. 496, str. 6. (Potpis: Otokar Keršovani.)

1924.

— Novi putevi omladine. *Naša domovina*, III/1924—1925, br. 11, str. 10—11. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Iz međunarodnog studentskog života. *Naša domovina*, III/1924—1925, br. 12, str. 2—3. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— O našim studentskim prilikama. *Naša domovina*, III/1924—1925, br. 13—14, str. 1—2. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Drugi kongres Studentske internacionale. *Novosti* (Beograd), IV/1924, br. 1101, str. 3. (Potpis: Otokar Keršovani. — O kongresu održanom 12—23. IX 1924. u Varšavi.)

1925.

— Nove generacije i njihovi pokreti. *Generacija pred stvaranjem* (Beograd), 1925, str. 111—137. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Uspomene dr Mih. Polita-Desančića. *Novosti* (Beograd), V/1925, br. 1458. (Potpis: K.)
— Jedan buntovnik. *Novosti* (Beograd), V/1925, br. 1459. (Potpis: K.)
— Vlada permanentne krize. *Novosti* (Beograd), V/1925, br. 1499. (Potpis: K.)

1926.

— Božić. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1509, str. 1. (Potpis: Otokar Keršovani. — Članak protiv režima Nikole Pašića.)
— »Kritike« g. Velibora Gligorića. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1517, str. 5. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Pjesme A. R. Boglića. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1534. (Potpis: O. K.)
— Ljuba Jovanović u opoziciji. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1533, str. 1. (Potpis: O. K.)

— Jedno nerazumno i nedostojno igranje. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1540. (Potpis: O. K.)
— Posle jedne sramotne kampanje. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1542. (Bez potpisa.)
— Svetozar Miletić. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1546. (Potpis: K.)
— Dr Ivan Lorković. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1548. (Potpis: O. K.)
— Izložba vajara g. Sretena Stojanovića. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1560. (Potpis: O. K.)
— Ekonomska demokratija. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1568. (Potpis: K.)
— Odnosi između Srba i Hrvata. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1571. (Potpis: K.)
— Iz pašaluka g. dr Milorada Nedeljkovića. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1574, str. 2. (Potpis: O. Keršovani.)
— Praznik borbe, rada i budućnosti. *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1603. od 1. V. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Gospodo, položite oružje! *Novosti* (Beograd), VI/1926, br. 1665. (Potpis: K.)
— Naše žene. *Rad*, I/1926, br. 1, str. 2. (Potpis: O. Keršovani.)
— O vojsci, vojnicima i žandarima. *Rad*, I/1926, br. 1, str. 5. (Potpis: O. K.)
— Posle tri krvava majska dana u Varšavi. Šta je to Poljska republika? Koji su elementi poljske krize? *Rad*, I/1926, br. 3, str. 4. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Izvan Evrope nalaze se glavni centri svjetske politike. *Rad*, I/1926, br. 6, str. 1—2. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Glavni čvorovi oko kojih se okreću međunarodni sukobi. *Rad*, I/1926, br. 7, str. 2. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Evropa i Jugoslavija. Nekoliko teza o odnosima između evropskih država. *Rad*, I/1926, br. 8, str. 1—2. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Šovinizam na delu. *Rad*, I/1926, br. 11, str. 1. (Potpis: Otokar Keršovani. — O politici Svetozara Pribićevića.)
— Seljačko-radnički federalizam? *Rad*, I/1926, br. 16, str. 7—8. (Potpis: Otokar Keršovani. — U povodu istoimenog članka objavljenog u *Radu*, br. 15, o programu *Grupe za socijalnu i kulturnu akciju.*)

1927.

— Nove generacije i njihovi pokreti. *Naša domovina*, VI/1926—1927, br. 1, str. 10—16, br. 2—3, str. 4—8. (Potpis: O. Keršovani.)
— Gostovanje Paula Wegenera u narodnom kazalištu u Zagrebu. *Naša domovina*, VI/1927—1928, br. 8—10, str. 250. (Potpis: K. O.)
— Knjiga karikatura Pjera Križanića. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1806, str. 3. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Seljačka književnost u Hrvatskoj. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1807, str. 1. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Božić. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1807. (Bez potpisa.)
— Jedna nesavremena knjiga. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1818. (Potpis: K.)
— Tri godine. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1818. (Bez potpisa.)
— Jedna knjiga »za zabavu«. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1821. (Potpis: K.)
— Odabrane pesme Zmaja Jov. Jovanovića. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1829. (Potpis: K.)
— Gostovanje berlinske trupe u Manježu. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1897, str. 3. (Potpis: Otokar Keršovani.)
— Pustite nevine ljude. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1982, str. 1. (Potpis: Otokar Keršovani. — Zahtjev da se puste na slobodu uhapšeni odgovorni urednici listova.)

— Savez reakcije — ideologija bledskog sporazuma. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1983. (Potpis: K.)
— Ko im je dao pravo da obećavaju? *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1990. (Potpis: K.)
— Biankini — Laginja. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 2000. (Potpis: K.)
— Književnost i književnici u Sovjetskoj Rusiji. Predavanje g. Marka Slonima, urednika *Volje Rosiji* na beogradskom Univerzitetu. *Politika*, XXIV/1927, br. 7042, str. 7. (Potpis: V. D.)
— Sjajna usamljenost. *Rad*, II/1927, br. 20, str. 1. (Potpis: K.)
— O Nikoli Pašiću. *Rad*, II/1927, br. 20, str. 1. (Potpis: O. Keršovani.)
— Jačanje socijalne ljevice. *Rad*, II/1927, br. 21, str. 2. (Potpis: K. O. — U članku je prikazana situacija poslije oblasnih izbora.)
— Revolucija u kolonijama. *Rad*, II/1927, br. 22, str. 1—3. (Potpis: O. Keršovani.)
— Još o Nikoli Pašiću. *Rad*, II/1927, br. 26, str. 2. (Potpis: O. Keršovani. — Polemika s Dragišom Lapčevićem.)
— O grupi SKA, ulasku u S. Z. i tako dalje. *Rad*, II/1927, br. 26, str. 4. (Potpis: O. Keršovani. — Članak napisan u povodu ulaska nekih članova *Grupe za socijalnu i kulturnu akciju* u *Savez zemljoradnika.)*
— Obratimo pažnju na opštine. One mogu biti osnovne stanice plodnog rada na svima poljima društvenog života i odlična škola za veće javne poslove. *Samoupravni glasnik*, III/1927, br. 2, str. 2—3. (Potpis: Keršovani Otokar.)

1928.

— Dušan Popović. *Letopis Matice Srpske*, CII/1928, knj. 319, str. 156—157. (Potpis: K.)

1929.

— Socijalne ideje Ivana Cankara. *Letopis Matice Srpske*, CIII/1929, knj. 319, sv. 1. (Potpis: K.)
— Nikolaj Gavrilović Černiševski (povodom 100 g. rođenja). *Letopis Matice Srpske*, CIII/1929, knj. 319, sv. 3, str. 393—402. (Potpis: Vasilije Dragin.)
— O desetgodišnjici agrarne reforme. *Letopis Matice Srpske*, CIII/1929, knj. 320, sv. 3, str. 422—433. (Potpis: V. Dragin.)
— Bugarski zemljoradnički pokret. *Letopis Matice Srpske*, CIII/1929, knj. 321, sv. 1, str. 88—106. (Potpis: Dragin V.)
— Jedan »marksistički« referat o umetnosti. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 2, str. 60. (Potpis: Otokar Keršovani. — Osvrt na predavanje Rade Drainca »Umetnost posmatrana s gledišta istoriskog materijalizma«.)
— Jedan američki autor na beogradskoj sceni. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 4, str. 125. (Potpis: Otokar Keršovani. — Prikaz kazališnog komada B. Veillera »Suđenje Mary Dugan«.)
— O nebeskoj i telesnoj ljubavi... *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 5—6, str. 154. (Potpis: O. K. — Osvrt na anketu *Pravde.)*
— Kad čovek ostari. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 5—6, str. 154. (Potpis: K. O. — Kritika članka Dragiše Lapčevića.)
— O teškom stanju naše savremene književnosti. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 5—6, str. 155. (Potpis: O. K. — Osvrt na anketu o krizi naše književnosti u zagrebačkim *Novostima.)*
— O umetnosti, životu, književnim anketama i drugim stvarima. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 7—8, str. 200—201. (Potpis: V. Dragin.)
— O jednom almanahu. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 9, str. 250—252. (Potpis: V. Dragin. — Almanah *Naša iskra.)*
— Povodom »Filozofskih fragmenata« dr Ksenije Atanasijević. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 10, str. 273—276. (Potpis: V. Dragin.)

— Božidar Adžija: Od Platona do Marksa (Razvoj sociološke ideje), Zagreb, 1929. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 10, str. 285—286. (Potpis: V. D. — Prikaz.)
— Iz literature o selu. *Nova literatura*, I/1928—1929, br. 11, str. 293—298. (Potpis: Dragin.)
— O prirodi i ljudima na polarnom severu Rusije. *Politika*, XXVI/1929, br. 7455, str. 6. (Potpis: V. D. — Prikaz predavanja D. Milovanovića.)
— Rodion Raskoljnikov »Zločin i kazna«. *Politika*, XXVI/1929, br. 7774, str. 7. (Potpis: V. D. — Prikaz predstave Hudožestvenog teatra.)
— »Misao« — Leonida Andrejeva. *Politika*, XXVI/1929, br. 7775, str. 6. (Potpis: V. D. — Prikaz predstave Hudožestvenog teatra.)
— »Cvrčak na ognjištu« Čarlsa Dikensa. *Politika*, XXVI/1929, br. 7778, str. 7. (Potpis: V. D. — U povodu predstave u Manježu.)
— »Sirotinja nije greh« od Ostrovskog. *Politika*, XXVI/1929, br. 7780, str. 8. (Potpis: V. D.)
— Gogoljeva »Ženidba«. *Politika*, XXVI/1929, br. 7781, str. 7. (Potpis: V. D.)

1930.

— Beleške o omladini. *Nova literatura*, II/1930, br. 1, str. 14—16. (Potpis: V. Dragin.)

1936.

— Adam Pribičević o seljaku. *Seljačko kolo*, II/1936, br. 29, str. 3. (Potpis: V. B. — U ostavštini postoje bilješke o tom djelu.)

1938.

— Povodom knjige »Održanje seljačkog posjeda«. *Kultura*, IV/1938, br. 2, str. 37—42. (Potpis: O. K. — Osvrt na knjigu M. Mirkovića.)

1939.

— San i istina Marka Ristića. *Umetnost i kritika*, I/1939, br. 3, str. 119—128. (Potpis: Dragin.)
— Skerlić u svome dobu. *Umetnost i kritika*, I/1939, br. 4—5, str. 195—203. (Potpis: R. Gregović.)
— Muzički portreti Vojislava Vučkovića. *Umetnost i kritika*, I/1939, br. 4—5, str. 287—289. (Potpis: R. Gregović.)

1940.

— Pitanje zemlje. *Izraz*, II/1940, br. 3, str. 137—140. (Potpis: D.)
— Ljuba Davidović. *Izraz*, II/1940, br. 3, str. 141—142. (Potpis: Junius.)
— Povodom pisanja Srpskog glasa. *Izraz*, II/1940, br. 3, str. 142. (Potpis: Junius.)
— Ferdo Šišić. *Izraz*, II/1940, br. 3, str. 143—144. (Potpis: K.)
— Prežihov Voranc: Požganica. *Izraz*, II/1940, br. 3, str. 145—146. (Potpis: K.)
— O Dragoljubu Jovanoviću i njegovoj stranci. *Izraz*, II/1940, br. 4, str. 209—211. (Potpis: Junius.)
— Društvene promjene u srednjoj Istri. *Izraz*, II/1940, br. 4, str. 212—213 (Potpis: V. Bezjak.)
— O ukusu filmske publike. *Izraz*, II/1940, br. 4, str. 222—224. (Potpis: Ivan Marković.)
— O seljačkoj državi. *Izraz*, II/1940, br. 5, str. 271—272. (Potpis: J.)
— Pitanje reorganizacije države. *Izraz*, II/1940, br. 5, str. 272—273. (Potpis: Junius.)
— Slobodan Jovanović. *Izraz*, II/1940, br. 5, str. 277—278. (Potpis: K.)
— Dva filma za Babbite. *Izraz*, II/1940, br. 5, str. 285. (Potpis: Ivan Marković.)
— SSSR i južnoslavenski narodi. *Izraz*, II/1940, br. 6, str. 330—332. (Potpis: Junius.)
— August Bebel. *Izraz*, II/1940, br. 6, str. 332—334. (Potpis: Junius.)
— O njemačkim vojnim uspjesima. *Izraz*, II/1940, br. 7—8, str. 435—436. (Bez potpisa.)

— O engleskim reformama. *Izraz*, II/1940, br. 7—8, str. 436—438. (Bez potpisa.)
— Dr R. Bičanić o Sovj. savezu. *Izraz*, II/1940, br. 7—8, str. 438. (Bez potpisa.)
— T. Pavlov: Nacija i kultura. *Izraz*, II/1940, br. 7—8, str. 440—442. (Potpis: Ivan Marković.)
— U znaku vremena. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 490—499. (Potpis: Bezjak V.)
— Gospoda iz Vichy-a. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 500—501. (Potpis: Junius.)
— Jedna knjiga o hrv. selj. pokretu. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 504. (Potpis: B.)
— Knjige i članci o Sovjetskom savezu. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 505—507. (Potpis: V. B.)
— Strani kapitali u Jugoslaviji. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 507—508. (Potpis: J.)
— August Cesarec: Sin domovine. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 508—511. (Potpis: V. D.)
— Četiri filmske premijere. *Izraz*, II/1940, br. 9, str. 511—513. (Potpis: Ivan Marković.)
— Proširenje rata i planovi o ekonomskoj organizaciji Evrope. *Izraz*, II/1940, br. 10, str. 560—564. (Potpis: Junius.)
— Četiristogodišnjica jezuitskog reda. *Izraz*, II/1940, br. 10, str. 568—569. (Potpis: K.)
— Gončarov: Bezdan. *Izraz*, II/1940, br. 10, str. 570—572. (Potpis: Marković J.)
— Dva historiska filma, *Izraz*, II/1940, br. 10, str. 573—575. (Bez potpisa.)
— Mile Budak: San o sreći. *Izraz*, II/1940, br. 11, str. 626—630. (Potpis: Junius.)
— Katajev: Milijun muka. *Izraz*, II/1940, br. 11, str. 635—637. (Potpis: Ivan Marković.)
— Povodom »Književnih svezaka«. *Izraz*, II/1940, br. 11, str. 639—640. (Potpis: D.)
— Dva filma o Petru. *Izraz*, II/1940, br. 12, str. 714—716. (Potpis: Ivan Marković.)
— San i istina Marka Ristića. *Književne sveske*, I/1940, br. 1, str. 113—130. (Potpis: Dragin V.)
— Petar Prvi. *Život i rad*, XIV/1940, knj. 30. N. T. sv. 32—39, str. 228—230. (Potpis: D. V.)

1941.

— Anton Korošec. *Izraz*, III/1941, br. 1, str. 65—68. (Potpis: Junius.)
— V. Iljič: Imperijalizam. *Izraz*, III/1941, br. 1, str. 71—72. (Potpis: K.)
— Anri Bergson. *Izraz*, III/1941, br. 3, str. 120—122. (Potpis: K.)

1945.

— O Šenoi. *Republika*, I/1945, br. 3, str. 197—202.

1946.

— O ratu. *Republika*, II/1946, br. 1, str. 38—78.
— Rat i Mir, Zagreb, 1946. Izd. Male političke biblioteke Naprijeda br. 4 (dva izdanja.)

1949.

— O Šenoi. *Ilustrirani vjesnik*, 1949, br. 220, str. 12—13.

1955.

— Skerlić u svome dobu. *Ogledi o jugoslovenskim piscima, zbornik*. Priredio dr Milenko Popović, Beograd, 1955.

1960.

— Izbor članaka. (Napomene, predgovor i pogovor napisao Nusret Seferović), Beograd, 1960.

1964.

— Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije. *Mogućnosti*, XI/1964, br. 11, str. 1134—1143.

V. Bibliografija o Otokaru Keršovaniju

(1923—1964. godine)

1923.

MIRKOVIĆ, J.: Klub »Janušić« protiv demokrata. *Riječ*, IV/1923, br. 173, str. 4.

1927.

Novosti se ograduju. *Balkan*, XIV/1927, br. 79, str. 2.

Hapšenje našeg urednika. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1901, str. 1.

ATANASIJEVIĆ, K.: Slučaj ured. »Novosti« g. Otokara Keršovanija. *Novosti* (Beograd), VII/1927, br. 1908.

PETROVIĆ, I. M.: Novi Beograd. Prošla nedjelja. *Obzor*, LXVIII/1927, br. 138, str. 2—3.

1928.

Dvadesetpet optuženih za komunističku propagandu. *Politika*, XXV/1928, br. 7109, str. 8, br. 7111, str. 1—3, br. 7114, str. 5—6.

Komunistički proces. *Radničke novine* (Beograd), 1928, br. 8, str. 3—4.

Dvadesetpet komunista pred sudom. *Reč*, V/1928, br. 1161.

Komunistički monstre proces. 25 optuženika pred beogradskim sudom. Iskazi o Glavnjači. *Večernja pošta*, VIII/1928, br. 1987, str. 2 .

ŽIVALJEVIĆ, Dim(itrije) D.: Komunistički procesi. *Život i rad*, I/1928, knj. I, sv. 3, str. 199—203.

1942.

Streljanje u Zagrebu. *Srpski glasnik*, II/1942, br. 50, str. 3.

1944.

IVEKOVIĆ, Mladen: Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani. Povodom trogodišnjice njihove smrti. Naprijed, 1944.

1945.

I. F.: U spomen prvoborcima antifašističkog pokreta. *Ilustrirani vjesnik*, I/1945, br. 2, str. 7.

1951.

D.: Ognjen Prica, Božidar Adžija i Otokar Keršovani. *Borba*, XVI/1951, VII, 9, br. 161.

1952.

S(eferović), N(usret): Jedan susret. *Narodni list*, VIII/1952, br. 2272.

1953.

BLAŠKOVIĆ, Vladimir: Omladinac Otokar Keršovani kao novinar. *Kulturni radnik*, VI/1953, br. 7—8, str. 325—328.

BLAŠKOVIĆ V(ladimir): Otokar Keršovani, uvodničar koprivničkih novina. *Podravska revija*, I/1953, br. 1, str. 9—11.

Prije tri decenija. *Vjesnik NFH*, XIV/1953, br. 2463. (O prvim publicističkim radovima O. K. u listu *Podravski glasnik.*)

1954.

SEFEROVIĆ, Nusret: Otokar Keršovani. *Omladina*, IX/1954, br. 5 .

BANČIĆ, Šime: Otokar Keršovani. *Učka*, I/1954, br. 2, str. 1.

1955.
MARTINOVIĆ, Niko S.: Jezivi paket u Dunavu. *Omladinski pokret*, XV/1955, br. 3. (O progonu, suđenju i sudbini O. Keršovanija.)

1957.
UJČIĆ, Tugomil: Neka sjećanja na Otokara Keršovanija. *Glas Istre*, XIV/1957, br. 11.
SEFEROVIĆ, Nusret: Otokar Keršovani. *Komunist*, XVI/1957, br. 5—9.

1959.
Streljanje Ognjena Price i drugova. *Borba*, XXIV/1959, br. 159.
GLIGORIĆ, Velibor: Otokar Keršovani. *Izraz*, III/1959, knj. V, br. 6, str. 637—644.
POPOVIĆ, Slobodan: Sećanje na Otokara Keršovanija. *Književnost*, XIV/1959, knj. XXIX, br. 10, str. 400—401.
Prica, Adžija, Keršovani, streljani u Zagrebu 9 jula 1941. godine. *Krajiške novine*, VII/1959, br. 307. i *Jednota*, XIV/1959, br. 27.
R(istović) Lj(ubiša); Otokar Keršovani. *Narodna armija*, XIV/1959, br. 1027.
SIĆ, Đuro: Radio sam s »Lekom« i Keršovanijem. *Novosti*, VI/1959, br. 20.
KRSTANOVIĆ, Slobodan: Omladinski proces. *Mladost*, IV/1959, br. 131.
GLIGORIĆ, V(elibor): »Novi pokret« i Otokar Keršovani. *Savremenik*, V/1959, knj. X, br. 7, str. 791—794.
»Ubice, naučite se pucati!« *Za pobedu*, XI/1959, br. 342.

1960.
SEFEROVIĆ, Nusret: O Otokaru Keršovaniju. Predgovor knjizi »Izbor članaka O. Keršovanija«, Beograd, 1960.
MIKECIN, Vjekoslav: Djelo koje obavezuje. *Naše teme*, IV/1960, br. 6, str. 943—956.

1961.
DOBRILA, Tone: Otokar Keršovani. *Riječka revija*, X/1961, br. 5—6, str. 268—272.

1962.
SE(FEROVIĆ), N(usret): Otokar Keršovani. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. V/1962, str. 242.
BOGDANOV, Vaso: Naša nacionalno-politička prošlost u knjizi Otokara Keršovanija, *Forum*, 1962, br. 3, str. 418—423.
SEFEROVIĆ, Nusret: Otokar Keršovani. *Idejni borci revolucije*, Beograd, 1962.

1964.
JELIĆ, Ivan: Otokar Keršovani i naša povijest. (U povodu objavljivanja njegovih bilježaka o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije), *Mogućnosti*, XI/1964, br. 11, str. 1143—1146.

VI. Zaključak

Kao što je u uvodu napomenuto, ovaj je rad poticaj da se pristupi izradi jedne naučne biografije ove eminentne ličnosti u historiji jugoslavenskog radničkog pokreta. U realizaciji tog pothvata bit će potrebno prikupljati podatke na području čitave zemlje, jer uz to što je Keršovanijeva djelatnost bila uglavnom anonimna, njegovo djelovanje u odnosu na Istru i uopće na radnički pokret nije proučeno. Kad govorim o anonimnom djelovanju, mislim na glavnu djelatnost Keršovanija, tj. na publicistički i novinarski rad, jer iako je pisao mnogo i dobro, mnoge članke, naročito uvodnike, zbog njihova sadržaja nije potpisivao, a danas nemamo dovoljno elemenata da ih pripišemo baš njemu. Upotrebljavao je pseudo-

nime i inicijale (Bezjak, D., D. V., Dragin Vasilije, Dragin V., Gregović R., Junius, K., K. O., Marković Ivan, O. K., V. B., i V. D.). Osim toga, Keršovani je bio vrlo zatvoren, o svom je životu govorio malo, a većina njegovih prijatelja danas leži pod zemljom.

Stoga, budući da vrijeme nosi zaborav, mislim da je krajnji čas da se o Keršovanijevu radu i životu prikupe podaci koji se još mogu prikupiti.

S obzirom na iznijeto, apeliram da se kompletira arhivski materijal o Keršovaniju.[33] Trebalo bi anketom prikupiti podatke o Keršovanijevim rukopisima, odnosno pismima pohranjenim u arhivima i institutima, a treba voditi računa i o privatnim ostavštinama. Tako npr. Mijo Mirković u pismu od 4. I 1941. upućenom Keršovaniju[34] spominje da je našao njegova stara pisma, pa bi se ona možda mogla pronaći u ostavštini Mije Mirkovića.[35] U redovnoj arhivi IHRPH u Zagrebu nalazi se pod br. 06-1762/1-2-1964. pohranjen dopis Josipa Žigantea iz Sutomišćice, autora »Pjesama na Jadranu«. u kojem spominje »zagrebačka pisma« Otokara Keršovanija, koja mu je Keršovani uputio iz Zagreba a nalaze se u njegovu posjedu. Dr Slobodan Popović ima također jedno Keršovanijevo pismo od 18. IX 1924.[36]

Pri tom ne treba zaboraviti izjave suboraca O. Keršovanija, jer se iz memoarske građe mogu prikupiti dragocjeni podaci o životu i radu Otokara Keršovanija. Velik je propust da čovjek čije ime nosi pazinska gimnazija, izdavačko poduzeće u Rijeci i niz drugih ustanova nema naučno dokumentiranu biografiju. A svakako moramo priznati da je Nusret Seferović svojim radovima u tome učinio prvi korak.

РЕЗЮМЕ

РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДСТВО ОТОКАРА КЭРШОВАНИ В ИНСТИТУТЕ ДЛЯ ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ ХОРВАТИИ В ЗАГРЕБЕ

Рукописное наследство Отокара Кэршовани, журналиста и коммуниста, которое сохраняется в Институте, состоит из: 1. Работ (рукописей) из областей истории, экономии, журналистики и литературы; 2. Примечаний, которые делал О. Кэршовани читая самую разнообразную литературу и которыми пользовался когда писал свои работы; 3. Переписки из периода с 16 октября 1940 по 25 марта 1941 года; 4. Фрагменты судейских документов, которые содержат штрафные дела которые велись против О. Кэршовани из-за нарушения члена 46 Закона о печати, и 5. Разного.

В этой работе, которая имеет за цель быть приложением для работы научной монографии, дан короткий обзор рукописного наследства, короткая биография с периодизацией, библиография печатанных работ О. Кэршовани и библиография статей о О. Кэршовани написанных с 1923 года по 1964 года.

[33] Upotpunjavanje bi se vršilo kako originalnim arhivskim dokumentima tako i fotokopijama ako su dokumenti sastavni dio nekog drugog fonda.

[34] IHRPH, Rukopisna ostavština O. Keršovanija 3/81—1.

[35] Ostavština Mije Mirkovića nalazi se u njegove obitelji.

[36] Dr Slobodan Popović, Sećanje na Otokara Keršovanija, memoarski odlomak. *Književnost*, XIV/1959, knj. XXIX, br. 10, str. 400—401.

JELENA RADMANOVIĆ

Značajna prinova fototeke Instituta

ZBIRKA fotografija o narodnooslobodilačkoj borbi koju je Ivan Pirker poklonio Institutu znatno je obogatila našu fototeku. Radi se o 57 fotografija, što je samo po sebi znatan broj, ali one su naročito važne po svom sadržaju. Svaka od tih fotografija za sebe poseban je dokument i značajno svjedočanstvo o događajima i zbivanjima u toku naše revolucije. Evo sadržaja samo nekih. Fotografija zaprepaštene žene iz Drežnice, opkoljene zaplakanom i užasnutom djecom u momentu bombardiranja sela. O patnjama i stradanjima naroda u toku rata i okupacije svjedoči i nekoliko fotografija o potpuno razorenim i popaljenim selima, o opustošenom i napuštenom Priboju kraj Plitvičkih jezera, o natkrivenim ruševinama — gariштima gdje je stanovništvo spaljenih sela privremeno stanovalo, o brižno označenom grobu poginulog partizana Petra, čije je samo ime ostalo poznato, o ispraćaju posmrtnih ostataka borca Vlade Majdera u Otočcu. Ali, istovremeno, fotografije o srušenom vlaku kod Plaškoga, ili o mostu dignutom u zrak i o razorenoj pruzi kod vijadukta Bendera na medi Like i Dalmacije, ili o uništenom topu kod Raduča svjedoče o učestalim partizanskim akcijama i borbama. A da i ne govorimo o fotografijama o maršu jedne jedinice VI divizije, o postrojenim borcima XIII divizije prilikom njezina formiranja, o borbama za oslobođenje Pašmana i još nekima koje prikazuju razvitak i operacije Narodnooslobodilačke vojske. Interesantne su i fotografije o masovnim zborovima i proslavama, kao što je ona s proslave 1. maja u Korenici 1942. god., ili druga, s proslave oktobarske revolucije u jednom dalmatinskom selu, ili sa skupštine nekoliko stotina pionira u Škaliću, s bijelim titovkama na glavama.

Ova mala zbirka zanimljiva je i zato što su u njoj zastupljene gotovo sve djelatnosti koje su bile naročito aktuelne u toku borbe. Tu je i partizanska štamparija i radionica za izradbu zatvarača za topove, i žetva na Kordunu u kojoj borci i omladina zajednički rade, i Prvo zasjedanje ZAVNOH-a u Plitvicama, i konferencija Antifašističke fronte žena, i partizanska zubna ambulanta, i bolnica na Braču, i tečaj za nepismene na Hvaru, i još mnoge druge. Vrijednost je zbirke to veća što ove fotografije nisu do sada nigdje objavljene i javnosti do danas uglavnom nisu poznate. Treba istaknuti da je drug Pirker ovu zbirku brižno čuvao. On je u vrijeme rata kao 14-godišnji skojevac prilikom jednog napada na Topusko sabrao i spremio nečijom nepažnjom razasute fotografije i sačuvao ih do danas. Mi mu najljepše zahvaljujemo na poklonjenoj zbirci.

Pripremili:

ANA FELDMAN
MARIJAN RASTIĆ

Odbor civilne vlasti u Mogoriću 1941. godine

Uvodne napomene

Uz stvaranje borbenih grupa na području kotara Gospić, koje su nakon prvih okršaja u borbama protiv neprijatelja prerastale u partizanske odrede, i uz organiziranje djelatnosti niza političkih organizacija posebno mjesto zauzimaju narodna predstavništva izabrana umjesto starih organa vlasti, sa zadatkom da vrše vlast na oslobođenom teritoriju, a u interesu naroda i njegove vojske — partizanskih jedinica. Pomaganje partizanskih odreda hranom, oružjem, sanitetskim materijalom, informacijama o neprijatelju itd. jedan je od bitnijih zadataka takvih narodnih predstavništava. Ona su u većem broju formirana u kotaru Gospić (u selima Medak, Vrebac, Mogorić, Divoselo, Smiljan i druga) u jesen 1941. god. pod raznim nazivima: Odbor civilne vlasti, Odbor Narodne pomoći, Odbor NOF, Narodni sud itd.

Dokumenti koje objavljujemo jedini su nam poznati i sačuvani pisani tragovi djelovanja Odbora civilne vlasti u Mogoriću u 1941. god. Dakako, s obzirom na to da su sačuvani samo zapisnici 1, 3. i 9. sjednice Odbora civilne vlasti u Mogoriću (od 26. X, 14. XI i 12. XII 1941), djelatnost toga Odbora može se pokazati samo fragmentarno. Tekst dokumenata poštovan je u cijelosti, sa svim svojim stilskim, jezičkim, gramatičkim i pravopisnim osobitostima. Dokumenti se donose kronološkim redom. Nakon datuma nastanka dokumenta slijedi kratak sadržaj, tekst dokumenta i potpisi. Tehnički opis dokumenta daje se neposredno iza teksta dokumenta.

1941, listopad 26.

Zapisnik konstituirajuće sjednice Odbora civilne vlasti u Mogoriću, na kojoj je izvršeno biranje predsjednika i tajnika Odbora

ZAPISNIK

1-ve) Konstituirajuće sjednice Civilne vlasti, održane dne 26. X. 1941 god. u Mogoriću.

Prisutni

1. Dane Korica, 2. Miloš Vurdelja, 3. Mile Ilić, 4. Tomiša Djaković i 5. Nikola Radaković.

---

* Uvodne napomene uz tekst dokumenata nemaju svrhu da objasne uvjete u kojima je formiran Odbor civilne vlasti u Mogoriću. One tek ukazuju na jedan vid djelatnosti KP Hrvatske u rasplamsavanju NOR-a i socijalističke revolucije, na jednu od njezinih posebnosti, dovoljno sačuvanu u dokumentima koje ovom prilikom objavljujemo.

Predmet:

1. Izbor pretsjednika i sekretara.

Odbor civilne Vlasti, jednoglasno izabire za Pretsjednika: Miloša Vurdelju, a za Sekretara Dane Korica.

Zaključeno i potpisano.

Sekretar
D. Korica, v. r.

Pretsjednik
M. Vurdelja, v. r.

Original, pisan rukom, ćirilicom, 21 × 14,5, 1 list
Sign.: IHRPH Zagreb; NV-111/247

1941, studeni 14.

Zapisnik treće sjednice Odbora civilne vlasti u Mogoriću, na kojoj je u prisutnosti svih članova Odbora nakon raspravljanja donijeta odluka o razvodu braka između Jage i Nikole Basarića i odluka o odgoju njihova novorođenog djeteta

ZAPISNIK

3-će) Sjednice odbora civilne Vlasti održane u prostorijama osnovne škole u Mogoriću dana 14. XI. 1941. god.

Prisutni

1. Pretsjednik: Miloš Vurdelja
2. Sekretar Dane Korica
3. član Mile Ilić
4. „ Tomiša Djaković
5. „ Nikola Radaković

Dnevni red

1. Pretres pitanja razvod braka Nikole i Jage Basarić

Nikola Basarić podnio je žalbu Odboru civilne vlasti da ga njegova drugarica koju je oženio pred godinu dana neće da sluša već stalno izaziva svadu i traži da se provede razvod braka kod njih dvojice.

Nikolina drugarica. Jaga Basarić postavlja pitanje odgajanje djeteta koje je novorođeno.

Na pitanje sekretara Nikola obećuje, daće davati pomoć u novcu u visini 150 din. za podizanje djeteta. Dok Jaga nato ne pristaje već zatražuje da Nikola sam njeguje i odgoj djete.

Odbor civilne Vlasti donosi odluku da Jaga nemože prisiliti Nikolu da on njeguje djete već da se narede između sebe, a još bi najbolje bilo da se izmirite i da zajednički djete odgajate, ali kad već nemožete doći do izmirenja onda neka Jaga odgaja djete do 9 mjeseci, a Nikola da joj dava pomoć u novcu 150 din., a po navršenih 9 mjeseci da djete na daljnje odgajanje uzme Nikola.

Zaključeno i potpisano.

Sekretar
D. Korica, v. r.

članovi
T. Djaković
Mile Ilić
Nikola Radaković

Pretsjednik
M Vurdelja, v. r.

Original, pisan rukom, ćirilicom, 20 × 21,5, 2 lista
Sign.: IHRPH Zagreb; NV-111/248

1941, prosinac 12.

Zapisnik devete sjednice Odbora civilne vlasti u Mogoriću, na kojoj se raspravljalo o razdiobi braće Mile i Stojana Lazića i o kartanju u stražarnici za vrijeme noćnog dežuranja

ZAPISNIK

9-te) Sjednice Odbora civilne vlasti održane u Mogoriću dana 12. XII. 1941. god.

Prisutni

1. Pretsjednik: Miloš Vurdelja
2. Sekretar Dane Korica
3. Član Mile Ilić
4. „ Mileva Milojević
5. „ Nikola Radaković
6. „ Tomiša Djaković

Dnevni Red:

1. Pitanje razdiobe Brać Mile i Stojana Lazić
2. Pitanje kartanja u stražari i kod dežuranja.

ad-1 Kako se braća Lazić Mile i Stojan nemogu izmedu sebe narediti u razdiobi svoga posjeda.

Odbor je pozvao obadvojicu braće na saslušanje i rastumačio im da je najbolje da razdijele zemlju na parcele bratimski po polovici po starom obićaju, našto su konačno obadvojica pristali.

ad-2 Kako se pokazalo kartanje na veliko u stražari i kod onih ljudi koji po noći dežuraju, po tome pitanju treba urediti stvar.

Odbor jednoglasno donosi rešenje da se za kartanje prvi put dade pismena opomena koja će se istaknuti u stražari, da važi od jedan put za sve, a ko se ne bude toga pridržavao da se za svaki put primjene kazna u visini od 100 din.

Zaključeno i podpisano.

Sekretar
D. Korica, v. r.

Pretsjednik
M Vurdelja, v. r.

članovi
M. Milojević
Mile Ilić
Nikola Radaković
T. Djaković

Original, pisan rukom, latinicom, 20,5 × 21, 1 list
Sign.: IHRPH Zagreb; NV-111/249

Pripremili:

MILUTIN GROZDANIĆ
VERA LUKATELA

Iz sjećanja Marijana Žuvića*

O počecima narodnooslobodilačkog pokreta i oružane borbe u Dalmaciji

U Splitu su bile 27. marta 1941. organizirane velike demonstracije protiv Trojnog pakta, vlade Cvetković—Maček, protiv skupoće, protiv rata i fašizma, a za savez sa Sovjetskim Savezom. Demonstracije je organizirao Pokrajinski komitet Partije, na čelu kojih su se nalazili članovi partijskog rukovodstva za Dalmaciju i članovi rukovodstva Stranke radnog naroda: Vicko Krstulović, Ivo Lučić, ja i ostali članovi Pokrajinskog komiteta. Od rukovodstva CK KPJ nije nitko lično učestvovao i rukovodio demonstracijama na splitskoj obali, ali smo zato dobili pismene i usmene direktive da treba organizirati demonstracije, i to ne samo u većim mjestima, kao što je Split, nego i u manjim. Tako su, prema toj direktivi, bile izvedene demonstracije i u drugim mjestima Dalmacije. One su organizirane na taj način da su se partijski rukovodioci razdijelili u tri grupe. Jedni su otišli k hotelu Belvi i sakupili se na toj strani, drugi u Marmontovu ulicu, a treći na Narodni trg. Dogovoreno je tačno vrijeme kada ćemo svi doći na obalu. Bila je to potpuno organizirana demonstracija, preko Stranke radnog naroda, sindikata, omladine i svih organizacija koje se nisu slagale s tadašnjim režimom.

Demonstracije su izvanredno uspjele jer su bile masovne. U njima je učestvovalo nekoliko hiljada demonstranata. Bilo je najviše radnika, ali bilo je i drugih građana demokratski nastrojenih, zatim simpatizera Partije, koji su bili protiv fašizma i osovine Rim—Berlin jer su znali da ona vodi neposrednom ratu.

U demonstracijama su se izvikivale parole: »Dolje Trojni pakt!«, »Dolje Cvetković—Maček!«, »Hoćemo savez sa Sovjetskim Savezom!«, »Nećemo rata, nećemo fašizma, hoćemo mir!«, »Hoćemo kruha, hoćemo rada, hoćemo slobode!«

---

* MARIJAN ŽUVIĆ, rođen 1904. god. u Velom Ižu, kotar Zadar. Od svoje 12. godine radnik na građevinskim i drugim radovima. U radnički pokret uključio se već 1925. godine. Godine 1927. emigrirao je u Kanadu, a kasnije u SAD, gdje je radio različite poslove. Godine 1929. primljen je u KP Amerike. Politički djeluje u Hrvatskoj bratskoj zajednici i drugim iseljeničkim organizacijama. Odlazi u Sovjetski Savez u partijsku školu KUNMZ, a godine 1935. nalazi se u Parizu, gdje radi s našim iseljenicima. Iste godine vraća se u zemlju i zapošljava se u Splitu. U ljetu 1936. postao je član OK KPH za Dalmaciju. Iste godine uhapšen je i zatim interniran u rodno mjesto Veli Iž. Tu radi na formiranju omladinske i partijske organizacije. Godine 1941. odlazi u Split, gdje ga je zatekla kapitulacija stare Jugoslavije. U svibnju 1941. odlazi po odluci PK KPH za Dalmaciju u Veli Iž da rukovodi partijskim radom u kotaru Preko. Za vrijeme rata bio na različitim partijskim i vojnim dužnostima. Danas živi u Zadru.

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske posjeduje sjećanja druga Marijana Žuvića koja se odnose na sav njegov revolucionarni rad od 1926. nadalje. Sjećanja su registrirana u Arhivu Sign. MG 48/III-3, a prikupio ih je i sredio Milutin Grozdanić, istraživač u Arhivu. Izvode iz Sjećanja koje ovdje objavljujemo pripremila je za štampu Vera Lukatela, arhivist.

Povorka se kretala ovim smjerom. Najprije su se demonstranti sakupili sa svih strana i došli do Belvija. Od Belvija se povorka kretala prema zgradi Uprave pomorstva, prema njezinom istočnom dijelu, odakle se vratila natrag na Narodni trg. Tada je policija intervenirala i nastojala demonstrante rastjerati. Ali su demonstracije. usprkos tome, dugo trajale, jer kada je naišla policija, povorka je zašla u drugu ulicu i nastavila s demonstracijama.

Znalo se već tada da se Jugoslavija neće moći dugo održati. Znalo se i za djelovanje pete kolone (ustaša i frankovaca) i za djelovanje četnika i drugih izdajnika u Generalštabu, koji ne samo da nisu bili spremni za borbu nego su bili i petokolonaši i otvoreno kao takvi surađivali s njemačkim i talijanskim špijunima (Gestapoom i drugim špijunskim organizacijama).

Već tada je bila dana direktiva Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju da se ide u vojsku i da se pozivu za vojsku ne treba protiviti, već se boriti protiv najezde njemačkog i talijanskog fašizma, kao i protiv domaćih petokolonaša. U tom pravcu je Pokrajinski komitet za Dalmaciju pripremao mase za borbu.

Međutim, 6. aprila 1941, rano ujutro, baš u nedjelju, najedanput je počelo bombardiranje Splita. Pitao sam vlasnicu stana kod koje sam stanovao što se to dešava, a ona mi je rekla da je bombardiran grad od njemačkih aviona. Brzo sam ustao i povezao se s Vickom Krstulovićem i članovima Pokrajinskog komiteta. S obzirom na to da je prijetilo ponovno bombardiranje, povukli smo se iz grada na periferiju. Istoga dana ili drugi dan sastao se Pokrajinski komitet i dao direktivu da se sakuplja oružje i municija.

Formiran je i Vojni komitet pri Pokrajinskom komitetu, a članovi su mu bili Vicko Krstulović, Andrija Božanić iz Komiže na otoku Visu, Ivan Lučić, ja i još neki čijih se imena ne sjećam.

Održali smo i sastanak Vojnog komiteta i postavili zadatak da se sakuplja oružje i municija i da se isto oružje i municija iznese van grada te da se pohrani na sigurno mjesto do njegove upotrebe.

Nisu taj zadatak izvršavali samo članovi Vojnog komiteta nego su na tom pitanju bili angažirani svi članovi Partije pojedinih organizacija, pa čak i simpatizeri i omladina. Oružje se nosilo preko Gripa u polje i sakrivalo na Marjanu, iza Gripa, prema Solinu i drugim mjestima.

Od stare jugoslavenske vojske u Splitu su bile stacionirane posade na Gripama, zatim jedno odjeljenje ratne mornarice i Komanda mjesta.

Mi smo otišli u Komandu mjesta i tražili da nam se dade oružje za obranu zemlje, ali je Komanda to odbila. Osim toga, ja sam sa Šorom Markom, brodogradilišnim radnikom iz Splita, otišao u kasarnu kod Gripa da uzmemo oružje, jer se jugoslavenska vojska razbježala. Upravo kad smo počeli tovariti oružje u kola (Markov otac nam je dao kola i konja), naišli su ustaše i izjavili da će pucati na svakoga tko se ne udalji iz kasarne. Tako nismo mogli uzeti veće količine oružja, nego samo ono što smo do njihovog dolaska već uzeli i odnijeli.

Pošto su se neki naši jugoslavenski policijski agenti odmah stavili u službu okupatora, kao npr. agenti Niočić i Košta iz Preka (kasnije 1943. ubijen u Splitu na ulici), koji su nas dobro poznavali, to nam je mnogo otežavalo naš rad. Oni su nas čak i hapsili na ulici i sprovodili na talijansku policiju u Splitu.

Tako su mene i druga Edu Santinija sproveli u talijansku policiju upravo uoči 1. maja 1941. godine. Talijanska policija nam je saopćila da smo mi odgovorni ako 1. maja nastanu demonstracije. Imali smo sreću da su nas odmah pustili pošto su nam održali i dali lekciju o našoj odgovornosti ako se 1. maja nešto dogodi.

Mnogi naši drugovi bili su tada zaposleni u brodogradilištu. Talijani su smatrali da ćemo biti njima lojalni ako smo u brodogradilištu zaposleni. Nama je opet bilo interes da radimo u brodogradilištu jer se u njemu nalazilo mnogo oružja i municije, koje je trebalo odatle izvući i prebaciti na sigurno mjesto, a kojim su se oružjem mogle, istovremeno, vršiti sabotaže protiv okupatora. Tako je ubrzo potopljen razarač »Split« koji se gradio za Jugoslavensku ratnu mornaricu ali još nije bio završen kad je nastupila okupacija. Da ne bi pao neprijatelju u ruke, brodogradilišni radnici su ga potopili uz samu obalu. Brod je izvađen iz mora tek poslije oslobođenja i osposobljen za našu mornaricu, a osposobilo ga je Brodogradilište u Splitu. Neki radovi izvršeni su i u Rijeci. Ta sabotaža izvršena je po direktivi Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju.

Kada su Talijani ušli u Split, u prvim momentima zauzeli su jedan pomirljivi stav i govorili su da će prema nama biti korektni ako mi budemo prema njima lojalni. To je bila taktika okupatora u početku. Međutim, budući da je partijska organizacija u Splitu i drugim mjestima Dalmacije imala velik utjecaj na mase, da je ona bila u to vrijeme razvijena i učvršćena poslije likvidiranja frakcijskih borbi, ona je imala i jake omladinske i sindikalne organizacije, koje su radile pod njezinim utjecajem.

Nije kod nas u Dalmaciji bilo pomirenja s okupatorom, nego se vrlo aktivno radilo na provođenju partijske linije, odnosno direktiva CK KPJ i CK KPH u život. Ti dani su bili uvijek puni napetosti. Tih dana izvukli smo na hiljade metaka, pušaka, pištolja, mitraljeza i drugog oružja iz brodogradilišta koje se tamo nalazilo a koje okupator nije odmah otkrio. Mi smo svakodnevno odnosili to oružje van iz brodogradilišta, iako su sve sumnjive radnike Talijani pregledavali. Svojom spretnošću uspjeli smo da Talijani nisu nikad nijednog od nas uhvatili. Bila je to velika aktivnost u provođenju partijske linije.

Takav rad tekao je do 25. maja 1941. godine. Poslije jedne sjednice Pokrajinskog komiteta pozvao me drug Vicko Krstulović (čini mi se da je bio prisutan i drug Lavčević) i rekao mi da je Pokrajinski komitet zaključio, s obzirom na to da sam kompromitiran u Splitu, a na kotaru Preko nema dovoljno partijskog kadra, da idem za sekretara Kotarskog komiteta Preko. Dan mi je zadatak da reorganiziram postojeći Međumjesni komitet u redovan Kotarski komitet Preko i da radim na sakupljanju oružja i municije i na političkim pripremama za ustanak.

Tako sam 25. maja krenuo iz Splita i došao u Iž. U Šibeniku sam se zadržao izvjesno vrijeme jer sam dobio zadatak da se povežem s Okružnim komitetom za sjevernu Dalmaciju, koji će dobivati direktive od Pokrajinskog komiteta. Dobio sam i pismenu odluku Pokrajinskog komiteta da idem za sekretara Kotarskog komiteta Preko, s kojom se odlukom trebao upoznati i Okružni komitet u Šibeniku zbog održavanja veze i suradnje s Kotarskim komitetom Preko.

Članovi Okružnog komiteta Šibenik bili su tada Jurlin Ante (Marko), sekretar, Družić Ivo, Sekulić Nikola (Bunko) i još dvojica kojima ne znam imena. I ja sam pozivan na neke važnije sastanke tog Okružnog komiteta. Dolaskom u Šibenik sekretar Okružnog komiteta Jurlin Ante (Marko) postavio mi je zadatak da čim dođem da kotar Preko, da odmah uspostavim vezu s Kotarskim komitetom Biograd n/m.To je postavljeno zato jer je tamo poslije 1940. godine oslabljena partijska organizacija, kada su Jadrešin Bogde, sekretar Kotarskog komiteta, i njegov brat Ante i još dvojica drugih uhapšeni i odvedeni u koncentracioni logor u Kerestincu.

Na prvom sastanku Kotarskog komiteta Preko, koncem maja 1941, upoznao sam njegove članove o potrebi našeg povezivanja s Kotarskim komitetom Biograd n/m. Na tome sastanku je zaključeno da u Biograd pođu drug Banina Ante i ja, što je odmah učinjeno.

Kotarski komitet Preko i mjesni komiteti u Velom i Malom Ižu 1941.

Kao što sam već rekao, koncem maja 1941. održan je sastanak Međumjesnog komiteta Preko u Velom Ižu na kome je taj komitet reorganiziran u stalni Kotarski komitet.

Sastanku su prisustvovali iz Velog Iža Ante Banina, Rikard Sutlović, Silvo Filipović i ja, iz Malog Iža Šime Lukin (Babac), Bruno Mezić (Frankopan) i iz Ugljana Šime Kovačić.

Na tome sastanku su se postavili ovi zadaci:

— što intenzivnije raditi na formiranju partijskih i skojevskih organizacija u onim mjestima gdje one do tog vremena nisu bile formirane;

— posvetiti punu pažnju organiziranju i ostale omladine u odgojne ili čitalačke grupe;

— sakupljati oružje i municiju;

— ne odazivati se pozivima okupatora i bojkotirati sve njegove manifestacije, kao što je prisustvovanje podizanju i spuštanju fašističkih zastava;

— ne prisustvovati fašističkim plesovima i drugim priredbama;

— vršiti agitaciju i propagandu protiv upisivanja omladine u fašističke omladinske organizacije »Đil« i »Balilu«, te da djeca ne polaze fašističke škole;

— voditi propagandu i borbu protiv učlanjivanja u fašističke sindikate »Dopolavoro«;

— uspostaviti i redovno održavati vezu s Kotarskim komitetom Biograd n/m radi koordinacije u radu na pripremi ustanka, prema direktivama Okružnog komiteta za sjevernu Dalmaciju;

— organizirati obučavanje omladine u rukovanju oružjem (puškom i pištoljem), kako bi ona znala to znanje primijeniti u borbi protiv okupatora;

— vršiti sabotažu ulova ribe kako je okupator ne bi koristio;

— uputiti u Zadar Banina Antu, člana Kotarskog komiteta Preko, sa zadatkom da formira partijsku i skojevsku organizaciju u gradu;

— redovno i što češće izvještavati Okružni komitet Šibenik o cjelokupnom radu i stanju na kotaru Preko.

Na koncu je formiran novi komitet u koji su ušli: ja, kao sekretar, Ante Banina, Šime Lukin (Babac), Šime Kovačić i Rikard Sutlović, sekretar Kotarskog komiteta omladine.

Istovremeno kad je reorganiziran Međumjesni komitet u Kotarski komitet, reorganizirani su i mjesni komiteti u Velom i Malom Ižu. U Velom Ižu postojale su četiri partijske organizacije sa 24 člana, a u Malom Ižu tri partijske organizacije sa 19 članova.

Članovi Mjesnog komiteta u Velom Ižu 1941. godine bili su: Albino Švorinić, Stanko Švorinić, Anka Žuvić i Bonja Ante, sekretar Mjesnog komiteta omladine. Anka Žuvić je prva žena koja je postala član Partije na tom području još 1939. godine (poginula je u NOB-u u IV ili V ofenzivi).

Članovi Mjesnog komiteta u Malom Ižu bili su: Šime Lukin (Babac), Marijan Lukin (Marijanić), Bruno Mezić (Frankopan), Ivo Lukin (Ivić), Šime Toman i Šime Lukin (Šimin).

Osim partijskih organizacija postojale su i skojevske organizacije. U Velom Ižu bilo je 64 člana Skoja, a u Malom Ižu 47.

Svojim shvaćanjem skojevci se nisu ni po čemu razlikovali od članova Partije, jedino što su bili mladi. Bili su spremni na svaku akciju i na izvršenje svakog zadatka,

a skojevske organizacije bile su osnovane svugdje gdje su postojale i partijske organizacije.

Osim toga, omladina je bila zahvaćena u tzv. čitalačke grupe koje smo mi formirali još 1935. godine. Kroz te grupe su se omladinci pripremali da postanu članovi Skoja. U mjesnim komitetima Velog i Malog Iža bili su i pojedini članovi Kotarskog komiteta Preko.

Zaključci Kotarskog komiteta Preko prenošeni su na mjesne komitete Velog i Malog Iža, a preko njih na partijske i skojevske organizacije tih mjesta. Također su ti zaključci prenošeni u sve partijske i skojevske organizacije onih mjesta u kojima nisu postojali mjesni komiteti.

Odmah poslije održanog sastanka Kotarskog komiteta Preko ja i Ante Banina zatražili smo dozvolu za ribarenje od talijanskih vlasti u Velom Ižu, a svrha toga je bila da odemo u Biograd i da se povežemo s njegovim Kotarskim komitetom. Dozvolu smo dobili i odmah tamo otišli.

Sekretar Kotarskog komiteta Biograd n/m bio je Danilo Štampalija (poginuo 1943. kod Vodica), a članovi su bili: Vulelija Slavko, Lukačić Frane (poginuo u NOB-u), drug Vice, čijeg se prezimena ne sjećam, i još neki drugi članovi. S članovima Kotarskog komiteta Biograd n/m održali smo sastanak na kojemu smo zajednički pretresli situaciju i iznijeli zadatak koji je pred nas postavio Okružni komitet Šibenik, tj. da održavamo stalnu međusobnu vezu i da koordiniramo rad na pripremi ustanka. Na tome smo sastanku posebno istakli potrebu sakupljanja i oduzimanja oružja i municije od onih lica koja su to oružje prisvojila prilikom raspada jugoslavenske vojske u garnizonu Benkovac i Biograd. Zaključeno je da se to oružje od tih lica oduzme i da se stavi pod kontrolu Partije. Osim toga dogovorili smo se da Kotarski komitet Biograd n/m posveti najveću pažnju organizaciji i političkoj pripremi ustanka na području kotara Benkovac, jer tamo nije bilo partijske organizacije, osim u mjestu Jagodnji.

Donesen je i zaključak da se održava redovna veza između Kotarskog komiteta Preko i Biograda n/m preko otoka Pašmana.

Drugi dan po povratku iz Biograda n/m, 2. ili 3. juna 1941, tražili su me Talijani da dođem u njihovu kasarnu, tobože zbog nekog razgovora, ali se tome pozivu nisam odazvao jer sam pretpostavljao da su dobili moje podatke iz Splita, ili preko domaćih špijuna, na osnovi kojih su imali namjeru da me uhapse. Zato sam otišao u ilegalnost.

Poslije održanog sastanka u Biogradu n/m Ante Banina je, prema zaključku Kotarskog komiteta Preko na njegovoj sjednici u maju 1941. otišao u Zadar i formirao koncem lipnja prvu partijsku organizaciju u gradu. Njezini članovi su bili: Ante Banina, Mirko Jurin i Ivan Burčul. Pored partijske organizacije organizirana je i jedna omladinska organizacija, ali se ne sjećam imena njezinih članova. Početkom srpnja 1941. Baninu su tražili karabinijeri, uslijed čega je morao napustiti Zadar, ali je partijska organizacija, uprkos tome, primila nove članove: Sorić Antu (Goluba), Magaš Marka i Olivari Jakova.

Prema direktivi Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju, Okružni komitet u Šibeniku postavio je u srpnju 1941. zadatak kotarskim komitetima Preko i Biograd n/m da se pripreme prve grupe dobrovoljaca za odlazak u partizane, koji je odlazak trebao uslijediti u augustu 1941. Međutim, prva grupa koja je predviđena za odlazak nije otišla u određenom roku, jer je ista takva prva grupa dobrovoljaca, koja je odlazila u partizane iz Splita, nastradala u Košutnjaku kod Sinja.

Isto tako, prva grupa s područja Šibenika, Vodica i Prvić-luke nije krenula u partizane uslijed kapitulantskog držanja nekih oportunista u Vodicama, a naročito Fabe iz Zatona kraj Šibenika, koji je bio i član CK KPH. Zato je Pavle Pap (Šiljo)

formirao novu grupu, koja je bila sastavljena od jednog dijela prve grupe, koja je bila odustala da pođe u partizane uslijed navedenih razloga, i jednog dijela novih boraca. U tim pripremama Pap je poginuo kod Skradina, što je spriječilo i ovu grupu da ode u partizane. Kada je nakon pogibije Pavla Papa šibenčanska grupa krenula u partizane, bila je razbijena, tako da je jedan dio boraca otišao u Bosnu umjesto u Liku, a drugi se vratio kući.

Međutim, u Velom Ižu i svim drugim mjestima, naročito tamo gdje su postojale partijske organizacije, svi partijci i skojevci masovno su bili spremni da idu u partizane. 1941. godine bilo je u svim mjestima zadarskog područja oko 300 skojevaca i partijaca koji su bili spremni da idu u borbu, ali nisu otišli zato što je Okružni komitet Šibenik dao direktivu da ne šaljemo borce u partizane do daljnjega.

Kada smo kasnije dobili direktivu da organiziramo prve grupe za odlazak u partizane, sazvali smo zajednički sastanak skojevaca i partijaca u Velom Ižu. Na tom sastanku je bilo oko 80 skojevaca i partijaca i nekoliko simpatizera. Kada se postavilo tko će ići dobrovoljno u partizane, svi su se oni izjasnili za odlazak, osim trojice koji su rekli da ne bi mogli poći u prvoj grupi.

U Malom Ižu javilo se 47 skojevaca i 19 članova Partije da idu dobrovoljno u partizane. Ali se nisu javljali samo partijci i skojevci nego čak i simpatizeri.

Na sastanku Kotarskog komiteta Preko tražio sam da se ona trojica iz Velog Iža koji su se izjasnili da ne bi išli u partizane s prvom grupom isključe iz Partije. Neki su predlagali da ih se ne isključi, jer da je odlazak u partizane dobrovoljan. No, ja sam rezolutno odgovorio: »Od ove trojice ja sam dvojicu primio u Partiju. Smatrao sam da su oni dorasli da postanu njezini članovi. Međutim, ovdje su pokazali krajnji oportunizam. Ono što je dobrovoljno za nepartijce, za člana Partije mora biti obavezno, i ako se on samo malo pokoleba, ne može biti član Partije u tako sudbonosnim danima.« Na tom prvom sastanku nije bilo riješeno pitanje njihovog isključenja. Još se dva ili tri puta raspravljalo o njima i naposljetku su bili isključeni iz Partije. To je bilo izvanredno značajno u onim danima, a takav stav se zauzeo zbog toga da se ne bi uvukao oportunizam u partijsku organizaciju i da ne bi bilo kolebanja u pogledu odlaska u partizane. Ta trojica isključenih članova zvali su se: Danijel Škorelić, Miho Sutlović, a trećeg se ne sjećam.

Uporedo s pripremama na organizaciji ustanka na kotaru Preko vršila se i priprema za ustanak i na kotarevima Biograd i Benkovac. U to vrijeme bilo je na kotaru Biograd sedam partijskih ćelija s 57 članova Partije. Partijske organizacije su postojale u Biogradu, Pakoštanima, Tkonu, Pašmanu, Filip-Jakovu i u Galovcu. Bilo je na području ovog kotara i 70 članova Skoja.

Na kotaru Benkovac postojala je samo jedna partijska organizacija, u Jagodnji. Zbog toga je stavljeno u zadatak Kotarskom komitetu Biograd da radi na organizaciji ustanka i u kotaru Benkovac. U pojedinim mjestima kotara Benkovac bili su pojedini simpatizeri, koji su radili na organizaciji ustanka, kao na primjer Jovica Jokić i brat mu Boško iz Obrovca, Petar Pilja iz Kule, Boris Anzulović iz Novigrada i drugi, na koje se Partija mogla s punim povjerenjem osloniti. To potvrđuje i činjenica što su ovi ljudi vršili diverzantske akcije protiv okupatora još u julu i augustu 1941. godine (sječenje telefonskih stupova i druge akcije).

Međutim, kao što je odgođen odlazak u partizane prve grupe boraca iz kotara Preko i Biograda n/m u augustu 1941, uslijed nedovoljnih organizacionih priprema, prva grupa iz Biograda nije otišla u partizane ni u decembru 1941, već istom u januaru 1942.

Prva grupa iz kotara Preko otišla je u partizane 6. decembra 1941. godine. Sastojala se od 30 ljudi, koji su bili iz Velog Iža (sedam), Malog Iža (dvanaest), Savra (tri), Molata (četiri), Luke (tri), Žmana (jedan). Isto tako bili su spremni da

idu u partizane svi članovi Partije i Skoja i neki simpatizeri iz drugih mjesta, ali je bila direktiva Okružnog komiteta srednje Dalmacije da formiramo prvu grupu od najviše 10 do 15 ljudi, iako smo mogli poslati najmanje 300. Osim ovih 30 dobrovoljaca trebala su poći još trojica u partizane, koji su bili iz mjesta Rave, ali su oni zakasnili. Njih se nije moglo čekati, jer bi u tom slučaju morali izložiti opasnosti onu tridesetoricu. I ovoj trojici se postavilo pitanje zašto nisu došli na vrijeme. Pored svega obrazloženja zašto nisu mogli stići na vrijeme, bili su kažnjeni ukorom.

Nakon odlaska prve grupe 6. XII 1941. u partizane nastale su kadrovske promjene u Kotarskom komitetu Preko, jer su s tom prvom grupom otišli u partizane Ante Banina i Šime Lukin (Babac), koji su bili članovi Kotarskog komiteta. Mjesto ove dvojice kooptirani su u Kotarski komitet Preko novi članovi, čijih se imena ne sjećam.

Treba istaći da je rad na otocima bio vrlo težak, jer je okupator zaplijenio sve čamce pomoću kojih smo mogli održavati veze. 1941. godine smo u Luki na Dugom otoku dobili jedan brod s kojim smo krstarili od Silbe sve do Pašmana, pa čak i u Kornate i dalje, izvršavajući zadatke oko pripreme ustanka. Poslije smo nabavili još nekoliko čamaca, tako da se svake noći išlo u nekoliko pravaca. Ujutro smo čamce potapljali u more, da ih neprijatelj ne bi primijetio i pronašao, a uvečer (i ljeti i zimi) članovi Partije i simpatizeri bi se, tobože, kupali da bi mogli izvući čamce iz vode na površinu mora i krenuti na izvršenje zadataka. To se radilo skoro svaku noć kroz čitavo vrijeme rata. „Rad je bio izvanredno naporan, ali nikada nismo zatajili.

Partijska tehnika Kotarskog komiteta Preko i Okružnog komiteta Zadar

Kad je napadnut Sovjetski Savez i kad je CK KPJ uputio poziv narodima za ustanak, te kada su počele prve borbe protiv okupatora u našoj zemlji, Kotarski komitet Preko organizirao je slušanje radio-emisija, pisao radio-izvještaje (rukopisom) i obavještavao stanovništvo o razvoju borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Tehnika je radila u kulturno-prosvjetnim domovima Velog i Malog Iža. Pošto smo uvidjeli da će biti nemoguće i dalje na taj način vršiti propagandu, u srpnju 1941. javili smo Okružnom komitetu Šibenik da nam pošalje jedan ciklostroj, što je on i učinio. Nabavili smo i pisaću mašinu, a partijska organizacija u Malom Ižu oduzela je radio-aparat na baterije od Doma kulture. Tako smo uspostavili Partijsku tehniku, koja je imala sjedište izvjesno vrijeme na otoku Ravi, zatim na Dugom otoku. Ona je stalno funkcionirala bez prekida. Vijesti su izlazile u početku dva puta, a kasnije četiri puta sedmično i bile su pisane pisaćim strojem. One su se širile ne samo na kotaru Preko nego i na kotaru Benkovac, Biograd, pa čak sve do Vodica.

Ta tehnika je početkom augusta 1941. godine odštampala poziv CK KPJ za ustanak, a kasnije, pored vijesti, i letke o oktobarskoj revoluciji, koje sam ja napisao. Godine 1942. izdala je ona i proglas o Prvom maju. Pored toga umnožavala je letke i literaturu CK KPJ, koju smo dobivali u malom broju primjeraka.

Kad se 1943. formirao Okružni komitet Zadar, ta tehnika Kotarskog komiteta Preko reorganizirala se i prerasla u tehniku Okružnog komiteta i radila neprekidno do konca rata. U tehnici Kotarskog komiteta radio je gimnazijalac Hrvoje Jelić iz Malog Iža. Ja sam redovito, sve do 1942. godine, dok sam bio sekretar Kotarskog komiteta Preko, sastavljao političke uvodnike, a poslije je to radio Rikard Sutlović.

VLADO OŠTRIĆ

Četvrti kongres historičara Jugoslavije (Sarajevo, 16—18. XI 1965)

Kongres je svečano otvoren 16. XI ujutro. Radio je dva puta u plenumu (16. XI prijepodne i 18. XI popodne). U međuvremenu (16. XI popodne, 17. XI i 18. XI prijepodne) rad se odvijao po sekcijama (četiri sastanka sekcija).*

1. Referati i diskusija o njima u plenumu

Za rad plenuma pripremljena su dva referata: Vlado Strugar »Stvaranje socijalističke Jugoslavije« i Hamdija Čemerlić »Bosna i Hercegovina u NOB«. Oba su referata unaprijed štampana (81, odnosno 65 stranica) i upućena učesnicima kongresa. Autori su na zasjedanju kongresa pročitali izvode iz referata u trajanju od 50 minuta.

Referat V. Strugara ima dva dijela. Uz osnovni tekst dan je bibliografski prilog na 20 gusto ispisanih stranica. Obuhvaćena je historijska literatura i objavljena građa (samo posebne knjige) za tri osnovna razdoblja (do 1918, 1918—41, 1941—45).

U referatu je dan uvodni osvrt (prvo poglavlje) na razvoj jugoslavenske ideje (građanski liberali i socijalisti), karakteristike jugoslavenske države stvorene 1918, razvoj stavova KPJ prema nacionalnom pitanju i na uzroke sloma jugoslavenske građanske države. Drugo poglavlje govori o ulozi KPJ u pokretanju oružane borbe, a treće o razvoju oružanih snaga NOP-a i obilježjima njihova ratovanja, značajkama okupatorske vlasti i vođenja rata, stavovima jugoslavenske buržoazije prema okupatorima.

Posebno poglavlje (četvrto) govori o drugim organizacijama NOP-a i stvaranju narodne vlasti, o političkom i vojnom rukovođenju narodnooslobodilačkim pokretom i izgradnji federacije, o ekonomskoj osnovi NOR-a i odnosu NOP-a prema pitanju promjena društveno-ekonomskog sistema i o kulturnoj djelatnosti NOP-a.

Peto poglavlje bavi se pitanjima međunarodnog priznanja NOP-a i njegovih rezultata, a završna glava pruža osvrt na promijenjene međunarodne odnose potkraj rata i na pitanja obnove zemlje i dogradnje nove jugoslavenske države.

Autorova osnovna zamisao i stil daju referatu posebno, zanimljivo obilježje. Referat je sinteza nastala na osnovi historijske literature i građe, ali napisana literarno-publicističkim stilom. Time je autor otvorio niz metodoloških pitanja o kojima će historičari zauzeti veoma različita stajališta.

Diskusija o referatu V. Strugara (na drugom plenumu kongresa) nije, međutim, bila opširna. Pokrenuta su ipak neka pitanja iz sadržaja referata, a i pitanja njegove forme.

France Klopčič izrazio je povoljno mišljenje o nekim bitnim obilježjima referata, ali je iznio i kritičko mišljenje o nekoliko pitanja. Naglasio je da je slom jugoslavenske države 1941. ujedno i slom ideje jugo-

* U daljem tekstu opisan je detaljnije rad plenuma kongresa, plenarnih sastanaka III sekcije i sjednica podsekcije III/B, tj. dio rada kongresa kojemu je autor prisustvovao. O radu I, II i IV sekcije i podsekcije III/A iznijete su samo kratke informacije prema programu rada, tezama referata i usmenim izvještajima o radu sekcija na završnom plenumu kongresa.

slavenskog jedinstva, pa se treba zamisliti o dubini toga sloma. NOP tek postepeno (1941-42) izgrađuje novu koncepciju jugoslavenskog jedinstva.

Autor je istakao da zamisao o jugoslavenskoj socijalističkoj federaciji nije neka apsolutna ideja u našem radničkom pokretu (u čemu se u stvari ne razilazi mnogo sa Strugarom, jer je i on ukazao na *razvoj* te ideje[1].

Naglasio je i oštru razliku između socijaldemokrata i komunista s obzirom na Strugarov izraz »Socijalisti, u novoj partiji nazvani komunistima . . .«[2]. Citirani izraz treba, međutim, povezati s prethodnom rečenicom o stvaranju SRPJ (k)[3] i sa stvarnom povezanošću socijaldemokratskog i komunističkog razdoblja u nizu pitanja.

A. Mitrović je naglasio važnost pitanja jezika historijske nauke i iznio kritička mišljenja o referatu V. Strugara s toga gledišta. Zamjerio je autoru da je u naporu da lijepo piše zanemario historijska pitanja. Smatra da se autor služio jezikom naše ideološke i političke prakse, koji je jednostran, a istovremeno piše i raspjevanim jezikom.

V. Strugar je u diskusiji zamjerio Mitroviću proturječnost u ocjeni jezika referata (publicistički i pjesnički jezik istovremeno). Iznio je misli — zanimljive, ali, s obzirom na to da su nove, donekle nedorečene — o potrebi da se historijska nauka, u eri opće mašinizacije, koristi onim što joj može pružiti literatura u cilju obrane duhovnog života.[4] Smatrao je da diskusiju sa F. Klopčičem valja ostaviti za drugu priliku.

Referat H. Čemerlića pokazao je pretežno razvoj sistema narodne vlasti u Bosni i Hercegovini i izgradnju njezine državnosti (pa je, prema tome, bio uži od svoga naslova). Autor je ipak obuhvatio i druga, šira pitanja. Govoreći o radu KPJ na pokretanju oružane borbe, istakao je važnost njezine djelatnosti u pretvaranju spontanog otpora u organizirano ratovanje sa širim i višim ciljevima, a i težinu i delikatnost uloge KPJ u vođenju NOB-a (»Pri ocjeni značaja njene uloge u ovoj zemlji treba imati u vidu da je NOB prvi masovni jedinstveni pokret sva tri dijela njenog naroda«).[5] Osim organizirajuće i rukovodeće uloge KPJ, njezina je usmjeravajuća uloga imala posebno značenje za BiH, kako ističe autor.[6] Istakavši bitno značenje izgradnje nove vlasti, autor prikazuje njezin ravoj od lokalnih organa do centralnih tijela. Prikazujući osnivanje i rad ZAVNOBiH-a i sudjelovanje predstavnika BiH u radu AVNOJ-a, autor posebnu pažnju posvećuje pitanjima razjašnjavanja stavova o mjestu BiH u jugoslavenskoj federaciji i upozorava na bitne razlike u putovima stvaranja stare i nove Jugoslavije.

U uvodu i zaključku referata autor iznosi ponešto prenaglašene tvrdnje o posebnom mjestu BiH u NOB-u, kao poprištu najšire, najžešće, pa i najuspješnije oslobodilačke borbe u cijeloj zemlji.[7]

O referatu nije bilo diskusije.

2. Rad sekcija

Referati u sekcijama mogli su trajati, u usmenom izlaganju, samo 20 minuta. Veći dio autora poslao je organizatoru kongresa teze referata, koje su bile štampane i podijeljene učesnicima. Za neke referate ipak nije bilo teza, a neki referati, čije su teze štampane, nisu održani.

I sekcija

Radno područje sekcije bila je prahistorija i antika, a osnovna tematika Iliri, Kelti

[1] V. referat V. Strugara, 4—6.
[2] Isto, 4.
[3] »Većina socijalista ujedinila se ubrzo kao jugoslovenska revolucionarna partija . . .« (Isto.)
[4] Interesantno je, na primjer, podsjetiti se, u vezi s ovakvim pitanjima, na radove Mije Mirkovića o Flaciusu. Dijelovi tih tekstova (posebno kada je riječ o Istri) prožaju i doživljaje literarno-umjetničke vrste, koji, međutim, ne idu na štetu naučnog spoznavanja određene ličnosti u određenom prostoru i vremenu. U svakom slučaju, pitanja ove vrste sasvim su otvorena.
[5] Referat H. Čemerlića, 2.
[6] Isto, 5—7.
[7] Isto, 1. i 64.

i Tračani na području današnje Jugoslavije. Održana su tri sastanka. Pročitano je osam referata (od najavljenih deset).

II sekcija

Radila je na području nacionalne povijesti do kraja XVIII stoljeća. Osnovna tematika: pitanja kulture i društveno-ekonomskih odnosa u srednjem vijeku i pitanja migracija. Na četiri sastanka ove sekcije pročitano je 11 referata (od 16 prijavljenih). U diskusiji o nekim pitanjima povijesti naših gradova zaključeno je da se osnuje komisija za tu problematiku.

III sekcija

Ova se sekcija bavila poviješću jugoslavenskih naroda u XIX i XX stoljeću (do 1918), s težištem na nacionalnim problemima naših naroda. Održana su dva plenarna sastanka sekcije i po dva sastanka podsekcija A i B. Na plenumu je pročitano 10 referata (od 12 prijavljenih), a u podsekcijama A i B također po deset referata (od po 12 prijavljenih).

Prvi plenarni sastanak III sekcije. Referat Vase Čubrilovića »Razvitak jugoslavenske državne misli kod Srba u XIX i XX veku« obuhvaća široko razdoblje i vrlo složenu problematiku. Autor je stoga ograničio usmeno izlaganje na pojedine važne momente. Istakao je da 20 godina koje nas dijele od 1945. predstavljaju dovoljan vremenski razmak za istraživanje svih pitanja novije nacionalne povijesti, posebno stvaranja jugoslavenske države.

Autor je obuhvatio ne samo građanstvo nego i radnički pokret.[8] Njegovi osnovni zaključci ukazuju na neminovnost historijskog sloma građanske državne misli kod Srba u toku revolucije i njezine zamjene novom, socijalističkom, jugoslavenskom državnom misli nakon pobjede revolucije.

U diskusiji o referatu istaknuta su pitanja vremena i značenja pojave ideja o suradnji s drugim jugoslavenskim narodima, odnosno stajališta prema jugoslavenskoj zajednici i njezinu uređenju u Srbiji (J. Šidak i V. Čubrilović)[9], i metodološko pitanje o mogućnosti potpunog upoznavanja ideja naših istaknutih građanskih političkih ličnosti u vremenu stvaranja jugoslavenske države detaljnim proučavanjem svih izvora o njima (B. Hrabak).

U referatu Frana Zwittera »Slovenci in jugoslovanski politični programi do 1878« izložen je odnos Slovenaca prema tim programima i mjesto Slovenaca u njima. Obuhvaćena je prethistorija toga pitanja (npr. Ilirske provincije), mjesto Slovenaca u programima ilirskog pokreta, poljske emigracije i njezinih jugoslavenskih pristaša (uključujući I. Garašanina), pitanja Slovenije u varijantama austroslavističke koncepcije, panslavističke i jugoslavenske političke tendencije kod Slovenaca pedesetih godina, »konjunktura jugoslavenstva«, kako je autor naziva, u razdoblju od pojave do učvršćenja dualizma, jugoslavenske koncepcije u doba ljubljanskog sastanka 1870. Sedamdesetih godina pojavljuje se odnos prema pitanju Bosne i Hercegovine kao mjerilo stajališta prema jugoslavenskom pitanju.

U diskusiji o tom referatu istaknuta su pitanja koncepcija Svetozara Miletića s obzirom na probleme odnosa prema Habsburškoj monarhiji i Turskoj (N. Petrović, B. Vranešević, F. Zwitter)[10], uloge J. Draškovića u formiranju političkog programa ilirskog pokreta (J. Šidak, F. Zwitter).

[8] Tako je autor obuhvatio i balkansko-jugoslavensku orijentaciju srbijanskih socijalista, odnosno jugoslavensko-srednjoevropsku orijentaciju jugoslavenskih socijalista u Austro-Ugarskoj, pitanje utjecaja II internacionale (koji smatra negativnim), pa dalje razvoj nacionalne politike KPJ u odnosu na utjecaj Lenjinovih koncepcija o nacionalnim odnosima i posebne zadatke srpskih komunista na tom području u revoluciji. U skraćenom izlaganju neka su pitanja nedorečeno izražena.

[9] Radilo se o djelomično spornoj periodizaciji »kristalizacije« ovih ideja i stavova (šezdesete do devedesetih godina XIX st.).

[10] Za ova je pitanja korisno usporediti noviji rad J. Šidaka »Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914« (*Naše teme* 1965, br. 8—9, 1307—1308).

Referat Mirjane Gross »Problemi trijalizma u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata« obrađuje pojavu i obilježja trijalističkih ideja u hrvatskoj konzervativnoj građanskoj politici (s obzirom na bitne izmjene pravaških ideja devedesetih godina, pa na povećano značenje Hrvatske iza 1903). Istaknute su, dalje, razlike između velikoaustrijskih koncepcija krugova oko Franza Ferdinanda i trijalizma u hrvatskoj građanskoj politici (bitno značenje ima npr. pitanje upravnog ili državnog karaktera treće jedinice u Monarhiji). Referat analizira ulogu trijalizma u zamršenom sklopu hrvatske (i s Hrvatskom povezane) politike u godinama pred rat.

U diskusiji je prošireno razmatranje pitanja uloge trijalizma u hrvatskoj politici (posebno u politici Hrvatsko-srpske koalicije), njegovih obilježja i opće ocjene (J. Šidak, V. Čubrilović, F. Zwitter, M. Gross).

U referatu Bogumila Hrabaka »Ideja federativne Jugoslavije u I svjetskom ratu« prikazane su ličnosti i grupe kod kojih se — u raznim varijantama — pojavljuje ta ideja (socijaldemokrati u Srbiji, slovenski socijaldemokrati u SAD, Frano Supilo, pa zatim kod jugoslavenskih radnika u SAD, grupa mladih intelektualaca, pretežno u Švicarskoj, i dobrovoljaca u Rusiji). U diskusiji je opravdano spomenut prebrz način autorova izlaganja, što otežava praćenje (J. Šidak).

Bogdan Krizman, u referatu »Hrvatske političke stranke i stvaranje Jugoslavije (1914—1918)«, prikazao je političke odnose u Saboru nakon izbora potkraj 1913. i u 1914. do početka rata, pa dalje u ratnom zasjedanju Sabora, s posebnim osvrtom na evoluciju pojedinih stranaka u njihovu odnosu prema jugoslavenskom pitanju (naročito kod milinovaca, a i HPSS).

U diskusiji su dotaknuta pitanja proučavanja stvarnog utjecaja oktobarske revolucije, utjecaja srpsko-crnogorskih odnosa, izražavanja jugoslavenske ideje »između redaka« zagrebačke štampe, o stvarnom smislu politike koalicije i prevladavanju postojećih tendencija za njezinom crno-bijelom ocjenom (Andrija Lainović, J. Šidak, B. Krizman).

III sekcija je dalje (17. XI) radila u podsekcijama A i B. Program podsekcija bio je određen više brojem referata nego užom srodnošću tematike.

Podsekcija A. Jože Šorn podnio je referat »Slovensko nacionalno vprašanje v luči industrijalizacije v drugi polovici XIX. stoletja«. U njemu je ukazao i na pitanja ekonomskih veza između Hrvatske i Slovenije u XIX st. i u ranijim razdobljima. Ova su pitanja razmatrana i u diskusiji.[11]

Ljuben Lape istupio je s referatom »Veze između Bosne i Hercegovine i Makedonije od početka XIX veka do 1878. godine«.

Hajrudin Ćurić dao je referat »Uloga odbora u pomaganju ustanka u Bosni i Hercegovini 1875—1878«. Diskusija je obuhvatila i ulogu Slovenaca u pomaganju ustanka.

Risto Besarović iznio je referat »Specifičnosti kulturnog razvitka u Bosni i Hercegovini od 1878—1918. godine«. U diskusiji je istaknuto pitanje obrade kulturne historije jugoslavenskih naroda.

Referat Ljerke Kuntić »Riječki list 'Echo (Gazzetta) di Fiume' i godina 1861« iznosi stavove tih riječkih novina prema hrvatskim i međunarodnim političkim zbivanjima.

Mirko Valentić iznio je referat »Značenje pripajanja Hrvatsko-slavonske vojne krajine Hrvatskoj«.[12]

Miroslava Despot zadržala se u svome referatu »Ekonomsko-društveno stanje Hrvatske u vrijeme Bachovog apsolutizma« na nekim osnovnim momentima, s osobitim

[11] Dr J. Šorn dao je interesantan pregled pitanja koja se otvaraju istraživaču na tom području i u referatu »Gospodarske zveze Hrvatov in Slovencev po ukinitvi fevdalnega sistema« [Savjetovanje »Problemi privrednog i društvenog razvitka hrvatskih zemalja nakon ukidanja feudalizma (1849—73)«, Zagreb 3. i 4. XII 1964; v. prikaz Savjetovanja u *Putovima revolucije 6*, 223—224].

[12] Društveno-ekonomska i politička problematika Vojne krajine u njezinu završnom razdoblju zahvaćena je i u referatu M. Valentića »Privredni problemi Vojne krajine (1850—73)« (na savjetovanju spomenutom u bilj. 11).

osvrtom na djelovanje zagrebačke trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu.

Slavko Mijušković dao je nove podatke o temi »Preporod u Boki 1861. godine«.

Podsekcija B. Referat Aleksandra Spasojevića »Pitanje izgradnje strategijskih pruga u Srbiji početkom XIX veka« upozorio je na razlike u mišljenjima o izgradnji željezničke mreže u Srbiji poslije 1903, na uzroke zbog kojih je realizirana nedovoljno kvalitetna mreža i posljedice takva stanja u prvom svjetskom ratu.

Elza Tomac iznijela je u referatu »Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji prema aneksiji Bosne i Hercegovine« pitanja veza radničkih pokreta Hrvatske i Bosne i Hercegovine uoči aneksije, relacija između aneksije i težnji socijalista Hrvatske za okupljanjem jugoslavenskih naroda u Monarhiji i odnosa hrvatskih socijalista prema ekspanziji austro-njemačkog kapitala na Balkan.

Referat Vladislava Muse »O nekim prvim međusobnim vezama hrvatskih socijalista sa socijalistima u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1894« iznio je izvjesna pitanja i podatke o takvim vezama do osnivanja Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji.

Referat »Nacionalno-politički program Narodne federativne partije u Makedoniji — 1908/1909. g.« Manola Pandevskog prikazao je vanjske i unutrašnjopolitičke faktore koji su utjecali na program NFP, njezin organizacioni razvitak i osnovna pitanja njezina programa.

U diskusiji o tom referatu pokrenuta su pitanja društvene baze NFP[13], sličnosti izvjesnih oblika nacionalnog problema Slovenaca i Makedonaca između dva rata, s obzirom na podijeljenost tih zemalja, sadržaja pojma »krupna buržoazija« u Makedoniji,[14] smisla principa o pravu naroda na samoodređenje koji se javlja u programu NFP[15] (Valent Stojnik, F. Klopčič, M. Pandevski, O. Ivanovski.[15a]

Nikola Petrović pripremio je referat »Političko raspoloženje i snaga 'zelenog kadra' u istočnoj Slavoniji i Srijemu 1918. godine«.[16] Autor je istakao bitnu važnost revolucionarnih previranja u masama (koja nisu samo odraz oktobarske revolucije) u vezi s razvojem građanske politike, slomom Austro-Ugarske i stvaranjem jugoslavenske države. Naglašavajući važnost tih revolucionarnih previranja, autor je postavio izvjesne paralele s NOB-om.

U živoj diskusiji o tom referatu razmatrana su pitanja brojnosti »zelenog kadra«,[17] snage i obilježja nacionalno-revolucionarnih i boljševičkih utjecaja, produbljivanja ocjene pojedinih pojava u građanskoj politici uzimanjem u obzir masovne podrške nekim od tih pojava,[18] realnog ocjenjivanja »zelenog kadra«,[19] raširenosti te pojave izvan Hrvatske i Austro-Ugarske,[20] razlika između »zelenog kadra« i partizanske borbe,[21] promjena obilježja »zelenog kadra« nakon završetka rata,[22] o napretku u proučavanju masovnih pokreta u prvom svjetskom ratu i iza rata, od kongresa historičara u Za-

[13] NFP se pojavljuje kao nastavak lijevog krila VMRO, teži da okupi sve narodnosti u Makedoniji na društvenoj bazi koju čine srednji i sitni građanski slojevi, seljaštvo i inteligencija (učitelji).

[14] Taj se pojam u makedonskim prilikama odnosi na trgovačku buržoaziju.

[15] Taj se princip javlja u NFP na osnovi praktičnog iskustva i izvjesnog utjecaja socijalističkih ideja, ali u nerazrađenom smislu.

[15a] U međuvremenu je objavljena knjiga M. Pandevskog »Političkite partii i organizacii vo Makedonija (1908—1912)«, Kultura, Skopje 1965, u kojoj je, uz ostale stranke i grupe, u cjelini prikazana i NFP (str. 108—193).

[16] Njime je zamijenio najavljeni referat »Zajednički austrougarski kabinet i jugoslovensko pitanje u periodu 1912—1918. g.«

[17] Brojčani podaci o »zelenom kadru« znatno variraju.

[18] Npr. u pitanju šire podrške Majskoj deklaraciji.

[19] Posebno s obzirom na odnose utjecaja nacionalno-revolucionarnih i boljševičkih ideja, odnosno proturatnog bunta.

[20] Npr. u Italiji.

[21] U diskusiji je istaknuto da »zeleni kadar« nije socijalnorevolucionarni nego dezerterski pokret. Iza njega ne stoji neka politička snaga, nema ni političkih ciljeva ni prave volje za borbu. Zelenokadrovac nije dakle partizan.

[22] Tada se pojavljuje kao osveta za izrabljivanje, reakcija na glad i oskudicu.

grebu (1958) do danas,[23] o psihološkoj kategorizaciji pripadnika »zelenog kadra«[24], o kompleksnosti pojave jugoslavenske države, u čemu su i masovni pokreti jedna komponenta, o sličnom značenju uloge masovnih pokreta u slomu Austro-Ugarske (F. Klopčič, Mavricije Gornik, B. Krizman, Jože Goropec, N. Petrović).

Referat Igora Karamana »Uloga trgovačke buržoazije u privrednom i društvenom razvitku Hrvatske u XIX stoljeću« prikazao je odnos ekonomskog i društvenog razvoja u XIX stoljeću s obzirom na odnose industrije i trgovine međusobno i prema ostalim granama privrede, ulogu privredno-finacijske nesamostalnosti Hrvatske u poslovnom razvoju u zemlji, prevladavanje trgovačke buržoazije do potkraj XIX stoljeća.

U diskusiji su razmotrena neka pitanja seoske privrede na seljačkim i na vlastelinskim posjedima u razdoblju do 1868, veza trgovačke buržoazije i političkih stranaka, značenje pojma »financijski kapital« za Hrvatsku potkraj XIX stoljeća[25] (Slavko Gavrilović, M. Gross, I. Karaman, R. Lovrenčić).

Iz opsežne problematike referata »Odnos Srbije prema Makedoniji u XIX i na početku XX stoljeća« Ljubiša Doklestić je izdvojio za usmeno izlaganje osnovna pitanja ovih odnosa do 1868. godine. Autor je analizirao, preko brojnih detaljnih podataka, pitanja doseljavanja iz Makedonije u Srbiju, uloge Makedonije u političkim planovima Srbije i pitanje stranih državnopravnih i crkvenih tradicija u Makedoniji. Nagoviještena su interesantna razmatranja osnove koncepcija o podjeli Makedonije u politici Srbije.

U diskusiji su se iznosila pitanja stajališta međunarodnog radničkog pokreta i evropske liberalne buržoazije prema zbivanjima u Makedoniji, pojava u makedonsko-sprskim odnosima koje sežu i u XVIII stoljeće, pitanja kritičke interpretacije izvora s obzirom na subjektivnost njihovih autora (Andrija Lainović, Sotirovski, D. Zografski, Lj. Doklestić).

Referat Orda Ivanovskog »Balkanskite socijalisti prema makedonskoto prašanje (1912—1918)« obuhvatio je stavove socijalista balkanskih i jugoslavenskih zemalja prema mekadonskom pitanju u razdoblju balkanskih ratova i u prvom svjetskom ratu s obzirom na problem podjele odnosno ujedinjenja Makedonije, mira na Balkanu i stvaranja zajednice balkanskih naroda.

U diskusiji su pokrenuta pitanja ocjene stavova socijalista o nacionalnoj strukturi Makedonije do balkanskih ratova, s obzirom na odnos prema razvojnim fazama makedonske nacionalne svijesti (Sotirovski, O. Ivanovski).

U referatu Renea Lovrenčića »Hrvatsko-srpski odnosi u Dalmaciji na prelazu iz XIX u XX stoljeće« prikazani su hrvatsko-srpski odnosi u desetljeću koje prethodi politici »novog kursa«, te utjecaj političkog i privrednog položaja Dalmacije na građansku politiku u njoj.

U diskusiji je ukazano na šire značenje istraživanja ove problematike (M. Gross).

Referat Vlade Oštrića »O stavovima socijalista u Hrvatskoj prema nacionalnom pitanju do 1902« iznio je razmatranja o razvoju radničkog pokreta i njegovih stavova prema raznim pojavama iz sklopa nacionalnog pitanja, s obzirom na nacionalni život u Hrvatskoj kojemu osnovno obilježje daje nacionalno pitanje, i ulogu radničkog pokreta u takvom (tj. nacionalnim pitanjem prožetom) nacionalnom životu, a vodeći računa i o cjelokupnoj per-

[23] Ovdje su učesnici diskusije imali u vidu referat B. Krizmana na tom kongresu »Stvaranje jugoslavenske države« (v. *Historijski pregled* 1958, br. 3—4, 167—215) i živu diskusiju o ulozi narodnih masa u tim zbivanjima, potaknutu referatom. B. Krizman je s pravom upozorio na napredak u proučavanju masovnih pokreta koji je otada učinjen, posebno s obzirom na istraživanje arhivske građe.

[24] Jože Goropec (Maribor) iznio je izvjesnu psihološku karakterizaciju pripadnika »zelenog kadra« s obzirom na 1) egoizam, 2) nevjerovanje u ciljeve i ideale rata zbog kojih bi trebalo žrtvovati život, 3) odbacivanje rata uopće, 4) nevjerovanje u dalji opstanak Austro-Ugarske.

[25] S obzirom na to da taj pojam ima u Hrvatskoj u to doba samo uvjetno značenje.

spektivi odnosa radničke klase i nacije, radničkog pokreta i nacionalnog pitanja.

U diskusiji su potaknuta pitanja odnosa pojmova »nacionalno pitanje« i »nacionalni život«,[26] odnosa naslova i sadržaja referata,[27] dopuna uz napomene o literaturi,[28] većeg obuhvaćanja pojedinih pitanja, kao što su teoretska stajališta socijalista u Hrvatskoj prema nacionalnom pitanju u socijaldemokratskim programima, odnosa s drugim jugoslavenskim zemljama, posebno s makedonskim pokretom,[29] i izvanredne vrijednosti referata[30] (Slavko Gavrilović, D. Zografski, V. Strugar, V. Oštrić).

Drugi plenarni sastanak III sekcije. Jaroslav Šidak podnio je referat »Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici u XIX stoljeću«, izdvojivši u usmenom izlaganju neke važnije momente do 1870. Istakao je pitanja određene historijske uvjetovanosti jugoslavenske ideje, odnosa ilirskog pokreta prema Slovencima i Srbima, odnosa E. Kvaternika i A. Starčevića prema jugoslavenskoj ideji, osnovnih karakteristika hrvatskih državnopravnih koncepcija, mjesta Slovenije u tim koncepcijama, odnosa Ljubljanskog sastanka prema jugoslavenskoj ideji.[31]

U živoj diskusiji pokrenuta su pitanja osnovnih motiva za formiranje nacionalne svijesti kod Hrvata i Srba, odnosa Vukovih i ilirskih ideja prema stvarnosti, odnosno ilirizma i hrvatskoga narodnog preporoda,[32] značenja religioznog momenta u formiranju jugoslavenskih nacija, uloge filoloških teorija u formiranju nacionalnih koncepcija jugoslavenskih javnih radnika, specifičnog odnosa između stvaranja hrvatske nacije i jugoslavenske ideje,[33] mogućnosti dvostrukog daljeg razvoja Starčevićevih ideja, osjećaja nacionalne pripadnosti prije formiranja nacija, negativnog značenja velikohrvatske i velikosrpske ideje,[34] odnosa između brojnosti nekog pokreta i njegova povijesnog značenja,[35] upotrebe Krležinih tekstova u ocjenjivanju određenih historijskih pojava,[36] stvarnog smisla jugoslavenske ideje s obzirom na njezin odnos prema *udruživanju* jugoslavenskih naroda, aktuelnosti naučnog proučavanja svih problema nacionalnog razvoja, u suvremenim uvjetima[37] (M. Ekme-

[26] Autor ih ne izjednačuje, ali ih — s obzirom na Hrvatsku toga razdoblja — tijesno povezuje; prvi pojam čini veći dio sadržaja drugog pojma.

[27] U odnosu prema naslovu sadržaj je, u skladu s osnovni shvaćanjem, širi. Sadržaj koji — usko gledano — odgovara naslovu čini samo jedan dio teza izlaganja. Osim toga, praktična djelatnost radničkog pokreta ima veću važnost od oskudne teorije o nacionalnom pitanju.

[28] Autor nije namjeravao dati potpun pregled literature, nego indikativno ukazati na grupe radova u kojima je zastupano — s raznih pa i suprotnih gledišta — šire shvaćanje osnovne problematike; osnovu za takve mogućnosti promatranja problema pruža, međutim, prvenstveno jedan širi krug izvora, o kojima je — zbog toga — autor također dao neke napomene.

[29] Ta su pitanja u vremenski ograničenom izlaganju, usmjerenom na probleme pristupa osnovi problematike, mogla imati samo ograničeno mjesto — tek kao kratke teze.

[30] Referat je manji preliminarni prilog, primjeren svome povodu, i izvod iz šireg područja rada.

[31] Zanimljivo je usporediti najnoviji autorov rad o toj tematici »Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914« (naveden u bilj. 10).

[32] Teza o konfliktu između ilirizma i hrvatske nacionalne svijesti (M. Ekmečić u diskusiji).

[33] U posebnoj situaciji Hrvatske, hrvatska se nacija stvara u tijesnoj vezi s jugoslavenskom idejom.

[34] U diskusiji je istaknuto (J. Šidak) da su velikohrvatstvo i velikosrpstvo štetne ideje (u odnosu na jugoslavensku ideju). Velikonacionalistička ideja nije jugoslavenska ideja. Jugoslavenstvo je ono što omogućava udruživanje Južnih Slavena i pridonosi međusobnom skladu.

[35] U diskusiji o ilirskom pokretu istaknuto je kako je važno da li jedan pokret odražava potrebe stvarnosti, a ne njegova brojnost. Ilirski pokret bio je uvjetovan objektivnom društvenom stvarnošću.

[36] Radilo se o ocjenjivanju ilirizma, pa je s tim u vezi potaknuto i zanimljivo pitanje može li se historičar oslanjati na ocjene književnika o povijesnim zbivanjima.

[37] U diskusiji je naglašeno i to da nacionalni problemi žive u ljudima i da ih ne treba prešućivati, nego raščišćavati. Zadatak je historičara da objašnjava i prevladava ono što živi u svijesti ljudi.

čić, S. Mijušković, F. Zwitter, V.Čubrilović, M. Gross, J. Šidak).

Referat Vasilija Melika »Notranja struktura slovenskega političnega tabora in njegove povezave v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja« prikazuje razvoj političkih odnosa u Sloveniji, u vezi sa širim političkim zbivanjima u Austriji, a s obzirom na odnos liberalne i klerikalne politike (koja se pojavljuje od 1867. dalje).

U referatu Envera Redžića »Austrijska socijalna demokratija i pitanje Bosne i Hercegovine« obuhvaćeni su stavovi austrijsko-njemačke socijaldemokracije prema osnovnim zbivanjima u BiH (okupacija, aneksija, balkanski ratovi, I svjetski rat), što je povezano s njezinim gledištima o jugoslavenskom pitanju.

U diskusiji (M. Gross) ukazano je na potrebu povezivanja tih stavova s gledištima jugoslavenskih socijalista, na pitanja austromarksizma koji se pojavljuje u vladajućoj naciji, pa ga socijalisti potlačenih nacija, konkretno Hrvatske, ne mogu u cjelini prihvatiti. Pokrenuta su i pitanja crno-bijelog ocjenjivanja historije radničkog pokreta do 1918. (Socijalisti se ocjenjuju s gledišta sukoba u doba stvaranja KPJ ili se u cjelini prikazuju značajnim revolucionarima.) Istaknuto je, među ostalim, da je praktična politika naših socijalista važnija od njihovih teoretskih stavova i da su socijalisti (kod kojih nalazimo jugoslavensku ideju već u početku) vršili velik posao u rješavanju nacionalnog pitanja. Kod njih (npr. Juraj Demetrović) nalazimo s jedne strane prihvaćanje, a s druge strane prevladavanje austromarksizma.

Sergije Dimitrijević obradio je u referatu »Socijalpatriotske akcije u Parizu za vreme I svetskog rata« djelatnost i stavove dijela srpskih socijalista okupljenih u Francuskoj, kod kojih su prevladavala socijalpatriotska gledišta.

Izlaganje referata zaključio je Dančo Zografski s temom »Pitanje Makedonije na socijalističkoj konferenciji u Štokholmu«. Prikazana su, u uvodu, gledišta socijalista o Makedoniji do prvoga svjetskog rata, pa dalje u toku rata (balkanski socijalisti). Glavni dio referata široko zahvaća pitanja u vezi s Makedonijom u doba konferencije u Stockholmu.

IV sekcija

Radno područje ove sekcije bila je povijest Jugoslavije i jugoslavenskih naroda od 1918. god. I ova je sekcija radila na dva plenarna sastanka i četiri sastanka podsekcija A i B. Na plenumu sekcije pročitano je 10 referata (od 13 predviđenih), u podsekciji A 8 referata (od 10 predviđenih), a u podsekciji B također 8 referata (od 15 predviđenih). Dva su referata prebačena iz podsekcije A u B, tako da je u njima izjednačen broj održanih referata. 15 održanih referata bavilo se razdobljem 1918—1941. god. (uglavnom prvi sastanak plenuma i podsekcija A), 10 razdobljem 1941-45 (uglavnom u podsekciji B), a jedan razdobljem poslije 1945. Politička povijest bila je jače zastupana od društveno-ekonomske i kulturne (slično kao i u trećoj sekciji). U četvrtoj je sekciji bilo mnogo manje diskusije nego u trećoj.

Plenum sekcije. Milorad Ekmečić izložio je temu »Predsjednik Wilson i stvaranje Jugoslavije 1918. g.«

U referatu Hrvoja Matkovića obrađena je tema »Samostalna demokratska stranka u razdoblju Vidovdanskog ustava«.

Branislav Gligorijević istupio je s referatom »Demokratska stranka prema hrvatskom pitanju«.

Referat Dušana Bibera »Njemačka prema hrvatskom pitanju 1933—1941« obuhvatio je odnos vanjskopolitičkih organa Njemačke prema građanskim nosiocima hrvatskog pitanja.

Todor Stojkov izložio je referat »O nastanku i političkom smislu formiranja Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ)«.

Milan Gaković izložio je jednu temu iz društveno-ekonomske problematike (Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata).

Na drugom plenumu sekcije iznesen je referat Mihajla Apostolskog »Specifičnosti

razvoja organa narodne vlasti u Makedoniji u toku NOP-a«.

Slavoljub Cvetković izložio je zatim temu »SKOJ prema KPJ u periodu 1919—1928. godine«.

Danijel Ivin jedini je zahvatio u poslijeratno razdoblje referatom »Razvoj stavova rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije o putovima socijalističke izgradnje od V do VI kongresa«.

Tone Zorn referirao je o temi »Nova Jugoslavija in vprašanje meje z Avstrijo 1943—1945. g.«.

Zoran Lakić podnio je referat »Narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori i II zasjedanje AVNOJ-a«.

Podsekcija A. Ova se podsekcija bavila razdobljem 1918—1941.

Ivan Jelić podnio je referat »Značenje Prve zemaljske konferencije Komunističke partije Hrvatske za njen dalji razvoj«.

Dana Begić izložila je pitanje »Tendencija za autonomijom Bosne i Hercegovine 1939—1940. godine«.

Referat »Kolonizacija Makedonije u sastavu stare Jugoslavije« podnio je Aleksandar Apostolov.

Branko Marušič iznio je referat »V oktobru in novembru leta 1918 v Slovenskem primorju«.

Petar Milosavljević nastupio je s referatom »O nekim akcijama (tarifnim pokretima i štrajkovima) radničke klase Srbije u periodu 1919—1929, kao faktorima njenog klasnog sazrevanja«.

Matija Uradin govorio je o temi »Rad članova KPJ u emigraciji između dva rata (1918—1941. god.)«.

Đerđ Gal podnio je referat »Borba radničke klase bivše Jugoslavije za skraćenje radnog dana«.

Živko Avramovski nastupio je s referatom »Problemi jugoslavensko-albanskih odnosa u periodu između dva svetska rata«. U diskusiji je sudjelovao Ali Hadri (Priština).

Podsekcija B. Podsekcija se bavila razdobljem 1941—1945.

Venceslav Glišić zahvatio je u temu »Teror okupatora kao metod zastrašivanja naroda i sprečavanja ustanka u Srbiji 1941«.

Miro Leković je u referatu »Neki aspekti italijansko-ustaških odnosa i njihov odraz na operacije NOV i POJ« izložio vojno-političke odnose talijanske vojske i snaga NDH u drugoj i trećoj zoni.

Radoje Pajović izložio je temu »Narodno-oslobodilački front u Crnoj Gori«.

Nikola Živković iznio je referat »Politički komesar i njegova uloga u ustanku 1941« (odnosi se na partizanske jedinice u Jugoslaviji 1941).

Referat Đure Vujovića »O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori 1941—1942. godine« potakao je diskusiju o toj problematici (Ljubo Anđelić, Fabijan Trgo, Đ. Vujović).

Gligor Popi obradio je temu »Učešće Rumuna u NOB-u«.

Referat »Antiokupatorsko raspoloženje i otpor jugoslovenskih naroda do organiziranog ustanka« podnio je Jovan Vujošević.

Tone Ferenc izložio je referat »Vojaški in politični položaj v Sloveniji po italijanski kapitulaciji«.

Veselin Đuretić iznio je referat »Razvoj narodne vlasti u BiH do Prvog zasjedanja AVNOJ-a«.

3. Ostala pitanja u diskusiji na plenumu

Osim diskusije o referatima V. Strugara i H. Čemerlića, na završnom plenarnom sastanku kongresa pokrenuta su i druga pitanja.

Iznesena su mišljenja da kongresi historičara treba da sumiraju i ocijene stanje u istraživanjima, da se teze ili tekstovi referata štampaju već prije, da se na slijedećem kongresu podnesu glavni referati s koreferatima, što bi se unaprijed štampalo, predloženo je da se pregled jugoslavenske historiografije 1955—1965. štampa u popravljenom i dopunjenom izdanju na jugoslaven-

skim jezicima. Govorilo se i o pitanjima zaštite spomenika kulture i arhivske građe.

Istaknut je uspješan rad III sekcije, posebno na području veza i odnosa jugoslavenskih naroda, i potreba da se više obuhvate suštinski problemi, društvene zakonitosti i sl. i prevlada izolirano obrađivanje pojava.

Pedeset godina od osnivanja jugoslavenske države i dvadeset godina od oslobođenja zemlje pružaju povod i mogućnost, kako je istaknuto, da se smjelije radi na sintezi razvoja jugoslavenske ideje i postanka jugoslavenske države, da se odlučnije priđe problemima NOB-a, jer se i proučavanjem negativnih strana i slabosti razvoja ističe veličina onoga što je ostvareno.

Rečeno je i da su mlađi historičari imali dobar uspjeh u svom nastupu na kongresu.

U diskusiji su sudjelovali I. Mažuran, Lučić, A. Mitrović, D. Biber, V. Strugar, J. Šidak.

Na kraju sjednice zaključeno je da se slijedeći kongres održi u Skopju.

NIKOLA RADAČIĆ

Simpozij u povodu 20-godišnjice oslobođenja

Simpozij koji je u povodu 20-godišnjice oslobođenja održan od 18. do 20. siječnja 1966. u Zagrebu, a organiziralo ga je Povijesno društvo Hrvatske u suradnji sa Savezom boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske i Institutom za historiju radničkog pokreta Hrvatske, okupio je velik broj historičara i nastavnika povijesti koji su svojim referatima i doprinosom u diskusiji obuhvatili niz zanimljivih pitanja iz narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u našoj zemlji uoči njezina konačnog oslobođenja 1944—1945.

Simpozij je otvorio Marko Belinić, predsjednik SUBNOR-a Hrvatske, istakavši u uvodnoj riječi zadatak ovoga skupa, dok je Jakov Katušić u svom referatu,[1] koji je imao uvodni karakter, izložio historijsko značenje pobjede socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Organizatori su pozvali na suradnju sve podružnice Povijesnog društva Hrvatske i republička društva historičara iz cijele Jugoslavije. Od 39 prijavljenih referata 36 je bilo pročitano, a tri nisu, zbog nedostatka vremena.

Većina referata bila je posvećena vojnim operacijama i borbama za konačno oslobođenje zemlje te ulozi i zadacima organa narodne vlasti u tom razdoblju. Osobito je ova druga grupa priloga pobudila interes prisutnih, jer su referenti u njima prikazali i istakli specifičnosti razvoja revolucionarne vlasti u raznim područjima naše zemlje.

Govoreći o formiranju narodne vlade Bosne i Hercegovine, Hamdija Čemerlić ponovno je pokrenuo jedno od spornih pitanja u našoj pravnoj historiji: kada je nova Jugoslavija postala država s federativnim obilježjima i, u vezi s tim, kada su federalne jedinice dobile svoje vlade. Odgovarajući na to pitanje, on je istakao da se u dosadašnjem razmatranju toga problema pretežno smatralo da je nova Jugoslavija istovremeno postala i država i federacija (i to na II zasjedanju AVNOJ-a), ali da je to tačno samo utoliko što je na II zasjedanju AVNOJ-a samo formalno deklarirano formiranje države i federacije u pravnom smislu. Međutim, polazeći od stvarnih činjenica koje karakteriziraju državu i njezinu vladu, bez obzira na formalne okvire u kojima je ta država djelovala i u kojima se njezina vlada manifestirala, Čemerlić je zaključio da ovo formalističko i simplicističko tumačenje danas ne može zadovoljiti, to prije što se s pravnog stajališta može smatrati da je na teritoriju gdje je organizirana vlast koja djeluje efikasno ujedno već organizirana i država, bez obzira na to u kakvim formama i s kakvim organima. Prema njemu, može se zbog toga prihvatiti stajalište — koje je prvi formulirao dr Maks Šnuderl — da je nova Jugoslavija nastala još u toku prvih mjeseci NOR-a, tj. stvaranjem prvih oslobođenih područja i prvih organa nove revolucionarne vlasti, da je od samog početka svoga postojanja bila federativna i da su istovremeno s tim procesom nastajale, doduše neformalno ali zato stvarne, vlade pojedinih federalnih jedinica.

O historijskom značenju odluka III zasjedanja ZAVNOH-a govorio je Ferdo Čulinović[2]. Ističući da je III zasjedanje ZAVNOH-a (8. i 9. V 1944) po svojim odlukama značilo pravno-politički izraz obnove državnosti, odnosno osnutka Hrvatske kao države i članice jugoslavenske federativne državne zajednice, on je tako-

[1] Izvod iz ovog referata objavljen je u *Vjesniku* (25. siječnja 1966) i *4. julu* (25. siječnja, 1. i 8. veljače 1966), a u ovom broju *Putova revolucije* taj je referat objavljen u cjelini.

[2] Rezime referata objavljen je u *4. julu* (8. veljače 1966) pod naslovom »Današnje značenje III zasjedanja ZAVNOH-a«.

đer osobito upozorio da njezin začetak datira od pojave prvih njezinih osnovnih organa vlasti, tj. prvih narodnooslobodilačkih odbora kao izraza tadašnje radikalne smjene vlasti, kada se na ruševinama starog sistema vlasti postepeno izgrađivala nova državna vlast u Hrvatskoj. Uz to, III zasjedanje ZAVNOH-a sankcioniralo je načelo bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, a napose potpunu ravnopravnost Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

S druge strane, odluke i akti III zasjedanja ZAVNOH-a značili su istovremeno negaciju osovinskog komadanja Jugoslavije i negaciju osovinske tvorevine NDH, a i raskid s prošlošću, kako iz vremena Kraljevine Jugoslavije tako i stanja koje su okupatori stvorili na području tzv. NDH.

Dopunjavajući u određenoj mjeri Čulinovićevo izlaganje, Hodimir Sirotković iznio je u referatu o propisima ZAVNOH-a i o organizaciji narodne vlasti 1943. pregled izvora i literature za tu problematiku, prikazao organizacionu strukturu ZAVNOH-a, rad ZAVNOH-a na organizaciji i razvijanju mreže NOO-a u Hrvatskoj i istakao, među ostalim, položaj ZAVNOH-a nakon II zasjedanja AVNOJ-a.

U referatu »ASNOM o makedonskom jeziku« Mihajlo Apostolski istakao je niz značajnih momenata u politici denacionalizacije makedonskog naroda, koju su obilježavala nastojanja balkanskih buržoazija da, uz ostalo, putem škola i prisilnog nametanja tuđeg jezika unište makedonsku nacionalnost i makedonski narodni jezik. Početak NOR-a i socijalističke revolucije otvorio je u tom pogledu nove perspektive makedonskom narodu. Borba KPJ da se u novoj državnoj zajednici, koja se stvarala kroz revoluciju, omogući nesmetan i potpun razvitak svih nacionalnih individualnosti, pa time i makedonske, došla je do izražaja već od samog početka revolucije. To potvrđuje i činjenica da su svi revolucionarni organi u Makedoniji, s neznatnim izuzecima, u toku NOR-a cjelokupnu korespondenciju vodili na makedonskom narodnom jeziku. Pa ipak, iako je odluka I zasjedanja ASNOM-a o uvođenju makedonskog jezika kao službenog značila samo formalnu potvrdu stvarnog stanja, ipak je ona, s obzirom na tešku prošlost makedonskog naroda, imala golemo političko značenje.

Vlado Ivanovski govorio je o nekim oblicima razvitka prvih organa narodne vlasti u Makedoniji, o formiranju Inicijativnog odbora za sazivanje I zasjedanja ASNOM-a u drugoj polovici 1943, o samom zasjedanju ASNOM-a (2. VIII 1944), a prikazao je i organizacionu strukturu NOO-a u Makedoniji u to vrijeme.

U referatu o formiranju prve makedonske vlade Mile Todorovski je istakao najznačajnije momente u njezinu nastajanju, a i osnovne zadatke koje je ona izvršila neposredno nakon oslobođenja.

O borbi narodne vlasti za normalizaciju života u Dalmaciji poslije njezina definitivnog oslobođenja 1944. govorio je Juraj Barbarić. Ukazujući na izuzetno težak ekonomski položaj Dalmacije u to vrijeme, on je istakao niz činjenica koje su na to utjecale.

Govoreći o utjecaju odluka II zasjedanja AVNOJ-a na narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori, Zoran Lakić naveo je u svom referatu, uz ostalo, najznačajnije akcije koje su partijska rukovodstva i organi narodne vlasti u Crnoj Gori poduzimali da bi popularizirali i razjašnjavali njegove odluke.

O djelatnosti nekih okružnih NOO-a govorilo je nekoliko referenata, npr.: Mirko Andrić — o radu narodne vlasti i kulturno-prosvjetnoj politici Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Varaždin u periodu 1944—1945; Valentin Uranija — o djelatnosti organa narodne vlasti na području bivšeg okruga Zadar; Mijo Cicvarić[3] — o radu narodne vlasti na području Okružnog NOO-a Slavonski Brod u drugoj polovici 1944. god.

Referati o borbama za konačno oslobođenje bili su također raznovrsni.

Stjepan Šćetarić prikazao je u svom izlaganju najvažnije borbe koje su se vodile

[3] Referat je u skraćenom obliku objavljen u *4. julu* (1. travnja 1966.) pod naslovom »Narodna vlast na području Okružnog NOO-a Slavonski Brod ljeti i jeseni 1944. godine«.

na području Hrvatske u završnim operacijama za oslobođenje zemlje i istakao njihovo značenje i karakteristike.

O Mornarici NOVJ i o njezinim borbama u završnim operacijama govorio je Vladimir Banović[4], koji je prikazao početke prvih partizanskih akcija na moru i u obalnom pojasu do rujna 1943, a potom rast snaga Ratne mornarice, u čije je ruke pao velik ratni plijen kapitulacijom Italije, a na kraju je istakao značaj i doprinos Mornarice NOVJ u borbama za konačno oslobođenje obalnog područja naše zemlje.

Todor Radošević istakao je u referatu o kninskoj operaciji nekoliko novih momenata, koji unose više svjetla u dosadašnje poznavanje toga značajnog događaja. Posebno je upozorio na pokušaje nekih autora u Saveznoj Republici Njemačkoj da falsificiranjem i iskrivljavanjem historijskih činjenica umanje vrijednost ove operacije kojom je postignuta jedna od najznačajnijih pobjeda NOVJ u toku NOB-a.

Stjepan Blažeković prikazao je u referatu o oslobođenju Zagreba NOP u okupiranom Zagrebu kroz masovni otpor građana pod rukovodstvom KPJ, SKOJ-a, USAOH-a, Narodne pomoći, NOO-a i JNOF, ističući s pravom da je provođenje i najmanjih akcija najčešće predstavljalo za svakoga aktivista NOP-a jednaku opasnost kao i izvođenje najkrupnijih diverzija.

O borbama jedinica NOVJ uoči oslobođenja u međuriječju Save i Drave govorili su u svojim referatima: Rade Bulat (Deseti korpus »zagrebački«), Vlado Horvat (Desant na Vukovar 1945) i Miodrag Bijelić[5] (Borbe za oslobođenje Požeške kotline).

Govoreći o sindikalnom pokretu 1944—1945, Josip Cazi je istakao da su već u jesen 1944, prema direktivi najviših organa NOP-a, stvorene prve sindikalne organizacije, koje su bile pod izravnim rukovodstvom MK KPH u pojedinim mjestima. Partijske su organizacije gotovo istovremeno dobile zadatak da organiziraju ilegalne sindikalne odbore i u poduzećima na još neoslobođenom području, s ciljem da čuvaju industrijske i privredne objekte kako bi oni ostali sposobni za proizvodnju poslije oslobođenja.

Proces organizacionog razvitka JNOF Hrvatske 1944—1945. prikazao je u svom referatu Mihael Sobolevski. On je rekao da je nakon III zasjedanja ZAVNOH-a (Topusko 8—9. V 1944) ovaj organ postao vrhovnim organom narodne vlasti u Demokratskoj Federalnoj Hrvatskoj, čime je prestala njegova funkcija općepolitičkog predstavnika i političkog rukovodstva NOP-a u Hrvatskoj. Zbog toga je 18. V 1944. na sastanku predstavnika svih političkih stranaka i grupa koje su stajale na pozicijama NOP-a došlo do formiranja Izvršnog odbora Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske (JNOF), koji je preuzeo ulogu općepolitičkog predstavništva NOP-a u Hrvatskoj. Intenzivni politički rad i proces koji je započet u vezi s osnivanjem i djelatnošću odbora JNOF (uz druge objektivne činioce) imao je za posljedicu da su se za NOP opredjeljivali i oni koji su do tada još stajali po strani, što je omogućilo JNOF Hrvatske da se do kraja rata potpuno organizaciono formira i tako ostvari osnovni cilj — jedinstvo svih demokratskih snaga.

Tomo Čubelić govorio je o političkom životu u Zagrebu u prvim danima oslobođenja i o djelovanju društveno-političkih organizacija.

O radu ZAVNOH-a na prosvjetnom polju od početka 1944. do oslobođenja govorio je Mihajlo Ogrizović, koji je istakao da je stvaranje slobodnih područja već od samog početka NOR-a pred rukovodeće organe koji su se stvarali na tim područjima postavljalo, uz ostalo, i mnogobrojne zadatke na polju narodne prosvjete i kulture.

U referatu o učešću i djelovanju likovnih umjetnika Hrvatske u NOB-u Marijan Detoni detaljno je prikazao djelatnost i uvjete za umjetničko stvaranje likovnih

[4] Referat je objavljen u *Zagrebačkoj panorami*, br. 1—2 za siječanj-veljaču 1966, str. 32—33.

[5] Referat Miodraga Bijelića (Borba za oslobođenje Požeške kotline) objavljen je u *Zborniku* br. 3. 1965, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod.

umjetnika u NOB-u i njihov doprinos u NOB-u.[6]

O kazalištu u NOB-u govorila je Maja Hribar-Ožegović, istakavši osnovne karakteristike, značenje i ulogu kazališta u toku revolucije.

O značenju i ulozi hrvatske književnosti u toku NOB-a govorio je u svom referatu Ivo Frangeš, istakavši da je jedno od glavnih obilježja hrvatske književnosti još od vremena njezina postajanja bio slobodarski duh, koji se i u toku NOB-a ispoljio u najvećoj mjeri.

Govoreći u svom referatu o doprinosu našeg iseljeništva oslobođenju zemlje, Zvonko Komarica je, među ostalim, iznio neke konkretne akcije za pomoć jugoslavenskom NOP-u pojedinih iseljeničkih udruženja u SAD, Argentini, Kanadi, Australiji i dr.

Dragiša Jović iznio je neke zanimljive podatke o odjeku sporazuma Tito-Šubašić u Slavoniji.

Neke karakteristike društveno-političkih prilika na neoslobođenom području istočne Slavonije istaknute su u referatu Josipa Korde, koji je naglasio da su Nijemci i ustaše nakon stvaranja srijemske fronte znatno pojačali teror nad stanovništvom.

O odnosu prema jugoslavenskom pitanju na Teheranskoj i Krimskoj konferenciji govorio je Bogdan Krizman ističući ove momente: odnos vlada saveznika prema NOB-u, sporazum Tito-Šubašić (i diplomatske akcije u vezi s tim), pripreme, tok i odluke Krimske konferencije u vezi s Jugoslavijom.

Jedan aspekt stava zapadnih saveznika prema NOP-u istaknut je u referatu Vojmira Kljakovića. Prema njegovu mišljenju, zbog vojnih i političkih interesa pažnja saveznika prema Jugoslaviji bila je pojačana nakon njihova iskrcavanja u Italiji 1943.

Odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a, nakon kapitulacije Italije, o pripojenju Istre Hrvatskoj pretvorile su borbu u Istri i za Istru — istakao je u svom referatu Vinko Antić — ne samo u poprište oružane nego i političke borbe na širem planu. Ona se manifestirala u borbi NOP-a za oslobođenje Istre, s jedne strane, i u nastojanjima i planovima nekih reakcionarnih krugova u Italiji, Njemačkoj, Istri i Rijeci i u kvinsliškoj NDH, s druge, koji su unatoč često suprotnim stavovima u vezi s pitanjem Istre ipak jednodušno i zajednički nastupali u borbi protiv NOP-a.

O NOB-u i o pitanju jugoslavensko-talijanske granice govorio je Dragovan Šepić. U njegovu izlaganju istaknuti su ovi momenti: pitanje jugoslavensko-talijanske granice nakon sloma Kraljevine Jugoslavije; KPJ i pitanje Slovenaca i Hrvata pod Italijom; NOB u Slovenskom primorju i Istri i odluke o pripojenju tih krajeva Sloveniji i Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji; oslobođenje Istre i Slovenskog primorja i stav saveznika prema razgraničenju Jugoslavije i Italije.

U referatu o nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma Fikreta Butić je istakla da su glavna obilježja pojedinih ustaških grupa poslije kapitulacije Italije bile različite kombinacije kako da se bez većih potresa provede preorijentacija prema zapadnim saveznicima, pa da NDH tako dočeka kraj rata na strani pobjednika. Međutim, ubrzani razvoj političke i vojne situacije u zemlji i svijetu i stalno jačanje NOP-a učinili su takva nastojanja iluzornima.[4]

O okupacionim i kvislinškim oružanim snagama na teritoriju Hrvatske 1944—1945. govorio je Slobodan Petrović i upozorio na ova dva momenta: prvi, u to su vrijeme kvislinške snage bile potčinjene njemačkim trupama i bile su pod stvarnom komandom Nijemaca, i drugi, ratne operacije potkraj 1944. i u početku 1945. vodile su se na relativno malom prostoru, zbog čega je gustina neprijateljskih jedinica i vojnika bila maksimalna, pa su se borbene aktivnosti jedinica NOVJ i POH u završnim operacijama za oslobođenje zemlje vodile pod posebno teškim okolnostima.

U referatu o iseljavanju Nijemaca iz NDH Zdravko Krnić je istakao da su se Nijemci (kojih je 1941. na području NDH

[6] Izvodi iz referata objavljeni su u *Vjesniku* (6. veljače 1966) pod naslovom »Likovni umjetnici u NOB-u«.

bilo oko 160.000, pretežno naseljenih u Srijemu, istočnoj Slavoniji i u Požeškoj kotlini) svojim držanjem za vrijeme okupacije, aktivnim sudjelovanjem u provođenju politike Trećeg Rajha i borbom protiv NOVJ i POJ do kraja kompromitirali kao nosioci fašizma u NDH i kao protivnici oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda.

U diskusiji koja je na simpoziju vođena nakon čitanja referata sudjelovalo je više diskutanata. Interesantnu diskusiju pokrenuo je Veselin Đuretić (Sarajevo) koji je istakao da su se NOB i socijalistička revolucija u Jugoslaviji razvijali u vrlo složenim uvjetima, pa je svako pojednostavnjivanje stvarnih prilika, kakvih pokušaja ponekad ima, vrlo štetno i nenaučno. Takvo mišljenje podržao je Franjo Tuđman (Zagreb) u svojem istupanju u diskusiji i rekao da iako nema nikakve sumnje u to da su se NOB i socijalistička revolucija u Jugoslaviji odvijale pod jedinstvenim rukovodstvom CK KPJ, da su i sama izlaganja pojedinih referenata na simpoziju i dosadašnja istraživanja razvitka revolucije u Jugoslaviji uopće nedvosmisleno pokazali da su pojedine zemlje Jugoslavije, pa i pojedini krajevi Hrvatske, unatoč nekim zajedničkim karakteristikama, imali svoje specifičnosti pa i posebne zakonitosti u razvitku revolucije. Govoreći dalje o rukovodećoj ulozi KPJ u NOB-u i revoluciji, Franjo Tuđman je izrazio mišljenje da je za potpunije shvaćanje ove činjenice prijeko potrebno dalje istraživanje i objašnjavanje rada KPJ (posebno od 1937) na okupljanju svih demokratskih snaga, ne samo za ostvarivanje klasnih ciljeva nego i za rješavanje svih drugih aktuelnih problema kojima je bilo opterećeno tadašnje društvo, jer je, istakao je on, upravo njihovo unošenje u program KPJ bila ona koheziona sila koja je narod vezala uz Partiju.

U daljoj diskusiji Josip Cazi je upozorio da se pri proučavanju NOB-a i revolucije u Jugoslaviji ne smije zanemariti činjenica da je, unatoč tome što je velik dio boračkog kadra u NOB-u bio sa sela (pogotovo potkraj rata), rukovodeći odred revolucije ipak bila radnička klasa i njezina avangarda KPJ.

Pavle Gregorić je u diskusiji na neki način nadopunio ono o čemu je govorio Josip Cazi. On je govorio o organizacionim i političkim pripremama što ih je proveo CK KPH na početku oružane borbe u 1941. godini. Osim navedenih, u diskusiji je sudjelovao i Rade Bulat, koji je govorio o nekim pitanjima što su ih u svojim referatima iznijeli Stjepan Blažeković i Stjepan Šćetarić.

Rad simpozija zaključio je Marko Belinić istakavši u završnoj riječi da su velik broj referata i raznovrsnost problema o kojima se u njima raspravljalo omogućili da se u još većoj mjeri objasne neki momenti i vidovi NOR-a i socijalističke revolucije u nas, što je bez sumnje nov pozitivan prilog našoj najnovijoj historiografiji.

VLADO OŠTRIĆ

»Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 1, 1964. godine, Beograd

Odjeljenje za historiju međunarodnog radničkog pokreta i razvoja socijalističke misli Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu (IRP) pokrenulo je zbornik radova pod spomenutim naslovom.

Prilozi za istoriju socijalizma pojavljuju se u nizu novih periodičnih publikacija za noviju nacionalnu i opću povijest, a posebno za povijest radničkog pokreta i socijalističke misli u jugoslavenskim zemljama i u svijetu[1]. Prema koncepciji zbornika (koji je uređen i kao časopis) i sadržaju prvog sveska vidi se da će *Prilozi za istoriju socijalizma* imati u tom nizu posebno i korisno mjesto.

Za razliku od drugih periodičnih publikacija za noviju povijest, *Prilozi za istoriju socijalizma* orijentirani su u prvom redu na opću povijest radničkog pokreta i socijalističke misli, a iz nacionalne povijesti donose pretežno priloge koji su u neposrednijoj vezi s ovim područjem opće povijesti. Jače su zastupana i pitanja historiografije radničkog pokreta i socijalističke misli.

484 stranice teksta imaju obilat i raznovrstan sadržaj. Prilozi su sređeni u rubrike: Rasprave-članci, Dokumenti i sećanja, Osvrti-prikazi, Saopštenja i informacije.

Uvodna Reč redakcije ističe suvremenost i aktuelnost razvijanja historije socijalizma kao specifične historijske materije. Pri tom se historija socijalizma shvaća kao cjelina u svjetskim razmjerima, u kojoj se povijest radničkog pokreta i socijalističke misli jugoslavenskih naroda pojavljuje kao komponenta opće povijesti. *Prilozi* ... treba da pridonesu unapređenju naučnog rada na području historije socijalističkog pokreta i marksističke misli, obuhvaćajući cjelovito zbivanja i pojave u većim zemljama i u svijetu.

Rasprave — članci

Dr Marijan Britovšek objavljuje raspravu »Marks i Engels u revoluciji 1848—1849. godine i njihovi taktički stavovi« (11—67).

Autor razrađuje pitanja razvoja taktike i politike radničkog pokreta s obzirom na odnose u djelomičnoj suradnji s građanskom klasom, a posebno ističe važnost historijskog kriterija u obradi tih pitanja. Razvoj stavova Marxa i Engelsa prati u svim etapama uspona i opadanja revolucionarnog pokreta u Evropi 1848—1849.[2]

Pitanjima jugoslavenskih naroda u tom razdoblju ne posvećuje posebnu pažnju (što je u skladu s osnovnom zamisli rasprave), nego je prikaz tih pitanja u razmjeru s interesom Marxa i Engelsa za to područje zbivanja 1848—1849 (u odnosu na zbivanja u razvijenijim evropskim zemljama).

Ova, u osnovi ispravna koncepcija, da se stavovi Marxa i Engelsa prema jugo-

[1] *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, od 1960. god. *Putovi revolucije*, IHRPH, Zagreb, od 1963. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, Slavonski Brod, od 1963. *Istorija XX veka*, IDN, Beograd, od 1959. *Istorija radničkog pokreta*, IRP, Beograd, od 1965. *Prilozi*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Sarajevo, od 1965.

[2] »Evropska revolucija 1848/49 pripada razdoblju u kojem se radnička klasa tek oformila kao klasa, a samostalni radnički pokret tek započeo svoj put. Zasluga je Marksa i Engelsa, revolucionarnih vođa i političkih organizatora mladog evropskog proletarijata, između ostalog i u tome, što su položili prvi kamen-temeljac proleterskoj taktici i politici.« (11)

slavenskim narodima u to doba razmatraju u sklopu cjeline njihovih pogleda i djelatnosti, dovodi ipak do pristupa tim stavovima koji je u izvjesnoj mjeri nedostatno produbljen i kritičan (s obzirom na neispravnost tih stavova u historijskoj perspektivi).

Tako u toj korisnoj raspravi nalazimo i metodološki zanimljivo pitanje odnosa između historijskog kriterija i uvažavanja historijske perspektive.

U raspravi su zahvaćena i druga pitanja važna za slavenske narode u to doba, ali nešto manje nego zapadnoevropska pitanja. O pojedinim pitanjima moglo bi se tako i više reći (npr. o proturječnostima u sastavu revolucionarne fronte, s posebnim obzirom na Mađare i susjedne narode,[3] ili o pitanju Slavena u sastavu ujedinjene Njemačke).

Dr Sergije Dimitrijević objavljuje članak (pripremljen još 1960. kao saopćenje za XI kongres historičara u Stockholmu) »Balkanski socijalisti i prvi svetski rat« (68—78).

Autor je obuhvatio odnos socijalističkih stranaka balkanskih zemalja (Srbije, Bugarske, Rumunjske, Grčke) prema ratu, naglašavajući u prvom redu marksistički stav srpske partije. Nisu, međutim, obuhvaćene razlike u gledištima srpskih socijalista u razdoblju okupacije Srbije, kada su boravili i djelovali po raznim evropskim zemljama.

Šteta je što nije prikazan stav jugoslavenskih socijalista u Austro-Ugarskoj prema ratu, s obzirom na njihovu predratnu povezanost sa socijalistima balkanskih država, posebno u razdoblju uoči početka rata, kada te partije još djeluju.[4]

Putnik Dajić u raspravi »Neki osnovni problemi razvitka sindikalnog pokreta u prvim godinama sovjetske vlasti (1917—1921)« (79—136) obrađuje razdoblje koje je vrlo značajno za teoriju i praksu sindikalnog pokreta (sindikati u uvjetima političke vlasti radničke klase, a u razdoblju građanskog rata i strane intervencije, i formiranje teoretskih koncepcija o sindikatima u uvjetima političke vlasti radništva).

Autor nastoji da prevlada izvjesna ograničenja dosadašnje sovjetske literature u smislu što objektivnijeg i potpunijeg historijskog pristupa toj problematici.

U prilogu »Povodom diskusije o karakteru novembarske revolucije u Nemačkoj 1918—1919. godine« (137—196) Vladan Pantić daje pregled stavova sovjetskih i njemačkih historičara o tom pitanju.[5]

Tema je široko zahvaćena, pa autor daje prikaz novembarske revolucije u Njemačkoj, pregled ocjena karaktera novembarske revolucije u Njemačkoj između dva rata i poslije drugog svjetskog rata (u radovima njemačkih i sovjetskih historičara) do službenog zaključenja diskusije 1958.

Autor, dalje, samostalno razrađuje Lenjinove poglede o karakteru jedne revolucije uopće i o novembarskoj revoluciji u Njemačkoj posebno.

Nakon ovih prikaza i razmatranja autor daje kritički osvrt na diskusiju hi-

[3] Postoji izvjesno proturječje u ocjeni revolucionarnih snaga u Mađarskoj s obzirom na njihov sastav i vodeće snage. (Str. 16: »Revolucionarni front u predvečerje revolucije sačinjavale su demokratske siromašne mase u Engleskoj, Francuskoj i Belgiji. U Francuskoj, i veliki deo industrijske i srednje buržoazije, u Nemačkoj — politički svesna buržoazija, a u zemljama kao što su bile Italija, Mađarska i Poljska sav nacionalno svestan narod; znači, ne samo siromašne mase i buržoazija, već i patriotski raspoloženo plemstvo. Krupna feudalna aristokratija, sa gotovo istim pogledom na svet i sa istim opsegom poseda, bila je u Rusiji veran podanik cara, i u Engleskoj konzervativan član gornjeg doma; ona je u Poljskoj kao i u Mađarskoj bila strastan patriotski revolucionar i spremna da s oružjem u ruci vodi borbu protiv svog legitimnog monarha.« Str. 36: »Problem evropske revolucije se tada usredsredio na pitanja u kojoj će formi sarađivati francuska republika i buržoaski pokret u Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj i Poljskoj.«)

[4] U vezi s ovim pitanjima, međutim, može se usporediti knjiga Vlade Strugara »Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918« (JAZU, Zagreb, 1963, Bosna i Hercegovina 114—120, Hrvatska i Slavonija 188—192, Slovenija 249—253).

[5] U vezi s tom temom može se usporediti i prikaz Renea Lovrenčića »Diskusija o novembarskoj revoluciji u Njemačkoj« (*Historijski zbornik* X/1957, 196—201).

storičara DDR i SSSR 1955—1958. godine, koja je službeno zaključena tezama rukovodstva JSP o tom pitanju.

Članak Vere Mujbegović »Prvi kongres Komunističke internacionale i Komunistička partija Nemačke« (197—222) obrađuje, uz kritičku upotrebu literature i objavljene građe, ulogu KP Njemačke u osnivanju KI, s obzirom na izvjestan kritički stav njemačke partije prema osnivanju KI u to doba i uzroke takva stava.

Autorica prilično široko analizira probleme pokreta za stvaranje nove internacionale u prvom svjetskom ratu i složene uvjete, s dosta teških problema, za osnivanje i početak rada KI.

U prilogu »Astromarksisti o pojmu demokratije i diktature« (223—234) dr Radoslav Ratković obrađuje poglede istaknutih austromarksističkih teoretičara Ota Bauera, Karla Rennera i Maxa Adlera na ova pitanja između dva rata, kada su shvaćanja austromarksista bila određena u prvom redu njihovim stavom prema oktobarskoj revoluciji i SSSR-u.

Autor je ovdje objavio jedno poglavlje iz šire monografije o austromaksizmu.[6]

Ahmed Nazečić u prilogu »Rad jugoslovenskih odbora za pomoć gladnima u Rusiji« (235—277) obrađuje interesantnu internacionalističku akciju u našoj zemlji dvadesetih godina.

Autor najprije prikazuje uzroke teškog ekonomskog stanja u Sovjetskoj Rusiji 1921. godine i međunarodnu akciju za pomoć Rusiji.

Prelazeći na zbivanja u zemlji, prikazuje službeni stav jugoslavenske vlade prema toj akciji, formiranje građanskih odbora i njihov rad (u Zagrebu i drugim većim gradovima u zemlji) i rad radničkih odbora (koji su djelovali u težim uvjetima).

Ovu humanu akciju, u kojoj je došlo do povezivanja radništva s progresivnijim građanstvom, vlasti su u znatnoj mjeri otežavale, pa je imala više moralno-politički nego materijalni efekt.

[6] Monografija je u međuvremenu objavljena (Dr R. Ratković, Politička teorija austromarksizma, IRP, Beograd 1965).

Dokumenti i sećanja

Prilog »Iz prepiske Filipa Filipovića i Dimitrija Tucovića (izbor i redakcija Ubavka Vujošević)« (279—306) donosi 13 pisama napisanih u razdoblju 1902—1913. Sadržaj je pisama raznovrstan (pretežno različita pitanja radničkog pokreta Srbije i drugih balkanskih i jugoslavenskih zemalja, a i političke prilike u Rusiji). Među autorima pisama nalazimo i Krstu Rakovskog, Dimitra Blagoeva, Karla Kautskog, Lava Trockog, Sretena Jakšića.

Prilog je uzorno pripremljen. U uvodu su dane biografije F. Filipovića i D. Tucovića i sažete napomene o pismima. Objavljeni su i faksimili pojedinih pisama. Velik broj bilježaka (121) pruža iscrpna objašnjenja o svim ličnostima, događajima i važnijim pojmovima koji se spominju u pismima.

Memoarski prilog Stevana Belića »Stvaranje bataljona „Đaković" u Španiji« (307—335) pruža iscrpnu sliku o toj jedinici kao značajnoj pojavi u sudjelovanju Jugoslavena u obrani španjolske republike (uvjeti stvaranja bataljona, njegovo formiranje, prve borbe, sudjelovanje bataljona u stvaranju 129. internacionalne brigade i raspuštanje bataljona u doba prvog povlačenja interbrigadista iz borbi 1938).

Osvrti — prikazi

Ova rubrika ima posebna obilježja. Objavljeni su samo veći studiozniji tekstovi, koji su jednim dijelom i samostalni prilozi pojedinim problemima.

U prilogu »O izdavanju izvora za istoriju radničkog pokreta i socijalizma« (Pero Damjanović, 337—365) dan je iscrpan pregled dosadašnjih izdanja i kritička analiza njihovih metodoloških nedostataka, a i šira razmatranja o metodologiji pripremanja ovakve građe za objavljivanje.

Autor je dao izvanredno koristan prilog o metodologiji ovog značajnog područja rada u historiografiji.

Prilog Dušana Plenče »Međunarodna naučna afirmacija istorije pokreta otpora« (366—386) pruža pregled rada na tom području istraživanja povijesti.

Autor u uvodu razmatra osnovne društvene i historijske karakteristike partizanskog rata i opći razvoj proučavanja pokreta otpora u svijetu i u našoj zemlji, a zatim prikazuje problematiku rada na povijesti pokreta otpora prilikom tri međunarodna kongresa historičara tih pokreta (Liege 1958, Milano 1961, Varšava 1962).

Autor daje usput, u bilješkama, kritičke napomene o radovima jugoslavenskih historičara i javnih radnika o općim pitanjima i o teoriji partizanskog ratovanja, što nije baš najprikladniji postupak za pravilnu interpretaciju tuđih i potpunije argumentiranje vlastitih gledišta kada je riječ o složenim općim pitanjima teoretskog značaja.

Šteta je što prilog djeluje nedorečeno, jer ne obuhvaća IV kongres historičara pokreta otpora u Karlovim Varyma 1963, koji je pridonio daljoj afirmaciji ovog područja istraživanja povijesti, uz istaknuto sudjelovanje [predstavnika] jugoslavenskih historičara.[7]

U prilogu Momčila Zečevića »Jugoslovenska socijaldemokratija prema II i III internacionali (Povodom knjige Vlada Strugara: Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb 1963, 322)« (387—419) dan je, nakon kraćeg kritičkog osvrta na dosadašnju literaturu u kojoj nije obrađivano to pitanje, kritički prikaz Strugarove knjige. Autor se osvrće u prvom redu na stavove srpske partije, a i ostalih jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka, prema II i III internacionali (do 1919. godine).

Prilog je podijeljen na dva dijela. U prvom je dan kritički osvrt na Strugarovu knjigu i istaknuti izvjesni propusti u interpretaciji nekih pitanja (na primjer o srpskim socijalistima na solunskoj fronti) i u metodološkom postupku (npr. način upotrebe izvora).

Drugim dijelom autor samostalno dopunjava Strugarovu knjigu prikazujući odnose jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka prema oktobarskoj revoluciji i II i III internacionali potkraj prvog svjetskog rata i nakon rata (do osnivanja KI i SRPJ/k).[8]

Vujica Kovačev dao je prikaz »Neka izdanja istorijske građe za istoriju mađarskog radničkog pokreta« (420—444).

Obuhvaćena su izdanja objavljena 1957—1960.

Prikaz opširno informira o važnijim ličnostima i događajima, a posebno su istaknuti podaci koji se odnose na jugoslavenske zemlje i Jugoslavene. Autor prikaza daje usporedo i dopunske podatke iz naše izvorne građe, pa je ovim dobrim metodskim postupkom znatno povećana korisnost prikaza.[9]

---

[7] Ovdje se mogu usporediti prikazi kongresa u *Putovima revolucije* 1—2/1963, 479—485 (Fikreta Butić); *JIČ-u* 4/1963, 141—144 (Pero Morača); *Prispevkima za zgodovino delavskega gibanja* IV/1963, br. 1—2, 221—224 (Tone Ferenc) i dr. (uključujući i inozemne časopise), a i brojni objavljeni radovi jugoslavenskih autora (zbornik »Les Systemes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945«, IRP, Beograd, 1963; Franjo Tuđman, Okupacija i revolucija, IHRP, Zagreb, 1963; prilozi vojvođanskih autora u *Zborniku za društvene nauke* 35/1963, Novi Sad; prilozi Dragovana Šepića, Branimira Banovića, Dragutina Šćukanca u *Putovima revolucije* 1—2/1963; prilog Bogdana Krizmana u *Historijskom zborniku* XVII/1964, i dr.).

[8] U vezi s tom problematikom dobro je usporediti i autorov rad »Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) i III internacionala«, *Istorijski glasnik* 4/1963, 3—35.

[9] Međutim, za dalje praćenje mađarske literature i objavljene građe s tog područja, koja nije u ovom prikazu obuhvaćena (a važna je za proučavanje radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama) dobro je vidjeti i niz priloga Fedore Bikar u *Putovima revolucije* 1—2 (499—510), 3—4 (521—529 i 564—570) i 5 (193—207). U toj skupini od osam prikaza i širih priloga obuhvaćena su važnija izdanja građe i literature za povijest radničkog pokreta u Mađarskoj, posebno u posljednjih šest-sedam godina. Ovamo ide i studija F. Bikar »Uloga Ervina Szabóa u radničkom pokretu Mađara i nemađarskih naroda Ugarske 1900—1918«, *Zbornik HIJA*, Vol. 5, Zagreb, 1963, 223—346.

Saopštenja i informacije

U ovoj rubrici nalazimo tri grupe priloga. Pod naslovom »Povodom 145-godišnjice rođenja i 80-godišnjice smrti Karla Marxa (1818—1883)« (445—463) objavljena je »Odluka Saveta Instituta za izučavanje radničkog pokreta o izdavanju dela K. Marksa i F. Engelsa«, »Odluka o ustanovljenju redovnih naučnih skupova koji će se povodom Marksovih godišnjica održavati svake pete godine«, referat Milke Minić »O značaju izučavanja Marksove misli« (447—449), saopćenje Pere Damjanovića (449—460) »O dosadašnjem prevođenju dela K. Marksa i F. Engelsa u našoj zemlji« (u kojem je dan vrlo koristan pregled dosadašnjih bibliografsko-historijskih istraživanja na tom području u našoj zemlji i vrijedne napomene o metodološkim nedostacima dosadašnjih izdanja), i slično korisno ali nešto manje iscrpno saopćenje Predraga Vranickog »Dosadašnje studije marksizma u našoj zemlji« (460—463).[10]

U drugoj grupi pod naslovom »Povodom 85-godišnjice rođenja i 25-godišnjice smrti Filipa Filipovića (1878—1938)« nazilamo priloge Vujice Kovačeva (464—471) »Delatnost Filipa Filipovića za vreme prvog svetskog rata« (obuhvaćena je i Filipovićeva djelatnost u Zagrebu u početku 1919) i Dragoja Živkovića (471—474) »Uloga Filipa Filipovića u borbi protiv reformizma u periodu između dva partijska kongresa 1919—1920« (prilog sadržava i šira razmatranja o sadržaju, uzrocima i nosiocima reformizma između Kongresa ujedinjenja i Vukovarskog kongresa).[11]

Treća grupa sadržava tri korisne informacije o inozemnim ustanovama koje se bave poviješću radničkog pokreta i socijalističke misli: Norbert Kolomejčik (Varšava) »Struktura i rad Instituta za historiju partije pri Centralnom komitetu Poljske ujedinjene radničke partije« (475—480), Vera Mujbegović: Međunarodni institut socijalne istorije u Amsterdamu« (480—481) i Brana Smiljanić »Arhiv za radnički pokret u Štokholmu« (482—484).

[10] Oba su saopćenja pripravljena za svečanu sjednicu u IRP-u 14. III 1963, pa bi se izneseni podaci danas mogli šire upotpuniti (nova izdanja djela Marxa i Engelsa 1963—1965, novi radovi s područja marksističkih studija, među njima i neka posebna izdanja IRP-a i radovi u IHRPH-u).

[11] Autor je razradio ovu problematiku u većem radu »Borba protiv reformista u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije (april 1919 — avgust 1920«, *(Istorija radničkog pokreta 1*, IRP, Beograd 1965, 1—86), ali na dosta jednostran način (u prvom redu izdvajanjem i predimenzioniranjem zbivanja u Hrvatskoj i Slavoniji u odnosu na druge jugoslavenske zemlje).

VLADO OŠTRIĆ

»Historijski pregled«, 1964. godina

Ulazeći s brojem 1. 1964. u svoje deseto godište, *Historijski pregled* (dalje: *HP*) započinje i novu seriju u svom izlaženju. Radi se o izvjesnoj izmjeni koncepcije časopisa.

HP se pojavio 1954. godine kao nasljednik časopisa *Nastava historije u srednjoj školi* (izlazio 1951. i 1952. u Zagrebu kao organ Koordinacionog odbora historijskih društava FNRJ).

Godine 1954. i 1955. *HP* je izdavalo Istorijsko društvo NR Srbije. Uz problematiku nastave historije časopis je donosio i historiografske priloge, uglavnom u pojednostavnjenom, nastavnicima podesnijem obliku.[1] Nakon četiri broja 1954. i jednog broja 1955. izlaženje je ipak prekinuto.

Godine 1957. formirana je nova redakcija u Zagrebu. U svojoj drugoj seriji (1957—1963) časopis je izlazio dosta redovito kao tromjesečnik (i kao organ Saveza historijskih društava FNRJ). Prilozi u 28 brojeva ove serije dali su *HP*-u izraziti karakter znanstvenog, historiografskog časopisa.[2]

Do izlaska *Jugoslovenskog istorijskog časopisa* (1962) *HP* je bio jedini općejugoslavenski historijski časopis.

Dileme o daljoj orijentaciji časopisa utjecale su na novu pauzu u izlaženju *HP*.

Nakon stanke u izlaženju, koja je obuhvatila veći dio 1964. godine, izašla su dva broja desetog godišta, a u rujnu 1965. godište je zaključeno dvobrojem 3—4. *HP* se, s izmijenjenom redakcijom, izrazito orijentirao na priloge namijenjene nastavnicima i nastavi. Problem redovitog izlaženja ipak još nije riješen.

U rubrikama *HP* (Nastava historije, Članci i rasprave, Prikazi, Dokumenti, Informacije, Pitanja i odgovori, Kronika) ipak nalazimo priloge od interesa i za noviju historiju i historiografiju.

Članci i rasprave

Veljko Cvjetičanin u napisu »Odnos historije i sociologije« (*HP* 1) daje pretežno informativni osvrt na odnos ovih dviju društvenih znanosti (što je nesumnjivo značajno pitanje u novijoj historijskoj nauci)[3] i na položaj sociologije u srednjoj školi.

Dr Danica Milić objavila je »Pregled delatnosti stranog kapitala u Srbiji do prvog svetskog rata« (*HP* 2). Obuhvaćeni su žajmovi, bankarstvo, industrija, rudarstvo, željeznice i trgovina. Na kraju je dan i opsežan pregled literature (69 jedinica).

U prilogu »Politička situacija u Makedoniji i makedonsko nacionalno pitanje u periodu stvaranja Kraljevine SHS« (*HP* 2) Ivan Katardžiev je iznio, preko izvornih tekstova i vlastitih zaključaka, neke od problema tadašnjih makedonskih prilika.[4]

[1] V. i informativnu bilješku J. Šidaka »Historijski pregled« (*Historijski zbornik* VII/1954, str. 234—235).

[2] V. i informativni pregled J. Šidaka »Historijski prilozi u Historijskom pregledu III—VII, 1957—1961« (*Historijski zbornik* XIV/1961, str. 355—356).

[3] Interesantan prikaz pitanja ove vrste pruža i prilog M. Gross »O francuskoj sociološkoj historiografiji« (*JIČ*, br. 4, 1963). V. i kraći prikaz ove historiografske škole (»analisti«) u prilogu D. Vuksanović-Anić (*JIČ*, br. 1, 1964, str. 110—111, prikaz knjige »Histoire générale des civilisations, Tom VII — L'epoque Contemporaine — A la recherce d'une civilisation nouvelle, par Maurice Crouzet«). O odnosu historije i sociologije raspravljalo se, s filozofskog gledišta, i u okviru ovogodišnje Korčulanske ljetne škole.

[4] Širi prilog o tim pitanjima dao je autor u knjizi »Komunistička partija Jugoslavije vo Makedonija do Obznanata«, Kultura, Skopje, 1962. (V. i prikaz V. Strugara, *JIČ*, br. 1, 1964, str. 102—103.)

Opća povijest zastupana je prilogom dra Milana Bulajića »Lenjin i Đenovska konferencija 1922 godine« s podnaslovom »Od koegzistencije do miroljubive koegzistencije« (*HP* 2). Prilog, dakle, ima i izvjesno šire aktuelno značenje. U uvodu autor prikazuje razvoj ideje koegzistencije u starijim razdobljima i daje pregled Lenjinovih stavova o koegzistenciji.[5] Vrijednost priloga podižu bilješke u kojima se navode izvori.

U povodu 50-godišnjice početka prvog svjetskog rata objavljen je članak dra Gavre Škrivanića »Rat Srbije sa Austro-Ugarskom 1914. godine« (*HP* 3—4). Članak je izrađen na osnovi važnije jugoslavenske, austrijske i njemačke literature iz razdoblja između dva rata i poslije drugog svjetskog rata (dio naše literature). Literatura je navedena u uvodnoj bilješci. Članak je ograničen na prikaz stanja srbijanske vojske pred rat i ratne operacije 1914. U uvodu autor ukratko podsjeća na pobjede srpske vojske u balkanskim ratovima, hvalospjevnim i nekritičkim tonom (iako spominje bitke i vojne pohode za osvajanje Makedonije i Albanije). Hvaleći, dalje, vojničke vrline srpskog naroda, autor ništa ne govori o stvarnom stanju zemlje uoči svjetskog rata. Dosta iscrpan prikaz osnovnih vojnih operacija ilustriran je sa pet skica.

Članak Ivana Jelića »Razvitak Narodnog fronta u Jugoslaviji« (*HP* 3—4) pruža sažeti pregled razvoja Narodnog fronta u cjelini i u pojedinim jugoslavenskim zemljama 1934—1941, 1941—1945 i 1945—1953. U članku je ukratko ali jasno naznačena osnovna problematika ove teme. Vrijednosti članka pridonose i bilješke s iscrpnim pregledom literature o pojedinim pitanjima.

[5] Ova su pitanja zastupana i u novijoj sovjetskoj historiografiji. V. na primjer časopis *Novaja i novejšaja istorija*, Moskva, br. 2, 1962 (članak »Lenjin o mirnoj koegzistenciji«).

Dokumenti

Dr Bogumil Hrabak objavio je »Jedan izvještaj o političkom raspoloženju solunske čaršije posle prvog balkanskog rata« (*HP* 1). Nesumnjivo koristan prilog, s obzirom na potrebu da se zahvati povijest Makedonije i Makedonaca kao geografske, odnosno etničke cjeline.[6] Izvještaj, datiran 4. II 1914, govori o nacionalnoj i vjerskoj podvojenosti i međusobnim odnosima stanovništva, odnosu Židova prema Srbima, o bugarskoj, grčkoj i srpskoj agitaciji.

Prikazi

Prikazane su (pretežno informativno a dijelom i kritički) ove knjige:

Vlado Strugar, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke. 1914—1918, JAZU, Zagreb, 1963 (*HP* 2, Mirjana Trninić-Đurić).

Nikola B. Milovanović, Od Marseljskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb, 1963 (*HP* 1, dr Bogdan Krizman). U prikazu je povezan opširan pregled sadržaja knjige s njezinom oštrom kritikom. Knjiga je ocijenjena kao loše publicističko djelo.

ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata, Odabrao i uredio Zoran Lakić, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1963 (*HP* 1, Jovan R. Bojović).[7]

Zbornik Historijskog instituta Slavonije, svezak 1, Slavonski brod, 1963 (*HP* 2, Franjo Jelaković).

[6] Autor s pravom upozorava: »Prošlost Soluna, kao najvećeg makedonskog grada, iako van naših granica, mora da interesuje našu savremenu historiografiju, i to naročito ako se radi o prelomnim momentima historije ove mnogonacionalne luke i trgovačkog središta. Stanje posle prvog balkanskog rata i sloma Otomanskog carstva biće još mnogo vremena zahvalno polje za sve historičare balkanskih naroda.« (*HP*, br. 1, str. 44.)

[7] V. i informativni prikaz, s povoljnim zaključkom, D. V. Rašovića (*JIČ*, br. 1, 1965).

Prikaz dr Mirjane Gross »O internacionalnoj suradnji na poboljšanju udžbenika« (*HP* 3—4) pruža nekoliko informacija o jednom nesumnjivo zanimljivom i značajnom području rada u historijskoj nauci. Ova vrsta suradnje posebno je interesantna kada se radi o najnovijoj povijesti, jer su na tom području i problemi usklađivanja koncepcija i poboljšanja udžbenika obično najteži. Jugoslavenski historičari surađuju u tome s njemačkim (Internationales Schulbuchinstitut u Braunschweigu)[8] i talijanskim historičarima,[9] a slične je suradnje bilo i sa sovjetskim historičarima.[10]

Informacije

Prilozi u ovoj rubrici sadržavaju kraće prikaze, osvrte ili kratke informativne bilješke o naučnim ustanovama,[11] novim knjigama,[12] o pojedinim radovima u naučnim i drugim publikacijama,[13] o časopisima[14] i o naučnim skupovima (Osvrt na savjetovanje istoričara Srbije o »Pregledu istorije SKJ« — *HP*, br. 3—4). Spomenuto je savjetovanje održano u lipnju 1964. u Beogradu. Prikazane su glavne teme izlaganja i važnije primjedbe o »Pregledu . . .«. (Šteta je što nisu navedeni naslovi referata i imena autora.)[15]

Pitanja i odgovori

Rubrika je namijenjena nastavnicima. Odgovori na pojedina pitanja sadržavaju, međutim, zanimljive sažete preglede po-

[8] V. informacije o toj suradnji u *JIČ-u*, br. 1, 1962 (o četvrtoj konferenciji jugoslavenskih i njemačkih historičara u Dubrovniku od 23. do 25. rujna 1961, s podacima o suradnji 1953—1961); br. 1, 1963 (o međunarodnoj konferenciji o školskim udžbenicima u Goslaru — Zapadna Njemačka, na kojoj su, prvi put, sudjelovali naši historičari); br. 4, 1964 (o sastanku njemačkih i jugoslavenskih historičara u Braunschweigu; peti takav sastanak, posvećen stogodišnjici I internacionale).

[9] V. informacije o tome u *JIČ-u*, br. 1, 1964 (Treći sastanak talijanskih i jugoslavenskih historičara) i br. 4, 1964 (Četvrti sastanak talijanskih i jugoslavenskih historičara). B. Grafenauer je objavio jedan interesantan prilog te vrste (Italijanski srednješkolski učbeniki in problemi zgodovine jugoslovanskih narodov, *JIČ*, br. 2, 1965; prilog je napisan 1962). Autor kritički analizira pojedine grupe udžbenika i upozorava na ispravke i dopune koje bi trebalo izvršiti u prikazivanju jugoslavenske povijesti od antike do talijansko-jugoslavenskih odnosa iza drugog svjetskog rata.

[10] Tako se zajednički diskutiralo o radnom nacrtu »Istorii Jugoslavii«, koji je pretходno dan na recenziranje jugoslavenskim historičarima (v. prikaz J. Marjanovića »Sastanak jugoslovenskih i sovjetskih istoričara«, *JIČ*, br. 1, 1962). Diskusija o tome nastavljena je i nakon objavljivanja knjige (v. recenziju B. Grafenauera u *JIČ-u*, br. 2, 1964, str. 89—98 — prvi tom »Istorii Jugoslavii«).

[11] Pregled izdavačke djelatnosti Istorijskog instituta u Beogradu, *HP*, br. 1. Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, *HP*, br. 2. Osvrt na rad i publikacije Odelenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka, *HP*, br. 3—4, Miroslav Stojiljković (prikazani su informativno svi objavljeni radovi). U međuvremenu su publicirani i drugi radovi: Istorija XX veka, zbornik radova, VI; Dr Branko Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ — v. i prikaz J. Popov u *JIČ-u*, br. 2, 1965; Dr Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček; Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I—20. XII 1918), I i II, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman — v. i ocjenu B. Hrabaka u *JIČ-u*, br. 4, 1964.

[12] Dušan Kermavner, Začetki slovenske socijalne demokracije v desetletju 1884—1894, *HP*, br. 2 (v. i opširniji prikaz M. Gross, *JIČ*, br. 2, 1964, str. 128—130).

[13] Vladimir Bakarić, Povodom proslave 20-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a (u brošuri »Dvadesetogodišnjica II zasjedanja AVNOJ-a«, Zagreb, 1963), *HP*, br. 1.

Đuro Stanisavljević, Pojava i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine (Istorija XX veka, IV), *HP*, br. 1.

Ljiljana Aleksić, Rad srpske vlade na zajmu 1904—1906. godine (Istorija XX veka, IV), *HP*, br. 1.

Todor Stojkov, Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine (Istorija XX veka, IV), *HP*, br. 1.

[14] *JIČ*, br. 1, 2, 3. i 4. 1963 (*HP*, br. 1) i br. 1. 1964 (*HP*, br. 2). *Pedagoški rad*, br. 3—4, 1964 (*HP*, br. 2).

[15] Više podataka o referatima i toku diskusije dao je P. Milosavljević (Beogradska diskusija o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, *JIČ*, br. 3, 1964).

jedinih pitanja, a dali su ih autori koji se takvim pitanjima i inače bave.

Dr B. Krizman dao je pregled zbivanja oko pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i državnog udara 27. III 1941.[16] i literature o tim zbivanjima (*HP* 1).[17]

Sličan pregled pitanja preuređenja Jugoslavije u cjelini, nakon formiranja Banovine Hrvatske, dao je dr Ljubo Boban (*HP* 2). [18]

Dr M. Gross dala je (u *HP* br. 3—4) odgovor na metodološki zanimljivo pitanje o vrstama naučnih radova (nazivi i značenja naziva).

Kronika

U ovoj rubrici objavljuju se informacije o naučnim i stručnim skupovima (ovdje se mogu spomenuti informacije u *HP* 2 o međunarodnoj konferenciji historičara u Budimpešti u svibnju 1964.[19] i o IV kongresu historičara Jugoslavije).

Uz svoju glavnu orijentaciju na metodološke i druge probleme nastave historije, *HP* će moći i međusobno povezivati nastavu povijesti i istraživanje povijesti.

[16] Autor je o jednom dijelu tih pitanja dao detaljniji pregled u *Putovima revolucije* br. 3—4/1964 (str. 249—151, Neke napomene uz »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«) i u *Historijskom zborniku* XVII/1964 (Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—41, str. 227—257, posebno str. 235—243).

[17] U međuvremenu je literatura o tim zbivanjima bitno povećana opsežnom monografijom F. Čulinovića »Dvadeset sedmi mart« (JAZU, Zagreb 1965, str. 5—364). U knjizi su detaljno prikazana zbivanja 27. marta, a obuhvaćeni su i događaji koji im prethode (od početka drugog svjetskog rata).

[18] Opširniji prikaz tih pitanja daje autor u knjizi »Sporazum Cvetković-Maček« (IDN, Beograd 1965, Pitanje daljnjeg državnog preuređenja, str. 303—319).

[19] V. i informaciju u *JIČ-u* br. 3/1964.

VLADO OŠTRIĆ

»Zbornik za historiju školstva i prosvjete«, br. 1, 1964. godine, Zagreb

Ediciju »Zbornik za historiju školstva i prosvjete« izdaju zajednički Hrvatski školski muzej u Zagrebu, Pedagoški muzej u Beogradu i Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

Uvodna riječ ističe potrebu unapređenja historije pedagogije u našoj zemlji i naglašava s pravom da je u pitanju jedna od najmanje razvijenih grana pedagogije.

Pojavu i razvoj ove potrebe redakcija povezuje s krajnjim interesom za reformu našeg školstva u uvjetima samostalnog rješavanja ovih problema iza 1948. god.

Šteta je što pregled dosadašnjeg rada na historiji pedagogije i školstva, koji slijedi, nije dovoljno informativan, jer ne daje konkretne podatke.

Izvjesna nedovoljnost i nesistematičnost dosadašnjeg rada i problemi objavljivanja potakli su u Savezu pedagoških društava zamisao o izdavanju Zbornika. Tako ova edicija ima dva osnovna zadatka: poticanje i usmjeravanje naučnoistraživačkog rada i rješavanja problema objavljivanja radova (te — u perspektivi — utjecanje na dalji razvoj publikacija i institucija na ovom području) i pripremanje građe za buduću Historiju pedagogije naroda Jugoslavije.

Ovome bi se moglo dodati da je historija školstva ipak zastupljena u našoj historijskoj literaturi u jednom širem smislu. Historijat školstva predstavlja, naime, dio nacionalne, kulturne i političke povijesti, a također je i svojevrstan izraz društvenog i ekonomskog stanja i razvitka. U kompleksu nacionalnog pitanja svakog našeg naroda naći ćemo probleme školstva kao jednu važnu komponentu. Tako je historija školstva značajan sastavni dio nacionalne historije svakog našeg naroda, posebno u XIX i XX stoljeću.

Uz misli redakcije o potrebi jačeg razvijanja rada na historiji školstva i pedagogije (u jednom užem stručnom smislu) može se, dakle, istaknuti i potreba daljeg razvoja proučavanja školstva kao sastavnog dijela naše novije nacionalne povijesti.

Međutim, sadržaj Zbornika pokazuje da su u njemu zastupana ova oba aspekta historije školstva i pedagogije. Uz priloge za historiju školstva i pedagogije kao specifične javne i stručne djelatnosti nalazimo i priloge o školstvu kao komponenti naše nacionalne povijesti. Ipak, većina je priloga, što je i razumljivo, interesantna sa oba gledišta, koja se i ne mogu umjetno razdvajati.

Zbornik ima slijedeće rubrike: Članci i rasprave, Manji prilozi, Iz rada školskih muzeja, Prikazi i kritike, Bibliografija.

Članci i rasprave

Sa šireg gledišta najinteresantniji su prilozi Vlade Schmidta (Šolstvo na Slovenskem v buržoazno-demokratični revoluciji 1848—1851) i Tome Žalca (1943. godina — značajna za razvitak školstva i prosvjete na oslobođenom području Hrvatske).

U prvoj od ovih rasprava autor opisuje osnove za reformu školstva u Austriji nakon martovske revolucije u Beču, koje su interesantne zbog svog buržoasko-demokratskog karaktera.[1] U posebnim poglavljima obrađena su pitanja odnosa između države i crkve u upravljanju ško-

[1] »Osnutek temeljnih načel javnega pouka v Avstriji je najvišji dosežek revolucije na področju šolstva, ki pa v celoti ni bil uresničen.« (Str. 47.)

lama, položaj učitelja, pitanje slovenskog jezika u školama (jedno od najvažnijih pitanja u tadašnjem slovenskom razvitku)[2], problemi gimnazija i realki i neriješeno pitanje Ljubljanskog sveučilišta.

U drugoj raspravi prikazana je uvodno vojna i politička situacija potkraj 1942, pa osnivanje ZAVNOH-a i razvijanje sistema narodne vlasti 1943. godine. Osnovni dio rasprave prikazuje sistem prosvjetnih organa narodne vlasti[3], glavna pitanja rada Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a, pregled stanja školstva u drugoj polovini školske godine 1942/43. i prvoj polovini slijedeće školske godine. Iz rada samih škola izdvojena su i posebno prikazana dva pitanja — o pedagoškoj i ostaloj štampi u školama i o odgojnoobrazovnim obilježjima škole u razdoblju NOB-a.

Prilog Zvonka R. Horvata »Počeci nastave kemije u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji« iznosi zanimljive izvode iz kulturne historije ovih zemalja od XVIII do sredine XIX stoljeća.

Dva priloga prikazuju rad istaknutih hrvatskih pedagoga i prosvjetnih radnika XIX stoljeća.

Prilog Dragutina Frankovića »Trstenjakov rad u Karlovcu i premještaj u Kostajnicu« zanimljiv je i kao dio biografije Davorina Trstenjaka, značajnog kulturnog radnika, i kao prilog društvenoj, kulturnoj, a i političkoj historiji Karlovca i Hrvatske sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća (tako npr. o pravaškom pokretu 80-tih godina, realističkoj književnosti, reakcionarnom Khuenovom školskom zakonu iz 1888. godine).

U prilogu dra Mihajla Ogrizovića prikazana je »Pedagoška misao Marije Fabković«. Ova učiteljica češkog porijekla (Prag 1883 — Zagreb 1915) djelovala je, kao jedina žena, u krugu organizatora prosvjetnih radnika u Hrvatskoj.[4]

Ovoj grupi priloga pripada donekle i rad Jovana Iskruljeva »Dr Paja Radosavljević na Stenford univerzitetu u Kaliforniji«. Paja Radosavljević (Obrež u Srijemu 1879 — St. Petersburg, Florida, 1958), započevši kao seoski učitelj u Srijemu, razvio se u naučnog radnika na polju psihologije, pedagogije i antropologije (doktorat u Zürichu, univerzitetska karijera u SAD). Autor je ovim prilogom objavio jedno poglavlje iz opsežne, već pripremljene monografije o Paji Radosavljeviću.

Ovdje valja spomenuti i prilog iz opće povijesti pedagogije, posvećen jednoj od najistaknutijih ličnosti te povijesti (Dr Aleksandar Banović, Univerzalizam Jana Amosa Komenskoga).

Manji prilozi

Slavica Pavlič daje »Pregled razvoja šolstva v Krškem do leta 1941«. Obuhvaćeno je razdoblje od prve poznate

[2] »Buržoaznodemokratične revolucije so vselej segale tudi na šolsko področje, niso pa se, kot se je to zgodilo pri nas, pretežno omejevale na kulturna, na šolska in jezikovna vprašanja. V tej zvezi je pri nas učinkovalo več vzrokov. Zaostalost slovenskega kapitalističnega razvoja je preprečevala, da bi slovensko narodno gibanje naglašalo gospodarske argumente; z revolucionarnimi političnimi težnjami pa tudi ni izstopalo, ker se ni povezalo s kmečkimi zahtevami po zemljiški odvezi brez odškodnine. V takih okoliščinah je lahko dobila važnejšo vlogo v narodnem gibanju od fevdalnih privilegijev in nemške birokracije ogrožena slovenska inteligenca, ki so ji že po naravi njenega poklica bile bližje kulturne zahteve.« (Str. 59.)

[3] »U 1943. godini već se u praksi izgradio jedinstveni sistem rukovođenja školstvom i prosvjetom na čitavom području Hrvatske, koji se bitno razlikovao od školskog sistema u staroj Jugoslaviji.« (Str. 10.)

[4] »Historija školstva i pedagogije u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX stoljeća obilježena je buđenjem i brzim razvitkom učiteljskog pokreta. Taj se pokret javlja u jedinstvu sa nacionalnom borbom hrvatskog naroda i građanske demokratski orijentirane buržoazije. U to se vrijeme ističe niz ličnosti iz redova narodnih učitelja, koji se svojim organizacionim, stručnim i političkim djelovanjem nesebično zalažu za narodnu i demokratsku školu i prosvjetu.

U prvim redovima takvih učitelja nalazili su se: Ivan Filipović, Skender Fabković, Ljudevit Modec, Stjepan Basariček i drugi idejni začetnici i organizatori hrvatskog učiteljskog pokreta.« (Str. 111.)

škole 1478. do početka XX stoljeća, pa naslov ne odgovara tom sadržaju.

Dva priloga o školama u Kosovsko-Metohijskoj pokrajini daju interesantan uvid u posebne prilike tih krajeva u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća (odnos turskog režima prema školstvu, nacionalno-kulturna djelatnost Srbije u ovom području). To su prilozi Svetozara Ćanovića (Prve revizije srpskih škola pod Turcima i jedan dokument o reviziji škola u Prištinskom Sandžaku 1895/6. školske godine) i Jagoša K. Đilasa (Iz istorije osnovne škole u Nerodimlju — Povodom njene stogodišnjice 1863—1963).

Od sličnog je interesa prilog Gojka Škora o školama jednog perifernog kraja Srbije u XIX stoljeću [Iz istorije osnovnih škola u Rujanskom (Zlatiborskom) srezu od 1836 do 1900 godine].

Prilozi u rubrici »Iz rada školskih muzeja« pružaju, osim muzeološkog interesa, i uvid u izvjesna pitanja kulturne povijesti naših zemalja.[5]

Rubrika »Prikazi i kritike« sadrži tri priloga o novijim djelima iz povijesti školstva.[6]

»Bibliografija za slovensko zgodovino šolstva (Pregled tiska od 1945—1960)« France Ostaneka, koristan je prilog i može se poželjeti objavljivanje sličnih priloga za druge naše zemlje u idućim svescima Zbornika.

[5] France Ostanek, Šolski muzeji dokumentacijski centri za zgodovino šolstva in vzgoje. Branko Pleše, Hrvatski školski muzej u Zagrebu nakon više od 60 godina postojanja. (U prilogu dan je sadržaj edicije »Arhiv Hrvatskog školskog muzeja«, koja je u rukopisu. Niz priloga te edicije odnosi se na historiju školstva, posebno školstva u NOB-u. Radmila Aćimović, Razvojni put izgradnje školskih zgrada u Beogradu. Srećko Ćunković, Bukvari i bukvarska nastava kod Srba.

[6] Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem (Ferdo Gestrin). Tone Crnobori, Preporod hrvatskog školstva Istre u NOB (Branko Pleše). Šumarska nastava u Hrvatskoj 1860—1960 (Branko Pleše).

MIROSLAVA DESPOT

Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français. Les éditions ouvrières, Paris, 1964, 1965

Biografski rječnik francuskog radničkog pokreta

Pothvat koji je poduzet u Parizu godine 1955. urodio je 1964. izvanrednim plodom. Grupa suradnika pod rukovodstvom Jeana *Maitrona* ostvarila je nakon dugogodišnjeg znanstvenoistraživačkog rada prve sveske »Dictionnairea« ličnosti koje su odigrale veću ili manju ulogu unutar pokreta francuskog revolucionarnog radništva od prve francuske građanske revolucije 1789. pa sve do drugog svjetskog rata 1939.

Kompozicija »Dictionnairea« je kronološka, tj. u prvome odsjeku obrađeno je vremensko razdoblje od 1789. do 1864, dakle od prve francuske građanske revolucije do Prve internacionale. Drugi odsjek seže vremenski od 1864. do 1871, tj. od osnivanja Prve internacionale do Pariške komune, dok će u trećem biti obuhvaćena Pariška komuna i razdoblje do prvog svjetskog rata. Zaključni, četvrti odsjek, obuhvatit će rad i djelovanje ličnosti u razdoblju od 1914. do 1939. godine.

U radu je bio angažiran golemi broj suradnika, korištena je manje-više sva pristupačna arhivska i ostala građa pariških i ostalih francuskih arhiva i biblioteka.

U prvom svesku prvoga odsjeka, koji vremenski obuhvaća razdoblje od 1789. do 1864, obrađene su ličnosti od slova A do C; svezak je objelodanjen u Parizu 1964. pod glavnim uredništvom Jeana *Maitrona* uz suurednike R. Dufraissea, G. Duveaua, R. Gosseza, J. Vidalenca i Jeana Dautryja. Edicija je izašla, a i dalje će izlaziti, unutar izdanja »Les éditions ouvrières«.

Unutar prvog sveska objelodanjen je najprije cjelovit spisak suradnika koji su radili na razdoblju od 1789. do 1864. Iz spiska slijedi da je bila angažirana oveća grupa stručnjaka iz čitave Francuske, pretežno povjesničara koji se više ili manje bave historijom radničkog pokreta u Francuskoj.

Nakon spiska slijedi glavni oveći predgovor glavnog urednika Jeana *Maitrona*, koji govori o uloženim naporima i teškoćama koje su postojale u radu pri izradi većih i manjih biografija, to više što su pristupačni neobjelodanjeni podaci upravo za to najstarije razdoblje često veoma oskudni i fragmentarni.

Maitron osim toga skreće pažnju i na činjenicu da su sastavljači »Dictionnairea« bili prisiljeni ponajviše koristiti i raditi na izvornoj građi, jer dosadašnji objelodanjeni priručnici pružaju na žalost veoma malo podataka. Uz ostale priručnike spominje »Encylopédie socialiste, syndicale et coopérative de l'Internationale ouvrière«, koja je izašla u 12 svezaka između 1912. i 1921. godine, pod uredništvom Compère-Morela u Parizu. Citira i »Encyclopédie anarchiste«, od koje su izašla svega četiri prva sveska, također u Parizu, obustavivši ubrzo izlaženje. Zadržava se i na djelu »Grand Dictionnaire socialiste du mouvement politique et économique«, također rezultat rada Compère-Morela, Paris 1924. Usput spominje i »Dictionnaire du socialisme« Ch. Vérecquea, Paris 1911.

Nakon drugog svjetskog rata pokušao je izdati, prema navodima Maitrona, jedan biografski rječnik »pionira i progresivnih boraca« L. Louvet pod naslovom »Dictionnaire biographique des pionniers et militants d'avantgarde et de progrès social«. Priručnik je izlazio u pojedinačnim

omanjim svescima. a stigao je samo do slova B, obustavivši u potpunosti svoje izlaženje godine 1962.

Maitron u istom uvodu napominje i glavnu značajku »Dictionnairea«, naglašavajući da su u njem prema postojećim mogućnostima obrađene sve ličnosti koje su bilo u kojem pogledu, teoretskom ili praktičnom, pridonijele razvoju radničkog pokreta u Francuskoj.

Na kraju iznosi samu obradu pojedinih ličnosti, pri kojoj je najprije iznesen u najkraćim crtama život i rad, a tek zatim slijedi analitički dio u kome su obrađeni svi važniji momenti unutar samoga radničkoga pokreta, uz svu ostalu aktivnost pojedine ličnosti. Uz svaku biografiju navedena je korištena građa, spisak radova pojedinih teoretičara, literatura o ličnosti i ikonografski postojeći objelodanjeni i neobjelodanjeni materijal.

Nakon glavnog uvoda slijedi popratna riječ uz sam prvi svezak Jeana Dautryja i Jeana Maitrona, pa alfabetska lista ličnosti koje će biti obrađene u prvome odjelu do godine 1864. Lista je sređena prema okruzima, pa je i taj popis korisno pomagalo u radu.

U prvom svesku obrađeno je nekoliko stotina ličnosti poredanih alfabetskim redoslijedom, prema gore iznesenoj obradi. Drugi svezak objelodanjen je 1965, kriterij obrade je isti kao i u prvom, a seže do slova L. I prvi i drugi svezak ukrašeni su ponekim ilustrativnim materijalom, koji vjerujemo da će u slijedećim svescima biti još mnogo bogatiji i potpuniji.

Svakako, smatramo da su već i prva dva sveska neobično korisno pomagalo u radu, koje osim toga može služiti i kao primjer za izradu daljih takovih biografskih rječnika, koji bi bili neophodno potrebni i za postanak i razvoj radničkog pokreta jugoslavenskih naroda.

ANĐELKO ŠOLMAN

Ogledalo jednog puta — »Cuba Socialista«, godište 1965

Upravo tako možemo nazvati glasilo Ujedinjene revolucionarne socijalističke partije Kube, časopis *Cuba Socialista* (Socijalistička Kuba), koji je, bez svake sumnje, najistaknutiji organ službenog mišljenja na ovom usamljenom i udaljenom socijalističkom otoku. Specifičan geografski položaj ove istaknute socijalističke enklave nameće joj, svakako, i specifičan put u uvjetima koji, priznajmo, nisu nimalo povoljni. U sedam godina ova je država, prije svega, prešla put izvanredno teške stabilizacije, koja je odolijevala atakama i očvršćivala se u vrlo nepovoljnoj međunarodnoj situaciji. Nova Kuba razvijala je u tom razdoblju svoje nove institucije na način koji su neki nazvali revolucionarnoromantičarskim, a koji je u službenom političkopublicističkom rječniku dobio termin kastrizam ili fidelizam, po vođi revolucije. Takva Kuba nužno je vodila računa o načinu prenošenja pisane riječi, nastojala je formirati specifičan stil svoje štampe, štampe koja je bila podjednako važan faktor u dvostruko usmjerenoj borbi: s jedne strane, Kubancima je trebalo pružiti objašnjenja i ohrabrenje s obzirom na opasnost od intervencije, koja je naročito prijetila u glasovitoj karipskoj krizi, i, s druge strane, kroz štampu je trebalo dati što je moguće veću političkoteoretsku težinu propagandi za konsolidaciju unutrašnjih problema. Mislimo da je *Cuba Socialista* tako zamišljenu ulogu u dobroj mjeri ispunila. Iako je časopisu u prvom redu namijenjena teoretskoproblemska struktura, izdavači su pazili da ta zamisao ne odvede u onu krajnost koja bi oko časopisa okupila mali broj čitalaca. *Cuba Socialista* svojom je strukturom dostupna svakom čitaocu. Čini se da je osnovni uzrok tome što u redakciji figuriraju imena prvih kubanskih političara,[1] a ujedno se baš oni pojavljuju ponajviše i kao pisci članaka. Časopis tako obavezno registrira Castrove »razgovore na trgu«, uobičajene javne istupe vođe revolucije, i istupe njegovih najbližih drugova. Jasno je onda da je *Cuba Socialista* izrazito partijsko glasilo, u kojem se neka pitanja, naročito ona privrednog karaktera, tretiraju s punom naučnom aparaturom, a sudeći po vanjskom izgledu časopisa (skroman ali upadljiv džepni format), on je, čini se, namijenjen širokom krugu čitalaca.

Navikli da događaje oko Kube pratimo s najvećim interesom, uočit ćemo da Kuba u 1965. godini nije obilovala onim mnoštvom zbivanja kao na primjer u doba karipske krize. S obzirom na susjedne države, Kuba je i nadalje u političkoj i ekonomskoj blokadi. Prva, koju je umjetno podržavala većina zemalja Organizacije američkih država, nije nikad jenjala u svom intenzitetu; drugu su probili prije svega trgovački interesi, pa se na tom planu, a tako najčešće i biva, jednodušnost nije mogla održati. Ipak, 1965. godina obilježena je na Kubi s nekoliko prvorazrednih događaja: Ujedinjena partija socijalističke revolucije Kube mijenja ime u Komunističku partiju, Fidel Castro daje rodbini emigranata i svima koji to žele mogućnost da slobodno napuste Kubu i, naposljetku, pomalo misteriozan nestanak Ernesta Che Guevare s kubanske političke scene. Istaknimo još da je 1965. godina

[1] Članovi redakcije: Fidel Castro, Osvaldo Dorticós Torrado, Blas Roca, Carlos Rafael Rodríguez, Fabio Grobart.

bila »godina poljoprivrede«, tj. u smislu prakse revolucionarnih zamaha puna se pažnja posvećivala toj privrednoj grani. Interesantno je pogledati u kojoj mjeri i kako jedan oficijelni časopis kao što je *Cuba Socialista* prati iznesene događaje.

Siječanjski broj (41/1965) značajan je ako ni zbog čega onda što je na stranicama ovoga časopisa, najvjerojatnije posljednji put, štampan članak Ernesta Che Guevare, bivšeg kubanskog ministra industrije, jednog od najpoznatijih kubanskih revolucionarnih lidera i teoretičara gerilje. Guevara, Argentinac po rođenju, stupio je odmah u početku Castrova pokreta u redove budućih Batistinih rušitelja i ubrzo došao na vrh rukovodeće ekipe revolucije. Budući da je uživao veliko Castrovo povjerenje, a među kubanskim liderima bio poznat kao izraziti prijatelj Kine, općenito se misli da je njegova ultrarevolucionarnost bila odlučujuća za dugo kubansko laviranje na relaciji Moskva-Peking. Jedna od njegovih posljednjih misija bila je ona na XIX zasjedanju Generalne skupštine OUN, u prosincu 1964. godine; upravo taj njegov istup preštampala je *Cuba Socialista*.

Tada se Guevara u ime Kube založio za prihvaćanje principa miroljubive koegzistencije, za koje smatra da bi trebalo da budu isključiv uzus među velikim zemljama, istakavši pri tom da »s marksističkog stajališta, miroljubiva koegzistencija među zemljama s različitim društvenim uređenjem nikako ne uključuje koegzistenciju između eksploatatora i eksploatiranih, između ugnjetača i ugnjetenih«. U ime toga on je izrazio kubansku solidarnost s narodima Vijetnama, Laosa i Kambodže, Portugalske Gvineje, Angole i Mozambika. Posebno je istakao i obrazložio solidarnost s pokretima u Portoriku i Britanskoj Guajani, Martiniku i Gvadalupi, s područjima koja geografski okružuju Kubu, a koja, nesumnjivo, najjače zahvaća radijacija revolucionarnog kastrizma. Guevarinom zalaganju za konferenciju o totalnom razoružanju i za prijem NR Kine u OUN, čijem ulasku priječi nepravedan glasački mehanizam ove organizacije, pridružilo se i pitanje mirnog ujedinjenja Njemačke, razumije se, uz direktnu participaciju punih prava Demokratske Republike Njemačke. Ondašnji kubanski ministar također je u nizu navrata u toku svoga govora optužio SAD kao glavne kočničare rješavanja mnogih svjetskih problema, a prije svega kao inspiratore i pomagače agresivnih provokacija protiv same Kube. Guevara je također optužio SAD da su minirale Organizaciju američkih država i istakao ponovne zahtjeve za vraćanje baze Guantánamo. »Mi želimo graditi socijalizam i mi smo dio onih koji se bore za mir; u grupi smo nesvrstanih zemalja i težimo da budemo marksisti-lenjinisti.« Poduže se zadržavajući na zemljama Latinske Amerike »kojima je Kuba svijetao uzor«, Guevara obrazlaže borbu koja se vodi u mnogim od tih država. »Njihov je put,« kaže on, »put divova koji se neće zaustaviti dok ne steknu svoju nezavisnost, za koju su i dosad umirali. Umirat će kao što su umirali Kubanci, umirat će za svoju jedinu istinsku i očekivanu nezavisnost. To je raspoloženje čitavoga američkog kontinenta, a njegov je odraz parola: Patria o muerte. Venceremos! (Domovina ili smrt. Pobijedit ćemo!)«.

To je uobičajena izreka na kraju svih govora ljudi iz Castrove ekipe, izreka koja sama po sebi, kao izraz revolucionarnog oduševljenja, ne bi imala veće značenje nego samo značenje parole kad se ne bi u jednom izrazito borbenom kontekstu zalagala, uza sve ostalo, za ideje jedne permanentne revolucije, koju propovijeda Guevara, a koja mu je stjecajem nekih drugih okolnosti na Kubi podrezala krila, revolucije kojoj je on, navodno, pošao služiti »u jednu drugu zemlju«.

Kad smo već pri izlaganju u kojem se naglašava mjesto i uloga Kube u međunarodnim odnosima, zadržimo se na tom kontekstu i obratimo pažnju riječima samoga Fidela Castra. U ožujku 1965. izašao je u časopisu *Cuba Socialista* (43/1965) prvi te godine štampani Castrov napis. Bio je to jedan preštampani interview, a

tom prilikom nije istaknuto kome je to i za koga Castro govorio.

Odgovarajući na pitanje da li je prekid diplomatskih i ekonomskih odnosa s Organizacijom američkih država (OAD) donio Kubi kakve posljedice, Castro je rekao da Kuba ne osjeća nikakve teže posljedice, jer je nastavila trgovati s prijateljskim zemljama i dalje ostvaruje svoj plan ekonomskog i društvenog razvoja. Dapače, on smatra da je jednostranim aktom OAD izgubila mnogo više nego sama Kuba. Takva OAD od samoga svog početka nije odgovarala stvarnosti kontinenta, gdje je, nasuprot industrijaliziranom Sjeveru, dvadesetak latinskoameričkih država ostalo nerazvijeno i slabo. OAD je, po mišljenju Castra, SAD-u servilna i podložna organizacija, u kojoj se prava sviju zemalja članica ne tretiraju na jednak način. U jednoj OAD Simona Bolívara Kuba bi, svakako, sudjelovala, ali u onoj Thomasa Manna[2] to nikako ne želi. Isto tako s jednom SAD Abrahama Lincolna, sa zemljom koja stvarno predstavlja ideal slobode i ljudskog dostojanstva, Kuba bi mogla prevladati postojeće razlike. Kuba je sudjelovanjem na konferenciji nesvrstanih zemalja potvrdila, po riječima Castra, svoju privrženost nepristupanju ni jednom od političkih blokova, ali Kuba nije sigurna neće li je provokativne akcije SAD prisiliti na mijenjanje toga stava, prisiliti na potpisivanje vojnog saveza sa socijalističkim državama.

Već slijedećeg mjeseca, tj. u travnju (44/1965), Fidel Castro je ponovno iskoristio stranice časopisa *Cuba Socialista*, ovaj put intervenirajući na svoj način u već poznatom sukobu SSSR — NR Kina, u sukobu koji je podijelio međunarodni radnički pokret, a u kojem Kuba nastoji zadržati na izgled neutralan ili pak prosovjetski stav, iako se činilo da nije baš sasvim tako. U svojem članku pod naslovom *Sve što razdvaja loše je za narode a dobro za imperijalizam* Castro na svoj način pristupa tom problemu konstatacijom da je yankee[3]-imperijalizam najopasniji neprijatelj revolucije, neprijatelj koji ne napada samo Kubu već i druge narode. Taj neprijatelj intervenira protiv naroda Sjevernog Vijetnama i revolucionarnog naroda Južnog Vijetnama, intervenira u Kongu i šalje svoje brodove i marince kamo mu se svidi; taj neprijatelj iskorištava nesuglasice revolucionara, koristi se žalosnim razlikama koje postoje u socijalističkom taboru, kaže Castro.

Pogledajmo sada njegov direktan pristup tom pitanju: »O tim problemima koji se odnose na razlike i nesloge u socijalističkom taboru, a koje ne bih želio sada proširiti, ne znamo, barem kad govorimo općenito. Jer ne postoji problem govora kao govora, problem je govoriti o nečem i za nešto, problem je kada govoriti, reći ili izraziti se tako da iz toga može proizaći nešto pozitivno i korisno, ali ne nešto korisno i pozitivno za imperijalizam i narodne neprijatelje.« Taj nam citat pokazuje kako je Castro oprezan kada se radi o tom problemu. Načinu primijenjenom u tom odlomku ostaje dosljedan do kraja, ne izjašnjavajući se ni za koga, ostajući na određen način neutralan.[4]

Obljetnice i pojedini značajni datumi Castru su redovna prilika da svoje misli prenese Kubancima, koji se tada okupljaju pred televizijskim ekranima ili na havanskom Trgu revolucije. Tako se 1. svibnja 1965, na Međunarodni dan rada, Castro obratio Kubancima govorom koji je preštampan u svibanjsko-lipanjskom dvobroju (45-46/1965) *Cuba Socialista* pod naslovom *Nasuprot agresivnoj imperijalističkoj strategiji — revolucionarna strategija naroda*. Tu Castro tretira pitanje američke agresije u Dominikanskoj Republici. »Dok u našoj zemlji, na slobodnom teritoriju Amerike, slavimo praznik, Međunarodni dan radnika, na bratskoj zemlji Santo Dominga napisana je jedna od najherojskijih i najljepših stranica dominikanskog

[2] Podsekretar za južnoamerička pitanja u američkom State departmentu.

[3] Pogrdan naziv za Sjevernoamerikance.

[4] Na najnoviji preokret i jasniji stav u pitanju sukoba SSSR — NR Kina čekalo se suviše dugo.

naroda, a ujedno i jedna od najvandalskijih, najkriminalnijih i najuvredljivijih akcija ovoga stoljeća.« Tako je započeo svoju osudu iskrcavanja američkih »marinesa« na teritorij Dominikane, analizirajući tok događaja i njihove odjeke u Latinskoj Americi i u cijelom svijetu. Castro u toku govora nužno dolazi na problem uvjeta za održavanje svjetskog mira u vrijeme takve žestoke agresivne politike SAD. »Potrebno je«, kaže on, »suprotstaviti se imperijalističkoj agresiji. Svi smo mi zaokupljeni problemima mira... Ali obrana mira ne može biti pasivna defenziva, propovijed u ime mira... Nasuprot agresivnoj i imperijalističkoj politici potrebna je strategija poticanja revolucije na svim dijelovima, na svim frontama, potrebna je revolucionarna strategija naroda, revolucionarnih pokreta i komunističkih partija cijeloga svijeta.«

Socijalistička Kuba ostaje, prije svega, sastavni dio Latinske Amerike, pa i unatoč određenoj političkoideološkoj orijentaciji koja je naoko izdvaja iz toga područja, pisci članaka u časopisu *Cuba Socialista* posvećuju punu pažnju pitanjima toga potkontinenta, kome je Kuba izvjestan putokaz. To čini i Pelegrin *Torras* u članku *Razvoj politike SAD u Latinskoj Americi* (47/1965).

Poznato je da se američka politika u Latinskoj Americi provodi u okvirima tzv. *Saveza za progres*, koji je u ožujku 1961. proklamirao pokojni predsjednik Kennedy. Poznato je da je dobar dio tako zasnovane politike (koja se i danas provodi) Kennedy naslijedio od prijašnjih administracija. Znamo i to da je vrhunac karipske krize izbio baš za njegova mandata. Po njemu zamišljen *Savez za progres* imao je, prije svega, ekonomskom pomoći pridonijeti ekonomskoj i političkoj stabilizaciji ovih država. Opće je uvjerenje da je *Savez za progres*, uz to što je pružio veliku materijalnu pomoć, namjeravao, prije svega, da čvrsto uhvati u ruke sve niti zbivanja na tom području. Koliki je bio sveukupni uspjeh ove akcije najbolje nam govore uzastopni primjeri recentnih kriza u tim zemljama, što nam ujedno objašnjava da čak i ova namjera *Saveza za progres* nije ostvarena u onoj mjeri kako se očekivalo. O žestini tih kriza, koje su u očitoj suprotnosti s deklarativnim namjerama *Saveza za progres*, govori P. Torras na početku svoga članka, dajući historijski prikaz američkih izrazito »političkih« istupa prema pojedinim zemljama Latinske Amerike, koji se najbolje očituju kroz pojedine organe spomenute organizacije, prvenstveno kroz Interamerički komitet (CIAP), pa kroz Socijalno-ekonomsko interameričko vijeće (CIES), Ekonomsku komisiju za Latinsku Ameriku (CEPAL), Fundaciju panameričkog razvoja (FDP), koja je organ Sjevernoatlantskog pakta, Udruženje razvoja Latinske Amerike (ADELA), i, naposljetku, kroz Zajedničko tržište Srednje Amerike (MCCA).

Kroz spomenute organe *Savez za progres* umnogostručio je i usavršio svoje instrumente. Službeni statistički podaci nastoje dokazati da su rezultati vrlo optimistični. Tako se npr. tvrdi da se nacionalni dohodak (per capita) u tim državama u 1964. godini povećao za 3%, iako je bilo predviđeno 2,5%, jasno, zaslugom djelovanja toga *Saveza*. Autor Pelegrin Torras ima o tome svoje mišljenje, nešto drugačije od ovoga. On smatra da je isključivi faktor toga porasta bio porast cijena glavnih izvoznih latinskoameričkih produkata. To dokazuje činjenica da je unutrašnji brutto-produkt (per capita) u 1964. porastao samo za 2%. Akcije *Saveza za progres*, po njegovu mišljenju, unijele su samo neravnotežu u odnos ponude i potražnje, pa je u pojedinim razdobljima došlo i do pada cijena (npr. cijena šećera pala je za 12 centavosa po libri). Što se tiče latinskoameričke participacije u svjetskom izvozu, ona je u 1964. porasla za 8%, dok je u tom razdoblju u zemljama u razvoju porasla za 10%, a u razvijenima za 13—14%. Uvoz je u tom području porastao za 3%. Dakle, činjenice govore, kaže autor, da je relativni ekonomski napredak Latinske Amerike u 1964. godini postignut izvan okvira *Saveza za progres*.

Autorove sugestije vode do zaključka da je Latinska Amerika stupanjem na snagu *Saveza za progres* nazadovala. On to obrazlaže uspoređivanjem porasta brutto-produkta i posebno porasta industrijske proizvodnje. Godine 1960. brutto-produkt je porastao za 5,8% u odnosu na 1959, a industrijska proizvodnja za 7%; 1961. godine brutto-produkt je porastao za 5,3%, a industrijska proizvodnja za 7,4%. Već 1962. brutto-produkt je porastao samo za 3,5%, a industrijska proizvodnja za 2,8%, 1963. brutto-produkt samo za 2%, a industrijska proizvodnja za 1,4%.

U svjetlu ovih činjenica, kaže autor, evidentno je da je *Savez za progres* najminimalnije pomagao industrijalizaciju Latinske Amerike, vrlo malo ako pri tom vodimo računa da je u tom istom razdoblju poljoprivredno-stočarska produkcija praktički stagnirala.

Zakazala je još jedna namjena ove organizacije — »latinoamerikanizacija« privrede toga područja, to jest smanjenje udjela inozemnog, bolje rečeno sjevernoameričkog kapitala i vlasništva. Struktura tih udjela ostala je potpuno ista. Američke sanacije nisu »latinoamerikanizaciju« toga područja učinile stvarnom. Može se zaključiti, utvrđuje Torras, »da s ekonomskog aspekta 1964. i 1965. godina nikako ne predstavljaju period trijumfa sjevernoameričke politike, kako bi to željeli prikazati neki upravljači i imperijalistički glasnici; to je, dapače, bio samo period razvoja duboke krize koja nagriza Latinsku Ameriku zahvaljujući sjevernoameričkoj imperijalističkoj politici, koja je svakim danom sve suprotnija potrebama i težnjama naroda toga kontinenta.«

U tom smislu Pelegrin Torras nastavlja i u broju od kolovoza (48/1965), u članku *Jedini izlaz Latinske Amerike*. Ovaj put želi objasniti uzroke koji su spriječili ostvarenje spomenutih nakana *Saveza za progres*. Kao prvo ističe *krizu ekonomsko-društvenih struktura* zemalja toga područja, koja se, među ostalim, ponajprije manifestira u *predominaciji latifundizma*. Taj zastarjeli oblik vlasništva zemlje glavni je uzrok siromaštva seljačkog stanovništva, koje broji 110 milijuna ljudi, a čiji godišnji dohodak per capita ne prelazi 100 dolara. Njihovo siromaštvo uvjetovano je i *ograničenom unutrašnjom trgovinom*, koja smeta razvitku industrije. Zatim je tu i *velika zavisnost* latinskoameričkih zemalja u njihovu ekonomskom razvitku, u strukturi izvoza koji je ograničen na jedan ili dva proizvoda (monoprodukt, monokultura) što, razumije se, koči razmjenu s industrijski razvijenim zemljama, naročito sa SAD. Inozemni krediti, u najvećoj mjeri potekli iz SAD, ometaju slobodnije *devizne odnose*. Ostali značajni faktori zavisnosti Latinske Amerike, po autorovu mišljenju, jesu imperijalistička ekonomska dominacija, provođena određenim političkim sredstvima, i eksponenti te politike: crkva i Organizacija američkih država. Dakle, jedino dokidanje takva stanja može Latinsku Ameriku dovesti na put stvarnog ozdravljenja. To je, prema Torrasu, prije svega provođenje radikalne i integralne agrarne reforme, ukidanje imperijalističke eksploatacije i pljačke, nacionalizacija poduzeća i reguliranje međusobnih odnosa na principima samoodređenja. Drugim riječima, zaključuje Torras, treba provesti agrarnu i antiimperijalističku revoluciju, koju može izvršiti samo vlada nacionalnog oslobođenja.

Razumije se, najveći broj članaka iz časopisa *Cuba Socialista* odnosi se na unutrašnja pitanja Kube, i to bilo da se promatraju iz historijskog aspekta ili da se istražuje njihov aktuelan razvitak. Upravo tim člancima treba svakako posvetiti najveću pažnju, jer nam kazuju ono što treba da nas prije svega interesira kad je riječ o kubanskom iskustvu, to jest prikazuju historijski tok prema današnjim događajima i današnje raspone političke, ekonomske i kulturne strukture. Oni nam, prije svega, pomažu da otkrijemo putove kojima je Kuba razvila svoju specifičnost koja je sada posve izdvaja od latinskoameričkih zemalja, a katkada joj daje neke

karakteristike koje na svom revolucionarnom putu nisu dobile ostale socijalističke zemlje.

Kad smo već jednom (u uvodu) Kubu nazvali socijalističkom enklavom, neka bude dopušteno da taj termin (enklava) upotrijebimo još jednom, ali ovaj put u značenju koje, bez sumnje, više odgovara. Kuba je bila prva španjolska enklava na kojoj je Kristofor Kolumbo udario temelje kasnije conquiste velikog dijela obiju Amerika, a ostala je i posljednje španjolsko uporište, posljednja enklava kolonijalnog carstva, koje se ovdje održalo gotovo puna četiri stoljeća. Za razliku od ostalih latinskoameričkih država, koje su nezavisnost ostvarile većinom već do 1830-tih godina, Kuba je još gotovo tri četvrtine stoljeća čekala takav događaj. Godina 1898. slavi se tamo kao godina oslobođenja, a ona je, prije svega, vezana za ime »apostola nezavisnosti« Joséa Martíja.[5]

Ovaj pjesnik i revolucionar jedna je od najznačajnijih figura Latinske Amerike pred kraj prošloga stoljeća. Njegova je zasluga što je kubanski oslobodilački pokret sagledao u jednom obuhvatnijem vidu, što je u njem vidio priliku da mlade, već oslobođene ali na izvjestan način začahurene latinskoameričke zemlje u jednom novom revolucionarnom valu, sada vezanom uz kubansku oslobodilačku revoluciju, ostvare neke nove kvalitete. Trebalo je da taj posljednji udarac španjolskom kolonijalizmu u Americi probudi nacionalnu svijest latinskoameričkih naroda, vezanu prije svega uz zemlju na kojoj žive. Martí je tu mislio na cijeli kompleks latinskoameričkih država, jer je predviđao veliku opasnost od međudržavnih sukoba mlade buržoazije (pacifički rat), a osjetio je i prijetnju od razvijenog Sjevera. Takva Martíjeva htijenja imala su odjeka, ponajprije među tada još malobrojnom radničkom klasom, koja je njegov latinoamerikanizam vezala uz svijest proleterskog internacionalizma.

Ova kratka napomena neka bude objašnjenje članku Roberta Fernandesa Retamera *Martí i njegov (treći) svijet*, koji je *Cuba Socialista* štampala u siječanjskom broju (41/1965), a koji je zapravo predgovor za jednu antologiju njegovih djela. Kada već znamo ono najosnovnije o Joséu Martíju, bit će najbolje da vidimo kako autor razrješava ili, bolje, kako objašnjava naslov svoga članka, zapravo što misli pod tim *trećim* svijetom. Taj termin, koji mi znamo kao skupni naziv za neangažirane, nesvrstane zemlje, uveo je u zapadnjački politički žargon 1956. Alfred Sauvy, izvevši ga analogijom iz termina *treći stalež* od 1789. Pod tim se imenom pojavio 1960. u Parizu časopis *Tiers Monde — Problèmes des pays sous-developpés* (Treći svijet — problemi nerazvijenih zemalja). Mislilo se tu, prije svega, na zemlje koje je dotad iskorištavao kolonijalizam i imperijalizam; željelo se da se tako jednim smišljenim tretmanom stave između kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Te su zemlje imale predstavljati neki ostatak podijeljenog svijeta, jedan *treći put*. Takvom se stavu protivi autor ovoga članka ističući kao primjer neke od nerazvijenih zemalja koje grade socijalizam, među kojima je i Kuba.

Ali to još uvijek nije objašnjenje *trećeg svijeta* Joséa Martíja. Uvodne stranice toga članka daju nam odgovor. R. F. Retamer, misleći na literarne, društvene i revulucionarne komponente Martíjeve ličnosti i na domet svake pojedine, smatra da se Martí nikako ne može ubrojiti među »zapadnjake«. On nikako nije jedan od njih, on pripada jednom drugom svijetu, kaže ovaj autor. Martí je bio jedan od prvih ljudi iz kolonijalnih i polukolonijalnih zemalja koji je svoju ličnost oblikovao tako da ju je podredio njima samima, bio je jedan od prvih ljudi *trećega svijeta*. Bio je isto tako među onim pionirima koji su se suprot-

[5] Kubanski revolucionar (1853—1895), dao pečat pokretu za nezavisnost Kube. Interniran u Španjolskoj, Martí tamo završava studij; kasnije putuje po Evropi. Nakon povratka u Ameriku, iz Venezuele rukovodi pripremama za ustanak protiv Španjolaca. Poginuo je na čelu revolucionarne armije kod Dos Riosa, tri godine prije konačne pobjede.

stavili tretiranju tih zemalja kao barbarskih,[6] čime se u dobroj mjeri lažno motivirala kolonijalna ekspanzija. »Ne postoji borba između civilizacije i barbarstva, već između lažne erudicije i prirodnosti«, govorio je on. Po takvim stavovima slični su mu, po mišljenju autora, Sun Jat Sen, Mahatma Gandi, pojedini vođe meksičke revolucije, Gabriela Mistral i osnivač KP Kube Julio Antonio Mella.

U članku autor obrazlaže Martíjevu misao i izvore na kojima je formirao svoju društveno-ekonomsku i revolucionarnu djelatnost. Saopćava nam da je Martí čitao Marxa i da je, mada nije bio socijalist, u povodu njegove smrti izjavio da »Marx zaslužuje svaku čast, jer se stavio na stranu slabih«. Snažne revolucionarne vrline toga izrazitog antikolonijalista nastavili su kasnije slijediti Fidel Castro i drugovi, kaže autor R. F. Retamer. Ako se Castro izjasnio za marksizam-lenjinizam, znači li to da je odbacio svoju privrženost Martíju? — pita se autor. On smatra da nije potrebno inzistirati na tome da se ovdje radi o posve drugačijem političkom uređenju i o drugačijoj ideologiji, da je lenjinizam zapravo marksizam epohe imperijalizma i proleterske revolucije, a fidelizam je nastavak martizma u vrijeme apsolutne dekolonijalizacije, to je korak od političkog oslobođenja k ekonomskom oslobođenju, definitivni krah imperijalizma i trijumf socijalizma u jednoj nerazvijenoj zemlji. Sve to znači da je Castro, prema našem autoru, »nadvisio« Martíja u smislu što je njegovu misao inkorporirao i asimilirao u drugačiji društveni kontekst.

Komunistička partija Kube, ovakva kao što je danas, postoji, znamo, tek nekoliko mjeseci i proizašla je iz *Ujedinjene partije socijalističke revolucije Kube*, partije koja je u vidu revolucionarne fronte nakon rušenja Batistine diktature okupila sve lijeve snage, među kojima se isticao Castrov *Pokret 26. srpnja*, a priključili su mu se *Narodna Socijalistička stranka i Revolucionarni direktorij 13. ožujka*. To je u najkraćim crtama novija historija okupljanja revolucionarnih snaga na Kubi, ali ta je historija u biti nadgradnja na vrlo solidne temelje koje su stvorile revolucionarne organizacije nastale još mnogo prije. To su spomenuta *Narodna socijalistička stranka* (1905) i *Komunistička partija Kube*, osnovana 16. kolovoza 1925. godine. 40-godišnjem jubileju ove partije posvećen je uvodnik u časopisu *Cuba Socialista* (48/1965).

Nama, koji o historiji radničkog pokreta na Kubi nismo u većoj mjeri informirani, uobičajeni izgled ovakvih jubilarnih uvodnika ne omogućava da na jedan iscrpniji način saznamo nešto više o partiji koja je, kako vidimo, stvorena još prije 40 godina. Istina, uvodnik nas obavještava da se KP Kube, koja je još od svoga stvaranja, 1925, bila nezavisna partija radničke klase, sve do svoje integracije s Ujedinjenom partijom socijalističke revolucije Kube, 1961, inspirirala revolucionarnom borbom na dva osnovna historijska plana. Prvo, na patriotskom — da oslobodi Kubu od imperijalističkog jarma i osigura punu nacionalnu nezavisnost, drugo, da emancipira radničku klasu i poljoprivredne radnike od eksploatacije kapitalista i veleposjednika gradeći socijalizam.

Velik dio toga članka govori nam o toku borbi za nezavisnost, o dva oslobodilačka rata, 1868. i 1895, o američkoj okupaciji Kube 1898—1902, o ponovnoj intervenciji SAD 1906. Riječ je, dalje, o socijalnim uvjetima Kube nakon ukidanja ropstva 1886, o Joséu Martíju, o prodiranju marksističke misli i o radničkom pokretu. O samoj KP Kube saznajemo da je »nastala kao izraz zrelosti radničke klase okupljanjem komunističkih grupa koje su se na otoku pojavile 1923. godine i da je njezinim stvaranjem proletarijat dobio snažno ideološko i političko oružje u borbi za

[6] Autor vrlo dobro uočava brzu evoluciju tituliranja ovih zemalja i naroda. U doba Martíja, kaže on, bili su to »barbari«. Poslije prvoga svjetskog rata postali su »obojeni«, poslije drugoga »nerazvijeni«, a sada su »treći svijet«.

emancipaciju i socijalizam«. Spominju se imena partijskih prvaka u cijelom 40-godišnjem razdoblju, među kojima posebno figurira osnivač Julio Antonio Mella. U 36 godina svoga postojanja KP Kube samo je sedam godina djelovala slobodno i javno, drugih sedam godina polulegalno, a 22 godine u tajnosti. Njezina je historijska zasluga, kaže se u tom uvodniku, što su preko nje ideje marksizma-lenjinizma ušle duboko u svijest najširih slojeva radnika i intelektualaca i što su onda poticale akcije i narodne pokrete. Na tu historijsku baštinu nadovezao je Castro svoj Pokret 26. srpnja i objavio svoju privrženost naučnom socijalizmu. Bez sumnje da nam ova značajna godišnjica KP Kube, ili, kako kaže autor, *istinski nezavisne partije* (porcrtao A. Š.), prikazuje kubanski revolucionarni pokret ovaj put i u svjetlosti jednoga historijskog razdoblja koje mu je prethodilo i na izvjestan ga način uključuje u razdoblje nakon Castrove pobjede. Bit će interesantno istražiti jednom odnose KP Kube i Pokreta 26. srpnja u doba revolucije, a isto tako i ono razdoblje koje je prethodilo uključenju KP Kube u PURSC.

Temelji nove Kube udareni su 26. srpnja 1953. napadom prvog revolucionarnog odreda na tvrđavu Moncada. Nastavak borbi slijedio je u čuvenoj Sierra Maestri, a pri kraju je čitava Kuba bila zahvaćena revolucijom koja je kulminirala na ulicama Havane uoči Nove godine 1959. To je štura historijska okosnica revolucije koju smo budno i s velikim simpatijama od početka pratili. Poslije kratkoga zatišja, ova je revolucija ubrzo stvarno postala revolucijom, za razliku od ostalih *guerrilla*, uobičajenih u čestih na području Latinske Amerike. Sigurno je da joj je krvava Batistina diktatura pogodovala, ali to nikako ne umanjuje njezino značenje. Castro i drugovi nisu pobjedu revolucije nikako shvatili kao njezin kraj. Upravo njezinu kulminaciju i kratko prethodno razdoblje iskoristili su za marksističko prožimanje cijeloga pokreta. Način kako je to teklo mislim da je historijski neobično značajan, i to će se jednom morati uklopiti u istraživanja povezana sa već spomenutim odnosima Castro — KPK. Bez obzira na ste to, važno je da su revolucionari — pobjednici najavili produžetak revolucije, a isto je tako važno i interesantno kako su to proveli. Kako je ta prolongacija tekla, znamo možda više iz aspekta već spomenute radijacije na susjedna područja i na cijeli latinskoamerički kompleks. Njezin bez sumnje najvažniji aspekt odnosi se na teoretsku razradu i osmišljavanje revolucionarnog potencijala mase, koji je rezultirao nizom novih i bez sumnje značajnih rezultata. U vezi s tim periodom kubanskog razvoja, zbog kubanske političke isključivosti u vanjskoj politici (naročito u odnosu prema Jugoslaviji), u našoj se štampi upozoravalo, doduše vrlo obazrivo, samo na one momente koji su predstavljali izvjesne devijacije, a smisao i domet unutarnjeg kretanja i značajnih novina ostajao je izvan naučnog fundiranja. Obratimo se Castrovu članku *Kriteriji naše revolucije (Cuba Socialista*, rujan, 49/1965), koji je i opet zapravo preštampani govor održan u gradu Santa Clara u povodu predaje premija radnicima na sječenju šećerne trske i u povodu 12-godišnjice revolucije.

Treba odmah istaći da programatski intoniran naslov ovoga govora-članka ocrtava ipak nešto šire okvire nego što nam to pokazuje sam tekst. Istina, mi u članku nalazimo osnovne tačke i okosnice čitave kubanske današnjice, ali nam taj govor sam po sebi neće prezentirati takav sadržaj koji bi u potpunosti imao značenje jednog dokumenta.

Već u početku Castro priprema objašnje pitanja kako i zašto je proisteklo baš ovakvo kubansko revolucionarno iskustvo. U mnoštvu putova izgradnje socijalizma i komunizma, kaže on, mnogo se diskutira koji su načini najprikladniji i najpraktičniji za postizavanje ciljeva. Bez sumnje, jednom se prilikom ne može rasvijetliti čitava serija kriterija i gledišta o tom pitanju, ali o njima se uvijek može raz-

mišljati i mogu se analizirati u smislu kako ih određuju moralni i materijalni stimulansi, kaže Castro.

On najprije objašnjava pitanje biti *nagrade za rad.* Ove premije koje se podjeljuju radnicima u prvom su redu vezane uz pitanje časti, uz priznanje, pa je tako njihovo materijalno značenje tek sekundarno. Ta je materijalna premija izraz moralnog priznanja koje narod iz svojih sredstava daje radnicima povrh njihovih plaća, to je mala žrtva nacije, forma izražavanja zahvalnosti i priznanja. Castro uz to nadovezuje različite probleme moralnog i ideološkog značenja nove nadgradnje koju pruža kubanska revolucionarna praksa. Ali to je samo uvod ili, bolje, povod govoru, pa se ostala pitanja čine važnija i po njihovu stvarnom značenju i po objašnjenjima kubanskog premijera. To je, prije svega, pitanje *politike proizvodnje šećera.*

Pročitali smo već prije da su cijene šećera na svjetskom tržištu momentano vrlo niske, zapravo najniže u posljednjih 30 godina, kako kaže Castro. Jedan dio prihoda od kubanskog šećera izgubljen je zbog tih niskih cijena na tzv. slobodnom tržištu. Ali Castro objašnjava da šećer koji se prodaje »zemljama socijalističkog lagera« zadržava svoju stalnu cijenu, koja je sigurna i koja dopušta da se planira povećanje proizvodnje šećera. Sudbina šećera prodanog izvan socijalističkih zemalja jest, na žalost, sudbina koju uvjetuje kaos kapitalističke trgovine. Analizirajući bit toga kaosa, Castro evocira stanje prije revolucije, sa svim njegovim osobinama koje su ponajprije udarale po radniku, proizvođaču. Politika »proizvoditi što manje« pogoduje više onim zemjama koje, za razliku od Kube, imaju slabije prirodne uvjete za proizvodnju šećera. S takvom se politikom Kuba, razumije se, nikako ne može složiti, jer to bi bilo protiv interesa vlastite zemlje i protiv mogućnosti koje joj je priroda pružila. Protiv takve politike govore tri osnovna činioca: prirodni uvjeti, sistem socijalističke proizvodnje i zaključeni ugovori sa socijalističkim zemljama, ponajprije sa SSSR-om, s kojim je sklopljen ugovor za prodaju 5 milijuna tona do 1970. godine. Ta činjenica govori da je između Kube i SSSR-a u toku najveći aranžman u trgovini šećerom u cijelom svijetu, koji Kubi pruža oslonac za dalje povećavanje proizvodnje. Politika za koju se Kuba zalaže, kaže Castro, jest politika obrane principa međunarodne podjele rada, po kojima bi svaka zemlja proizvodila ono čemu najviše pogoduju prirodni uvjeti i gdje ljudski napori daju najbolje plodove, uz razmjenu s produktima ostalih zemalja. To će biti politika Kube, a uporedo s razvijanjem proizvodnje šećera Kubanci će intenzivno raditi na što većoj proizvodnji voća i općenito čitave poljoprivrede.

Treće pitanje od isto tako vitalnog značenja za razumijevanje razvoja revolucionarnih tokova na Kubi jest pitanje *jednopartijskog sistema.* Prema Castrovim riječima, revolucija na Kubi pobijedila je zahvaljujući, prije svega, jedinstvu i entuzijazmu naroda organiziranog u različitim partijama i revolucionarnim orgnizacijama. Logičan tok zahtijevao je proces ujedinjavanja tih grupacija u sada postojeću Ujedinjenu partiju socijalističke revolucije Kube.

Potom Castro obrazlaže stavove Kube prema agresivnim imperijalističkim akcijama diljem svijeta. Tu su sadržana načela kubanske vanjske politike, iznesena već u prijašnjim člancima, ali neke činjenice Castro posebno naglašava. Tako, on razuvjerava sve one koji misle da bi uništenjem Kube uništili revoluciju u Latinskoj Americi. To je nemoguće zato što je nemoguće likvidirati Kubu, a isto tako i njezin primjer. Osim toga, revolucija je općenito neizbježna svagdje gdje postoji ugnjetavanje, neizbježna je kako s Kubom tako i bez nje. Ali kubanska je revolucija izvanredan moralni impuls, kaže Castro, ona narodima Latinske Amerike pokazuje mogućnost takvog trijumfa kakav je bio njen. Nasuprot tome, Organizacija američkih država, koju su zamislile i ostvarile SAD, zastupa pravo vojne intervencije protiv revolucije u bilo kojoj zemlji. U

sadašnjem momentu treba, prije svega, što više razvijati revolucionarnu i internacionalističku svijest kubanskog naroda, razvijati oružane snage i sredstva obrane, raditi na razvijanju ekonomike radi zadovoljenja socijalnih i ekonomskih težnji revolucije. Ako revolucija napreduje na ekonomskom planu, onda je to najjači doprinos i na političkom, moralnom i na vojnom planu. Ako se radi na ideološkom razvijanju, onda je to jačanje obrane kubanskog naroda.

U nekim dijelovima Kube na pojedinim su sektorima ostvareni golemi i primjerni rezultati, koje Castro ističe, ali on isto tako upozorava i na to da pojedinci na nekim sektorima administracije ne posjeduju dovoljno revolucionarnu svijest i zbog toga ponegdje rad ne ide kako bi trebalo. To pokazuje, kaže kubanski vođa, da u administraciji ima dosta toga što nije revolucionarno i ukazuje na potrebu rušenja ove tvrdave *sitne buržoazije. Malograđanski duh* odgovoran je ne samo zato što ne pridonosi stvaralačkoj i impulzivnoj energiji naroda, već je odgovoran i za ustoličenje *birokracije* u javnoj administraciji. Castro vrlo dobro i slikovito objašnjava bit i opasnost birokracije i ističe da partija protiv nje poduzima sve moguće mjere. Jedna od njih je osnivanje *komisija za borbu protiv birokracije.*

Dalje u toku govora Castro dotiče pitanje razvijanja *lokalne i regionalne vlasti.* Navodeći primjere gdje su pojedina poduzeća bez razloga direktno odgovorna centralnom organu, on inzistira na decentralizaciji gdje god je ona moguća i na maksimalnom razvijanju općinskih i regionalnih administracija. On isto tako zahtijeva da se daju objašnjenja i polažu računi takvih decentraliziranih administracija narodu tih područja, jer svi radnici, bez obzira na karakter svoga rada, imaju pravo da budu obaviješteni o svemu što se momentano radi. I dalje treba voditi borbu protiv birokracije, protiv preostalog malograđanskog duha; treba revolucionarno ojačati administraciju, organizirati lokalni život, lokalnu administraciju i lokalnu vlast.

U političkom žargonu Kube dosta se često upotrebljava riječ institucionalizacija, naravno, uvijek povezana uz novi, revolucionarni sadržaj. Dakle, kad je riječ o kubanskim revolucionarnim institucijama, mora se uočiti da je njihovo uvođenje počelo »odozdo«, od najnižih revolucionarnih organa, vodeći uvijek računa, kako kažu kubanski lideri, o realnim potrebama. Činjenica je da na Kubi još ne postoji socijalistički ustav, pa je Castro ovaj govor iskoristio za neka objašnjenja u vezi s tim. On ističe da budući ustav nikako ne bi smio biti formalan s obzirom na sadržaj i formu, već bi morao biti realan, morao bi biti juridički izraz jedne revolucionarne misli. Bit će, prije svega, potrebno odrediti koja je uloga partije a koja administracije, što je partija a što administracija. »Kad kažemo partija, onda je to i vlast, kad kažemo vlast, onda želimo reći partija, zato što partija vlada.« U tom tonu on dalje objašnjava i meditira na svoj već poznati način, ali uvijek ističe da Kuba neće nikoga kopirati, već će svoje revolucionarne institucije, svoje nove institucije, razvijati polazeći od svojih uvjeta, običaja i karaktera, od svoga duha, misli i stvaralačke mašte.

Na kraju Castro izražava svoju privrženost marksizmu-lenjinizmu »koji su kubanski revolucionari naučili i iz knjiga, ali prije svega iz života«. To bi, po Castrovu mnijenju, bili osnovni kriteriji puta kojim je krenula današnja Kuba.

U dosadašnjoj kubanskoj praksi razvijanja političkih i partijskih tijela ostaje prilično istaknut jedan gotovo nelogičan momenat: radi se o članstvu Ujedinjene partije socijalističke revolucije Kube (PURSC), odnosno, tačnije, o relativnoj malobrojnosti članstva ove kubanske avangardne organizacije. Očekivali bismo da partija koja je provela revoluciju radi na što većem omasovljenju svojih redova, a upravo to se na Kubi nije činilo sve do 1964. godine. Tada je predsjednik Osvaldo Dorticós Torrado lansirao parolu: Od partije kadrova do partije masa! Time se otvoreno istaklo da je dosadašnji način primanja u partiju bio vrlo

rigorozan, pa je zbog toga broj članova malen. Nije poznato da li je u vremenu od 1964. učinjeno nešto u tom smislu, ali da bismo stekli neki uvid u sistem primanja u partiju, i to ovaj put u redovima armije, razmotrit ćemo članak šefa Političke uprave Oružanih revolucionarnih snaga Joséa N. Causse Peréza *Stvaranje partije u Kubanskim Oružanim revolucionarnim snagama.*

Iz članka saznajemo da je stvaranje partijskih organizacija u redovima armije počelo prvih dana 1963. godine, kada je po direktivi Nacionalne direkcije PURSC-a Raul Castro, premijerov brat, preuzeo dužnost partijskog rukovodioca u vojnim snagama Kube. Time je inaugurirana *prva pripremna faza*, u toku koje se proučavala nužna literatura: Komunistički manifest, Historijska misija radničke klase, Kuusinenov Priručnik marksizma-lenjinizma, a uz to i pojedini govori Fidela Castra (autor nam tačno naznačuje koji). Usporedo s tom popularizacijom počela je *druga* pripremna faza: organiziranje *komisija za stvaranje partije*, kojima je bio cilj biranje i uzdizanje političkih instruktora. Ne bismo se zadržavali na onim dijelovima članka u kojima autor govori o zadaćama partije unutar armije, već će biti interesantnije da vidimo kako se stvarala partija u »vojsci koja je zapravo uniformirani narod«, kako se kaže u tom članku. On nas isto tako obavještava da se u armiji nije moglo u potpunosti primijeniti iskustvo stvaranja partije u proizvodnim centrima. Ovdje se počelo grupiranjem na temelju dužnosti i odgovornosti: vojnici, kaplari, podoficiri i oficiri. Oficiri su bili grupirani u osam kategorija, prema zaduženjima. Ta grupiranja izvršena su u hijerarhijskom smislu, kako bi se određenim skupinama dopustila što šira mogućnost diskusije i kritike; time se htjela, kako saznajemo iz članka, postići što šira demokracija s obzirom na liniju masovnosti, a ujedno da se u što manjoj mjeri naruši hijerarhijski princip na kome su zasnovane kubanske Oružane revolucionarne snage.

Iz članka saznajemo o detaljima regrutiranja članova partije u redovima armije, koje ima osam faza. Vrlo egzaktno i naširoko opisan je postupak u svakoj pojedinoj fazi, što nas upućuje da je birokracija i ovdje našla svoj odraz. Što se tiče organizacione strukture i rukovodećih tijela, autor nas vrlo opširno obavještava o prilično velikom broju različitih instanca. Na sličan način analizira i Savez komunističke omladine (UJC) u redovima Oružanih revolucionarnih snaga.

Pri ovakvom izboru članaka iz časopisa *Cuba Socialista* i načinu njihova interpretiranja ponajprije nas je rukovodila želja da se zaustavimo na bitnijim značajkama kubanske revolucionarne današnjice, pa su zbog toga neki od ovih napisa zahvaćeni fragmentarno. Ako bismo ipak na kraju još željeli rezimirati ono što nam je predočeno u navedenim člancima i komentarima, mogli bismo kazati da je godište 1965. časopisa *Cuba Socialista* bilo solidan vodič kroz probleme i rezultate kubanskog revolucionarnog razvitka, od kojih smo prije svega uočili:

— pritajeniju, ali još uvijek ozbiljnu opasnost koja Kubi prijeti od ekonomske i političke blokade Organizacije američkih država, specijalno od SAD, opasnost od mogućnosti kontrarevolucionarne intervencije;

— neosporno značenje i poticaj koji kubansko revolucionarno iskustvo daje gerilskim pokretima Latinske Amerike;

— neosporne kubanske uspjehe, 1964 — na području kulture: gotovo potpuno iščezli analfabetizam, 1965 — na području poljoprivrede: uspjesi u proizvodnji šećera;

— opasnost koja kubanskim revolucionarnim institucijama prijeti od vrlo značajnog fenomena birokracije koji je uhvatio korijena u partijskim, administrativnim i privrednim tijelima;

— opasnost koja prijeti od akcentuiranog inzistiranja na autohtonim putovima u bilo kojoj domeni, a da se uz to često bez dovoljno razumijevanja ocjenjuje konstelacija u unutrašnjim odnosima, odnosima u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu i u svijetu općenito.

VLADISLAV MUSA

Sarajevski »Pregled« 1946—1966 (Historiografski prilozi)

Časopis pod ovim naslovom pokrenut je u Sarajevu još 1910. god.; izlazio je sve do 1941, kada je početkom rata njegovo izlaženje prekinuto. Dugo je vremena njegov glavni urednik bio poznati književni kritičar Jovan Kršić, koji je zbog svoje demokratičnosti i naprednog stava postao jednom od prvih žrtava fašističkog terora u Bosni i Hercegovini.

Preuzevši pozitivno nasljeđe predratne istoimene publikacije, *Pregled* je u svibnju 1946. god. pod uredništvom Todora Kruševca, Skendera Kulenovića (glavni urednik) i Nike Milićevića ponovno pokrenut kao mjesečnik, s ciljem da nastavi tradiciju prijašnjeg i da kao opći časopis bude slobodna marksistička tribina za sve javne radnike u zemlji. Prve dvije godine (do 1948) donosi i književne priloge, a od tada, s obzirom na pojavu novih časopisa — književnog časopisa *Brazde* (od listopada 1952. umjesto *Brazde* izlazi *Život*), omladinskog književnog lista *Zore* i drugih listova — on se ograničava na objavljivanje priloga koji tretiraju političku, privrednu, *opću* i kulturnu, uglavnom bosansko-hercegovačku problematiku. Tom je prilikom bio izabran i novi uređivački odbor (glavni urednik Drago Krndija), u čiji su sastav ušli poznati društveno-politički, kulturni i javni radnici Bosne i Hercegovine.

S posljednjim brojem u 1949. god. *Pregled* je, bez nekog opravdanog razloga, prestao izlaziti. Pauza je trajala sve do 1953, kada je kao »časopis za društvena pitanja« ponovno pokrenut, sa zadatkom da prati privredni, kulturni i naučni život republike i da se bavi proučavanjem raznih pitanja iz starije i novije historije, čime bi se bacilo više svjetla i dalo pravilnije historijsko tumačenje mnogim dotada nedovoljno objašnjenim pojavama iz dalje i bliže prošlosti našega naroda. Osim naučnih radova, u časopisu se objavljuju publicistička i umjetnička ostvarenja (likovni prilozi) poznatih autora gotovo iz cijele naše zemlje. U njemu se također objavljuju osvrti i komentari iz područja međunarodnih odnosa, zatim prikazi značajnijih knjiga i kraće bilješke o aktuelnim kulturnim, naučnim i ostalim pojavama u nas i u svijetu. Časopisu je povećan format (s povećanim formatom izlazio je do 1958, a onda je nastavio izlaziti ponovno u starom obliku) i izabran novi uređivački odbor s odgovornim urednikom Mladenom Čaldarovićem. Sastav redakcije povremeno se mijenjao. Danas ona broji petnaestak članova, a glavni i odgovorni urednik je direktor Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu Enver Redžić.

Ovim su prilogom obuhvaćeni radovi koji su od interesa za proučavanje historije jugoslavenskog radničkog pokreta i narodne revolucije, a koji su objavljeni u časopisu u razdoblju od 1946. do 1966. god. Osim njih obuhvaćeni su i članci iz historije jugoslavenskog revolucionarnog omladinskog pokreta. Njihov se sadržaj uglavnom odnosi na aktivnost pripadnika revolucionarne organizacije »Mlada Bosna«, koja je djelovala u Bosni i Hercegovini uoči prvoga svjetskog rata. Svi radovi (pa i nekoliko prikaza knjiga iz historije radničkog pokreta i narodne revolucije) navedeni su abecednim redom njihovih auto-

ra. Zatim je naveden broj sveska, mjesec i godina njegova izdanja. Uz neke naslove dano je i kraće objašnjenje.

Arandelović Mileva — Arpad Lebl: Sindikalna borba agrarnog proletarijata (Izdavačko preduzeće »Rad«, Beograd, 1954. g.). Br. 11—12, novembar—decembar 1954. g., str. 380—381. (Prikaz.)

Babić Nikola — Drvarski kraj u 1941. godini. Br. 7—8, jul—avgust 1961. g., str. 1—28.

Bajić Nevenka — Osvrt na savjetovanje o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«. Br 3. mart, 1964. g., str. 287—291.

Basarović Risto — Vaso Pelagić. Br. 4—5, april—maj 1947. g., str. 200—209.

Bogićević Vojislav — Gavrilo Princip o svojim političkim idejama. (Neobjavljeno Principovo pismo). Br. 9, septembar 1953. g., str. 169—172.

Bogićević Vojislav — Tri pisma Vladimira Gaćinovića iz 1914. g. Br. 6, jun 1953. g., str. 469—472.

Bogićević Vojislav — Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji (Izdavač: Savez jevrejskih opština FNRJ, Beograd 1952. Urednik dr Zdenko Levental). Br. 10, oktobar 1953. g., str. 284. (Prikaz)

Čaldarović Milka — Problemi izučavanja naše novije istorije Br. 5—6, maj—jun 1957. g., str. 389—394. (Referat na savjetovanju Istorijskog arhiva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine 29. lipnja 1957. g.)

Čaldarović Mladen — Moša Pijade. Br. 2—3, februar—mart 1957. g., str. 89—92. (Članak u povodu njegove smrti.)

Čolaković Rodoljub — Napad na Lajkovac Br. 8, decembar 1946. g., str 541—562.

Čolaković Rodoljub — Pedeset godina radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Br. 7—8, juli—avgust 1955. g., str. 1—10.

Čubrilović Vasa — Privredna politika Monarhije u Bosni i Hercegovini od 1878—1918. Br. 4, april 1953. g., str. 278—280.

Đorđević Miroslav — Istorijski značaj bitke na Sutjesci. Br. 7—8, juli—avgust 1958. g., str. 1—12.

Đ(orđević) M(iroslav) (?) — Svetozar Marković o pitanju Bosne i Hercegovine. Br. 2, februar 1955. g., str. 135—136.

Đ(ordević) M(iroslav) (?) — U odbranu Pariske komune (Odjek Pariske komune u naprednoj štampi Srbije). Br. 2, februar 1955. g., str. 126.

Đukić Branko — Dvije knjige stranaca o Narodnooslobodilačkoj borbi (»12 mjeseci s Titovim partizanima« — William Jones, str. 170, i »Gverilski zdravnik« — Rogers Lindsay, str. 192, Zavod »Borec« — Ljubljana, 1962). Br. 10, oktobar 1963, g., str 337—339. (Prikaz)

Đurđević Čeda — Đuro Đaković — proleterski rukovodilac i borac. Br. 4, april 1955. g., str. 265—269.

Đuretić Veselin — Proslava Prvog maja na bosansko-hercegovačkom bojištu 1942. g. Br. 4—5, april—maj 1962. g., str. 305—319.

* * * — Đuro Salaj — Br. 5, maj 1958. str. 429—431. (Članak u povodu Salajeve smrti.)

Džinić F. — Dr Dimitrije Prodanović: Shvatanja Svetozara Markovića o državi (Izdanje: Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1961, str. 134). Br. 3, mart 1961. g., str. 297—299. (Prikaz)

Ekmečić Milorad — Program Vase Pelagića iz 1874. godine o oslobođenju Bosne i Hercegovine. Br. 5, maj 1958. g., str. 455—459.

Erić Milivoje — Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i radnički pokret. Br.

4—5, april—maj 1959. g., str. 329—340.

F(ilipović) N(edim) — Jedan dokumenat o odjeku Pariske komune kod nas. Br. 6, juni 1953. g., str. 477—478.

Finci Moni — Neki dokumenti iz istorije KPJ. Br. 4—5, april—maj 1959. g., str. 341—347.

Gaćinović Vojislav — Ognjišta revolucije. Br. 10, oktobar 1953. g., str. 213—224. (Odlomak iz memoarskih bilježaka »Ljudi i odrazi jedne epohe« Vojislava Gaćinovića koji se odnosi na njegova starijeg brata Vladimira, poznatog vođe revolucionarnog pokreta »Mlada Bosna«.)

Gajić Milorad — Radovan Dragović — prvoborac radničkog pokreta u Srbiji. Br. 5, maj 1955. g., str. 385—390.

Gavrić Milan — Mitar Trifunović — Učo (Odlomci iz biografske studije). Br. 2, februar 1959. g., str 141—154.

Guberina Rade — T. Čubelić i M. Milostić: Pregled historije Narodno-oslobodilačke borbe. Br. 6, juni 1953. g., str. 504—506. (Prikaz)

Hadžirović Ahmed — Vlado Strugar: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945. (Vojnoistorijski institut, Beograd 1962, str. 474). Br. 3, mart 1963. g., str. 256—257. (Prikaz)

Hrelja dr Kemal — Kapital i profiti u industriji BiH do I svjetskog rata (Prilog izučavanju kapitalizma u Bosni i Hercegovini). Br. 6, juni 1956. g., str. 339—348.

Hrisafović Branko — Likovi iz generalnog štrajka u Sarajevu 1906. g. Br. 4—5, april—maj 1962. g., str. 320—323.

Hrisafović Branko — Nekoliko podataka o razvitku buržoazije i položaju radničke klase u Bosni i Hercegovini između dva rata. Br. 9, septembar 1962. g., str. 197—206.

Hrisafović Branko — Pedesetogodišnjica prve proslave Prvog maja i generalnog štrajka u Bosni i Hercegovini. Br. 6, juni 1956. g., str. 348—350.

Hrisafović Branko — Prvi štrajk i tarifni ugovor grafičkih radnika u Sarajevu. Br. 7—8, juli—avgust 1956. g., str. 473—474.

Hrisafović Branko — Sarajevska štampa o prvom javnom radničkom zboru 1905. godine u Sarajevu. Br. 10, oktobar 1961. g., str. 300—301.

Hrisafović Branko — Značaj i uloga radničkih domova u prvom periodu socijalističkog pokreta Bosne i Hercegovine. Br. 9, septembar 1956. g., str. 547—549.

Humo Avdo — Đuro Đaković i revolucionarni pokret u Jugoslaviji. Br. 4—5, april—maj 1959. g., str. 309—320. (U povodu dvadesetogodišnjice pogibije Đure Đakovića i četrdesetogodišnjice osnivanja Komunističke partije Jugoslavije.)

Izvještaj jugoslavenske grupe RKP (boljševika) o svojoj djelatnosti mjeseca septembra 1919. godine. Br. 11—12, novembar—decembar 1957. g., str. 360—361. (Preštampano iz Istoričeskog arhiva br. 4, 1957. g.)

Jagodić dr Dušan — Kosta Sidovski: Razvitokot na industrijata vo NR Makedonija vo period megu dveti svetski vojni, 1918—1941. (Ekonomski institut, Skopje, 1960). Br. 11—12, novembar—decembar 1960. g., str 459—462. (Prikaz)

Jurković D. dr Ljubo — Nacionalni problemi u Habzburškoj monarhiji i naša jugoslovenska revolucionarna omladina (Osvrt na knjigu Frana Zwittera: Nacionalni problemi u Habzburškoj monarhiji, Ljubljana, 1962. g.). Br. 10, oktobar 1964. g., str. 359—364.

Kapidžić dr Hamdija — Socijalisti u Gradskom vijeću Sarajeva početkom 1919. godine. Br. 11—12, novembar-decembar 1959. g., str. 413—418.

Kecić Danilo — Josip Mirnić: Vasa Pelagić i Vojvodina (Izdaje Istorijski arhiv PK SKS za Vojvodinu, Novi Sad, 1959. g.). Br. 1, januar 1961. g., str. 88—89. (Prikaz)

Kecmanović Ilija — Jedna borbena omladinska generacija (Uz 45-godišnjicu Jukićevog atentata). Br. 3, mart 1958. g., str. 245—257.

Kecmanović Ilija — Svetozar Marković. Br. 4—5, avgust—septembar 1946. g., str. 255—272. (Izuzevši ovaj Kecmanovićev članak, u ovom je dvobroju, jer je posvećen svojim većim dijelom S. Markoviću, objavljeno i nekoliko njegovih radova: Radničko pitanje, Pevanje i mišljenje, Realnost u poeziji, Kako su nas vaspitali, Pariska komuna i Internacionala, Odlomci iz spisa Svetozara Markovića. Manjim dijelom dvobroj je posvećen i sjećanju na Petra Kočića i Jovana Kršića u povodu godišnjice njihove smrti.)

Kljaković Vojmir — Drugo zasedanje AVNOJ-a i Velika Britanija. Br. 11—12, novembar—decembar 1963. g., str. 373—380.

Krndija Drago — Lik istaknutog predratnog marksiste Branka Bujića (Sedmaka). Povodom predstojećeg objavljivanja njegovog rada »Teorija kriza«. Br. 10, oktobar 1956. g., str 611—626.

Krndija Drago — Veselin Masleša. Br. 11—12, novembar—decembar 1953. g., str. 351—364.

Kruševac Todor — Godišnjica autonomnog pokreta. Br. 8, decembar 1946. g., str. 584—592.

Kruševac Todor — Seljački pokret — štrajk g. 1910. Br. 7, juli 1948. g., str. 536—553. (Odlomak iz većeg rada o Petru Kočiću.)

Kruševac Todor — Vladimir Gaćinović i Mlada Bosna. Br. 1, januar 1954. g., str. 10—18.

Lopandić Dušan — Hasan Brkić (U povodu njegove smrti). Br. 5—6, maj—juni 1965. g., str. 392—398.

Lovrić Ivan — Priručnik za istoriju Saveza komunista Jugoslavije (Izdavačko preduzeće »Rad«, Beograd, 1957. g.). Br. 5, maj 1958. g., str. 517—519 (Prikaz)

Ljubibratić dr Drago — Mjesto Mlade Bosne u društveno-političkom razvoju Bosne i Hercegovine. Br. 2, februar 1953. g., str. 109—114.

Milutinović dr Kosta — Aneksija Bosne i Hercegovine i socijalna demokratija. Br. 9, septembar 1964. g., str 213—237.

Milutinović dr Kosta — Krleža i oktobarska revolucija. Br. 11—12, novembar-decembar 1963. g., str. 381—387.

O *teoriji partije*. Br. 6, juni 1964. g., str. 553—650. (Gotovo čitav ovaj broj *Pregleda* posvećen je pitanjima suvremene teorije i prakse proleterske političke partije. U diskusiji su sudjelovali članovi redakcija *Gledišta, Socijalizma, Političke misli* i *Pregleda.)*

Palavestra Predrag — Angažovana literatura Mlade Bosne. Br 11—12, novembar-decembar 1964. g., str. 465—474.

Parijez Risto — Svetozar Marković o socijalističkom preobražaju Srbije (Povodom osamdesetogodišnjice Markovićeve smrti). Br. 2, februar 1955. g., str. 127—134.

Parijez Risto — Svetozar Marković o ulozi i uređenju komune. Br. 11—12, novembar-decembar 1954. g., str 293—296.

Petrović Miroslav — Dimitrijević Sergije: Socijalističke radničke organizacije u Srbiji na kraju XIX veka (Izdavačko preduzeće »Rad«, Beograd, 1953. g.). Br. 11—12, novembar-decembar 1954. g., str. 382—383. (Prikaz)

Petrović R. — Vojo Rajčević: Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu 1918—1941. Mladost, Zagreb, 1959, str. 310. Br. 11—12, novembar decembar 1960. g., str. 458—459. (Prikaz)

Popović Đ. Cvetko — Apis i sarajevski atentat. Br. 11—12, novembar-decembar 1953. g., str. 370—371. (Na slijedećoj stranici objavljen je i Izvadak iz knjige istražnog suca Lea Pfeffera u procesu protiv sarajevskih atentatora.)

Popović Đ. Cvetko — Apisov poverljivi raport (Uz 50-godišnjicu sarajevskog atentata). Br. 7—8, juli avgust 1964. g., str. 81—95.

Popović Đ. Cvetko — »Mlada Bosna«? Br. 4, april 1965. g., str. 368—373.

Popović dr Slobodan — Dr. Vladimir Milanović: Pedagoška shvatanja srpskih socijaldemokrata 1903—1914, Beograd, 1959. Br. 10, oktobar 1959. g., str. 337—338. (Prikaz)

Priklmajer Zorica — Srpska socijaldemokratija i aneksiona kriza (Povodom 50-godišnjice osnivanja Srpske socijaldemokratske stranke). Br. 7—8, juli—august 1953. g., str. 61—66.

Rakić Mićo — Splitski plenum CK KPJ i stvaranje Narodnog fronta. Br. 4, april 1963. g., str. 291—306, i br. 5, maj 1963 g., str. 371—382. (Riječ je o plenumu CK KPJ održanom 1935. god. u Splitu.)

Redžić Enver — Aktuelni problemi istoriografije našeg radničkog pokreta i revolucije. Br. 1—2, januar-februar 1963. g., str. 3—22.

Redžić Enver — Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905. (Dokumenta iz austrougarskih arhiva — Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogićević, Sarajevo 1956.). Br. 6, juni 1956. g., str. 403—404. (Prikaz)

Redžić Enver — Jedan pogled na ulogu socijalne demokratije u rješavanju nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda. Br. 11—12, novembar—decembar 1956. g., str. 788—792.

Redžić Enver — O »Pregledu istorije SKJ«. Br. 3, mart 1964. g., str. 201—220. (Prikaz)

R(edžić) E(nver) — Uz »Veliku optužbu« Viktora Novaka. Br. 7—8, juli—avgust 1960. g., str. 112—115. (Prikaz)

Redžić Enver — Vaso Pelagić o pitanju Bosne i Hercegovine. Br. 9, septembar 1953. g., str. 159—167. (Uz ovaj je članak objavljeno, na str. 168, »Jedno pismo Vase Pelagića iz 1875 godine« Stojanu Ugriniću.)

S. S. — Borbe u Bosni i Hercegovini 1942. g. maj—juni. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom IV, knj. 5, Izdanje: Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije, Beograd 1953. g. Br. 11—12, novembar—decembar 1953. g., str. 455. (Prikaz)

Seferović Nusret — Božidar Adžija. Br. 6, juni 1961. g., str. 523—540.

Seferović Nusret — O Augustu Cesarcu. Br. 5, maj 1961. g., str. 421—444.

Šarac Nedim — Jovan Marjanović: Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata (Izd. »Rad«, Beograd, 1954). Br. 9, septembar 1954. g., str. 184—185. (Prikaz)

Šarac Nedim — Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje. Br. 5, maj 1953. g., str. 394—402.

Tanić Živan — Politički rad Mite Cenića (Povodom sedamdesetogodišnjice smrti). Br. 5, maj 1958. g., str. 461—473.

Tanović Arif — Ognjen Prica — Izbor članaka (Izbor, napomene, predgovor i pogovor od Nusreta Seferovića, Izdanje »Kulture«, Beograd, 1960). Br. 10, oktobar 1960. g., str. 333—336. (Prikaz)

Trišić Đ. Nikola — Ko su začetnici, tvorci i organizatori sarajevskog atentata. Br. 11—12, novembar—decembar 1953. g., str. 365—370.

Trišić Nikola — Uspomene na Muhameda Mehmedbašića — povodom desetgodišnjice smrti. Br. 7—8, juli—avgust 1953. g., str 57—59.

Vidović D. — Američka knjiga o sarajevskom atentatu (Joachim Remak: Sarajevo. The story of a political murder. London. Weidenfeld and Nicholson. 1959. XV, 301 str.). Br. 4, april 1960. g., str. 351—353. (Prikaz)

Vlajčić Gordana — Novi podaci za izučavanje radničkog pokreta u Hrvatskoj u periodu 1926—1928. Br. 11—12, novembar—decembar 1964. g., str. 505—511.

Vinterhalter Vilko — Sjećanje na Veselina Maslešu. Br. 4—5, april—maj 1959. g., str. 321—327.

Vitorović B. M. — Kako su izvršene pripreme za ujedinjenje radničkog pokreta u Jugoslaviji 1919. godine. Br. 7—8, juli—avgust 1959. g., str. 97—100.

Vitorović B. Mil. — Osnivanje prvih radničkih sindikalnih organizacija i kulturnih društava u Srbiji. Br. 1, januar 1957. g., str. 25—28.

Vujasinović Todor — Povodom nekih ocena uloge Vladimira Gaćinovića. Br. 1—2, januar—februar 1956. g., str. 1—7.

Vujasinović Todor — Uz četrdesetogodišnjicu Sarajevskog atentata. Br. 6, juni 1954. g., str. 433—436.

Žigić Dušan — Hadžiomerović Ali-Rizo — Prilog upoznavanju razvoja i toka generalnog štrajka železničara na području Bosne i Hercegovine (Iz povjerljivih spisa Direkcije željeznica u Sarajevu). Br. 5, maj 1956. g., str. 281—286.

Imenovanje Znanstvenog vijeća Instituta i uredničkih odbora stalnih biblioteka Instituta i časopisa »Putovi revolucije«

Na osnovi člana 14. saveznog Zakona o organizaciji naučnog rada i na osnovi člana 167. Statuta Instituta imenovano je Odlukom Savjeta Instituta na sjednici održanoj 2. III 1966. Znanstveno vijeće Instituta u ovom sastavu:

Predsjednik: *dr Franjo Tuđman,* direktor Instituta i izvanredni prof. Fakulteta političkih nauka u Zagrebu;

Tajnik: *Ivan Jelić,* istraživač, tajnik Odjela Instituta za povijest razdoblja 1918—1941. god.;

Članovi: *dr Ivan Babić,* naučni suradnik i načelnik Odjela Instituta za povijest socijalističke misli; *Fedora Bikar,* istraživač u Odjelu Instituta za povijest razdoblja do 1918. god.; dr *Miroslava Despot,* naučni suradnik u Odjelu Instituta za povijest razdoblja do 1918. god.; *Leo Kobsa,* istraživač, tajnik Znanstvenoistraživačkog sektora Instituta; *dr Vaso Bogdanov,* redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu; *dr Ivo Frangeš,* redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu; *dr Leon Geršković,* redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu; *dr Ivo Vinski,* naučni savjetnik Ekonomskog instituta SRH; *dr Predrag Vranicki,* izvanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

UREDNIČKI ODBOR ZNANSTVENE BIBLIOTEKE

Uredнički odbor Znanstvene biblioteke Instituta sastoji se od svih članova Znanstvenog vijeća, s time da je predsjednik *Franjo Tuđman* glavni i odgovorni urednik, a *Ivo Jelić* tajnik Uredničkog odbora.

Na istoj sjednici Savjet je imenovao i ove uredničke odbore:

UREDNIČKI ODBOR ČASOPISA »PUTOVI REVOLUCIJE«

Glavni i odgovorni urednik: *dr Franjo Tuđman;*

Urednik: *Dragutin Šćukanec,* načelnik Odjela za vanjsku suradnju i za uredničke poslove Instituta;

Tajnik: *Ružica Pongrac,* referent u Odjelu za vanjsku suradnju i za uredničke poslove Instituta;

Članovi: *dr Ivan Babić; Nikola Kaić,* pomoćnik direktora; *Zvonimir Lisinski,* istraživač, rukovodilac Centra za znanstvenu dokumentaciju Instituta; *Vera Lukatela,* načelnik Arhiva Instituta; *Josip Madar,* tajnik Instituta; *Šerif Šehović,* tajnik za međunarodne veze Instituta.

UREDNIČKI ODBOR BIBLIOTEKE PRILOZI ZA POVIJEST SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE

Glavni urednik: *Dragutin Šćukanec;*

Tajnik: *Fikreta Butić*, istraživač, tajnik Odjela Instituta za povijest NOR-a i socijalističke revolucije;

Članovi: *Vlado Oštrić*, istraživač, tajnik Odjela Instituta za povijest razdoblja do 1918. god.; *Vojo Rajčević*, viši stručni suradnik u Odjelu Instituta za povijest razdoblja 1918—1941. god.; *Šerif Šehović.*

UREDNIČKI ODBOR BIBLIOTEKE IZVORI ZA POVIJEST SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE

Glavni urednik: *Nikola Kaić;*

Tajnik: *Marijan Rastić*, arhivist-analitičar;

Članovi: *Mira Kolar-Dimitrijević, istraživač* u Odjelu Instituta za povijest razdoblja 1918—1941. god.; *Vera Lukatela;* Ivan Ramljak, istraživač u Odjelu Instituta za povijest socijalističke misli.

UREDNIČKI ODBOR BIBLIOTEKE RAZVITKA SOCIJALISTIČKE MISLI

Glavni i odgovorni urednik: *dr Franjo Tudman;*

Urednik: *dr Ivan Babić;*

Tajnik: *Branko Ožbolt*, pomoćni istraživač u Odjelu Instituta za povijest socijalističke misli;

Članovi: *Mladen Čaldarović*, nastavnik na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu; *Zlatko Čepo*, istraživač, tajnik Odjela Instituta za međunarodni radnički pokret; *Zvonimir Lisinski; dr Dušan Bilandžić*, sekretar Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije; *Ante Marušić*, predavač na Tehničkom fakultetu u Zagrebu; *Nerkez Smailagić*, viši predavač na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu; *dr Vanja Sutlić*, izvanredni profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu; *Ivan Gotthardi Škiljan*, istraživač u Odjelu Instituta za povijest socijalističke misli; *dr Predrag Vranicki*, izvanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

UREDNIČKI ODBOR INFORMATIVNE ZNANSTVENO-POPULARNE BIBLIOTEKE SOCIJALIZAM U SUVREMENOM SVIJETU

Glavni urednik: *Josip Mađar;*

Tajnik: *Zlatko Čepo;*

Članovi: *Branimir Banović*, istraživač u Odjelu Instituta za međunarodni radnički pokret; *Danijel Ivin*, istraživač u Odjelu Instituta za povijest socijalističke izgradnje; *Hrvoje Šarinić*, tajnik Komisije CK SKH za idejna kretanja u suvremenom međunarodnom radničkom pokretu.

UREDNIČKI ODBOR ZNANSTVENO-POPULARNE BIBLIOTEKE

Glavni urednik: *Šerif Šehović;*

Tajnik: *Ružica Pongrac;*

Članovi: *Fikreta Butić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić, Marijan Rastić, Ivan Gotthardi Škiljan.*

Veze Instituta sa znanstvenim ustanovama u Jugoslaviji

Suradnja Instituta s Koordinacionim odborom Zajednice institucija za historiju radničkog pokreta i SKJ

U prvoj polovini 1966. godine Institut je razvijao živu suradnju i koordinaciju u radu na povijesti radničkog pokreta, socijalističke revolucije i SKJ sa svim srodnim institucijama u Hrvatskoj i u drugim republikama, a osobito s Koordinacionim odborom Zajednice institucija za historiju radničkog pokreta i SKJ.

Na inicijativu Komisije CK SKJ za historiju, institucije za historiju radničkog pokreta i SKJ surađivale su još od 1962. godine na ostvarenju zajedničkog studijskog projekta »Historija radničkog pokreta i SKJ«. U toku svoje suradnje te su institucije osnovale Koordinacioni odbor kao svoje zajedničko tijelo. U 1966. godini na sjednicama Koordinacionog odbora 21. i 22. ožujka u Beogradu konačno je usvojen i Statut i konstituirana Zajednica institucija za historiju radničkog pokreta i Saveza komunista Jugoslavije. Zajednica ima sada 10 članova, i to: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Institut za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu, Institut na nacionalnata istorija u Skopju, Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani, Istorijski institut u Titogradu, Istorijski arhiv PK SKS za Vojvodinu u Novom Sadu, Komisija PK SKS za Kosovo i Metohiju za istoriju i Vojnoistorijski institut u Beogradu. Prema odredbama Statuta, Zajednica je dobrovoljna organizacija ravnopravnih institucija za historiju radničkog pokreta i SKJ, koja je osnovana radi razvijanja i unapređivanja naučnog i stručnog rada u području historije radničkog pokreta u Jugoslaviji i Saveza komunista Jugoslavije, a posebno radi pripremanja višetomne »Historije radničkog pokreta i Saveza komunista Jugoslavije« i radi zajedničkog rješavanja problema u vezi s izradom te historije. Svaki član Zajednice ima po dva predstavnika u Koordinacionom odboru.

Zajednica je u toku trogodišnjeg rada usmjerenog na realizaciju studijskog projekta »Historija radničkog pokreta i SKJ« i prije u više prilika, a posebno u ovoj godini, uočila nedostatke u samom studijskom projektu, koji dosada nije bio predmet javne zajedničke diskusije šireg kruga znanstvenih radnika. Povremene izmjene i dopune tog studijskog projekta nisu otklonile njegove slabosti, a posebno nedostatak ekonomskih, sociioloških i teorijskih istraživanja, koji ukazuje i na nepotpuna metodološka, organizaciona i znanstveno-stručna rješenja. Dosadašnja iskustva i diskusije o svim tim pitanjima u institutima i u Koordinacionom odboru Zajednice nametnuli su potrebu što skorije pripreme novog studijskog projekta i potrebu javne znanstvene diskusije o njemu.

Institucije članice Zajednice, a među njima i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, nastojale su da u granicama svojih mogućnosti, na osnovi svojih planova rada, pripreme monografije koje treba da budu podloga za sintetičke radove o pojedinim povijesnim razdobljima i da pripreme za objavljivanje zbornike radova i povijesnih izvora -arhivske građe i dokumenata. Međutim, taj je rad u znatnoj mjeri otežavalo u cjelini još neriješeno pitanje financiranja republičkih instituta za historiju radničkog pokreta, što je izazvalo usporavanje rada i odgađanje rokova predviđenih za objavljivanje pojedinih edicija, a i same »Historije radničkog pokreta i SKJ«. Na zahtjev institucija članica, Zajednica je u početku ljeta 1966. predložila kompetentnim organima da se pitanje financiranja republičkih instituta riješi na istim načelima za sve institute. Kao jedno od mogućih rješenja

za financiranje na istim načelima bio bi primjer financiranja tzv. saveznih instituta, kojima se financiraju ne samo određene teme i gotovi radovi nego i cjelokupan znanstvenoistraživački rad i prateće djelatnosti od najšireg društvenog interesa (arhiv, biblioteka, dokumentacija, stalne publikacije, međunarodna suradnja, uzdizanje kadrova itd.). O potpunijem rješenju tih pitanja znatno ovisi uspješniji rad svih instituta za historiju radničkog pokreta i njihove Zajednice.

Članovi Zajednice surađivali su u prvoj polovini ove godine i na zadacima koje su prihvatili za obilježavanje pedesete godišnjice oktobarske revolucije. S tim u vezi održani su brojni sastanci posebno izabranog Pripremnog odbora i redakcija u sjedištu Koordinacionog odbora Zajednice u Beogradu i u republičkim institutima. Na osnovi dosadašnjih dogovora odlučeno je da se ostvari slijedeći program posvećen 50-godišnjici oktobarske revolucije:

1. Znanstveni radnici iz Jugoslavije sudjelovat će svojim saopćenjima na međunarodnom skupu posvećenom međunarodnom značenju oktobarske socijalističke revolucije, koji će se održati u Moskvi u listopadu 1966. godine.

2. U Jugoslaviji će biti održan u listopadu 1967. savezni znanstveni skup s temom »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«. Iz Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske najavljeno je sedam referata koji će se održati na tom skupu.

3. Republički instituti organizirati će 1967. godine u republičkim centrima znanstvene skupove posvećene 50-godišnjici oktobarske revolucije.

4. Zajednica institucija za historiju radničkog pokreta i SKJ zajedno sa sovjetskim znanstvenim ustanovama i znanstvenim radnicima pokrenut će izdavanje dokumenata o Jugoslavenima u Oktobru i o odjecima Oktobra u zemljama Jugoslavije.

5. Zajednica će pripremiti izdavanje zbirke memoarske građe »Sjećanja Jugoslavena, učesnika oktobarske revolucije«, prikupiti i objaviti knjigu »Dokumenti o proslavama godišnjica oktobarske revolucije u Jugoslaviji od 1918. do 1945.« i pripremiti »Jugoslavensku bibliografiju o oktobarskoj socijalističkoj revoluciji« kao sastavni dio međunarodne bibliografije o Oktobru.

Osim toga predviđeno je da će i znanstveni časopisi pojedinih instituta posvetiti neke svoje brojeve problematici Oktobra.

Zajednica će obilježiti 25-godišnjicu oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije organiziranjem znanstvenog skupa »1941. u historiji naših naroda«. Skup će biti održan od 14. do 18. prosinca 1966. godine u Beogradu. Dosad je najavljeno 39 referata. Iz IHRPH najavljeno je sedam referata.

Suradnja Instituta s Koordinacionim odborom Zajednice i njezinim članovima ostvarivala se u proteklom polugodištu i stalnom razmjenom publikacija, pismenim i usmenim dogovorima i međusobnim posjetima.

Š. Š.

Veze Instituta sa znanstvenim ustanovama i znanstvenim radnicima u inozemstvu

Od početka prosinca 1965. do kraja prvog polugodišta 1966. godine veze Instituta s inozemnim znanstvenim ustanovama i s inozemnim znanstvenim radnicima bile su u daljem snažnom razvitku i porastu. Očito je da bi te veze bile znatno intenzivnije i korisnije kad bi našem Institutu bila osigurana adekvatna financijska i devizna sredstva za međunarodnu suradnju, za prijeko potreban znanstvenoistraživački rad suradnika u ino-

zemstvu i za sudjelovanje suradnika na inozemnim znanstvenim skupovima. Zahvaljujući svojoj sve snažnijoj međunarodnoj afirmaciji, Institut je u toku prvog polugodišta ove godine dobio više poziva za sudjelovanje na međunarodnim znanstvenim skupovima u inozemstvu. Kako, međutim, Institut ne raspolaže nikakvim namjenskim financijskim sredstvima za potrebe međunarodne znanstvene suradnje i veoma teško dolazi i do minimalnih iznosa za te svrhe, to je bio prisiljen da i zbog toga otkloni svoje sudjelovanje na nekoliko međunarodnih znanstvenih skupova, među ostalim i na Prvom međunarodnom kongresu balkanologa u Sofiji i na Simpoziju Instituta za povijest evropskih socijalističkih zemalja Slovačke akademije znanosti u Bratislavi o čehoslovačko-jugoslavenskim odnosima kroz povijest.

I

Posjet suradnika Instituta za balkanistiku Bugarske akademije znanosti. U početku prosinca 1965. Institut je posjetio Krstju Gerov Mančev, suradnik Instituta za balkanistiku Bugarske akademije znanosti u Sofiji. On je bio gost Saveznog savjeta za naučni rad, a u Jugoslaviji se bavio istraživanjem historije naroda Jugoslavije u razdoblju 1937—1941. i bugarsko-jugoslavenskih odnosa u tom razdoblju. U Institutu je radio od 2. do 7. XII istražujući odjeke politike bugarsko-jugoslavenskog zbliženja 1937. godine u Hrvatskoj i držanje bugarskih studenata 1941. u Hrvatskoj. Radio je i u knjižnici i u Historijskom arhivu JAZU, Sveučilišnoj biblioteci i u Državnom arhivu u Zagrebu. U Institutu je razgovarao s direktorom, tajnikom i načelnikom Arhiva.

Posjet suradnika Ekonomskog instituta iz Bukurešta. Između 9. i 13. XII u Zagrebu je boravio prof. dr Nicolai N. Constantinescu iz Ekonomskog instituta u Bukureštu kao gost Saveznog savjeta za naučni rad. U Zagrebu je radio u našem Institutu i u Jadranskom institutu, istražujući političku taktiku nacionalnih pokreta u Austro-Ugarskoj u vrijeme prvog svjetskog rata i oblike ekonomske eksploatacije NDH od nacističke Njemačke. U Institutu je razgovarao s direktorom, tajnikom i dvojicom suradnika iz Odjela NOR-a i Odjela za radnički pokret do 1918. godine.

Posjet suradnika Historijskog instituta Čehoslovačke akademije znanosti. Od 15. do 20. XII Institut je posjećivao dr Jiři Doležal iz Historijskog instituta Čehoslovačke akademije znanosti u Pragu. Kao gost Saveznog savjeta za naučni rad, u Zagrebu je proučavao čehoslovačko-jugoslavenske odnose u razdoblju 1941—1945. U Institutu je razgovarao s direktorom, tajnikom i više suradnika.

Posjet suradnika Historijskog instituta Bugarske akademije znanosti. Od 20. do 24. XII u Institutu je boravio Vasil Atanasov Vasilev, suradnik Historijskog instituta Bugarske akademije znanosti u Sofiji, kao gost Saveznog savjeta za naučni rad. Proučavao je bugarsko-jugoslavenske odnose u razdoblju 1933—1937. godine i skupljao dokumentaciju o sudjelovanju Bugara u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije. Radio je u Institutu i u Sveučilišnoj biblioteci. Razgovarao je s direktorom i dvojicom suradnika.

Suradnja u časopisu »Sovjetskoje slavjanovedenije«. Na traženje I. I. Kostjuška, glavnog redaktora časopisa »Sovjetskoje slavjanovedenije« iz Moskve, sredinom siječnja poslao je direktor dr Franjo Tuđman tom časopisu informativni članak o radu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, a suradnici Ivan Gotthardi Škiljan i Zdenka Šimončić prikaze nekih izdanja Instituta.

Posjet predstavnika Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti. Od 15. do 18. II 1966. u Zagrebu je boravio dr František Bokes, znanstveni suradnik Historijskog

instituta Slovačke akademije znanosti u Bratislavi. Istraživao je gradu o odnosima između jugoslavenskih političara i javnih radnika sa slovačkim političarima i javnim radnicima u vezi sa Strossmayerom. U Institutu je razgovarao s direktorom i nekoliko suradnika.

Posjet delegacije Instituta za povijest Komunističke partije Bugarske. Službena delegacija Instituta za historiju Komunističke partije Bugarske iz Sofije posjetila je Institut 1. IV. Delegaciju su sačinjavali prof. Ruben Abramov, direktor, Ljubomir Panajotov, rukovodilac znanstvenog sektora Instituta, i Marija Getova, suradnik Arhiva. Pratilac delegacije bio je Branislav Ilić, suradnik Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu, čiji su gosti bili delegati iz Bugarske. Delegacija je u Zagrebu bila gost našeg Instituta. Direktor Instituta s rukovodiocima sektora vodio je s bugarskom delegacijom razgovore u kojima je prikazan rad oba instituta, izvršena razmjena iskustava i prihvaćeni prijedlozi za međusobnu suradnju. Gosti su razgledali Institut i grad Zagreb.

Posjet načelnika mađarskog Ministarstva prosvjete. Načelnik u mađarskom Ministarstvu prosvjete Vilmos Meruk posjetio je Institut 13. V. U Institutu je razgovarao o organizaciji i radu ustanove s tajnikom i trojicom suradnika.

Posjet Deputacije za povijest talijanskog oslobodilačkog pokreta u Julijskoj krajini. Predstavnici Deputacije za povijest talijanskog oslobodilačkog pokreta u Julijskoj krajini prof. Enzo Collotti i E. Apih iz Trsta posjetili su Institut 16. V. U Institutu su sastanku s gostima prisustvovali direktor, tajnik, načelnik Arhiva, šef Biblioteke i dvojica suradnika. Predstavnici Deputacije izrazili su na sastanku želju da se uspostavi uzajamna suradnja, što je sa zadovoljstvom prihvaćeno. Gosti su razgledali Zagreb i Kumrovec.

Posjet Adolfa Scalpellija iz Milana. Od 31. V do 2. VI u Zagrebu je boravio kao gost Instituta Adolfo Scalpelli, publicist, urednik milanskog izdanja lista »Unitá«. Kao jedan od autora izložbe o talijanskom pokretu otpora, koja je u organizaciji Instituta otvorena 1. VI u Zagrebu, Adolfo Scalpelli je govorio na otvorenju izložbe. U Institutu je razgovarao s direktorom i tajnikom o daljoj suradnji. U Institutu je održao 2. VI dijelu znanstveno-stručnog kolektiva predavanje »Političke partije Italije i pokret otpora«.

Posjet suradnika Instituta za povijest Komunističke partije Bugarske. Od 23. VI do 24. VI u Institutu je radio Petko Boev, suradnik Instituta za povijest KP Bugarske pri CK KPB. On radi na temi »Komunistička internacionala i idejno-politički razvitak balkanskih komunističkih partija 1919—1923«, koju je obradio kao disertaciju u Moskvi, a sada priprema proširenu verziju za objavljivanje u Sofiji. Razgovarao je s tajnikom i dvojicom suradnika.

Posjet profesora i studenata Iowa Wesleyan Collegea iz SAD. Prof. dr John B. Crane i prof. Joseph Mauck, profesori Iowa Wesleyan Collegea iz M. T. Pleasanta, Iowa, USA, s grupom studenata na studijskom putovanju po Evropi posjetili su Institut 27. VI. Pročelnik Odjela za povijest socijalističke misli dr Ivan Babić održao je toj grupi u Institutu dva predavanja: Socijalna filozofija Marxa i Deweya i Marksistička filozofija u Jugoslaviji. Profesori dr J. B. Crane i J. Mauck razgovarali su u Institutu sa zamjenikom direktora i rukovodiocima sektora.

II

Posjeti i studijska putovanja

U sredini siječnja vratio se iz Čehoslovačke Dragutin Šćukanec, suradnik Instituta, koji je tri mjeseca radio u Historijskom institutu Slovačke akademije znanosti u Bratislavi na osnovi sporazuma o recipročnoj razmjeni suradnika. U isto vrijeme na osnovi toga sporazuma u Institutu je radio Ljubomir Liptak, suradnik Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti iz Bratislave.

Potkraj ožujka boravio je u Italiji direktor Instituta prof. dr Franjo Tuđman. U Milanu je prisustvovao 25. i 26. ožujka znanstvenom skupu »Društveni aspekti evropskih pokreta otpora«, koji je organizirao Institut za srednjovjekovnu i modernu historiju Univerziteta u Milanu. Prof. dr F. Tuđman podnio je na tom znanstvenom skupu referat »Društveni aspekti narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji«.

Na poziv Instituta za historiju Komunističke partije Slovačke u Bratislavi, u Čehoslovačkoj je boravila od 7. do 15. lipnja delegacija Instituta u sastavu: direktor dr Franjo Tuđman, tajnik Šerif Šehović i tajnik znanstvenoistraživačkog sektora Leo Kobsa. Ovim boravkom u Čehoslovačkoj delegacija je uzvratila posjet delegaciji Instituta za historiju Komunističke partije Slovačke od svibnja 1965. godine. Delegacija je za vrijeme svoga boravka u ČSSR posjetila Čehoslovački velesajam u Brnu. U Bratislavi je delegacija posjetila i Historijski institut Slovačke akademije znanosti, gdje je vodila razgovore o suradnji i razmjeni iskustava sa zamjenikom direktora drom Miroslavom Kropilakom, drom Edom Frischom, drom Janom Sirackym, Ljubomirom Liptakom i drugim suradnicima. U Institutu za historiju Komunističke partije Slovačke delegacija je održala više razgovora radi razmjene iskustava i proširenja međusobne suradnje s direktorom Instituta Bohuslavom Gracom i rukovodiocima sektora, s predsjednikom Općeg slovačkog komiteta za historiju narodnooslobodilačkog pokreta pukovnikom Jaroslavom Šolcom i brojnim suradnicima. Delegacija je u pratnji direktora bratislavskog instituta Bohuslava Grace za vrijeme trodnevnog putovanja posjetila glavna područja slovačkog narodnog ustanka i druga historijska i značajnija mjesta u Slovačkoj, među ostalima Nitru, Pieštany, Trenčin, Trenčinske Teplice, Žilinu, Martin, Kralovany, Ružomberok, Tale, Bansku Bistricu, Nemecku i dr., obišavši i znatne dijelove Karpata. U Martinu je delegacija održala razgovore s članovima predsjedništva Matice Slovenske i razgledala Slovački narodni muzej, a u Banskoj Bistrici Muzej slovačkog narodnog ustanka.

Potkraj lipnja direktor Instituta dr Franjo Tuđman otputovao je u Sjedinjene Američke Države, na poziv Harvard univerziteta, da prisustvuje dvomjesečnom međunarodnom seminaru naučnih radnika, na kojem će održati svoja predavanja i sudjelovati u diskusijama.

Š. Š.

Simpozij u povodu 20-godišnjice oslobođenja zemlje i 25-godišnjice narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Hrvatskoj

Institut je u zajednici s Povijesnim društvom Hrvatske i Glavnim odborom SUBNOR-a Hrvatske održao od 18. do 20. siječnja 1966. u Zagrebu u prostorijama Filozofskog fakulteta Simpozij u povodu 20-godišnjice oslobođenja zemlje, kojim je ujedno obilježen i početak jubilarne 25-godišnjice narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Hrvatskoj. Osim aktivnih sudionika simpozija, prisustvovali su i brojni kulturni, javni i politički radnici. (Pobliže na str. 263.)

Š. Š.

Znanstveno savjetovanje o Osvobodilnoj fronti

U Ljubljani je od 27. do 29. travnja održano Znanstveno savjetovanje o Osvobodilnoj fronti slovenskog naroda u povodu njezine 25-godišnjice. Savjetovanju su prisustvovali direktor Instituta i tri suradnika. Direktor dr Franjo Tuđman podnio je na savjetovanju referat »O općim uvjetima i značajkama razvitka revolucionarno-demokratskog pokreta u Hrvatskoj«.

Š. Š.

Seminar u povodu 25-godišnjice oslobođenja u Varaždinu

U Varaždinu je u organizaciji Zavoda za unapređenje osnovnog obrazovanja SR Hrvatske, Zavoda za unapređenje stručnog obrazovanja i Povijesnog društva Hrvatske održan treći regionalni seminar za stručno usavršavanje nastavnika povijesti u povodu 25-godišnjice oslobođenja. Seminar je trajao od 1. do 5. srpnja ove godine, a referate su, uz ostale, održali i suradnici Instituta Nikola Radačić i Dragutin Šćukanec.

Š. Š.

Izložba talijanskog pokreta otpora

U organizaciji Instituta i uz pomoć Saveznog i Republičkog odbora SUBNOR-a, u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani priređene su u lipnju ove godine vrlo uspjele izložbe talijanskog pokreta otpora. Autori ove izvanredno zanimljive i impresivne izložbe fotografija jesu historičari talijanskog pokreta otpora Laura Conti i Adolfo Scalpelli iz Milana, koji su izvršili sva istraživanja i napisali tekstove, dok je likovni postav dao Giancarlo Bunfino. U Zagrebu su izložbu priredili od 1. do 10. lipnja Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Muzej revolucije naroda Hrvatske u prostorijama Muzeja na Trgu žrtava fašizma. U prisutnosti velikog broja kulturnih i javnih radnika u Zagrebu je izložbu otvorio svojim govorom direktom Instituta dr Franjo Tuđman. Zatim su govorili jedan od autora izložbe Alfredo Scalpelli i generalni konzul Republike Italije u Zagrebu g. Antonino Restivo. Sredinom lipnja izložba talijanskog pokreta otpora otvorena je u Kulturnom centru Beograda, a potkraj lipnja u Ljubljani, u priredbi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja i Muzeja revolucije slovenskog naroda.

Š. Š.

S a d r ž a j

TABLE DE MATIERES — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALTSVERZEICHNIS — CONTENUTO — CONTENIDO

R a s p r a v e i č l a n c i

TRAITÉS ET ARTICLES — НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ — STUDIES AND ARTICLES — ABHANDLUNGEN UND ARTIKEL — TRATTATI ED ARTICOLI — TRATADOS Y ARTICULOS

FRANJO TUĐMAN: Društveni aspekti narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji 7

Aspects sociaux du Mouvement de Libération Nationale en Yougoslavie

Общественные аспекты народноосвободительного движения в Югославии

Social Aspects of the People's Liberation Movement in Yugoslavia

Sozialaspekte der Volksbefreiungsbewegung in Jugoslawien

Aspetti sociali del Movimento nazionale di Liberazione di Jugoslavia

Aspectos sociales del Movimiento Liberador en Yugoslavia

HENRI MICHEL: Društveni aspekti francuskog pokreta otpora 30

Aspects sociaux de la Résistance française

Социальные аспекты французского движения сопротивления

Social Aspects of the French Resistance

Sozialaspekte der französischen Widerstandsbewegung

Aspetti sociali del Movimento francese di Resistenza

Aspectos sociales de la Resistencia frances

JAKOV KATUŠIĆ: Revolucionarna postignuća narodnooslobodilačke borbe u 1944—1945. organski su dio razvoja klasne borbe i revolucionarne djelatnosti Komunističke partije u predratnom razdoblju 52

Réalisations révolutionnaires du Mouvement de Libération Nationale en 1944—1945 font partie intégrante du développement de la lutte des classes et de l'activité révolutionnaire du P. C. Y. d'avant guerre

Революционные достижения народноосвободительной борьбы с 1944 по 1945 г. являются органической частью развития классовой борьбы и революционной деятельности Коммунистической партии в довоенном периоде

Revolutionary Achievements of the People's Liberation Struggle in the 1944—1945 Period are the Intrinsic Part of the Development of the Class-Struggle and of the Revolucionary Activity of the Communist Party in the Pre-War Period

Revolutionäre Errungenschaften des Volksbefreiungskampfes 1944—1945 stellen einen organischen Teil der Entwicklung des Klassenkampfes sowie der revolutionären Tätigkeit der Kommunistischen Partei in der Vorkriegsperiode dar

Le realizzazioni rivoluzionarie della Lotta di Liberazione 1944—1945 fanno parte organica dell'evoluzione della lotta di classi e dell'azione rivoluzionaria del Partito Communista nel periodo d'anteguerra

Efectos revolucionarios de la Guerra Popular de Liberación 1944—1945 son la parte organica del desarrollo de la lucha de clases y de la eficácia revolucionaria en el periodo anteguerro

BOSILJKA JANJATOVIĆ: Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. godine . . . 60

→ Elections pour les chambres de ouvrier en Croatie en 1933

Выборы для рабочих палат в Хорватии в 1933 году

Elections for the Workers' Chambers in Croatia in 1933

Wahlen für Arbeiterkammer in Kroatien im Jahre 1933

Elezioni per le Camere degli operai in Croazia nel 1933

Elecciones para las cameras obreras en Croacia hasta 1933

IVAN JELIĆ: Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine . . . 71

Problèmes fondamentaux de la création du Front populaire en Yougoslavie jusqu'à l'an 1941

→ Основные проблемы основания Народного фронта в Югославии до 1941 года

Fundamental Problems in the Formation of the Popular Front in Yugoslavia up to 1941

Grundprobleme der Bildung der Volksfront in Jugoslawien bis zum Jahre 1941

Problemi capitali della creazione del Fronte popolare in Jugoslavia fino al 1941

Problemas fondamentales de la fondación de Frente popolar en Yugoslavia hasta el año 1941

Prilozi i saopćenja

CONTRIBUTIONS ET COMMUNICATIONS — ПРИЛОЖЕНИЯ И СООБЩЕНИЯ — SUPPLEMENTS AND COMMUNICATIONS — BEITRÄGE UND MITTEILUNGEN — CONTRIBUTI E COMMUNICAZIONI — SUPLEMENTOS Y COMUNICACIONES

CVETKA KNAPIČ-KRHEN: Neki podaci o ekonomskom položaju radnika u Zagrebu 1880—1900. godine . . . 103

Quelques données sur la situation économique des ouvriers à Zagreb de 1880 à 1900

Некоторые данные об экономическом положении рабочих в Загребе с 1880 по 1900 года

Some Data Concerning the Economic Position of Workers in Zagreb from 1880 to 1900

→ Einige Angaben über die ökonomische Lage der Arbeiter in Zagreb in den Jahren 1880—1900

Alcuni dati sulla posizione economica degli operai a Zagabria 1880—1900

Algunos datos sobre posición económica de los obreros a Zagreb entre 1880—1900

ELZA TOMAC: Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine 110

Réorganisation des syndicats socialistes en Croatie dans la période de 1906—1910

Реорганизация социалистических профсоюзов в Хорватии в периоде с 1906 по 1910 год

A Reorganisation of the Socialist Trade Unions in Croatia from 1906 to 1910

Reorganisation der sozialistischen Gewerkschaften in Kroatien im Jahre 1906—1910

Riorganizzazione dei Sindacati socialisti in Croazia nel periodo 1906—1910

Reorganización de los sindicatos socialistas en el periodo 1906—1910

VOJO RAJČEVIĆ: Uloga revolucionarne struje u pokretu srednjoškolaca u Hrvatskoj 1919. godine 135

Rôle du courant révolutionnaire dans le mouvement des élèves d'enseignement secondaire en Croatie en 1919

Роль революционной струи в движении учеников средних школ в Хорватии в 1919 году

The rôle of the Revolutionary Trend in the Movement of the Secondary School Students in Croatia in 1919

Rolle der revolutionären Strömung in der Gymnasiastenbewegung in Kroatien im Jahre 1919

Ruolo della corrente rivoluzionaria nel Movimento di studenti delle scuole medie in Croazia nel 1919

Porción del corriente revolucionario en el movimiento colegial a Croacia en el año de 1919

STANISLAVA KOPRIVICA-OŠTRIĆ: O manifestu opozicije 1920. godine 147

Sur le manifeste de l'opposition en 1920.

Про манифест оппозиции 1920 года

On the Opposition Manifeste of 1920

Über das Manifest der Opposition im Jahre 1920

Sul Manifesto dell'Opposizione del 1920

Sobre el manifesto de oposición en el año de 1920

LJUBICA PETROVIĆ: Prilozi proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine 162

Contributions à l'étude du mouvement syndical de Croatie en 1929—1932

Приложения изучению профсоюзного движения в Хорватии 1929—1932 года

Contributions to the Study of the Trade Union Movement in Croatia from 1929 to 1932

Beiträge zur Erforschung der Gewerkschaftsbewegung in Kroatien in den Jahren 1929—1932

Contributi allo studio del Movimento sindacale in Croazia 1929—1932

Contribuciones de examinación del movimiento sindical en Croacia entre 1929—1932

MATIJA URADIN: Prilog za biografiju Đure Cvijića 179

Contribution à la biographie de Đuro Cvijić

Приложение для биографии Джури Цвинча

A Contribution to the Biography of Đuro Cvijić

Beiträge zur Biographie von Đuro Cvijić

Contributo alla biografia di Đuro Cvijić

Contribución para la biografía de Đuro Cvijić

FIKRETA BUTIĆ: O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma 187

Sur quelques activités politiques de l'Etat Indépendant de Croatie à la veille de sa chute

Про некоторые политические акции НДХ накануне ее пропасти

About some political activities of the Independent State of Croatia on the eve of its failure

Über einige politische Aktionen des NDH (Unabhängigen Staates Croatien) in Angesichts seines Zusammenbruches

Su alcune attività politiche dello »Stato Indipendente Croato« alla vigilia della sua rottura

De algunos acciones politicas del »Estado Indipendiente Croato« en visperas de su descalabro

NARCISA LENGEL: Zapis komunista pred strijeljanje na zidu ćelije ustaškog zatvora u Zagrebu i neki podaci o sudbini zatočenika nakon pokušaja bijega iz logora Kerestinec u srpnju 1941. godine 195

Inscription faite par des communistes avant leur exécution sur le mur d'une cellule de la prison d'oustachi à Zagreb, et quelques données sur le destin des prisonniers après la tentative de fuite du camp de Kerestinec au mois de juillet 1941

Запись коммуниста перед расстрелом на стене камеры усташкой тюрьмы в Загребе и некоторые данные о судьбе арестантов после попытки бега из лагерья Керестинец в июле 1941 года

An Inscription on the Wall of the Cell in the Ustashi Prison in Zagreb Written by Communists before Their Execution, and Some Data on the Fate of the Political Prisoners after Their Attempt to Escape from the Concentration Camp of Kerestinec in July, 1941

Wandaufzeichnung der Kommunisten vor der Hinrichtung in der Zelle des Ustascha-Gefängnisses in Zagreb, und einige Angaben über das Schicksal der Häftlinge nach dem Fluchtversuch aus dem Lager Kerestinec im Juli 1941

Annotazione dei communisti fatta prima della fucilazione sul muro della cella nella prigione degli ustascia a Zagabria e alcuni dati sul destino degl'imprigionati dopo il tentativo di fuga dal Campo di concentramento di Kerestinec in luglio 1941

Inscripción comunista sobre el muro del carcel ustashis a Zagreb ante del fusilar y algunos datos sobre suerte de los prisioneros despues de la tentativa de fuga del campo de concentración en julio de 1941

MARIJAN KRMPOTIĆ: Putovi privredne politike Zajedničkog tržišta šestorice . . . 197

Voies de la politique économique du Marché commun de Six

Пути хозяйственной политики Общего рынка шестерых

Ways of the Economic Policy of the Common Market of the Six

Wege der Wirtschaftspolitik der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft

Le vie della politica economica del Mercato commune

Los caminos de politica economica del Mercado comune

Izvori

SOURCES — ИСТОЧНИКИ — SOURCES — QUELLEN — FONTI — FUENTES

VLADISLAV MUSA: Socijalistička štampa Hrvatske o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini 1878—1894. godine 215

Presse socialiste de Croatie sur le mouvement ouvrier en Bosnie et Herzégovine de 1878 jusqu'à 1894

Социалистическая печать Хорватии про рабочее движение в Боснии и Герцеговины с 1878 по 1894 года

Socialist Press in Croatia on the Labour Movement in Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1894

Sozialistische Presse Kroatiens über die Arbeiterbewegung in Bosnien und Herzegowina in den Jahren 1878—1894

La stampa socialista della Croazia sul Movimento operaio in Bosnia ed Erzegovina 1878—1894

Estampa socialista de Croacia sobre el movimiento obrero en Bosnia y Herzegovina entre 1878—1894

Iz arhiva Instituta

DES ARCHIVES DE L'INSTITUT — ИЗ АРХИВЫ ИНСТИТУТА — FROM THE ARCHIVES OF THE INSTITUTE — AUS DEM INSTITUTSARCHIV — DALL' ARCHIVO DELL' ISTITUTO — DEL ARCHIVO DE INSTITUTO

MIRA DIMITRIJEVIĆ: Rukopisna ostavština Otokara Keršovanija u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske 223

Manuscripts d'Otokar Keršovani à l'Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier de Croatie

Рукописьное наследство Отокара Кэршовани в Институте для истории рабочего движения Хорватии

Otokar Keršovani's Manuscripts in the Institute for the History of the Labour Movement of Croatia

Otokar Keršovani's Manuskriptinterlassung im Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung in Kroatien

Eredità di manoscritti di Otokar Keršovani nell'Istituto per la Storia del Movimento operaio della Croazia

Manuscriptos de Otokar Keršovani en el Instituto para la historia del movimiento obrero de Croacia

JELENA RADMANOVIĆ: Značajna prinova fototeke Instituta 241

Une acquisition importante de la photothèque de l'Institut

Значительная обновка фототеки Института

An Important Acquisition of the Photo-Collection of the Institute

Ein bedeutender Zuwachs der Institutsphototheke

Un significante nuovo acquisto della Fototeca dell'Istituto

Una aquizición importante en la fototeca del Instituto

Priredili ANA FELDMAN i MARIJAN RASTIĆ: Odbor civilne vlasti u Mogoriću 1941. godine) 242

Comité du pouvoir civil à Mogorić en 1941

Комитет гражданского правительства в Могориче в 1941 году

Civil Authority Committee in Mogorić in 1941

Zivilbehördeausschus in Mogorić im Jahre 1941

Comitato del potere civile a Mogorić 1941

Comité del poder civil a Mogorić en el año de 1941

Priredili MILUTIN GROZDANIĆ i VERA LUKATELA: Iz sjećanja Marijana Žuvića (O počecima narodnooslobodilačkog pokreta i oružane borbe u Dalmaciji) 245

Quelques extraits des memoires de Marijan Žuvić
Sur les débuts du mouvement de libération nationale et de la lutte armée en Dalmatie

Из воспоминаний Марияна Жувича
О началах народноосвободительного движения и вооруженной борьбы в Дальмации

Some Extracts from the Memoirs of Marijan Žuvić
On the Beginning of the People's Liberation Movement and Armed Struggle in Dalmatia

Aus den Marijan Žuvić's Erinnerungen
Über die Anfänge der Volksbefreiungsbewegung und Kampfes in Dalmatien

Dei ricordo de Marijan Žuvić
Primordi del Movimento di Liberazione nazionale e della lotta armata a Dalmazia

De recuerdo de Marijan Žuvić
Escomienzos del Movimiento de Liberación nacional y de la lucha armada a Dalmacia

Prikazi i bilješke

EXPOSES ET NOTES — КРИТИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ И ЗАМЕТКИ — SURVEYS AND NOTES — DARSTELLUNGEN UND NOTIZEN — RECENSIONI ED ANNOTAZIONI — DESCRIPTIONES Y NOTAS

VLADO OŠTRIĆ: Četvrti kongres historičara Jugoslavije (Sarajevo, 16—18. XI 1965) 253

IV• congrès des historiens de Yougoslavie (à Sarajevo, le 16—18 Novembre 1965)

Четвертый съезд историков Югославии (Сараево, 16—18 ноября 1965 г.)

The Fourth Congress of the Yugoslav Historians (Sarajevo, November 16—18, 1965)

IV. Kongress der Historiker Jugoslawiens (Sarajevo, 16—18. XI 1965)

Quarto congresso degli storici di Jugoslavia (Sarajevo 16—18 XI 1965)

Cuarto congreso de los historiadores yugoslavos (Sarajevo, 16—18. XI 1965)

NIKOLA RADAČIĆ: Simpozij u povodu 20-godišnjice oslobođenja 263

Colloque à l'occasion du 20• anniversaire de la libération

Симпозиум по поводу двадцатилетия освобождения

Symposium on the Occasion of the 20th Anniversary of Liberation

Symposium anlässlich des 20. Befreiungsjahrestages

Convegno scientifico in occasione del ventennale della Liberazione

Simposio en la ocasión de 20-aniversario de Liberación

VLADO OŠTRIĆ: »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 1, 1964. godine, Beograd . . . 268

»Contributions à l'histoire du socialisme«, Belgrade, 1964, no. 1

»Приложения истории социализма«, No. I, 1964 года, Белград

»Contributions to the History of Socialism«, No. I, Belgrade 1964

»Beiträge zur Geschichte des Sozialismus«, Nr. 1, 1964, Belgrad

»Contributi per la storia del Socialismo«, No 1, a. 1964, Belgrado

»Contribuciones para la historia del socialismo«, numero 1, 1964, Beograd

VLADO OŠTRIĆ: »Historijski pregled«, 1964. godina 273

»Précis historique«, année 1964

»Исторический обзор«, 1964 год

»The Historical Survey«, 1964

»Historische Übersicht«, Jahrgang 1964

»Quadro storico«, a. 1964

»Revista historica«, 1964

VLADO OŠTRIĆ: »Zbornik za historiju školstva i prosvjete«, br. 1, 1964. godine, Zagreb 277

»Recueil de travaux pour l'histoire de l'instruction publique«, Zagreb, 1964, no. 1

»Сборник по истории школьного дела и просвящения«, No. I, 1964 года, Загреб

»The Miscellany for the History of Schools and Education«, No. 1, Zagreb 1964

»Sammelschrift für Geschichte des Schul- und Unterrichtswesens«, Nr. 1, 1964, Zagreb

»Miscellanea per la storia dell'Istruzione pubblica e della Cultura«, No 1, a. 1964, Zagabria

»Codigo para la historia de la enseñanza«, numero 1 1964, Zagreb

MIROSLAVA DESPOT: Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français. Les èditions ouvrières, Paris, 1964, 1965. Biografski rječnik francuskog radničkog pokreta 280

Биографический словарь французского рабочего движения

The Bibliographical Dictionary of the French Labour Movement

Biographisches Wörterbuch der französischen Arbeiterbewegung

Dizionario biografico del Movimento operaio francese

Diccionario biografico del movimiento obrero frances

ANĐELKO SOLMAN: Ogledalo jednog puta — »Cuba Socialista«, godište 1965 . . 282

Miroir d'un chemin — »Cuba Socialista«, année 1965

Отражение одного пути — »Cuba Socialista«, год 1965

Mirror of a Road — »Cuba Socialista«, Year 1965

Spiegel eines Weges — »Cuba Socialista«, Jahrgang 1965

»Cuba Socialista«, a. 1965. Specchio d'un viaggio

Espejo de una marcha — »Cuba Socialista«, 1965

Bibliografija

BIBLIOGRAPHIE — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHY — BIBLIOGRAPHIE — BIBLIOGRAFIA — BIBLIOGRAFIA

VLADISLAV MUSA: Sarajevski »Pregled« 1946—1966 (Historiografski prilozi) . . 293

Revue »Pregled«, Sarajevo 1946 — 1966 (Contributions à l'historiographie)

Сараевский »Pregled« 1946—1966 (Историографические приложения)

The »Pregled« of Sarajevo 1946 — 1966 (Historiographical Contributions)

Sarajever »Pregled« 1946—1966 (Historiographische Beiträge)

»Pregled« di Sarajevo, a. 1946—1966. (Contributi di storiografia)

»Pregled« de Sarajevo 1946 — 1966 (Contribuciones historiograficas)

Iz Instituta

DE L'INSTITUT — ИЗ ИНСТИТУТА — FROM THE INSTITUTE — AUS DEM INSTITUT — DALL'ISTITUTO — DEL INSTITUTO

Imenovanje Znanstvenog vijeća Instituta i uredničkih odbora stalnih biblioteka Instituta i časopisa »Putovi revolucije« 299

Nomination du Conseil scientifique de l'Institut et des Comités d'édition de séries des publications de l'Institut et de la publication »Chemins de révolution«

Наименование Научного веча Института и редакционных коллегий постоянных библиотек Института и журнала »Пути революции«

Nomination of the Scientific Council of the Institute and of the Editorial Board of the Permanent Publication Series of the Institute and of the Periodical »Ways of Revolution«

Ernennung des Wissenschaftlichen Rates und der Redaktionsausschüsse der ständigen Institutsauflagen sowie der Zeitschrift »Wege der Revolution«

Nomina del Consiglio scientifico dell'Istituto e dei Comitati delle Redazioni delle Biblioteche permanenti dell'Istituto e della Rivista »Le Vie della Rivoluzion«

Nominación de Consejo cientifico del Instituto y de los consejos de redacción de las Bibliotecas permanentes del Instituto y de la revista »Los Caminos de Revolución«

Š. Š.: Veze Instituta sa znanstvenim ustanovama u Jugoslaviji 301

Relations de l'Institut avec les institutions scientifiques en Yougoslavie

Связи Института с научными учреждениями в Югославии

Relations between the Institute and the Scientific Institutions in Yugoslavia

Beziehungen des Instituts zu wissenschaftlichen Institutionen in Jugoslawien

Contatti dell'Istituto colle Istituzioni scientifiche di Jugoslavia

Relaciones del Instituto con las instituciones cientificas en Yugoslavia

Š. Š.: Veze Instituta sa znanstvenim ustanovama i znanstvenim radnicima u inozemstvu 302

Relations de l'Institut avec les institutions et les savants à l'étranger

Связи Института с научными учреждениями и с научными работниками в заграничных странах

Relations between the Institute and the Scientific Institutions and Scientists Abroad

Beziehungen des Instituts zu wissenschaftlichen Institutionen und Forscher in Ausiande

Contatti dell'Istituto colle Istituzione scientifiche e cogli scienziati nell'Estero

Relations del Instituto con las instituciones cientificas y con los cientificos del extranjero

Š. Š.: Simpozij u povodu 20-godišnjice oslobođenja zemlje i 25-godišnjice narodno-oslobodilačke borbe i revolucije u Hrvatskoj 305

Colloque à l'occasion du 20ème anniversaire de libération du pays et du 25ème anniversaire de lutte de libération nationale et de révolution en Croatie

Симпозиум по поводу двадцатилетия освобождения страны и 25-летия народноосвободительной борьбы и революции в Хорватии

Symposium on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Liberation of the Country and of the Twenty-fifth Anniversary of the People's Liberation Struggle and Revolution in Croatia

Symposium anlässlich der zwanzigsten Jahresfeier der Befreiung des Landes und der fünfundzwanzigsten Jahresfeier des Volksbefreiungskampfes und der Revolution in Kroatien

Simposio all'occasione di 20-aniversario della Liberazione e di 25-aniversario della Guerra di Liberazione nazionale e della Rivoluzione in Croazia

Simposio en ocasión de 20-aniversario de la Liberación y de 25-aniversario de la Guerra de Liberación nacional y de la Revolución en Croatia

Š. Š.: Znanstveno savjetovanje o Osvobodilnoj fronti 306

Conférence scientifique sur le Front de Libération de Slovenie

Научное совещание об Освободительном фронте в Словении

Scientific Consultation on the Liberation Front of Slovenia

Wissenschaftliche Tagung über die Befreiungsfronte der Slovenien

Consultazione scientifica sulla Fronte di Liberazione (slovena)

Consultación cientifica sobre la Frente de Liberación (eslovena)

Š. Š.: Seminar u povodu 25-godišnjice oslobođenja u Varaždinu 306

Séminaire à l'occasion du 25ème anniversaire de libération à Varaždin

Семинар по поводу 25-летия освобождения в городе Вараждин

Seminar on the Occasion of the Twenty-Fifth Anniversary of the Liberation in Varaždin

Seminar anlässlich der fünfundzwanzigsten Jahresfeier der Volksbefreiung in Varaždin

Seminario all'occasione di 25-aniversario della Liberazione a Varaždin

Seminario en ocasion de 25-aniversario de Liberación a Varaždin

Š. Š.: Izložba talijanskog pokreta otpora 306

Exposition sur la Résistance en Italie

Выставка итальянского движения сопротивления

Exhibition on the Italian Resistance Movement

Ausstellung der italienischen Widerstandsbewegung

Esposizione sulla Resistenza italiana

Exposición sobre Resistencia italiana

PUTOVI REVOLUCIJE 7—8

Autorskih araka 42

Štampanih araka 20

Izdavač:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE, ZAGREB, OPATIČKA 10

Za izdavača:

FRANJO TUĐMAN

Opremio:

EDO MURTIĆ

Tehnički urednik:

MILENA MIHALINEC

Lektori:

LJERKA PUŠTEK i NADA KRAJCAR

Korektor:

LJERKA PUŠTEK

Štampa i uvez:

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB

Rukopis predan u proizvodnju 1. srpnja 1968.
Štampanje dovršeno potkraj studenog 1968.

Naklada:

1.500 primjeraka